НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2023

Випуск 1 (46)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск
ДЯЧЕНКО О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
РАССАМАКІН Ю. Я., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

МЕМОРІЯ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

ХРОНІКА

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю. Я., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Володимира Івасюка, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України»
[http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank
більше ніж просто банк

Виходить за фінансової підтримки Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Літературні редактори
А. І. Радченко,
І. Г. Тарасенко
Рисунки
авторські
Комп'ютерна верстка
С. А. Горбаненка

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© Інститут археології НАН України, 2023

Підписано до друку 30.06.2023. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 29,3. Обл.-вид. арк. 31,5. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

SUMMARY | РЕЗЮМЕ

МЕМОРІЯ

MEMORY

Пам'яті Сергія Миколайовича Рижова **7** — In memory of Serhii M. Ryzhov —

Бібліографія праць С. М. Рижова (*укладачі В. О. Шумова, І. В. Черновол, О. В. Дяченко*) **9** — Serhii M. Ryzhov — list of publications (*compiled by V. O. Shumova, I. V. Chernovol, O.V. Diachenko*) —

Колеснікова, В. А., Черновол, І. В. Яків Петрович Гершкович (21.08.1953—8.09.2022) **15** — K*olesnikova, V. A., Chernovol, I. V.* Yakiv P. Gershkovych (21.08.1953—8.09.2022) —

Бібліографія праць Я. П. Гершковича (*укладачі В. А. Колеснікова, І. В. Черновол*) **20** — Yakiv O. Gershkovych — list of publications (*compiled by V. A. Kolesnikova, I. V. Chernovol*) —

Kaiser, E. Erinnerungen an den Freund und Kollegen Jakiv Gershkovych **27** — *Кайзер, Е.* Спогади про друга й колегу Якова Гершковича —

СТАТТІ

ARTICLES

Литвиненко, Р. О. Про виділення та хронологію ножів Уляніського типу **29** — *Lytvynenko, R. O.* On the selection and chronology of Ulyanivka type knives **40**

Желага, Д. І. Розписний посуд з поселення Ожеве-Острів та його фактор в розумінні культурних змін серед населення Кукутень-Трипільського культурного комплексу етапу BI **41** — *Zhelaha, D. I.* Painted pottery from Ozheve-Ostriv settlement and its factor in the understanding of cultural changes in the population of Cucuteni-Trypillia cultural complex of BI stage **57**

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Желага, Д. І., Радомський, І. С. Комплекс «Сім'я гончаря 2» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки **59** — *Korvin-Piotrovski, O. G., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Zhelaga, D. I., Radomskiy, I. S.* The «Houshold of ceramist 2» complex on the Tripolian giant settlement Talianki **83**

Левінзон, Є. Ю. Розвідка на поселенні Голосків 1 **84** — *Levinzon, Ye. Yu.* Survey at Holoskiv 1 site **100**

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

RECENT RESEARCH

Ягодинська, М. О., Ільчишин, В. В., Сохацький, М. П. Нові дослідження поховань культури кулястих амфор на Тернопільщині **101** — *Yahodynska, M. O., Ilchyshyn, V. V., Sokhatsky, M. P.* New research on burials of the Globular amphorae culture in Ternopil region **115**

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. Антропологія поховальних комплексів культури кулястих амфор Білий Потік та Озеряни 5 на Тернопільщині **116** — *Rudych, T. O., Kozak, O. D.* Anthropological materials from the excavation of the Globular Amphorae Culture burials sites Bilyi Potic and Oseriany 5 in the Ternopil region **126**

Гершкович, Я. П.†, Куштан, Д. П. Нові матеріали до вивчення раннього залізного віку Південної Волині (верхня течія річки Горинь) **127** — *Gershkovych, Ya. P.†, Kushtan, D. P.* A new data to the case study of Early Iron Age in Southern Volhynia (the Upper Horyn river region) **145**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2023

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Тесленко, Д. Л., Кайзер, Е., Шалобудов, В. М. Кургани Присамар'я: досвід міждисциплінарних досліджень **146**

Бровендер, Ю. М., Журавльов, О. П.† Результати археозоологічних досліджень на Картамиші **178**

Корохіна, А. В., Гершкович, Я. П.† Мальована та пофарбована кераміка доби пізньої бронзи з поселення Глибоке Озеро 2 на Сіверському Дінці **186**

Рудич, Т. О. Антропологічний склад населення з могильника білозерської культури біля с. Каїри **195**

Кармазіна, Л. В., Горбаненко, С. А. Палеоетноботанічні матеріали чорноліської культури з Волошкового 6 **207**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Teslenko, D. L., Kaiser, E., Shalobudov, V. M. Kurgan sites in the Samara river basin: results of interdisciplinary research **177**

Brovender, Yu. M. Zhuravliov, O. P.† The results of archaeozoological research on Kartamysh **184**

Korokhina, A. V., Gershkivich, Ia. P.† Painted and dyed pottery of the Late Bronze Age from the settlement of Hlyboke Ozero 2 on the Siverskyi Donets River **194**

Rudych, T. O. Anthropological composition of the population from the cemetery of the Bilozerska Culture near Kairy village **205**

Karmazina, L. V., Gorbanenko, S. A. The palaeoethnobotanical materials of the Chornolis culture from Voloshkove 6 **213**

ДИСКУСІЇ

Вєтров, В. С. Досвід розвідок археологічних місцезнаходжень методом буріння (за матеріалами палеоліту) **214**

Черновол, Д. К. До питання великих споруд трипільської культури **222**

DISCUSSIONS

Vietrov, V. S. Experience of exploration of archaeological sites by drilling method (based on Paleolithic materials) **221**

Chernovol, D. K. The issue of the large dwellings of Trypillia culture **232**

ІСТОРІЯ НАУКИ

Тарасенко, І. Г. Історія вивчення степового енеоліту Півдня України (за матеріалами новобудовних експедицій 1950—1990 рр.) **233**

HISTORY OF SCIENCE

Tarasenko, I. H. The history of the study of steppe Eneolithic in Southern Ukraine (based on the materials of the rescue expeditions 1950s—1990s) **245**

ХРОНІКА

Михайлова, Н. Р. Історія і трагедія Маріупольського неолітичного могильника **246**

CHRONICLE

Mykhailova, N. P. History and tragedy of the Mariupol Neolithic burial ground —

С. М. Рижов (13.12.1949—22.07.2022) та Я. П. Гершкович (21.08.1953—08.09.2022)

УДК [902:929](477)

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА РИЖОВА

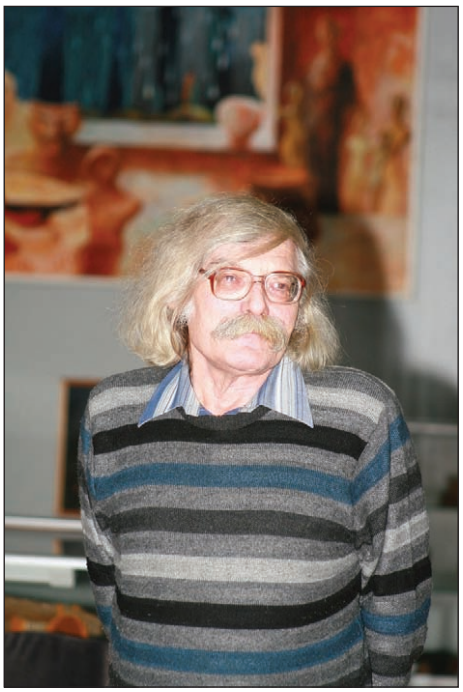

С. М. Рижов в Археологічному музеї Інституту археології НАН України (2011 рік)

22 липня 2022 р. пішов із життя Сергій Миколайович Рижов, справжній Вчений і справжня Людина. Про його наукові здобутки і людські якості важко писати, не починаючи кожне слово з великої літери.

Сергій Миколайович — інтелектуал, ерудит, наділений непересічними талантами фахівець — завжди вважав, що без самовідданої праці самих лише талантів для отримання наукових результатів замало. І тільки таким дослідникам піддається кераміка — джерело, в роботі з яким Сергію Миколайовичу мало рівних. Уміння знаходити баланс між загальними тенденціями й індивідуальними особливостями в роботі з якісними та кількісними ознаками і сотні тисяч одиниць трипільського посуду, що пройшли через руки вченого, забезпечили йому блискучі результати. Сергій Миколайович суттєво удосконалив таксономічну структуру Кукутень-Трипільського культурного комплексу, виділивши в його складі західнотрипільську культуру і ряд локальних груп і типів пам'яток, розробив їхню хронологію, ідентифікував зв'язки між населенням різних регіонів як усередині культурного комплексу, так і поза його межами, активно розробляв проблеми змін матеріальної культури унаслідок міграційних процесів. Ідеї дослідника викладені у його кандидатській дисертації, серіях статей і написаних у співавторстві монографіях.

Від праці на розкопі та систематизації первинних даних і до підготовки публікацій Сергій Миколайович просто розчинявся в роботі. Навіть просто асистувати вченому можна було лише завмираючи від захоплення. За ті секунди, що пролітали, поки дослідник підносив фрагмент кераміки до окулярів, його пальці гітарним рифом пробігали по поверхні, безпомилково відтворюючи форму. Гармонії спільної праці і спілкування про все на світі просто зачаровували — як же страшенно їх ніколи не хотілося переривати… Виважені аргументи дослідника завжди були наповнені його багатим досвідом і широкою перспективою поглядів, а просто фантастичне почуття гумору додавало дискусіям свободи і легкості. У якийсь неймовірний спосіб ця атмосфера свободи ледь не фізично відчувалася поряд із Сергієм Миколайовичем…

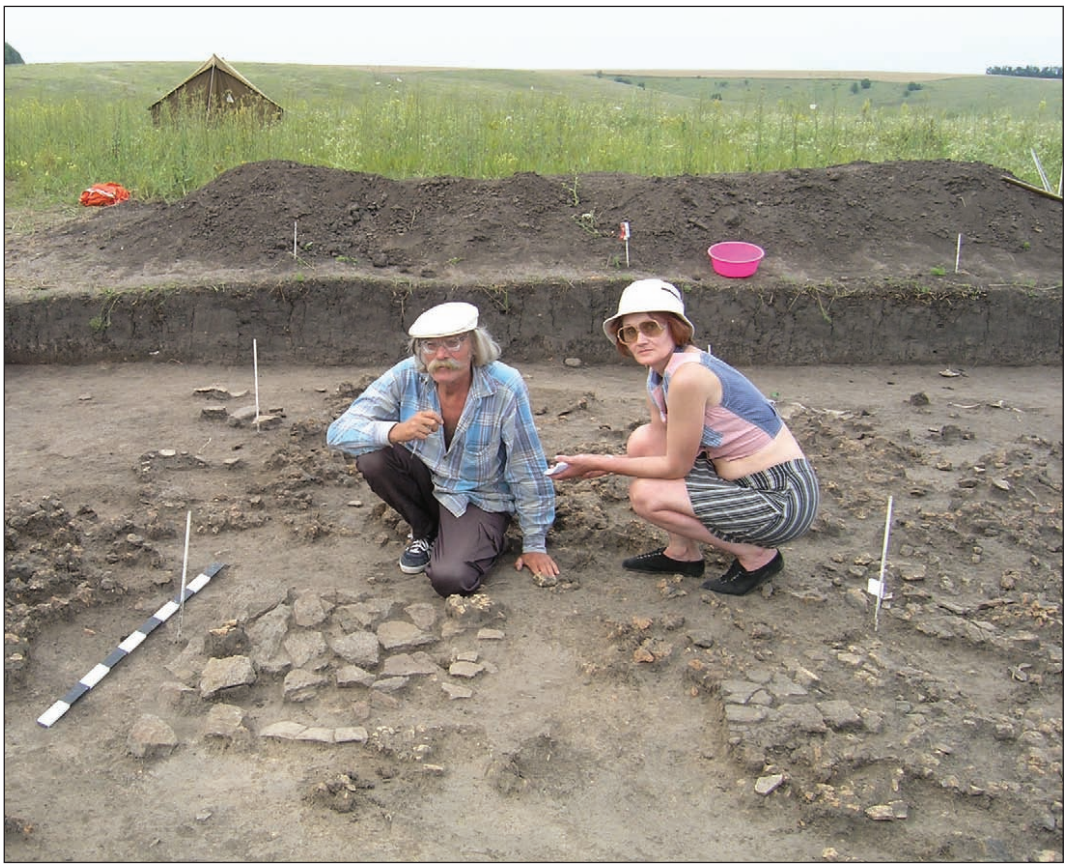

С. М. Рижов та В. О. Шумова під час розкопок трипільського поселення Колодисте II, 2004 р.

Сергій Миколайович пішов з життя, але залишився в нас. Не з нами, а саме в нас — у дружині, також відомому археологу, Валентині Шумовій, синові Андрії, сестрі Зої, друзях і колегах. Розмаїття трипільської кераміки ми бачимо крізь окуляри запропонованої вченим типології, робота над різними науковими проблемами слідує ритмам його хронологічних схем, а висловлені Сергієм Миколайовичем гіпотези і окреслені ним перспективи роботи не залишають шансів млявості і неробству.

О. ДЯЧЕНКО,
Ю. Я. РАССАМАКІН

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ С. М. РИЖОВА

Шмаглий, Н. М., Рыжов, С. Н., Дудкин, В. П., Олейник, Ю. Н. 1978. Поселение у с. Коновки на Среднем Днестре. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 403.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1978. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 341.

Шмаглий, Н. М., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А. 1979. Раскопки трипольского поселения у с. Коновка. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 425.

Шмаглій, М. М., Рижов, С. М. 1980.Трипільське поселення біля с. Коновка на Середньому Дністрі. В: *Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, с. 115-116.

Рыжов, С. Н. 1981. О периодизации трипольских поселений петренской группы. В: *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых*. Киев: Институт истории АН УССР, с. 27-28.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1983. Исследование трипольского поселения у с. Тальянки на Черкащине. *Археологические открытия 1981 г.*, с. 278.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1984. Тальянки — поселение трипольской культуры в Бугo-Днепровском междуречье. В: Величко, А. А. (ред.). *Археология и палеогеорафия мезолита и неолита Русской равнины. Путеводитель совместного советско-французского полевого семинара по теме: «Динамика взаимодействия между естественной средой и доисторическими обществами»*. Москва: Наука, с. 26-29.

Прилипко, В. П., Рижов, С. М. 1985. Дослідження трипільського поселення біля с. Ялтушків. В: *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології)*. Кам'янець-Подільський, с. 13-15.

Рижов, С. М. 1985. Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток у Буго-Дніпровському межиріччі. В: *Тези доповідей III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця: ВГПІ, с. 47.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. *Археологія*, 51, с. 45-56.

Шмаглій, М. М., Рижов, С. М., Дудкін, В. П. 1985. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров"ї. *Археологія*, 52, с. 42-52.

Рижов, С. М. 1987. Небелівська локально-хронологічна група в Буго-Дніпровському межиріччі. В: *Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференція*. Вінниця, с. 71-72.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Рындина, Н. В. 1987. Исследование крупного поселения трипольской культуры у с. Тальянки. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 353-354.

Рижов, С. М. 1987. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи. В: *VII Подільська історико-краєзнавча конференція*. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, с. 12-13.

Рижов, С. М. 1988. Моделі саней з пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя. В: *Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 4-5.

Круц, В. А., Рижов, С. М. 1988. Пам'ятки трипільської культури Східної Волині. В: *Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень*

ІІ Волинської історико-краєзнавчої конференції. 2. Луцьк, с. 105-108.

Конопля, В. М., Круц, В. О., Рижов, С. М. 1989. Трипольские памятники Верхнего Поднестровья. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX республіканської конференції*. Київ: Наукова думка, с. 103-104.

Рижов, С. М., Круц, В. О. 1989. Динаміка розселення трипільських общин в Середньому Побужжі. В: *Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця: ВГПІ, с. 13-14.

Конопля, В. М., Круц, В. О., Рижов, С. М. 1990. Дослідження багатошарової пам'ятки Блищанка. В: *Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця: ВГПІ, с. 6-7.

Круц, В. О., Конопля, В. М., Рижов, С. М. 1990. Дослідження пам'ятки Блищанка на Сереті. В: *Тези доповідей і повідомлень І Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Тернопіль, с. 40-42.

Рижов, С. М. 1990. Дослідження трипільських пам'яток по р. Лядовій. В: *Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця: ВГПІ, с. 11.

Рыжов, С. Н. 1990. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов І полевого семинара*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, с. 83-90.

Рижов, С. М. 1991. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана в Буго-Дніпровському межиріччі. В: *Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 15-17.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н. 1991. Раскопки в Тальянках. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 32-34.

Заец, И. И., Рыжов, С. Н. 1992. *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге*. Киев: Рамус.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1992. Розкопки трипільського поселення біля с. Тальянки. В: *Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 16-17.

Рижов, С. 1993. Дослідження трипільського поселення біля с. Бригидівка на р. Лядовій у Середньому Подністров'ї. В: *Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 15-16.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1993. Розкопки трипільського поселення Тальянки. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 53-54.

Конопля, В., Круц, В., Рижов, С. 1993. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в південно-західному Поділлі. В: *Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття): Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції*. Львів, с. 19-26.

Рижов, С. 1993. Керамічний комплекс пам'яток томашівської локальної групи трипільської культури. В: *Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття): Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції*. Львів, с. 55-58.

Рижов, С. 1993. Пізньотрипільські пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя. В: *Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття): Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції*. Львів, с. 54-55.

Рижов, С. 1993. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї. В: Косаківський, В. А. (ред.). *Подільська старовина*. Вінниця: ВОКМ, с. 85-96.

Рижов, С. М. 1993. Небелівська група пам'яток трипільської культури. *Археологія*, 3, с. 101-114.

Конопля, В., Круц, В., Рижов, С. 1993. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в південно-західному Поділлі. В: Лавренюк, В. (ред.). *Наукові записки Тернопільського історико-краєзнавчого музею*. Тернопіль, с. 8018.

Рыжов, С. Н. 1994. Особенности планировки позднетрипольских поселений Среднего Поднестровья. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.* Тирасполь, с. 69—70.

Конопля, В. М, Пицишина, В. М., Рыжов, С. Н. 1994. Керамический комплекс поселения кошиловецкой группы трипольской культуры Блыщанка II. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.* Тирасполь, с. 53-55.

Рижов, С. 1995. Пам'ятки шипенецької локальної групи трипільської культури (етапи В ІІ—С І). В: Конопля, В. (ред.). *Бойківщина. Історія і сучасність*. Львів; Самбір: Фіра-люкс, с. 74-77.

Рижов, С. М. 1995. Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок. В: *Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 7-9.

Рижов, С. М. 1996. Дослідження пізньотрипільського поселення біля с. Мошурів на Черкащині. В: *Охорона історико-культурної спадщини: історія та сучасність. Тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 18 грудня 1996 р., м. Київ*. Київ, с. 108-110.

Рижов, С. М., Черняков, І. Т., Лежух, С. П. 1997. Пізньотрипільське поселення Мошурів ІІІ на Черкащині. В: *Тези доповідей п'ятнадцятої*

Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, с. 19-22.

Прилипко, В. П., Рижов, С. М., Шумова, В. О. 1997. Дослідження трипільського поселення біля с. Ялтушків на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 1993 р.*, с. 110-111.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1997. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської та лендельської культур. *Археологія*, 2, с. 23-32.

Рижов, С. М. 1997. Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок на Черкащині. В: *Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження. Тези доповідей науково-практичної конференції*. Київ; Канів, с. 134-135.

Рижов, С. М. 1997. Дослідження пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя. В: *Проблемы истории и археологии Украины (к 140-летию со дня рождения академика Дмитрия Ивановича Багалея): Тезисы докладов научной конференции*. Харьков: Бизнес-Информ, с. 18-19.

Рижов, С. М. 1998. Кераміка трипільського поселення кошиловецької групи Блищанка II. В: *Трипільське поселення Кошилівці-Обоз (до 120-річчя відкриття). Наукові матеріали міжнародної археологічної конференції*. Залішики, с. 43-44.

Гершкович, Я. П., Рижов, С. М. 1998. Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці 9 на Поділлі. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 13-15.

Рижов, С. М., Шумова, В. О. 1999. Поселення Жури і його місце серед пам'яток розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я. *Археологія*, 3, с. 41-55.

Рыжов, С. Н. 1999. О локально-хронологическом разделении памятников трипольской культуры Пруто-Днестровского региона (этапы В II—С I). В: *Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов научной конференции*. Харьков, с. 15-16.

Рижов, С. М. 2000. Локально-хронологічний поділ трипільських пам'яток Пруто-Дністровського регіону (етапи В II—С I). В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження)*. Київ: ІІІ ЛТД, с. 152-158.

Рыжов, С. Н. 2000. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры. *Stratum plus*, 2, 459-473.

Kruts, V., Ryzhov, S. 2000. Tripolye culture in Volhynia (Gorodsk-Volhynian group). *Baltic-Pontic studies*, 9, p. 86-110.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н. 2001. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 года*. Киев: ИА НАН Украины.

Рижов, С. 2001. Гончарство племен трипільської культури. В: Рижов, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України. Археологічні джерела та реконструкції*. Київ: Академперіодика, с. 5-60.

Рижов, С. М. 2001. Особливості релігійних уявлень трипільських племен Пруто-Дністровського регіону. *Carpatica-Карпатика*, 13: Давня історія України і суміжних регіонів, с. 57-61.

Шумова, В. О., Рижов, С. М. 2001. Багатошарове трипільське поселення Липчани у Подністров'ї. *Carpatica-Карпатика*, 13: Давня історія України і суміжних регіонів, с. 62-66.

Рижов, С. М. 2001. Особливості ідеологічних уявлень трипільських племен за матеріалами святилища поселення Коновка. *Український селянин*, 3, с. 84-85.

Рижов, С. М. 2001. Пізньотрипільські пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя. В: *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20—25 серпня 2001 року*. Збараж: ДІАЗ в м. Збаражі, с. 46-48.

Kruts, V. O., Korvin-Piotrovskiy, O. G., Ryzhov, S. M., Ovchynnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2002. The work of the Trypolian expedition (research of the settlement at the village of Talyanky). *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 156-164.

Рижов, С. М., Магомедов, Б. В. 2002. Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржищевим. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 230-233.

Рижов, С. М. 2002. Дослідження трипільського поселення біля м. Ржищів. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: Академперіодика, с. 193-195.

Рижов, С. М., Магомедов, Б. В., Трачук, О. В. 2002. Роботи на двошаровому поселенні Ріпниця 1 під Ржищевим. В: *Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експерементальні студії 2000—2001 років*. Київ: Академперіодика, с. 16-18.

Рижов, С. М. 2002. Трипільський шар поселення Ріпниця 1. В: *Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років*. Київ: Академперіодика, с. 19-40.

Рыжов, С. Н. 2003. Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского междуречья. *Stratum plus*, 2, с. 187-195.

Рижов, С. М., Магомедов, Б. В. 2003. Розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля міста Ржищева. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, с. 242-244.

Рижов, С. 2003. Місце пам'яток раковецького варіанта у розвитку середнього етапу трипільської культури. В: Толочко, П., Баран, В., Береговський О., Ткачук, Т., Клюба, Я. (ред.). *Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали між-*

народної наукової археологічної конференції, Галич, 4—6 вересня 2003 р. Галич: НЗ «Давній Галич», с. 29-33.

Рижов, С. 2003. Столова кераміка племен трипільської культури. В: Черняков, І. (ред.). *Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали та тези доповідей конференції, присвяченої 110-річчю відкриття трипільської культури*. Київ: Просвіта, с. 211-218.

Рижов, С. 2003. Глиняні моделі саней Кукутень-Трипільської спільності. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2 (2002), 1 (2003), с. 56-57.

Рижов, С. 2003. Трипільські пам'ятки Прут-о-Дністровського регіону (кінець етапу В ІІ — етап С І). В: Козак, Д. (ред.). *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, с. 33-45.

Рижов, С. 2003. Пізньотрипільські пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя. *Наукові записки з української історії*, 14, с. 47-53.

Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). 2003. *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс.

Рижов, С. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 140-145.

Рижов, С. М., Магомедов, Б. В., Шумова, В. О. 2004. Дослідження двошарового (трипільського та черняхівського) поселення Ржищів-Ріпниця 1 у 2003 р. *Археологічні дослідження в Україні 2002—2003 рр.*, с. 282-285.

Шумова, В. О., Рижов, С. М. 2004. Дослідження пам'яток трипільської культури на Ржищівщині. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 27, с. 7-10.

Рижов, С. М., Магомедов, Б. В., Шумова, В. О., Трачук, О. В. 2004. Археологічні розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля м. Ржищева. В: Трачук, О. В. (ред.). *Ржищівський археодром 2. Дослідження, конференції та експериментальні студії 2002—2003 рр.* Київ: Пугачов, с. 54-93.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2004. Исследования трипольского поселения-гиганта у с. Тальянки в 2003 г. *Археологічні дослідження в Україні 2002—2003 рр.*, с. 185-190.

Ryzhov, S. 2004. The Tripolye B II—C I sites of Pruto-Dnestr Region. In: Dumitroaia, Gh., Chapman, J., Weller, O., Preoteasa, C., Munteanu, R., Nicola, D., Mohan, D. (eds.). *Cucuteni. 120 Years of Research. Time to Sum Up*. Piatra-Neamț: C. Matasă, p. 193-208.

Шумова, В. О., Рижов, С. М. 2005. Трипільська культура Поділля в світлі нових даних. В: Залізняк, Л. Л., Картер, Дж. К. (ред.). *Археологія у Києво-Могилянській Академії*. Київ: Стилос, с. 88-106.

Рижов, С., Шумова, В. 2005. Трипільська культура та її місце серед енеолітичних культур Південно-Східної Європи. *Магістеріум. Археологічні студії*, 20, с. 31-35.

Рижов, С. М., Магомедов, Б. В., Шумова, В. О. 2005. Дослідження на трипільському поселенні Ріпниця 1 біля м. Ржищева у 2004 році. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 274-276.

Рижов, С. М., Шумова, В. О., Черновол, Д. К. 2005. Дослідження трипільського поселення Колодисте ІІ у 2004 році. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 272-274.

Черновол, Д. К., Рижов, С. М., Осаульчук, О. М. 2005. Охоронні роботи на трипільському поселенні Підзамочок І на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 318-319.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В. Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг*. Киев: Корвин-Пресс.

Рижов, С., Шумова, В. 2006. Домобудівництво трипільського поселення Ріпниця 1 у Середньому Подніпров'ї. В: *Технології і проблеми культурної адаптації населення Південно-Східної Європи в епоху енеоліту. Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції*. Вишнівець, с. 16-19.

Шумова, В. О., Рижов, С. М., Якубенко, Г. О. 2006. Археологічні дослідження трипільського поселення Ріпниця 1 на Київщині у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 393-395.

Черновол, Д. К., Рижов, С. М. 2006. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 373-376.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2007. Исследования на поселении у с. Тальянки в 2005 г. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 37-41.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Пиотровский, А. Г., Черновол, Д. К., Пичкур, Е. В., Чабанюк, В. В. 2007. Продолжение исследований на поселении Тальянки в 2006 г. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 244-249.

Черновол, Д. К., Дяченко, О. В., Круц, В. О., Рижов, С. М. 2007. Охоронні дослідження на поселенні трипільської культури Тальне 2. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 413-415.

Рижов, С. 2007. Вплив шипинецької локальної групи на формування пам'яток небелівської групи у Буго-Дніпровському межиріччі. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, 253, с. 127-139.

Рассамакін Ю. Я., Рижов С. М. (ред.). 2007. *Олег Ольжич. Археологія*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.

Рижов, С. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля. В: Рассамакін, Ю. Я., Рижов, С. М. (ред.). *Олег Ольжич. Археологія*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 437-477.

Рижов, С. 2007. О. Кандиба (Ольжич) — славетний український археолог. В: Рассамакін, Ю. Я., Рижов, С. М. (ред.). *Олег Ольжич. Археологія*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 5-17.

Рижов, С. М. 2007. Спадщина О. Кандиби (Ольжича). *Магістеріум. Археологічні студії*, 27, с. 19-25.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Пиотровский, А. Г., Черновол, Д. К., Николова, А. В., Чабанюк, В. В., 2008. Из работ Трипольской экспедиции в 2007 г. (исследования на поселении у с. Тальянки). *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 193-199.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К. 2008. Исследования 2005—2006 гг. в Тальянках. В: Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура. Поселение-гигант Тальянки*. Киев: ИА НАН Украины, с. 71-108.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К. 2008. Исследования 2007 года в Тальянках. В: Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура. Поселение-гигант Тальянки*. Киев: ИА НАН Украины, с. 109-131.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2008. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г*. Киев: ИА НАН Украины.

Рыжов, С. Н. 2008. Кухонная керамика трипольского поселения у с. Тальянки. В: Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура. Поселение-гигант Тальянки*. Киев: ИА НАН Украины, с. 132-151.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Чабанюк, В. В. 2009. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г*. Киев: ИА НАН Украины.

Шумова, В. О., Рижов, С. М. 2010. Дослідження пам'яток трипільської культури у світлі нових даних. *Світогляд*, 2 (22), с. 14-19.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Толочко, Д. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2010. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2010 г*. Киев: ИА НАН Украины.

Рижов, С. М., Шумова, В. О. 2011. Поселення Лікареве на Кіровоградщині та його місце серед пам'яток трипільської культури. *Магістеріум. Археологічні студії*, 45, с. 25-29.

Рыжов, С. Н. 2011. Владимировская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. В: *Прадавні землероби Південно-Східної Європи. Тези доповіді міжнародної наукової конференції*. Київ; Тальянки: Стародавній Світ, с. 77-79.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г*. Киев: ИА НАН Украины.

Рыжов, С. Н. 2012. Домостроительство трипольского поселения Рипница I на Среднем Поднепровье. В: Отрощенко, В. В., Круц, В. А., Гладких М. И., Скакун, Н. Н., Цвек, Е. В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев; Санкт Петербург, с. 170-185.

Ryzhov, S. 2012. Relative chronology of the giant-settlenents period B II—C I. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 79-115.

Ryzhov, S. 2012. Tripolian pottery of the giant-settlements: Characteristics and typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 139-168.

Рыжов, С., Шумова, В. 2013. Культовая постройка поселения Коновка-Пуцита и некоторые религиозные представления трипольского населения Пруто-Днестровского региона. *Revista Arheologică*, IX, 1, p. 64-71.

Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). 2015. *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Опанасовича Круца*. Львів: Астролябія.

Рыжов, С. 2015. Владимировская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Опанасовича Круца*. Львів: Астролябія, с. 153-166.

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I., Ryzhov, S. 2020. Approaching the unification and diversity of pottery assemblages: The case of Western Tripolye culture ceramics in the Southern Bug and Dnieper interfluve, 4100—3600 cal BC. *Documenta Praehistorica*, 47, p. 522-535.

Рижов, С. 2021. Археологічні розкопки біля села Чичиркозівка. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 261-269.

Рижов, С. М., Шумова, В. О. 2021. Результати археологічних досліджень біля села Мошурів на Черкащині. *Археологія*, 2, с. 80-91.

Рыжов, С., Шумова, В., Дяченко, А. 2021. Исследования на поселении западнотрипольской культуры Колодистое II. *Revista Arheologică*, XVII, 1, с. 46-58.

Harper, T. K., Diachenko, A., Rassamakin, Yu. Y., Chernovol, D. K., Shumova, V. A., Nechitailo, P., Chabaniuk, V. V., Tsvek, E. V., Bilas, N. M., Pohoralskyi, Ya. V., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Ryzhov, S. N. 2021. Combining relative chronology and AMS 14C dating to contextualize «megasites», serial migrations and diachronic expressions of material culture in the Western Tripolye culture, Ukraine. *Documenta Praehistorica*, 48, p. 276-296.

Рижов, С. М., Шумова, В. О. 2021. Результати досліджень трипільського поселення біля села Глибочок на Черкащині. *Археологія*, 4, с. 66-81.

Рижов, С. 2021. Розвиток західнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя. В: Дяченко, О., Харпер, Т. К., Рассамакін, Ю., Собковяк-Табака, І. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова*. Київ: ІА НАН України, с. 34-57.

Harper, T. K., Diachenko, A., Ryzhov, S. N., Rassamakin, Y. Y., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Tsvek, E. V. 2023. Assessing the spread of Eneolithic agricultural communities in the Forest-Steppe of Ukraine using AMS radiocarbon dating. *Radiocarbon*, 65, 3, p. 643-663.

Укладачі В. О. ШУМОВА,
І. В. ЧЕРНОВОЛ, О. В. ДЯЧЕНКО

УДК [902:929](477)

В. А. Колеснікова, І. В. Черновол

ЯКІВ ПЕТРОВИЧ ГЕРШКОВИЧ (21.08.1953—8.09.2022)

Я. П. Гершкович на робочому місці, 2005 р.

Яків Гершкович народився у Києві 1953 р. Батько Якова Петровича — Петро Маркович (Меєрович) 1923 р. н., працював закрійником, мати — Циля Семенівна, 1927 р. н., була інженером-економістом. Яків мав брата-близнюка Фелікса, який став професійним музикантом. Я. П. Гершкович так згадував про батька: *з листопада 41-го і до кінця війни був на фронті. З 1943 після офіцерських курсів став поручиком — його відкомандирували до Війська Польського. Був нагороджений Хрестом Хоробрих, Срібним Хрестом (Virtuti Militari), Хрестом Грюнвальда, медалями. Після війни навчався в Індустріальному інституті, але його не закінчив. Став закрійником і працював до останнього дня свого життя.. Кінофільми про війну дивитись просто не міг, казав, що це все повне... та вигадки. Але сам, на жаль, про війну майже нічого не розповідав.*

1961 року Яків почав навчатися у школі, яку закінчив 1970-го.

Ще під час навчання, з 6-го класу (як він сам писав у автобіографії), почав відвідувати археологічний гурток при Київському палаці піонерів. Керівником гуртка на той час був Владислав Миколайович Гладилін. Як гуртківець ще у шкільні роки брав участь у кількох експедиціях.

Тож археологія всерйоз зацікавила Якова і після закінчення школи він намагався вступити на історичний факультет Київського державного університету, але (як він зазначив у автобіографії) не пройшов за конкурсом. Того ж року почав працювати слюсарем-збиральником на київському дослідному заводі «Головелектросвітло». Наступного, 1971 р. — знову спробував вступити до університету, але знову невдало. Звісно, конкурс на історичний факультет завжди був чималим, але вступу не менше заважала так звана п'ята графа (тобто національність). Безперечно, що в автобіографії про це нічого не зазначено, але зрозуміло, що вступити на історичний факультет Київського університету євреєю у той час було не просто.

До роботи на заводі Яків після другого невдалого вступу вже не повертався, натомість з осені 1971 р. почав працювати за трудовою угодою, а інколи й на громадських засадах в експедиціях Інституту археології (тоді Академії наук Української РСР). Таких було дві — Ранньослов'янська і Приазовська. Саме

© В. А. КОЛЕСНІКОВА, І. В. ЧЕРНОВОЛ, 2023

у Приазовській експедиції на Кам'яній Могилі він працював під керівництвом Валентина Миколайовича Даниленка, який заохочував молодого лаборанта до досліджень цієї пам'ятки.

Наступного 1972 р., облишивши спроби вступу в Київський університет, Яків вступив на історичний факультет Ташкентського державного університету. Вибір не був випадковим. Наприкінці 1920-х рр. до Ташкента із Саврані (Балтського уїзду, Кам'янець-Подільської губ.) переїхала родина його батька. Отже у Ташкенті залишались родичі, тобто він їхав не на «порожнє місце». До того ж у Ташкентському університеті, напевно, менше зважали на національність абітурієнтів.

З першого курсу Яків Петрович проходив спеціалізацію з археології на кафедрі археології Середньої Азії і мав нагоду набувати досвіду під час літніх практик в експедиціях у Самарканді, Хорезмі тощо.

1974 року через хворобу матері (свідчення з автобіографії) Яків Петрович перевівся на заочне відділення Ташкентського університету і повернувся до Києва. Університет він закінчив 1977 р., отримавши диплом з відзнакою.

Ще восени 1974 р., після переїзду до Києва, Яків Петрович повернувся і до роботи в Інституті археології. Хоча до моменту закінчення університету (тобто упродовж трьох років) переважно працював на договірних засадах у різних експедиціях. На той час це було звичною практикою і багато сьогоднішніх досвідчених науковців Інституту пройшли такий шлях до отримання омріяної штатної посади в Інституті. І тут вже національність не грала жодної ролі.

Перша експедиція, до якої Якова Петровича зарахували на посаду лаборанта з вересня до листопаду 1974 р., була Донецька експедиція. В особовій справі зберігся рукописний документ від начальника Донецької експедиції В. М. Даниленка директору Інституту археології І. І. Артеменку [1]:

«Дорогий Іване Івановичу!

Переконливо прошу Вас згідно моєї заяви долучити до складу Донецької експедиції т. Гершковича Якова Петровича. Це студент 4-го курсу університету, який неодноразово працював у наших експедиціях. Його трудова книжка в [кадрах] Інституту.

Щиро Ваш

В. Даниленко»

Напевно В. М. Даниленко вже знав про старанність і досвід Якова Петровича, що підтверджується співавторством звіту про археологічні дослідження 1974 р. Донецької експедиції.

«Він його на той момент вже знав по інших експедиціях. Коли починалась Донецька експедиція, у нього вже був досвід Кам'яної могили. І далі він мабуть хотів, щоб Яків займався Кам'яною могилою. Але якось не глянулася «могильна ситуація»). Це ж велика специфіка. І розібратись у петрогліфах досі нікому толком не вдалося. А тут почали розкопки курганів. Вони дали результати — прекрасні зрубні поховання. А там саме бронзові кургани на Донбасі. Це на 90 % бронза» (усні свідчення Віталія Васильовича Отрощенка).

1976 року Яків Петрович був зарахований на посаду старшого лаборанта археологічного музею Інституту зоології АН УРСР (на той час музей був у підпорядкуванні Інституту зоології).

У травні 1977 р. Якова Петровича нарешті зарахували на штатну посаду лаборанта (!) до лабораторії камеральної обробки археологічного матеріалу (був на той момент такий підрозділ в Інституті, ним керував Павло Андрійович Горішній), з окладом 80 крб на місяць, а з квітня 1978 р. (після отримання диплома про вищу освіту) він став старшим лаборантом того ж підрозділу (з окладом 85 крб на місяць).

Ще під час роботи на договірних засадах Яків Петрович почав займатися науковою роботою — писав статті, брав участь у конференціях.

В. В. Отрощенко згадує таку історію з однієї з перших конференцій молодих вчених Інституту археології: *«Тут був цікавий епізод. Він вже тоді був молодим за віком вченим, і у нас була така конференція молодих вчених, і там ми з ним конкурували. Тоді ж комісія визначала кращі доповіді і премія була — «оклад». І він теж взяв участь. І зрештою ми у фінал вийшли. У нас спільно з Ю. Болтриком була курганна топографія Дніпро-Молочанського міжріччя, а у нього була якраз робота по цим андронівським впливам, зрубній культурі і так далі, від Уралу до Дніпра. І тоді Софія Станіславівна [Березанська] була у комісії, і вона схилялася, що переможцем має бути Я. Гершкович. Але дирекція сказала, що переможцем може бути тільки співробітник Інституту археології. А він ще не був штатним співробітником. І зрештою ми з Ю. Болтриком одержали по окладу, і перемогли. А Яша друге місце зайняв, і йому вручили тритомник археології Української РСР, перше видання».*

Між 1976 і 1980 рр. Яків Петрович працював у експедиціях під керівництвом Станіслава Никифоровича Братченка (Сіверсько-Донецькій і Донецькій), де він отримав неоціненний досвід польової роботи. У цих експедиціях Яків Петрович керував загоном. *«Там він змужнів як археолог… С. Н. Братченко його цінував і Братченко зіграв у його житті більшу роль, ніж В. М. Даниленко. Завдяки йому Яків став курганним археологом. Щоправда потім збочив))) на поселення…»* (усні свідчення В. В. Отрощенка). *«Він довгий час працював в експедиціях під керівництвом С. Н. Братченка, який дуже багато уваги приділяв методиці розкопок. Практично всі вихованці його експедицій, з якими мені довелося працювати, були*

1. Переклад наш — *В. К., І. Ч.*

Я. П. Гершкович на трипільському поселенні Колодисте II (2004 р.) з Д. К. Черноволом

чудовими польовими дослідниками» (усні свідчення Юрія Яковича Рассамакіна). Яків Петрович все життя вважав С. Н. Братченка одним зі своїх вчителів. Він був вдячним учнем. Вже 2012 р. спільно із С. Н. Санжаровим він організував посмертне видання книги свого вчителя — С. Н. Братченко «Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века».

Протягом 1981—1988 рр. експедиційні дослідження Якова Петровича були пов'язані з Краснознаменською археологічною експедицією в Херсонській області, яку очолював Г. Л. Євдокимов. *«Євдокимов зробив йому цікавішу пропозицію. Вони знайшли Новокиївське поселення сабатинівської культури і Гена йому запропонував (це на півдні Херсонщини, приморська зона, зараз ці території окуповані). І це поселення дало прекрасні результати. Там скарб ливарних форм, прекрасний посуд. Він його розкопав. І воно лягло в основу його дисертації і пізніше виданої в Німеччині книжки»* (усні свідчення В. В. Отрощенка).

1985 року Якова Петровича (вже як старшого лаборанта відділу новобудовних експедицій) рекомендували для участі в конкурсі на посаду молодшого наукового співробітника. На цей час він вже мав 19 опублікованих робіт, був одружений і виховував доньку Світлану (1980 р. н.). До речі, дружина Олена, з якою Яків Петрович одружився 1979 р., родом із Макіївки, тож за зустріч майбутньої дружини він також мав завдячувати експедиції.

На підставі рішення Вченої ради, за результатами конкурсу з 1 жовтня 1985 р. Якова Гершковича перевели на посаду молодшого наукового співробітника відділу новобудовних експедицій. Тут варто зауважити, що за тогочасними правилами затверджувати тему кандидатської дисертації могли лише молодші наукові співробітники. Лаборанти такого права не мали. Отже невдовзі Яків Петрович затвердив тему кандидатської дисертації «Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Приазов'я».

В останні роки існування Радянського Союзу, за часів «перебудови» стало можливим започатковувати так звані кооперативні підприємства. Одне з них — Науково-виробничий кооператив «Археолог» був створений Василем Івановичем Бідзілею при Інституті археології. До нього перейшли працювати частина співробітників Інституту. Серед них був і Яків Петрович. 10 квітня 1989 р. він звільнився з роботи в Інституті по переводу до НВК «Археолог». І на три роки поспіль (1989— 1991) вже як співробітник НВК «Археолог» повернувся до роботи на Луганщині та Донеччині й очолював експедиції, які досліджували кургани і багатошарові поселення бронзової доби у басейні Сіверського Донця і на Донецькому кряжі.

1993 року Яків Петрович захистив кандидатську дисертацію та повернувся на роботу до Інституту археології. Існують свідчення, що тодішній директор Інституту Петро Петрович Толочко висунув умовою повернення попередній захист дисертації. Тож із 16 грудня 1993 р. Яків Петрович був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника до відділу первісної археології. А власне захист кандидатської (як свідчить диплом) відбувся 22 грудня 1993 р. У травні 1994 р. (після отримання диплома) Якова Петровича перевели на посаду наукового співробітника сектора енеоліту-бронзи відділу первісної археології (що відповідало тогочасній структурі Інституту).

Знаковою для Якова Петровича Гершковича стала Україно-Німецька експедиція з дослідження Суботівського городища у Черкаській області у 1994—1995 рр. (починав дослідження цієї пам'ятки ще Олексій Іванович Тереножкін). З часом Яків Петрович очолив цей проєкт (перебравши на себе обов'язки керівника від Віктора Івановича Клочка). Згодом ці матеріали стали основою його докторської дисертації.

У другій половині 1990-х рр. Яків Петрович був ученим секретарем відділу енеоліту—бронзової доби. Завідуючий відділом В. В. Отрощенко оцінював його роботу як відповідальну і системну. Колеги стверджують, що Яків Петрович досить ґрунтовно робив все, за що брався.

1999 року він уперше отримав стипендію на стажування у Німеччині і тоді ж вийшла німецькою мовою його монографія «Дослідження сабатинівської культури пізнього періоду бронзової доби в нижній частині Дніпра і на західному узбережжі Азовського моря» (див. список праць). Відповідно до усталеної в Інституті археології НАН України традиції, після публікації монографії кандидат наук міг претендувати на посаду старшого наукового співробітника. Тому з 15 листопада 1999 р. Яків Петрович став старшим науковим співробітником відділу енеоліту — бронзової доби.

Згодом він ще двічі був стипендіатом Німецької служби наукових обмінів *DAAD* (2001 і 2008 рр.) і програми наукових обмінів ім. В. Фулбрайта, США (2003—2004).

Протягом 2011—2013 р. Яків Петрович провів активні польові сезони як керівник експедицій, досліджуючи площі у зоні проектування будівництва вітрякових електростанцій у Донецькій, Луганській і Миколаївській областях.

З початку 2000-х рр. Яків Петрович взявся за підготовку докторської дисертації. *«Це була системна і наполеглива робота кожного дня. Він працював над книгою в основному в Інституті. Обговорював деякі частини роботи, де виникали сумніви, з колегами. Можна сказати, що обговорення книги відбувалось у процесі її написання»* (усні свідчення Ю. Я. Рассамакіна). 2016 року він видав монографію «Суботівське городище» (див. список праць). Хоча монографія складно проходила через відділ, оскільки не всі підтримали її публікацію, однак книга побачила світ. І за цією книгою 2017 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Після отримання диплома, з 1 листопада 2018 р. Яків Петрович посів посаду провідного наукового співробітника.

Яків Петрович Гершкович є автором понад 130 друкованих праць (див. список) і обґрунтував принципово нову комплексну інтерпретацію так званих зольників Білогрудівського типу і схеми культурогенетичних процесів на півдні Східної Європи бронзової доби і в перехідний період до ранньої залізної доби.

Яків Петрович був членом редакційної колегії серійних наукових видань «Матеріали і дослідження з археології Східної України» (Луганськ), «Археологічний Альманах» (Донецьк, Сімферопіль) і спецвипусків журналу «Археологія» англійською мовою під назвою «Ukrainian Archaeology».

А ще *«він був гарним науковим керівником. Вмів доводити своїх дисертантів до захисту»* (усні свідчення В. В. Отрощенка). Під його науковим керівництвом успішно захистили кандидатські дисертації Д. П. Куштан, А. В. Корохіна і Д. М. Пефтиць.

Ще однією зі сторін його роботи була діяльність у Всеукраїнській громадській організації «Спілка археологів України». Спілка була організована 2010 р. за ініціативи Дениса Никодимовича Козака і Яків Петрович відразу став одним із основних її дієвих членів. Спершу очолював Київський підрозділ, від 2014 р. став заступником голови правління, а з 2018 — головою правління Спілки.

Ще до започаткування Спілки археологів Яків Петрович розробив і всіляко просував «Кодекс етики професійного археолога» (ухвалений 09.11.2006 на засіданні Вченої Ради Інституту археології НАН України). Пізніше цей документ став одним із засадничих для ВГО «Спілки археологів України». Головна мета Кодексу — визначення основних морально-етичних норм діяльності професійних археологів та їхнє ставлення до археологічної спадщини, до колег, а також до суспільства, зацікавленого в отримуванні достовірної інформації про давнє минуле. Це повинно було сприяти виконанню завдань і обов'язків, поставлених перед українськими археологами законодавством України про охорону археологічної спадщини.

2021 року розпочалось доопрацювання цього документа, передбачалось подальше обговорення у професійному середовищі. Але робота не була завершена.

Повсякчас Яків Петрович дуже переймався питаннями грабіжництва, і по суті, кримінальними за походженням археологічними колекціями. Не сприймав серед свого оточення тих археологів, які були активними консультантами «колекціонерів».

Від 2020 р. робота ВГО «Спілка археологів України» під керівництвом Я. П. Гершковича активізувалась за рахунок грантової підтримки. У рамках проєкту від Українського культурного фонду була розроблена стратегія діяльності Спілки, оновлена айдентика, напрацьовані методичні матеріали, підготовлений проспект і відео про функціонування Спілки (з результатами детально можна ознайомитися на сайті Спілки http://vgosau.kiev.ua/projects/advokatsiia).

Яків Петрович дуже вболівав за все, що стосувалось діяльності організації, засвоював нові форми роботи, отримував новий досвід, інколи гарячкував і сперечався, але завжди схилявся до конструктивних рішень. Завжди можна було сподіватись на його далекоглядність і відповідальність. «*У нього був хист м'якого, але принципового керівника*» (усні свідчення Ю. Я. Рассамакіна).

Одним із останніх масштабних проєктів, до якого він повною мірою долучився, стало видання книги «Археологія України за роки Незалежності». Але втілення завершальних результатів цієї роботи він, на жаль, вже не побачив.

Яків Петрович був гарним розповідачем, завсідником «клубу любителів лазні», надійною людиною. А ще обожнював онуків, яких було двоє — вже майже доросла онука Ліза і маленький Марик.

Навесні 2022 р., після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, Яків Петрович разом із дружиною (донька з родиною на той час вже кілька років жили в Ізраїлі) тимчасово виїхали до Німеччини. Оселились у Берліні, де Яків Петрович отримав річну стипендію (01.06.2022—15.06.2023) у Вільному університеті Берліну. Працював над підготовкою монографії спільно з німецькою колегою, де основою мали бути результати його останніх досліджень на півночі Донецької області, виконаних вже після 2014 р. (результати роботи Донецької експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України 2018 р. з розкопок курганів у Донецької обл. в зоні розширення промислових кар'єрів з видобутку глини).

Намагався з Німеччини допомагати колегам: повідомляв про відкриті конкурси, давав рекомендації і пропозиції для отримання стипендій українським музейникам, допомагав влаштовуватися колегам, які приїздили до Німеччини, планував спільну конференцію, присвячену археології під час війни тощо. Не полишав і Спілку: брав участь в онлайнових засіданнях, будував плани, сперечався і підтримував. І завжди говорив, що обов'язково повернеться в Україну. Хоча в Німеччині він почувався комфортно: його шанували як професіонала, він мав статус і добру стипендію. Як сказала його дружина: Яків помер щасливою людиною.

Серцевий напад стався у потязі, коли Яків з родиною їхав на гостину до брата (який теж був на той момент у Німеччині) невдовзі після їхнього дня народження. До лікарні його змогли доправити лише за кілька годин і до свідомості він вже не прийшов. Помер Яків Петрович Гершкович 8 вересня 2022 р. і похований на єврейському цвинтарі у Берліні 19 вересня 2022 р.

Яків Петрович був непересічною особистістю, визначним вченим, надійним колегою, мудрим наставником, вірним товаришем, цікавим співрозмовником. Як влучно сказав його давній товариш Юрій Рассамакін: *«Яків був доброю, необразливою і не злопам'ятною людиною»*. Таким ми його і запам'ятаємо.

* * *

Матеріалами для статті були: Особова справа Я. П. Гершковича, що зберігається в архіві відділу квадрів Інституту археології Національної академії наук України, Фейсбук-сторінка Я. П. Гершковича, каталоги Наукового архіву і Наукової бібліотеки ІА НАН України, усні свідчення В. В. Отрощенка та Ю. Я. Рассамакіна, особисті спогади.

КОЛЕСНІКОВА Вікторія Анатоліївна, кандидат історичних наук, завідувач Науковою бібліотекою, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOLESNIKOVA Viktoria A. Ph. D., Head of the Scientific library, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2095-240X,
e-mail: bibliarch7@gmail.com.

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна, провідний бібліограф, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHERNOVOL Iryna V., leading bibliographer, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8092-5940,
e-mail: chernovoliv@gmail.com.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ Я. П. ГЕРШКОВИЧА

ЗВІТИ, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ У НАУКОВОМУ АРХІВІ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

1974. Даниленко, В. Н., Гершкович, Я. П., Гусар, В. В. *Отчет о работе Донецкой постоянной экспедиции и разведках Приазовской экспедиции ИА АН УССР за 1974 г.*

1976. Братченко, С. Н., Писларий, И. А., Зарайская, Н. П., Горелик, А. Ф., Дубовская, О. Р., Шилов, Ю. А., Гершкович, Я. П., Смирнов, А.М., Константинеску, Л. Ф., Швецов, М. Л., Балонов, Ф. Р., Самойленко, В. Г. *Отчет Второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Волошиловградской областях.*

1978. Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Константинеску, Л. Ф., Левченко, В. Н., Смирнов, А. М., Швецов, М. Л., Шкрабан, А. С., Кротова, А. А. *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 г.*

1979. Братченко, С. Н., Константинеску, Л. Ф., Гершкович, Я. П. *Отчет об исследовниях Донецкой экспедиции у с. Рудовка, Сватовского р-на, с. Бахмутовка, Райгородка, сс. Царевка, Деменково.*

1980. Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Дубовская, О. Р., Константинеску, Л. Ф., Швецов, М. Л. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 г. курганов у с. Царевка, Войтово, Петровка Новоайдарского и Станично-Лучанского р-нов.*

1981. Евдокимов, Г. Л., Поруцкий, А.Г., Гершкович, Я. П. *Отчет о раскопках курганов и поселения Краснознаменской новостроечной экспедиции в Херсонской области в 1981 г.*

1982. Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П. *Отчет о работе Краснознаменской новостроечной экспедиции в Херсонской обл. в 1982 г.*

1983. Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Фридман, М. І., Поруцкий, А. Г. *Отчет Краснознаменской экспедиции о раскопках курганов в Херсонской области в 1983 г.*

1984. Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Шевченко, Н. П. *Отчет Краснознаменской экспедиции о раскопках курганов в зоне строительства оросительных систем в Херсонской обл.*

1985. Гершкович, Я. П., Покас, П. М. *Отчет о разведке Мироновского отряда Киевской областной археологической экспедиции по составлению «Свода памятников УССР» в 1985 г.*

1985. Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Поруцкий, А. Г *Отчет Краснознаменской экспедиции ИА АН УССР о раскопках курганов в Херсонской обл. в 1985 г.*

1986. Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Шевченко, Н. П. *Отчет о раскопках курганов в зоне строительства ОС в Херсонской области в 1986 г.*

1987. Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П. *Отчет о раскопках курганов в зоне строительства мемориальных систем в Цюрупинском, Скадовском, Бериславском р-нах Херсонской обл. Краснознаменской экспедиции.*

1988. Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Фридман, М. И *Отчет о работе Краснознаменской экспедиции в 1988 г.*

1989. Гершкович Я. П. *Отчет о работах Донецко-Луганской экспедиции в 1989 г. (раскопки поселения поздней бронзы у с. Диброва и кургана у с. Чернухино Перевальского р-на Ворошиловградской обл.).*

1990. Гершкович, Я. П. *Отчет о раскопках курганов у села Городище Перевальского района и в городе Перевальске Луганской области в 1990 г.*

1991. Гершкович, Я. П. *Отчет НПК «Археолог» при ИА НАНУ о раскопках поселения эпохи поздней бронзы Глубокое озеро 2 в бассейне Северского Донца в 1991 г.*

1995. Клочко, В. І., Гершкович, Я.П., Мотзенбеккер, І. *Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994—1995 рр.*

1997. Гершкович, Я. П., Рижов, С. М. *Звіт про роботу Давидківського загону експедиції РНДЦ за 1997 р. (Звіт про розкопки поселення скіфського часу біля села Стуфчинці Хмельницького району Хмельницької області у 1997 р.*

1998. Березанская, С. С., Гершкович, Я. П., Самойлова, В. А. *Отчет о раскопках курганов тшинецкой культуры у г. Нетешин Хмельницкой области в 1998 г.*

2004. Гершкович, Я. П. *Звіт про обстеження поселень доби пізньої бронзи у Нижньому Подніпров'ї та басейні Сіверського Дінця у 2004 р.*

2007. Санжаров, С. Н., Черных, Е. А., Гершкович, Я. П., Леоненко, Ю. А. *Отчет об исследованиях Восточноукраинского отдела Восточноукраинского филиала ИА НАНУ в 2007 г.*

2011. Гершкович, Я. П., Колесник, А. В., Панковский, В. Б., Весельский, А. П. *Отчет о работе Краматорской археологической экспедиции ИА НАНУ в 2011 г. в зоне проектируемого строительства Краматорской ВЭС.*

2011. Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П., Горбенко, К. В., Смирнов, А. И. *Отчет о работе Днепробужской археологической экспедиции ИА НАНУ в 2011—2012 гг. в зоне проектируемого строительства Лиманской и Жовтневой ВЭС в Жовтневом районе Николаевской обл.*

2012. Гершкович,Я. П., Весельский, А. П., Куштан, Д. П., Телиженко, С. А., Черных, Л. А. *Отчет экспедиции «ИРЭЙ» ИА НАНУ об археологических исследованиях в зоне проектируемого строительства Краснодонской ВЭС, Лутугинской 1 ВЭС, Антрацитовской 1 ВЭС (Краснодонский, Свердловский, Лутугинский, Перевальский, Антрацитовский районы Луганской обл.).*

2013. Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П., Квитницкий, М. В. *Отчет экспедициии «ИРЭЙ» ИА НАНУ об археологических исследованиях в зоне проектируемого строительства Краснодонской 2 ВЭС, Лутугинской 2 ВЭС, Антрацитовской 2 ВЭС (Краснодонский, Свердловский, Лутугинский, Перевальский, Антрацитовский районы Луганской обл.).*

2017. Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П., Позіховський, О. Л. *Звіт про проведення науково-рятівних археологічних розкопок групи курганоподібних насипів на території смт. Нетішин Хмельницької обл. у 2017 р.*

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ

Корпусова, В. Н., Орлов, Р. С., Гершкович, Я. П. 1974. Работы у села Золотое. *Археологические открытия 1973 г.*, с. 291-293.

Братченко, С. Н., Писларий, И. А., Гершкович, Я. П., Горелик, А. Ф., Гороховский, Е. Л., Зарайская, Н. П., Константинеску, Л. Ф., Смирнов, А. М., Чмыхов, Н. А., Швецов, М. Л., Шилов, Ю. А., Шкарбан, А. С. 1977. Исследования в Северо-Восточном Приазовье. *Археологические открытия 1976 г.*, с. 272-273.

Гершкович, Я. П. 1978. К вопросу об андроновских элементах в срубной культуре на Украине. *Древние культуры Поволжья и Приуралья. Научные труды*, 221, с. 92-94.

Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Гошко, Т. Ю., Константинеску, Л. Ф., Левченко, В. Н., Смирнов, А. М., Швецов, М. Л., Шкарбан, А. С. 1979. Исследование курганов на Северском Донце. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1978 г.*, с. 307-308.

Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Константинеску, Л. Ф., Кротова, А. А., Левченко, В. Н., Панибудьласка, Т. В., Швецов, М. Л., Шкарбан, А. С. 1979. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 308-309.

Гершкович, Я. П. 1979. Костяные зооморфные пряжки культуры многоваликовой керамики. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тезисы докладов конференции, Донецк, 3—6 декабря 1979 г.* Донецк: ДонГУ, с. 59-60.

Гершкович, Я. П. 1980. Абашевские погребения в бассейне Северского Донца. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР.* Днепропетровск, с. 64-65.

Гершкович, Я. П. 1981. К проблеме инородных элементов в срубной культуре на Украине. В: *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тезисы докладов Республиканской конференции молодых ученых (Киев, апрель 1981).* Киев: Институт истории АН УССР, с. 48.

Гаврилюк, Н. А., Гершкович, Я. П. 1982. О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного веков в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.* Киев: Наукова думка, с. 67-71.

Гершкович, Я. П. 1982. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.* Киев: Наукова думка, с. 46-61.

Гершкович, Я. П. 1982. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я. *Археологія*, 41, с. 15-21.

Гершкович, Я. П., Евдокимов, Г. Л. 1982. Об одной категории костяных изделий срубной культуры. *Советская археология*, 4, с. 228-231.

Березанская, С. С., Гершкович, Я. П. 1983. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине. В: Зданович, Г. Б. (ред.). *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск, с. 100-111.

Гершкович, Я. П. 1986. Новые данные о металлических псалиях сабатиновской культуры Северного Причерноморья — Приазовья. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов научно-практического семинара*. Донецк: Донецкий областной краеведческий музей, с. 33-35.

Гершкович, Я. П. 1986. Сабатиновская культура в Нижнем Поднепровье и Северном Приазовье (по материалам поселений и литейных мастерских). В: *Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов 3 конференции молодых ученых ИА АН СССР*. Москва: Институт истории СССР АН СССР, с. 38-39.

Гершкович, Я. П. 1986. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики. *Советская археология*, 2, с. 132-145.

Гершкович, Я. П. 1987. О восточной границе сабатиновской культуры. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов обл. научно-практического семинара*. Донецк, с. 62-64.

Гершкович, Я. П., Иевлев, М. М. 1987. Этнокультурные изменения в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы в свете палеоклиматических данных. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов (Киев, октябрь 1987 г.)*. Киев: Наукова думка, с. 38-40.

Гершкович, Я. П., Клочко, В. И. 1987. Связи племен Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской литейной мастерской). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 101-130.

Гершкович, Я. П., Клочко, В. И., Евдокимов, Г. Л. 1987. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабатиновских памятников Нижнего Поднепровья. *Советская археология*, 2, с. 142-158.

Гершкович, Я. П., Клочко, В. И., Оленковский, Н. П. 1987. Литейная форма эпохи поздней бронзы из Нижнего Поднепровья. *Советская археология*, 3, с. 211-213.

Гершкович, Я. П., Шепель, Е. А. 1987. Макеевский курганный могильник эпохи бронзы. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 58-74.

Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П. 1988. Работы Краснознаменской экспедиции. *Археологические открытия 1986 г.*, с. 276-277.

Гершкович, Я. П. 1989. К вопросу о памятниках «обиточненского» типа. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.)*. Київ: Наукова думка, с. 52-53.

Гершкович, Я. П. 1989. К проблеме сложения сабатиновской культуры. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов областного научно-практического семинара, 19—21 апреля 1989 г.* Донецк, с. 113-115.

Кислый, А. Е., Гершкович, Я. П. 1989. О некоторых особенностях керамики каменско-ливенцовской культурной группы. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тезисы докладов областного научно-практического семинара, 19—21 апреля 1989 г.* Донецк, с. 112-113.

Гершкович, Я. П. 1990. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца. В: *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Луганск, ноябрь, 1990*. Луганск: Луганская правда, с. 57-59.

Островерхов, А. С., Гершкович, Я. П. 1990. Стеклянная бусина из поселения сабатиновской культуры Новокиевка в Нижнем Поднепровье. В: *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тезисы докладов юбилейной конференции*. 1. Херсон, с. 84-86.

Гершкович, Я. П. 1991. Раскопки курганов эпохи позней бронзы, раннего железного века и поздних кочевников на Донецком кряже. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 16.

Гершкович, Я. П., Сердюкова, И. Л. 1991. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Рамус, с. 150-164.

Оленковський, М. П., Гершкович, Я. П. 1993. Поселення білозерської культури — Великі Копані 1. В: Асламов, В. М. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон: Херсонський краєзнавчий музей, с. 4-16.

Гершкович, Я. П. 1993. *Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. ІА АН України.

Гершкович, Я. П. 1993. *Сабатиновская культура Нижнего Поднепровья и Северо-Западного Приазовья*. Диссертация канд. истор. наук. ИА НАН Украины.

Gershkovich, Ya. P. 1993. On the Eastern Boundary of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni Cultural Complex. *Culture et Civilization au Bas Danube*, X, p. 15-22.

Гершкович, Я. П. 1995. О соотношении керамических комплексов сабатиновской и срубной

культур. В: *Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов международной научной конференции*. Харьков: Бизнес-Информ, с. 24-26

Гершкович, Я. П. 1995. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы. В: *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. Материалы украинско-российского полевого археологического семинара, с. Капитаново, 13—14 июня 1995 г.* Луганск, с. 37-38.

Герасименко, Н. П., Гершкович, Я. П. 1996. К палеоэкологии бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья в эпоху поздней бронзы. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и Второго украинско-российского полевого археологического семинара*, 2. Воронеж: ВГУ, с. 70-72.

Гершкович, Я. П. 1996. До 60-річчя Станіслава Никифоровича Братченка. *Археологія*, 3, с. 155-156.

Гершкович, Я. П. 1996. До 60-річчя Івана Тихоновича Чернякова. *Археологія*, 3, с. 157-158.

Гершкович, Я. П. 1996. К проблеме соотношения региональных схем периодизации эпохи поздней бронзы Нижнего Поднепровья, Северо-Восточного Приазовья и Подонцовья. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и Второго украинско-российского полевого археологического семинара*, 2. Воронеж: ВГУ, с. 22-24.

Гершкович, Я. П. 1996. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины (проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия)*. Луганск: ВУГУ, с. 133-167.

Гершкович, Я. П. 1997. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса. *Археологический альманах*, 6, с. 125-144.

Гершкович, Я. П. 1997. Сабатиновско-ноические «зольники». В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 3-го Українсько-Російського польового археологічного семінару, с. Капітанове Луганської обл., 15—16 липня 1997 р.)*. Київ; Вороніж; Перевальськ, с. 11-15.

Березанська, С. С., Гершкович, Я. П., Самолюк, В. О. 1998. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 53-55.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Гершкович, Я. П., Рижов, С. М. 1998. Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці-9 на Поділлі. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 13-15.

Geršković, J. 1998. Westliche impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes «Noua-Sabatinovka-Coslogeni». *Prähistorische Arhäologie in Sbdosteuropa*, 12, S. 317-324.

Geršković, J. P. 1998. Buchbesprechugen: E. H. Савва. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда. Издво «Штиница». *Eurasia Antiqua*, 4, p. 489-492.

Гершкович, Я. П., Журавлев, О. П. 1999. Животноводство населения сабатиновской культуры Нижнего Поднепровья (по материалам Новокиевского поселения). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 49-75.

Gerskovic, J. 1999. *Studien zur spatbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westkuste des Azov'schen Meeres*. Archaologie in Eurasien, 7. Rahden: M. Leidorf.

Gershkovich, Ya. P. 1999. The territory of Ukraine in the Pan-European historical processes of the final period of the Late Bronze Age epoch. In: *5th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists: Final programme and abstracts*. Bournemouth, p. 183.

Гершкович, Я. П. 2000. Историографический комментарий к проблеме сабатиновской культуры. В: *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: Материалы международной научной конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 153-156.

Гершкович, Я. П. 2001. Взаимодействие археологических культур в заключительный период эпохи поздней бронзы на Юго-Западе Восточной Европы. В: *XV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов Международной научной конференции, 17—21 апреля 2001 года*. Оренбург, с. 69-71.

Гершкович, Я. П. 2001—2002. Парадоксы в историографии сабатиновской культуры. *Stratum plus*, 2, с. 598-607.

Гершкович, Я. П. 2001. Планування і архітектура поселень. Демографічні характеристики розвитку стародавніх племен. Побут та одяг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Історія української культури*. 1: Історія культури давнього населення України. Київ: Наукова думка, с. 205-210.

Гершкович, Я. П. 2001. Признак «объем» и категории (функциональные группы) посуды эпохи бронзы. В: Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы», 23—28 апреля 2001 г.* Самара, с. 282-286.

Гершкович, Я. П. 2001. Слово про Г. Л. Євдокімова. *Археологія*, 4, с. 165-166.

Гершкович, Я. П., Якубенко, О. О. 2001. Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинських курганів. В: Арустамян, Ж. Г. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, грудень 2000 р*. Київ, с. 72-81.

Колесник, А. В., Гершкович, Я. П. 2001. Традиция кремнеобработки в эпоху поздней бронзы в Донбассе и Северо-Восточном Приазовье. *Археологический альманах*, 10, с. 97-118.

Гершкович, Я. П. 2002. Новокиївське поселення. *Археологічна збірка Херсонської обласної інспекції охорони пам'яток*, 2, с. 83-87.

Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П. 2003. Бахмутовская курганная группа. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*, 1, с. 247-275.

Гершкович, Я. П. 2003. Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи. *Археологія*, 3, с. 32-40.

Гершкович, Я. П. 2003. Два аспекта покровской проблемы. В: *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции*. I. Москва, с. 122-125.

Гершкович, Я. П. 2003. Обряд «оставления жилища»: археологические признаки и историко-этнографические параллели. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*. Київ: Корвін-Прес, с. 28-31.

Гершкович, Я. П. 2003. Спеціалізовані виробничі ділянки та металообробка Суботівського городища. В: *Проблеми гірничої археології. Доповіді II Картамиського польового археологічного семінару (21—25 липня 2003 р., с. Новозванівка)*. Алчевськ, с. 43-47.

Gershkovich, Y. 2003. Farmers and pastoralists of the Pontic lowland during the Late Bronze Age. In: Boyle, K., Levine, M., Renfrew, C. (eds.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. McDonald Institute monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Studies, p. 307-313.

Братченко, С. Н., Балонов, Ф. Р., Гершкович, Я. П. 2004. Древнейшая группа погребений Александровского кургана № 9 на р. Лугань. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 3, с. 30-74.

Гершкович, Я. П. 2004. Комментарий к статье С. Д. Лысенко «Феномен Субботовского городища». *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 3, с. 268-270.

Гершкович, Я. П. 2004. Феномен зольников белогрудовского типа. *Российская археология*, 4, с. 104-113.

Гершкович, Я. П. 2005—2009. Днепровокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья. *Stratum plus*, 2, с. 578-590.

Гершкович, Я. П. 2005. Пізньоабашевська та покровська ланки в періодизації культур бронзового віку Східної Європи. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 177-180.

Гершкович, Я. 2005. Українські колекціонери старожитностей. Хто вони? *Відлуння віків*, 2, с. 91-94.

Гершкович, Я. П. 2005. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні. *Археологія,* 3, с. 91-97.

Гершкович, Я. П. 2005. Центральноазиатский компонент на юге Восточной Европы в заключительный период позднего бронзового века. *Вестник Международного Института центрально-азиатских исследований*, 2, с. 21-27.

Гершкович, Я. П., Антипина, Е. Е., Лебедева, Е. Ю., Панковский, В. Б. Усачук, А. Н., Шевченко, Д. А. 2005. Комплексные исследования поселений эпохи поздней бронзы в бассейне Северского Донца. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 95-99.

Гершкович, Я. П. 2006. Историческая ситуация в эпоху поздней бронзы к юго-востоку от тшинецко-комаровского ареала. *Lubelskie Materialy Archeologiczne*, XIV, с. 133-143.

Гершкович, Я. П. 2006. Несколько слов о книге и ее «странном» авторе. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 6, с. 4-7.

Колесник, А., Гершкович, Я. 2006. Традиция кремнеобработки в конце бронзового века на юго-востоке Украины. *Lubelskie Materialy Archeologiczne*, XIV, с. 187-200.

Gershkovich, Y. 2006. Keepers of Illegal Antiquities in Ukraine. *Archaeologia Bulgarica*, XX, 3, p. 101-108.

Gerškovič, Ja. P. 2006. Die Nьter illegal erworbener Altertьmer in der Ukraine. *Archaeologia Circumpontica*, 4, S. 7-16.

Бунятян, К. П., Гершкович, Я.П. 2007. Слово про ювіляра. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 5-6.

Гершкович, Я. П., Санжаров, С. М. 2007. Мергелева гряда — нова археологічна сенсація? *Археологія*, 4, с. 84-86.

Гершкович, Я. П. 2007. Суботовское городище в свете новых исследований. В: Скорий, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (16—19 травня 2007 р.). Київ; Чигирин, с. 58-60.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Черних, Л. А., Гершкович, Я. П. 2007. Доба бронзи на теренах України. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна: хронологія розвитку*. 1. Київ: КВІЦ, с. 174-259.

Гершкович, Я. П. 2008. Куштановицька культура. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 5. Київ: Наукова думка, с. 547.

Гершкович, Я. П. 2008. Специализированные производственные участки Суботовского

городища. В: Климовський, С. І. (ред.). *Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва*. Київ: Стилос, с. 37-38.

Gerasimenko, N., Gershkovich, Ya., Fomenko, V. 2008. Environment of the Late Bronze cultures in the Lower Bug and Dnieper areas. In: *The 4th plenary meeting and field trip of IGCP-521-INQUA-0501 project «Black Sea — Mediterranean corridor during the last 30 ky: Sea level change and human adaptation» (October 4—16, 2008, Bucharest, Romania, and Varna, Bulgaria). Extended abstracts.* Bucharest; Varna, p. 61-62.

Гершкович, Я. П., Разумов, С. М. 2009. «Аномальний» комплекс заключного періоду пізнього бронзового віку з Північного Причорномор'я. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької*. Київ; Львів, с. 132-139.

Гершкович, Я. П. 2009. Зольники белогрудовского типа — сложные монументальные структуры эпохи поздней бронзы. *Археологический альманах*, 20, с. 327-332.

Гершкович, Я. П. 2010. Про наукову етику, корупцію й підступи Комінтерну (з приводу збірки «Проблемы охраны и изучения Восточной Европы»): рецензія. *Археологія*, 4, с. 120-125.

Гершкович, Я. П. 2010. Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. *Revista Arheologica*, VI, 2, с. 175-179.

Гершкович, Я. П. 2011. Международная школа квазиархеологии: ее прошлое и предсказуемое будущее. В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. Киев, 5—8.10.2010*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 105-112.

Гершкович, Я. П. 2011. Пам'яті Станіслава Никифоровича Братченка. *Археологія*, 3, с. 145-146.

Гершкович, Я. П. 2011. Псевдоархеологія на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека. *Археологія*, 2, с. 110-118.

Гершкович, Я. П. 2011. Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 40-50.

Гершкович, Я. П. 2011. Феномен степового землеробства пізнього бронзового віку в Північному Причорномор'ї. В: *Прадавні землероби Південно-Східної Європи: (до 30-річчя дослідження поселення-гіганта Тальянки та 10-річчя співпраці з «Search Foundation» USA): Тези доповідей Міжнародної наукової конференції*. Київ; Тальянки, с. 24-27.

Gershkovich, Ya. 2011. The All-Ukrainian Public Association of Archaeologists: Its Purposes and Plan of Actions. *The European Archaeologist*, 35, p. 14-16.

Gershkovich, Y. 2011. Global Causes of Some Local Phenomena during the Late Bronze Age in the Northern Pontic Steppe. *Prähistorische Archäologie in Sьdosteuropa*, 27, p. 166-177.

Gershkovych, Ya. P. 2011. Korkut's Heritage in the Cuman Milieu of the North Pontic Region. *Ukrainian Archaeology*, p. 81-91.

Гершкович, Я. П. 2012. Половецкие кобызчи. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 11: Золотоордынское время (труды по археологии), с. 231-250.

Гершкович, Я. П, Санжаров, С. Н. 2012. От редакторов. В: Братченко, С. Н. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века.* Киев: Скіф, с. 5-6.

Gerškovič, Ja. P. 2012. Ein GuЯformenkomplex der späten Bronzezeit am mittleren Dnepr. *Eurasia Antiqua*, 18, S. 89-112.

Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скіфські святилища Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-76.

Гершкович, Я. П. 2013. Дослідження в зоні будівництва вітряних електростанцій на Донецькому кряжі. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 219-220.

Гершкович, Я. П., Горбенко, К. В., Смирнов, А. І., Бондаренко, Д. В. 2013. Дослідження у зоні будівництва Лиманської і Жовтневої ВЕС на узбережжі Дніпровсько-Бузького лиману. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 253.

Гершкович, Я. П., Панковский, В. Б., Шамрай, А. В. 2013. Клад бронзовых изделий из села Крестище (Славянский р-н Донецкой обл., Украина). *Revista Arheologica*, IX, 1, с. 188—197.

Gershkovych, Ya. P., Romashko, O. V. 2013. Scythian Sanctuaries of Ares: Archaeological Data and Herodotus' Testimonies. *Ukrainian Archaeology*, p. 19-33.

Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження в зоні будівництва вітрових електростанцій на Донецькому кряжі. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 166-167.

Гершкович, Я. П., Скорий, С. А., Отрощенко, В. В. 2015. Світлої пам'яті Володимира Андрійовича Ромашка. *Археологія*, 4, с. 142-145.

Гершкович, Я., Санжаров, С., Рассамакин, Ю. 2016. В память о Станиславе Никифоровиче Братченко (3.09.1936—21.02.2011). *Tyragetia*, X, 1, с. 392-408.

Гершкович, Я. П., Скорий, С. А., Отрощенко, В. В., Супруненко, О. Б. 2016. Пам'яті Володимира Ромашка. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2016*, с. 216-220.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище.* Киев: Стародавній Світ.

Гершкович, Я. П. 2016. Циклическая композиция («изображение года») на сосуде заключительного периода эпохи бронзы — раннего железного века. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи.* Дніпро: Ліра, с. 91-96.

Гершкович, Я. П. 2017. Поселення Глибоке Озеро II. В: Циміданов, В. В. (ред.). *Донеччина: природа, культура, люди*. 1. Краматорськ, с. 43.

Гершкович, Я. П. 2017. Поселення Діброва-I зрубної культури. В: Циміданов, В. В. (ред.). *Донеччина: природа, культура, люди*. 1. Краматорськ, с. 43-44.

Гершкович, Я. П. 2017. Пункт Діброва I дніпро-донської бабинської культури. В: Циміданов, В. В. (ред.). *Донеччина: природа, культура, люди*. 1. Краматорськ, с. 38.

Гершкович, Я. П. 2017. *Суботівське городище*. Автореферат дисертації д-ра істор. наук. ІА НАН України.

Гершкович, Я. П. 2018. Кодекс професійної етики археолога як засіб протидії корупції в сучасній науці. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ : ІА НАН України, с. 51-52.

Гершкович, Я. П. 2018. Порівняльний аналіз керамічних комплексів побутових та поховальних пам'яток бронзового — раннього залізного віку. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 83-84.

Vetrova, M. N., Kulkova, M. A., Kashuba, M. T., Gavrylyuk, N. A., Gershkovych, Ya. P., Kaiser, E., Kulkov, A. M. 2019. Methods of Natural Sciences for the Reconstruction of the Ceramics Firing. *Археологія*, 1, p. 131-137.

Гершкович, Я. 2019. Повертаючись до стратиграфії Ушкальського поселення. В: *Від палеоліту до козацької України: Анотації міжнародної конференції до 100-літнього ювілею Дмитра Яковича Телегіна. Київ, 21—23 листопада 2019 р*. Київ: О. Філюк, с. 52.

Гершкович, Я., Куштан, Д., Позіховський, О. 2019. Розкопки кургану та зольників фіналу доби бронзи — раннього залізного віку на теренах м. Нетішин. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 285-286.

Гершкович, Я. П. 2019. До 95-річчя Софії Станіславівни Березанської. *Донецький археологічний збірник*, 22, с. 184-185.

Kaiser, E., Kashuba, M., Gavrylyuk, N., Hellström, K., Winger, K., Bruyako, I., Daszkiewicz, M., Gershkovich, Y., Gorbenko, K., Kulkova, M., Nykonenko, D., Schneider, G., Senatorov, S., Vetrova, M., Zanoci, A. 2019. *Dataset of the Volkswagen Fond Project no. 90 216 «Early Mounted Nomads and Their Vessels Ceramic Analysis Project Aimed at Supporting the Reconstruction of Socio-Economic Conditions in Mobile Populations North of the Black Sea between 1100 and 600 BC»*. (Data Set). Zenodo. Available online: https://zenodo.org/record/3521608 (accessed on 27 December 2022).

Gershkovych, Ya. 2019. Domestic and ritual activities in archaeological sources of the Late Bronze Age of the Northen Pontic area. In: *Space not only for the living: Human remains at the Bronze Age settlements in Eurasia*. Berlin, in print.

Корохіна, А. В., Гершкович, Я. П. 2020. Кераміка поселення Глибоке Озеро 2. *Археологія*, 1, с. 99-111.

Гершкович, Я., Бровендер, Ю., Коваль, Ю., Петренко, О., Ушкова, Ю., Циміданов, В. 2020. Розкопки курганів доби енеоліту — середньовіччя на Донеччині. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 29-30.

Башкатов, Ю., Гершкович, Я., Бітковська, Т. 2020. Курган доби бронзи поблизу с. Бондарі Кременчуцького району. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 217-218.

Гершкович, Я. П., Герасименко, Н. П. 2021. Рільництво у населенні степового Дніпровського Лівобережжя у середині II тисячоліття до н. е. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 318-329.

Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). 2022. *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України.

Гершкович, Я., Дяченко, О. 2022. Пам'ятки давніх скотарів, землеробів і металургів. В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 83-93.

Endo, E., Nasu, H., Haskevych, D., Gershkovych, Y., Videiko, M., Yanevich, O. 2022. Re-identification of plant impressions on prehistoric pottery from Ukraine. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 42, April, 103364.

Укладачі
В. А. КОЛЕСНІКОВА,
І. В. ЧЕРНОВОЛ

УДК[902:929](477)

E. Kaiser

ERINNERUNGEN AN DEN FREUND UND KOLLEGEN JAKIV GERSHKOVYCH

Niemand konnte ahnen, dass der Aufenthalt von Dr. habil. Jakiv Gershkovych in Berlin so kurz sein wird, als wir ihn und seine Frau Lena Zaitseva am 17. März 2022 am Berliner Hauptbahnhof abgeholt haben. Selbstverständlich haben wir alle sehr gewünscht, dass der russische Angriffskrieg so schnell wie möglich beendet werden würde. Doch geahnt haben wir auch damals, dass er noch lange dauern wird. Der Krieg währt auch jetzt noch fort, wenn ich diese Zeilen verfasse.

1996 haben Jakiv Gershkovych und ich uns auf einer internationalen Tagung in Mogilany, in Kleinpolen gelegen, kennengelernt. Prof. Dr. Bernhard Hänsel und Prof. Dr. Jan Machnik hatten Archäologen aus der Ukraine, Polen, Deutschland, Republik Moldau, Slowenien sowie Russische Föderation eingeladen. Diskutiert wurden Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten, die im Karpatenbecken und der osteuropäischen Steppe archäologisch fassbar sind. Jakiv Gershkovych hat bei dieser Gelegenheit die westlichen Impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes «Noua-Sabatinovka-Coslogeni» diskutiert, sein Beitrag ist in dem Tagungsband veröffentlicht (Gerškovič 1998). Zu dieser Zeit war Jakiv Gershkovych bereits ein renommierter Wissenschaftler, Spezialist für die Bronzezeit in Osteuropa und angrenzenden Gebieten. Als junge Wissenschaftlerin, die gerade ihre Magisterarbeit fertigstellte, war es für mich eine Möglichkeit, erste Bekanntschaft mit vielen Kollegen aus Osteuropa zu schließen. So lernten auch wir uns kennen, noch nicht ahnend, dass daraus eine Freundschaft entstehen würde.

Unsere Bekanntschaft haben wir später vertiefen können, als ich häufiger nach Kyiv kam, um im Institut für Archäologie der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine Material für meine Doktorarbeit aufzunehmen. Jakiv Gershkovych war einer der Kollegen, die fast immer im Institut anzutreffen waren. Jemand, an den ich mich mit meinen vielen Fragen wenden konnte. So entwickelte sich allmählich unsere Freundschaft. Zunächst ähnelte es noch eher einem Lehrer-Schüler-Verhältnis, doch durch Jakivs ungemein kollegiale und vor allem hilfsbereite Art wuchs mein Vertrauen immer mehr. An manchen frühen Abenden gingen wir, zusammen mit anderen Kollegen aus der Abteilung Bronzezeit, noch zusammen ein Bier trinken. Mit Wehmut denke ich an diese längst vergangenen Zeiten zurück.

2001 kam ich dann mit einem Feodor-Lynen-Stipendium der Alexander von Humboldt-Stiftung an das Institut für Archäologie in Kyiv. Mein Gastgeber war Dr. Juri Rassamakin. Besonders Jakiv Gershkovych und ihm habe ich zu verdanken, dass ich mit offenen Armen empfangen wurde und direkt in die Aktivitäten der Abteilung Bronzezeit eingebunden wurde. In regelmäßigen Abteilungstreffen wurden die aktuellen Forschungen der Mitarbeiter besprochen, Verteidigungen von Dissertationen vorbereitet und durchgeführt, Bücher zum Druck vorgestellt und vieles mehr. Jakiv Gershkovych lud mich zu sich nach Hause ein, wo ich auch seine Familie kennenlernte. Zum Tag der Archäologie organisierte er eine Fahrt zu einer Ausgrabung in der Nähe von Kyiv, um unseren professionellen, wenn auch inoffiziellen Feiertag angemessen begehen zu können.

Immer, wenn wir uns begegneten, war Jakiv Gershkovych mit einem seiner vielfältigen Projekte beschäftigt. Hinzu kamen die Forschungen von anderen. So hat er es sich zum Ziel gesetzt, wichtige Resultate von seinem akademischen Lehrer Dr. Stanislav Bratčenko überhaupt oder wieder zu publizieren. Sein Buch zur Frühen Ka-

© E. KAISER, 2023

takombengrabkultur, das den einzigen Katalog mit den bis damals bekannten sogenannten frühen Donecker Katakomben enthält und gleichzeitig eine grundlegende Auswertung bietet, wurde nur durch die intensiven Bemühungen von Jakiv Gershkovych in einer größeren Auflage veröffentlicht (Братченко 2001). Außerdem hat er auch die Publikation der befestigten Siedlung Livencivka nachdrücklich vorangetrieben (Братченко 2006).

Gleichzeitig hatte Jakiv Gershkovych zahlreiche eigene Projekte und war mit ihrer Durchführung und Aufbereitung engagiert. Zusammen mit Dr. Ingo Motzenbдcker führten sie in den 1990er Jahren gemeinsame Ausgrabungen in der befestigten Siedlung Subotiv, Bezirk Čerkasy, durch. Die Analyse der Grabungsbefunde und die Auswertung des Fundstoffes nahm er in seinem Buch vor, das gleichzeitig die Grundlage für seine Habilitation am Akademieinstitut in Kyiv bildete (Гершкович 2016). Die Untersuchung bronzezeitlicher Siedlungen waren zentral im Wirken von Jakiv Gershkovych. Er hat das große Potential, das ihre Erforschung bietet, früh erkannt, und unter anderem die Siedlung Novokievka der Sabatynivka-Kultur ausgegraben und an der Eurasienabteiltung des Deutschen Archäologischen Instituts publiziert (Gerškovič 1999). Einen bedeutenden Forschungsbeitrag hat Jakiv Gershkovych zudem zur Interpretation der sogenannten Aschehügel der späten Bronzezeit beigetragen (Гершкович 2004) und 2017 noch solche Siedlungshinterlassenschaften im Bezirk Chmelnyc'k gegraben. Daneben hat er über viele Jahre in verschiedenen Teilen der Ukraine Grabhügel untersucht.

2016—2018 hat er zusammen mit mir in einem Projekt zur archäometrischen Analyse von spätbronzezeitlicher und früheisenzeitlicher Keramik gearbeitet, das von der Volkswagen-Stiftung gefördert worden ist. Auch hier war Jakiv Gershkovych wie immer ein ausgesprochen zuverlässiger Kollege und allseits offener Ansprechpartner.

Das Schicksal der ukrainischen Archäologie lag ihm sehr am Herzen. Früh haben ihn die Raubgrabungen aufgewühlt, so dass er tatkräftig aktiv wurde, um die Machenschaften von Schwarzen Archäologen juristisch zu ahnden und zu verhindern. Die Zerstörung der archäologischen Denkmäler durch den Krieg bildeten eine neue, zuvor ungeahnte Zuspitzung in ihrer Gefährdung, die wir in Berlin öfters diskutiert haben.

Auch hat Jakiv Gershkovych frühzeitig erkannt, dass man der Zerstörung von Denkmälern, die aus Unwissenheit geschehen, nur mit Öffentlichkeitsarbeit entgegentreten kann. Entsprechend hat er sich in der Ukrainian Association of Archaeologists engagiert und war seit 2017 ihr Leiter.

Jakiv Gershkovych ist gerne gereist! In Berlin war er vor allem an der Eurasienabteilung und am Institut für Prähistorische Archäologie an der Freien Universität ein gern gesehener Gast. Mit einem Fulbright-Stipendium war er 2003—2004 am Wellessley College in den USA. Hinzu kamen viele Tagungsbesuche im In- und Ausland. Private Reisen führten ihn nach Israel. Sehr offen hat er sich auf unbekannte Kulturen und Alltagsleben eingelassen, war mit großer Begeisterung bei Tagesausflügen dabei. Ich erinnere mich an die Übertragung eines Länderspiels bei einem seiner Aufenthalte in Berlin. Das Public-Viewing in unseren Kneipen war völlig neu für ihn und er hat diese Art des gemeinsamen Zuschauens sehr genossen.

Die letzte Reise nach Berlin geschah unfreiwillig. Aber auch in dieser Situation hat Jakiv Gershkovych versucht, das Beste daraus zu machen. Gleichwohl war er mit seinen Gedanken ständig zuhause, bei den Verwandten, Freunden, Kollegen. Ein Stipendium der VW-Stiftung ermöglichte es ihm an seinem Projekt, der Auswertung der Ausgrabungen zu arbeiten, die er 2018 im unbesetzten Teil der Ostukraine durchgeführt hast.

Viele Erinnerungen an die letzten Monate mit Jakiv Gershkovych und seiner Frau Lena in Berlin sind ständig wach in mir. Es wäre schön gewesen, wenn wir noch mehr hätten zusammen erleben können. Es wäre schön gewesen, noch weitere Projekte zu planen, für eine Zeit, wenn die Ukraine wieder friedlich und unabhängig sein wird. So schön wäre es gewesen, wenn beide gemeinsam in eine solche Ukraine hätten zurückkehren können.

Es sollte nicht sein, ein Herzstillstand hat ihn aus dem Leben und aus unserer Mitte gerissen. In meiner Erinnerung wird Jakiv Gershkovych immer wach bleiben, als wohlgemuter, stets hilfsbereiter, sehr toleranter und kluger Freund.

ЛІТЕРАТУРА

Братченко, С. Н. 2006. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 6, с. 32-310.

Братченко, С. Н. 2010. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Гершкович, Я. П. 2004. Феномен зольников белогрудовского типа. *Российская археология*, 4, с. 104-113.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Стародавній Світ.

Gerškovič, Ja. P. 1998. Westliche Impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes «Noua-Sabatinovka-Coslogeni». In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000—500 v. Chr.).* Südosteuropa-Schriften, 20: Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 12. München; Rahden, S. 317-324.

Gerškovič, Ja. P. 1999. *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*. Archäologie in Eurasien, 7. Rahden: M. Leidorf.

КАЙЗЕР Ельке, доктор, професор, Інститут праісторичної археології, Берлінський вільний університет, Берлін, Німеччина.
KAISER Elke, Dr. hab., Professor at the Institute of Prehistoric Archaeology, Freie Universitaet Berlin, Berlin, Germany.
ORCID: 0000-0003-0462-0189,
e-mail: ekaiser@zedat.fu-berlin.de.

СТАТТІ

УДК 903.21(477.6/.7)”637” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.01

Р. О. Литвиненко

ПРО ВИДІЛЕННЯ ТА ХРОНОЛОГІЮ НОЖІВ УЛЯНІВСЬКОГО ТИПУ

Статтю присвячено виділенню нового типу ножів бронзового віку Надчорномор’я, визначенню їхньої хронології та культурної приналежності.

***Ключові слова**: Надчорномор’я, бронзовий вік, зрубна культура, сабатинівська культура, поховання, скарб, ножі улянівського типу, хронологія.*

Вступ. У корпусі металевих ножів пізньобронзового віку Північного Причорномор’я виділяється невелика серія виробів із особливим оформленням перехвату, сформованим шляхом додаткової бічної проковки місця переходу від руків’я до клинка. Через це ширина цієї ділянки ставала вужчою за черешок, а товщина — більшою за інші ділянки ножа, за рахунок на́нютня — наклепаного металу. Попри цю специфічну технологічну і прикметну морфологічну деталь, цей різновид ножів досі не виділено в окремий типологічний таксон. До того ж перша знахідка розглядуваних ножів, яка походить із Улянівського скарбу й відома вже понад 60 років, чомусь не потрапила до однієї з найвідоміших класифікацій причорноморського металу (Черных 1976), попри включення до неї решти предметів цього комплексу, що відзначено і в літературі (Leskov 1981, S. 15, Not. 1).

Відтоді кількість ножів розглядуваного різновиду збільшилась, переважно за рахунок поховальних комплексів, досліджених курганними експедиціями 1980-х років — заключного «новобудовного» десятиріччя, а останніми роками — ще й завдяки випадковим знахідкам. Унаслідок цього розширилась географія знахідок, а головне — з’явилась важлива інформація щодо їх культурної атрибуції та відносної хронології. Проаналізувати й узагальнити ці дані й покликана пропонована увазі зацікавленого читача стаття.

© Р. О. ЛИТВИНЕНКО, 2023

Характеристика джерел. Авторові нині відомо сім ножів відповідного типу, з яких чотири походять із курганних поховань зрубної культури, один входить до складу скарбу, а ще два є випадковими знахідками. Наведемо стислу інформацію про ці комплекси і знахідки.

1. Басань, Бабакова могила 3/5 (Пологівський р-н Запорізької обл.) — досліджене 1988 р. експедицією Запорізького обласного краєзнавчого музею під керівництвом А. В. Плешивенко (Плешивенко 1993, с. 134—138, табл. VII). Поховання 5 справлене на ритуальному майданчику, облаштованому між двома курганами ранньої-середньої бронзи, і перекрите з’єднувальним валом-досипкою, що утворила довгу могилу (Плешивенко 1993, с. 132, табл. III: 1). Прямокутну гробницю-цисту зведено просто на поверхні майданчика горизонтальною кладкою з гранітних блоків, зовні обмазано мулом і перекрито плитами (рис. 1: 1—4). Розміри гробниці, м: зовнішні — 3,4 × 2,68, внутрішні — 2 × 1,3, висота — до 1,15. На заглибленій у ґрунт долівці, покритій тліном підстилки, виявлено сліди кістяка, орієнтованого черепом до Пд — Сх — Сх. При узголів’ї лежала велика керамічна посудина з ребром у верхній чверті й валикоподібним оформленням вінця, карбованим пальцевими відбитками. У центрі могили на тліні дерев’яного блюда / таці (?) лежав бронзовий ніж. Він мав вузький і короткий, вочевидь сточений, підтрикутний клинок із лінзовидним перетином, відокремлений від широкого прямокутного черешка торцевими виїмками, сформованими двобічною проковкою, завдяки якій на обох пласких поверхнях утворились)(-подібні наклепки металу — на-

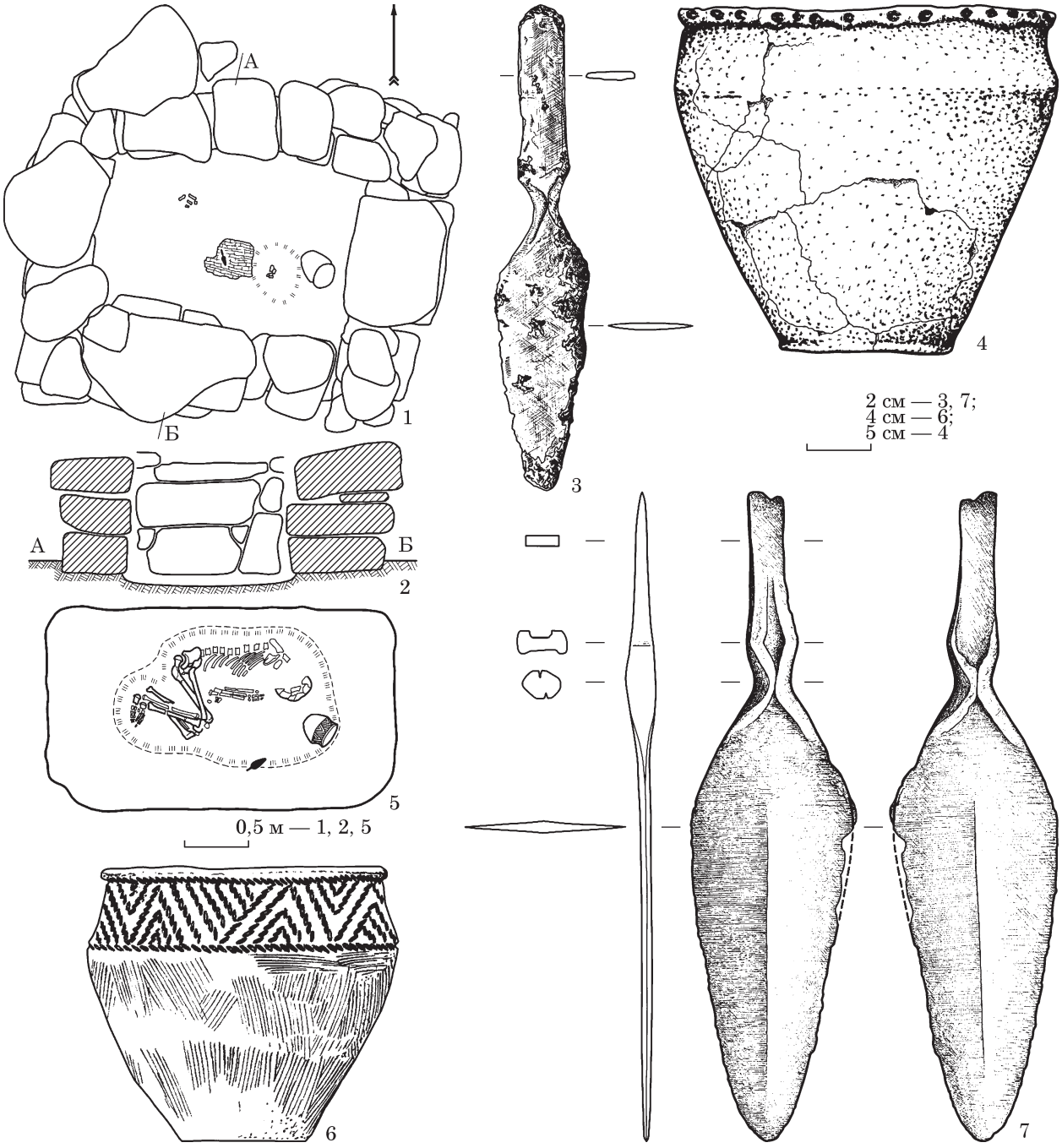

Рис. 1. Поховання зрубної культури з бронзовими ножами: 1—4 — Басань (Бабакова могила) 3/5; 5—7 — Іванівка 1/1

нютні. Розміри, см: загальна довжина — 15,1, довжина клинка — 8,7, найбільша ширина клинка — 2,8, товщина клинка — 0,25, довжина черешка — 5,4, ширина черешка — 1,4, товщина черешка — до 0,3, ширина перехвату — 0,75 (рис. 1: 3).

2. Іванівка 1/1 (Волноваський р-н Донецької обл.) — досліджене 1990 р. експедицією «Еврика» під керівництвом В. Ф. Клименка (Клименко 1998, с. 165, рис. 56: 3; 57: 1, 2). Поховання 1 було основним у кургані, справлене у перекритій повздовжніми дерев'яними плахами прямокутній із округленими кутами ямі розміром 2,57 × 2,15 м і глибиною 1,35 м. На вкритій крейдою та коричневим тліном підстилки долівці лежав у зібганій лівобічній позі з орієнтацією головою до Пд Сх скелет дорослого небіжчика, якого супроводжували розміщені попереду керамічна посудина і бронзовий ніж (рис. 1: 5—7). Горщик із високо розміщеним згладженим ребром було орнаментовано по плічках горизонтальним трикутним паркетом, виконаним відбитками шнура; зовнішня поверхня мала жовтий ангоб і вертикальні сліди обробки тріскою та / або дрібнозубчастою гребінкою (рис. 1: 6). Масивний бронзовий ніж мав широкий ланцетоподібний клинок із заокругленим кінцем і виділеним ребром, із двобічно

прокованим місцем переходу від клинка до черешка, тому на цій ділянці утворився потовщений виїмчастий перехват, який на обох пласких сторонах має)(-подібний рельєфний нанютень, а також слабко виражене перехрестя.Черешок має клиновидний розклепаний насад. Розміри, см: загальна довжина — 20,3, довжина клинка — 14,2, найбільша ширина клинка — 5,1, товщина клинка — 0,33, довжина черешка — 6,1, ширина черешка — 1,0—1,1, ширина перехвату — 1,0, товщина перехвату — 0,95, ширина перехрестя — 1,6 (рис. 1: 7).

3. Миньківка 6/1 (Артемівський (Бахмутський) р-н Донецької обл.) — досліджене 1988 р. новобудовною експедицією Донецького держуніверситету (Кравец, Посредников 1996, с. 89—92, рис. 9). Поховання було основним і єдиним у кургані. Справлене в дерев'яному зрубі (зовнішній розмір 2,25 × 1,85 м), установленому на долівці просторої прямокутної ґрунтової ями (2,57 × 2,15 × 1,35 м), перекритої повздовжніми дерев'яними плахами, на яких виявлено череп корови (можливо, рештки шкури) і кременевий відщеп. У центрі гробниці на підстилці було покладено в зібганій лівобічній позі дорослого небіжчика, орієнтованого головою до Пн Сх. Його супроводжувала напутня їжа у великому керамічному горщику з уступчастим ребром у верхній чверті й орнаментальним фризом шнурових трикутників по плечу, а також питво у маленькій циліндричній баночці і м'ясо (кострець) з покладеним поруч нього бронзовим ножем (рис. 2: 1—5). Морфологічно миньківський ніж нагадує мініатюрний аналог описаного вище іванівського екземпляра, відрізняючись від нього менш рельєфним)(-подібним наклепуванням від торцевої проковки в місці переходу клинка до черешка і розклепаним напівкруглим насадом останнього. Розміри, см: загальна довжина — 15,0, довжина клинка — 9,5, найбільша ширина клинка — 3,5, товщина клинка — до 0,25, довжина черешка — 4,4, ширина черешка — 0,8—1,0, товщина черешка — до 0,18, ширина перехвату — 0,7, товщина перехвату — 0,4 (рис. 2: 4).

4. Новомиколаївка, Смоловська могила 1/5 (Геніческий р-н Херсонської обл.) — досліджене 1983 р. Ю. О. Шиловим у складі

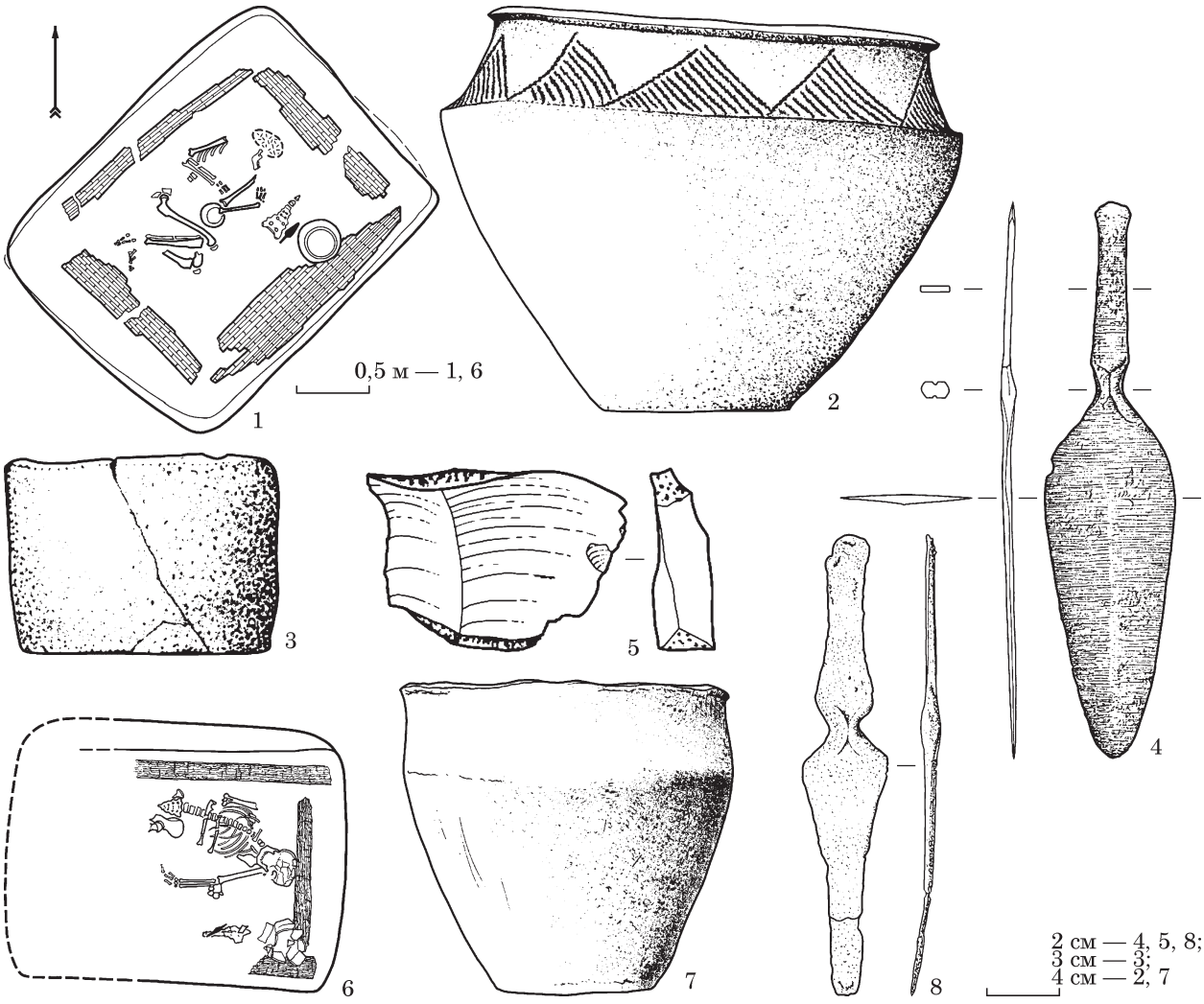

Рис. 2. Поховання зрубної культури з бронзовими ножами: 1—5 — Миньківка 6/1; 6—8 — Новомиколаївка (Смоловська могила) 1/5

Рис. 3. Бронзовий ніж з Улянівського скарбу

Херсонської експедиції Інституту археології АН УРСР (Кубышев и др. 1983, с. 147—148, табл. 78: 1, 2; 79: 1). Поховання 5 було впущеним до вершини кургану 1 (Смоловська могила), який був довгою могилою 8-подібної форми, сформованою двома первинними курганами зрубної культури й об'єднувальною досипкою над похованням цієї ж культури. Воно справлене у перекритому деревом і очеретом дерев'яному зрубі, установленому на долівці великої прямокутної ями зі заплічками, перекритої впоперек деревом і очеретом, ширина якої по верхньому контуру становила 3,4 м, по нижньому — 1,83 м, глибина — 2,7 м. Західна половина могили була зрізана розкопочною траншеєю, тому довжина могильної ями залишилась невідомою (рис. 2: 6). На перекритті зрубу зафіксовано уламок кістки тварини й сліди вогню. На вкритій крейдою та бурим тліном підстилки долівці збереглася лише верхня половина кістяка літнього чоловіка (?), укладеного на лівому боці з орієнтацією черепом до Пд — Сх — Сх. Небіжчика супроводжено напутньою їжею в неорнаментованому слабко профільованому горщику (рис. 2: 7) і м'ясом барана (кострець) із покладеним на нього бронзовим ножем. Ніж мав сильно сточений, первинно підтрикутний клинок із притупленим кінцем, черешок із розклепаним насадом, відокремлений від клинка згладженим підромбічним перехрестям і глибоким перехватом, сформованим двобічною торцевою проковкою, яка утворила на цій ділянці)(-подібні двосторонні нанютні. Розміри, см: загальна довжина — 12,8, довжина клинка — 6,5, найбільша ширина клинка — 2,4, довжина черешка — 4,7, ширина черешка — 0,9—1,5, товщина ножа — до 0,28, ширина перехвату — 0,8, товщина перехвату — 0,55, ширина перехрестя — 1,57 (рис. 2: 8).

5. Улянівський скарб (Вознесенський р-н Миколаївської обл.) — виявлений 1960 р. на березі р. Солоної (правої притоки Гнилого Єланця), навпроти с. Улянівське Єланецького (нині Вознесенський) району, зберігається у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї. Містив чотири бронзові предмети: цілий серп і уламок серпа, пласке тесло і ніж (Leskov 1981, S. 15—16, Taf. 4C). Існує припущення щодо можливої належності до цього скарбу сокири з канельованою втулкою (Клочко 2006, с. 145), яке більшість дослідників не поділяє і яке ми прокоментуємо нижче. Бронзовий ніж із листоподібним дволезовим клинком, що має нервюру посередині й фаски заточки вздовж лез, перехватом і слабко вираженим ромбічним перехрестям, сформованими двобічною торцевою проковкою, від якої на обох пласких сторонах залишились рельєфні наклепування по краям; черешок вузький і короткий, дещо розклепаний на кінці. Розміри, см: загальна довжина — 17,5, довжина клинка — 12,2, найбільша ширина клинка — 3,7, товщина клинка — 0,3, довжина черешка — 3,6, ширина черешка — 0,4, товщина черешка — 0,3, ширина перехвату — 0,9, товщина перехвату — 0,41, ширина перехрестя — 1,0 (рис. 3).

6. Сумська обл. — виявлений 2015 р., точна локалізація знахідки авторові невідома. Ніж із ланцетоподібним клинком, відокремленим від ланцетоподібного черешка симетричними дуговими виїмками, сформованими шляхом торцевої двобічної проковки, за рахунок якої утворились)(-подібні потовщення та згладжене підромбічне перехрестя. Клинок не заточений, має, як і черешок, плаский торець, що натякає на незавершеність роботи з виготовлення знаряддя. Розміри,см: загальна довжина — 15,6, довжина клинка — 9,2, найбільша ширина клинка — 2,8, торцева товщина клинка — 0,2, довжина черешка — 4,5, ширина черешка — до 1,5, ширина перехвату — 1,1, товщина перехвату — 0,55, ширина перехрестя — 1,57 (рис. 4: 6).

7. Глухів (Сумська обл.) — знайдений 2017 р. на поселенні бронзового віку на надзаплавній дюні правого берега р. Клевень в районі м. Глухова. Ніж із ланцетоподібним клинком, відокремленим від черешка глибокими боковими виїмками і)(-подібним нанютнем-упором, сформованим двобічною торцевою проковкою, і згладженим підромбічним перехрестям. Розміри, см: загальна довжина — 13,8, довжина клинка — 9,0, найбільша ширина клинка — 2,7, довжина черешка — 3,6, ширина черешка — 1,5—0,8, середня товщина клинка і черешка — 0,2—0,3, ширина перехвату — 0,78, товщина перехвату — 0,7 (рис. 4: 5).

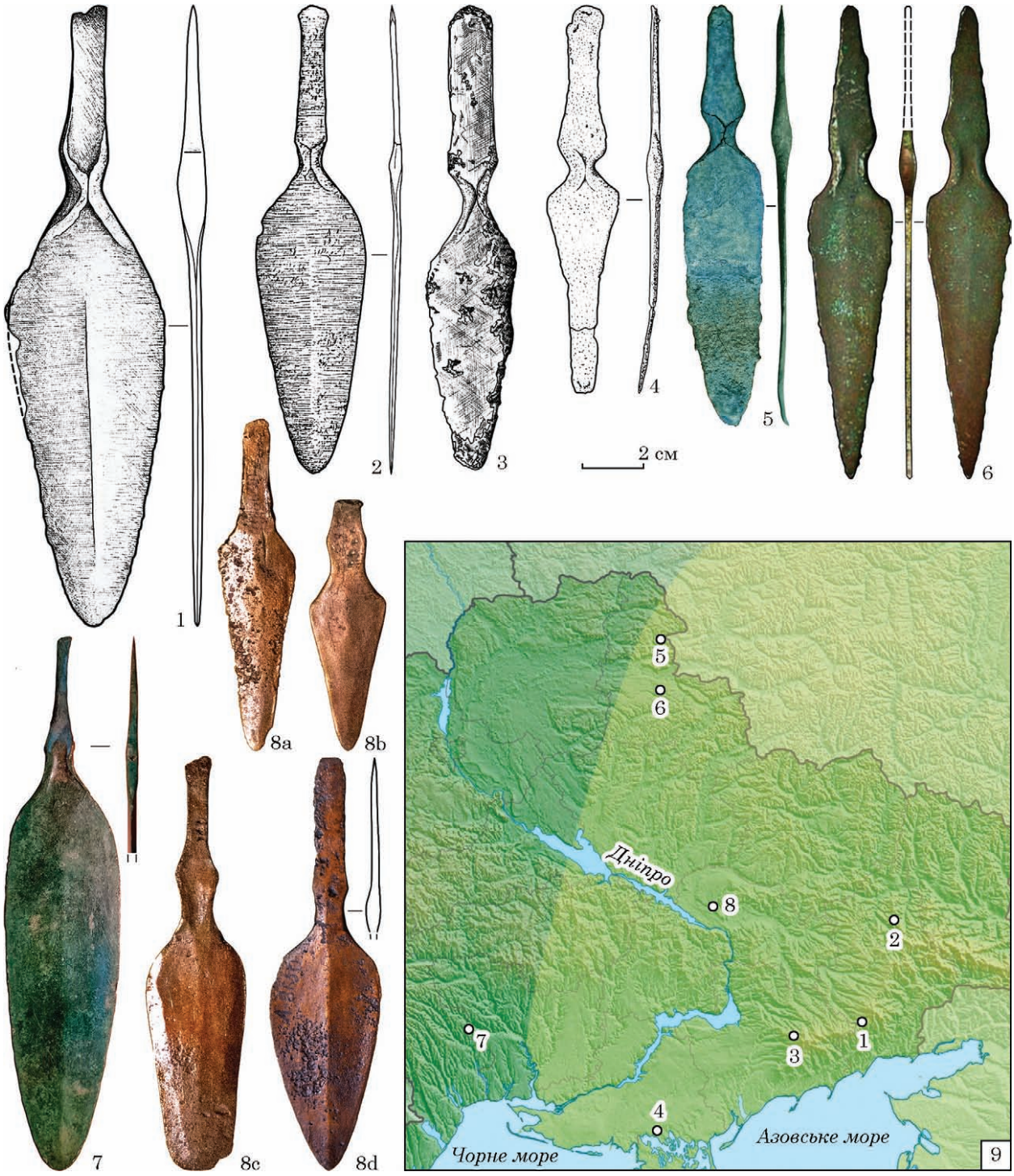

Рис. 4. Бронзові ножі улянівського типу: 1 — Іванівка 1/1; 2 — Миньківка 6/1; 3 — Басань 3/5; 4 — Новомиколаївка 1/5; 5 — Глухів; 6 — Сумська область; 7 — Улянівський скарб; 8 — Лобойківський скарб; 9 — карта поширення ножів улянівського типу (нумерація відповідає позиціям рис. 4; жовте тло — ареал зрубної культурної області)

Аналіз матеріалів. Зі семи наведених знахідок чотири походять із курганних поховань і є найінформативнішими для культурно-хронологічної атрибуції. Всі чотири поховання належать до зрубної культури, бережнівсько-маївської (БМЗК), за номенклатурою В. В. Отрощенка. Деякі обрядові характеристики та керамічний інвентар (дерев'яні зруби, ребристі горщики з геометричним шуровим орнаментальним фризом на плічках), з одного боку, видаються більш властивими першому періоду БМЗК. Натомість ці показники самі по собі не є абсолютними, адже, трапляючись у могильниках різних етапів БМЗК, вони при цьому мають тенденцію питомо зменшуватись від раннього до пізнього періодів (Отрощенко 2003, с. 81). Водночас інші обрядово-інвентарні прикмети поховань із ножами, що нас цікавлять, є показовими для пізнього періоду БМЗК — кам'яна циста з горизонтальною кладкою стін, посуд із

валиковим декором. Авторові вже доводилось давати ґрунтовну оцінку похованням зрубної культури, справленим у кам'яних цистах, зокрема і в частині хронології цих комплексів. За комплексом критеріїв, зокрема стабільно пізньою стратиграфічною позицією таких поховань у курганах зрубної культури, та іншими обрядово-інвентарними ознаками, зроблено висновок щодо тяжіння поховань у кам'яних скринях загалом, а в цистах із горизонтальною кладкою стін — особливо, до пізнього етапу зрубних могильників (Литвиненко 1992, с. 42; 1999, с. 15—17; 2000, с. 9—13). Валикова орнаментика кераміки, хоча і з'являється на ранньому етапі БМЗМ, проте здебільшого притаманна комплексам її пізнього періоду (Отрощенко 1981, с. 57; Литвиненко 1994, с. 8, 12; Забавін 2018, с. 6—7).

Ці загальні симптоматичні спостереження можна доповнити наявними стратиграфічними даними, які безпосередньо стосуються описаних вище поховань із ножами. З чотирьох захоронень лише два перебували в стратиграфічних контекстах. Так, у Бабаковій могилі поховання 5 стратиграфічно зіставне з похованням 9, яке облаштоване у підніжжя овального валу-досипки розміром 22 × 14 м і висотою 1—1,2 м, насипаного над похованням 5, після чого первинний вал було перекрито вторинною овальною досипкою площею 22 × 26 м і потужністю до 1,6 м (Плешивенко 1993, с. 132, табл. III: 1). Формально поховання 5 (із бронзовим ножем) з'явилось раніше за поховання 9, з яким воно розділене первинним валом-досипкою. Натомість загальний контекст цієї ділянки кургану більше схиляє до думки, що вторинна досипка, яку зводили після впускного поховання 9, пов'язана не стільки з останнім (надто пересічним воно виглядає), скільки з основною грандіозною гробницею 5, і, по суті, є остаточним оформленням з'єднувальної досипки між первинними курганами 3 і 4. Тоді поховання 9 видається супровідним для домінуючого соціально значущого поховання 5, а відтак обидва комплекси навряд чи суттєво розірвані в часі й мають розглядатись в рамках одного хронологічного горизонту (рис. 5). Цьому не суперечать і обрядово-інвентарні характеристики впускного поховання 9, справленого в маленькій овальній ямі розміром 1,25 × 0,7 м і глибиною 0,7 м з кам'яним перекриттям і закладом, в яку було втиснуто сильно зібганого дорослого небіжчика на лівому боці з орієнтацією головою до Пд — Пд — Сх, що супроводжувався керамічною банкою (Плешивенко 1993, с. 140, табл. VIII: 5, 6). Саме такі ознаки є притаманні приазовським похованням зрубної культури пізнього періоду (Литвиненко 1992, с. 42; 1999, с. 15; Забавін 2018, с. 6).

Друга стратиграфічна ситуація, що її реконструйовано в Новомиколаївському кургані 1 (Смоловська могила) на Херсонщині, є цікавішою та інформативнішою (рис. 5). Запорукою успіху в цій справі стали вдало реалізована автором розкопок методика розкопок довгої могили паралельними траншеями за подовжньою віссю і доволі якісна польова фіксація отриманих результатів. Отже меридіональна орієнтована довга могила 8-подібної форми мала в основі два первинних кургани, зведені над основними похованнями зрубної культури 1 (південний) і 2 (північний). Ці первинні комплекси є дуже подібними: обидва справлені за обрядом кремації «на стороні» в ґрунтових ямах однакової орієнтації та подібного розміру (1,43 × 1,12 і 1,43 × 1,03 м) зі встановленими до них дерев'яними зрубами; обидва були в центрі виритих на підкурганному майданчику кільцевих ровиків, перекривались метрично і конструктивно близькими насипами (діаметри 21 і 22 м), що дає вагомі підстави вважати поховання 1 і 2 якщо не синхронними, то дуже близькими в часі, в чому ми солідаризуємося з автором розкопок (Кубышев и др. 1983, с. 149—150), відносячи їх до I стратиграфічного горизонту кургану 1.

Згодом до центру північного кургану було впущене поховання 3 зрубної культури (через його зруйнованість можна визначити лише Пд Сх орієнтацію небіжчика, супроводжуваного неорнаментованою керамічною банкою), перекрите потужною овальною в плані досипкою 33 × 29 м, яке і складає II стратиграфічний горизонт.

Надалі в проміжку між двома сусідніми курганами, а точніше біля краю південної поли великого північного кургану, було справлене поховання 4 зрубної культури: у прямокутній ямі розміром 2,11 × 1,54 м, до якої встановлено дерев'яний зруб; на долівці могили було покладено дорослого небіжчика в зібганій лівобічній позі зі східною орієнтацією та перехресною позицією рук, головою до Пн — Сх — Сх, якого супроводжувала напутня їжа у ребристому неорнаментованому керамічному горщику та м'ясо (кострець) з покладеним на нього бронзовим ножем. З цим захороненням пов'язана потужна досипка, яка не лише з'єднала сусідні кургани, а й повністю перекрила найбільший з них — північний, сформувавши 8-подібну довгу могилу розміром 84 × 42 м, висотою 3,25 м. Тому поховання 4 зі з'єднувальною досипкою відповідає III стратиграфічному горизонтові.

Поховання зрубної культури 5 і 6 були впущеними до центральної частини первинного північного кургану. Натомість стратиграфічна картина, зафіксована профілями сусідніх брівок, не сприяє з'ясуванню часового співвідношення цих поховань зі з'єднувальною досипкою над похованням 4, а тому залишається констатувати лише той факт, що поховання 5 і 6 є пізнішими за поховання 2 і 3, що дає підстави відносити їх до III стратиграфічного горизонту, подібно до поховання 4. У підсумку здійсненого аналізу побудовано загальну стратиграфічну

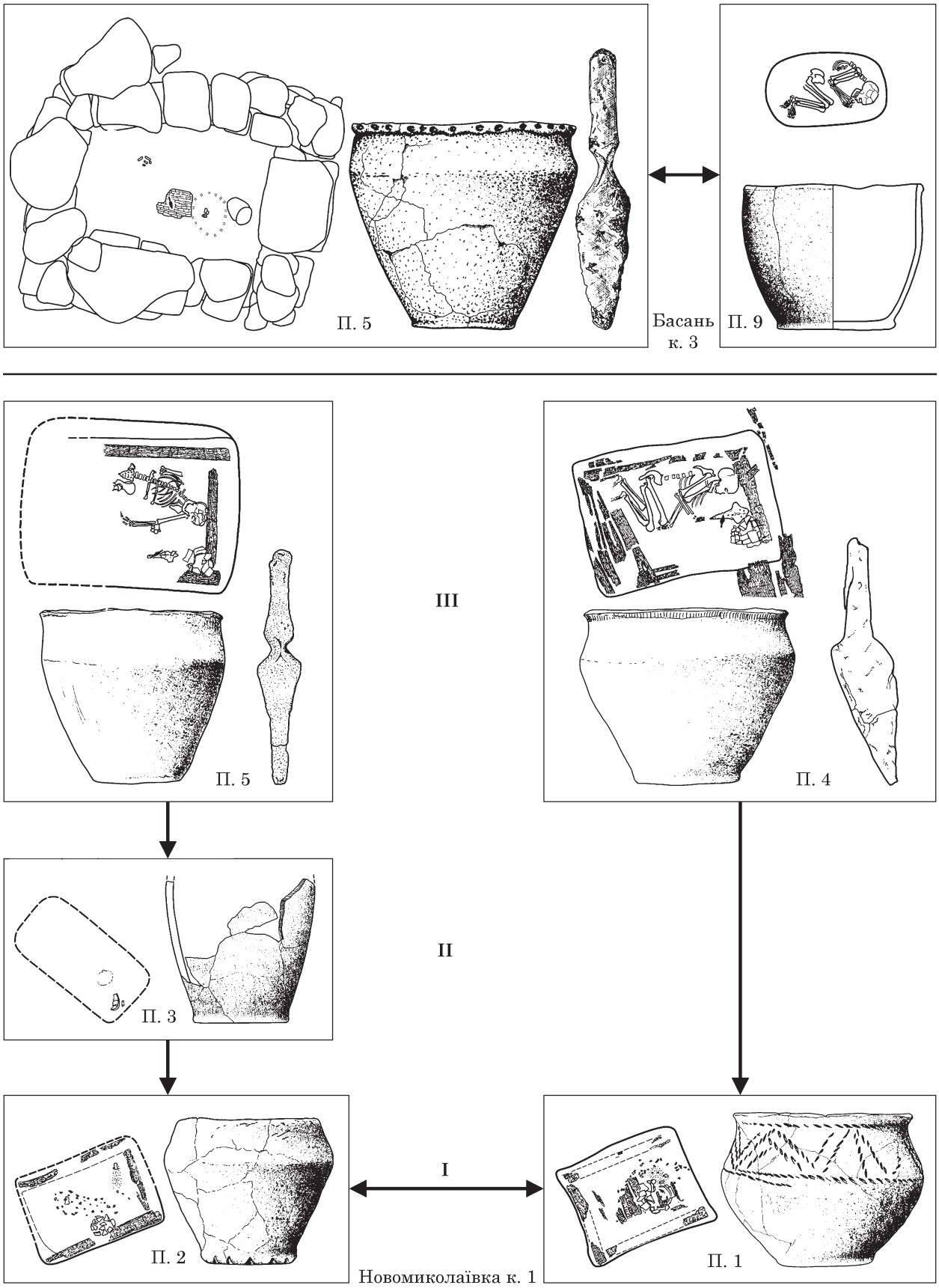

Рис. 5. Поховання зрубної культури з ножами улянівського типу в курганній стратиграфії

колонку поховань зрубної культури Смоловської могили (рис. 5).

Аналіз цієї трисхідчастої стратиграфічної колонки дає можливість констатувати: 1) поховання у межах кожного горизонту демонструють виразну, аж до деталей, подібність на обрядово-інвентарному рівні, що додатково підтверджує їхню відносну одночасність; 2) комплекси різних горизонтів не мають суттєвих відмінностей між собою, що можна тлумачити як свідчення певної часової близькості, можливо в рамках одного хронологічного періоду. На жаль, зруйнованість поховання 3, що утворює II горизонт, перешкоджає змістовно долучити його до порівняльного аналізу. Водночас поховання 5 (з двобічно прокованим ножем) у межах цієї хронологічної триступеневої протяжності посідає найпізнішу позицію — III горизонт. Цікаво, що стратиграфічно синхронне і обрядово тотожне йому поховання 4 теж містило бронзовий ніж для м'ясної їжі. Іноді такі типологічно прості ножі з листоподібним клинком вважають мало придатними для хронологічного діагностування, проте саме на підставі матеріалів курганних могильників Сіверськодонеччини нами було помічено, що листоподібні ножі без перехрестя трапляються лише в похованнях кінця розвиненого (II) і початку пізнього (III) етапів (Литвиненко 1994, с. 147—148). Навіть якщо припустити належність усіх поховань зрубної культури Смоловської могили до раннього періоду БЗМК, то поховання 5, яке нас цікавить, має бути приуроченим до самого кінця цього періоду, що слід враховувати і для оцінювання хронології ножів із двобічною торцевою проковкою й потовщенням на місті перехвату. Загалом же можна припускати, що виділені нами ножі з)(-подібними нанютнями завершують еволюційно-типологічний ряд класичних зрубних ножів із перехватом і ромбічним пласким перехрестям, адже деякі їх екземпляри (Іванівка 1/1, Новомиколаївка 1/5, Глухів, Сумська обл.) за морфологією нагадують найпізніші зразки зрубних ножів із повністю відокремленим від клинка пласким перехрестям. Важко сказати, чи були наші ножі з потовщеним перехватом проміжною типологічною ланкою між зрубними ножами з пласким ромбічним перехрестям та кинджалами із кільцевим упором, як це вважають деякі дослідники, але в похованнях зрубної культури такі кинджали вже не трапляються. Цей факт можна тлумачити або крізь призму трансформації поховального обряду, який на фінальному етапі зрубної культури вже не передбачав супровід небіжчиків ножами / кинджалами, або крізь призму хронології: під час побутування кинджалів із кільцевим упором зрубна культура вже припинила своє існування. Втім, як відомо, перехідні періоди почасти є доволі специфічними й непростими для розуміння процесів, які протягом них відбувались.

Серед інших можливостей у визначенні хронології розглядуваних ножів можна залучити Улянівський скарб. Стосовно хронології цього комплексу існує декілька точок зору. Першу обґрунтував понад 40 років тому О. М. Лесков у відомій німецькій монографії, присвяченій причорноморським скарбам розвиненого й пізнього бронзового віку. На його думку, до складу скарбу входили різночасові предмети, найдавнішим із яких він вважав серп, відносячи його до кінця ранньозрубного часу. Дещо пізнішою, «вже типовою для пізнього бронзового віку» автор вважав пласку тесло-сокиру. Особливо цікавим і хронологічно діагностичним предметом названо ніж, у якому сполучено «відчутно архаїчний елемент» — сформоване куванням потовщення в основі руків'я, з відносно масивним клинком із центральним ребром і ромбічним перетином, що «нагадує кинджали сабатинівської доби». Керуючись сполученням в Улянівському скарбі виробів із такими ознаками, дослідник датував його ранньосабатинівським періодом (Leskov 1981, S. 15—16, 90, 91; Taf. 4C).

Свою точку зору щодо хронології Улянівського скарбу запропонував В. І. Клочко у монографії з озброєння і військової справи на теренах давньої України. Аргументації він не наводить, проте висловлює думку щодо віднесення скарбу «до часу культури багатоваликової кераміки» (Клочко 2006, с. 147), в нашому розумінні — бабинської. У мене як у читача склалося враження, що певним чинником на користь віднесення В. І. Клочком Улянівського скарбу до КБК (бабинської) стало й обережне припущення про належність до цього комплексу мідної втульчастої сокири з канельованим обухом, знахідка якої прив'язується до с. Улянівка Єланецького району Миколаївської області (Клочко 2006, с. 145). Такі сокири зазвичай пов'язують із пізньокатакомбною або бабинською культурами (Кореневский 1976, с. 30; Ковалева 1981, с. 27; Черных 1997, с. 208—211, 217—218, табл. 8; Клочко 2006, с. 144—145; Литвиненко 2011, с. 166—169; та ін.). Але ж певних даних на користь включення сокири до вмісту Улянівського скарбу немає: комплекс складається лише з чотирьох предметів, що мають облікові фондові номери А 5966 — А 5969, які не зіставні з номером указаної втульчастої сокири (№ А 5893, КВ 29260), що засвідчує їхнє різночасне надходження до Миколаївського обласного музею [1]. У нещо-

1. Автор глибоко вдячний ст. викладачеві кафедри історії, директору музею археології та етнографії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського К. В. Горбенку, а також співробітникам Миколаївського обласного краєзнавчого музею — старш. наук. співроб. науково-експозиційного відділу Н. М. Гаркуші та старш. наук. співроб. відділу фондів М. І. Чепкасовій за люб'язно надану інформацію та фотографії улянівського ножа.

давньому особистому спілкуванні В. І. Клочко висловив думку, що в цілому речі Улянівського скарбу не мають вузького датування, проте тесло з цього скарбу є близьким до лобойківських, тобто часу бережнівсько-маївської зрубної культури, що (з урахуванням відносної хронології культур і місця знахідки скарбу — *Р. Л.*) дає підстави відносити улянівський комплекс до найпізніших у системі бабинської культури.

Протягом двох останніх десятиріч із приводу хронології Улянівського скарбу кількаразово висловлювався В. С. Бочкарьов, погляд якого за цей час, здається, дещо трансформувався. Про початкову позицію можна судити з орієнтовної схеми хронології культур і металокомплексів доби пізньої бронзи Східної Європи, опублікованої у співавторській з В. О. Дергачовим монографії, присвяченій металевим серпам. У ній Улянівський скарб посідає місце переходу від кінця II періоду (бабинського) до початку III періоду (сабатинівського), з деяким тяжінням до пізньобабинського (Дергачев Бочкарев 2002, с. 13, рис. 1). У пізнішій праці дослідник висловився з приводу Улянівського скарбу предметніше, зазначивши, що його дата визначається за типом вузького видовженого трапецієподібного плаского тесла, характерного для лобойківського-голоурівських бронз, які впевнено датуються III періодом в авторській періодизаційній схемі. Проте наявність у складі скарбу серпа / серпів ібракаївського типу, характерного для зрубної культури та визначального для II періоду, дозволило авторові звузити датування Улянівського скарбу до початку III періоду, віднісши його вже не до бабинської, а ранньосабатинівської культури (Бочкарев 2012, с. 199). Згодом він навіть виділив окремий *улянівський тип* пласких тесл-сокир і визначив його в якості одного з провідних типів лобойківсько-дербеденівського комплексу, який складав основу IV хронологічної групи в новій схемі періодизації, побудованій методом комбінаційної статистики артефактів зі замкнених комплексів — скарбів і поховань (Бочкарев 2020, с. 492, 512).

В одній зі щойно згаданих праць, характеризуючи дербеденівський металокомплекс, В. С. Бочкарьов виділив список інновацій, що стали визначальними для відповідного хронологічного періоду (III — за старою схемою, IV — за новою), серед яких є така: «*дволезові ножі з пласким перехрестям трансформувались в ножі та кинджали з потовщеним упором-перехрестям*» (Бочкарев 2012, с. 199). У зв'язку з цим важливим і слушним зауваженням видається дивним, що дослідник при оцінці хронології Улянівського скарбу залишив поза увагою факт, що саме таким потовщеним перехрестям характеризується улянівський ніж. Ба більше, у описі цього ножа автор зазначав, що він «*має глибокий перехват і пласке чітко виділене перехрестя*» (підкреслення моє — *Р. Л.*; Бочкарев 2012, с. 199). Наголосимо, що хронологічним маркером слугувало саме потовщене перехрестя, а не кільцевий упор, оскільки дослідник чітко розрізняє ці дві типолого-технологічні ознаки (Бочкарев 2012, с. 204).

У цьому зв'язку нагадаємо, що потовщення на місці переходу від клинка до черешка, окрім улянівського ножа, має один із ножів Лобойківського скарбу (Дергачев, Бочкарев 2002, табл. 105: 17), знайденого 1966 р. в однойменному селі на Орілі, який дослідники синхронізували з Улянівським скарбом (Leskov 1981, S. 90—91; Бочкарев 2012, с. 199; 2020, с. 492, табл. 1). На подібність цього лобойківського екземпляра до розглядуваних ножів із нанютнями ми свого часу звертали увагу (Литвиненко 1999, с. 17; 2000, с. 13). Маючи нині якісні, щоправда однобічні, фотографії виробів із Лобойківського скарбу [1], можемо стверджувати, що у згадуваного ножа (рис. 4: 8d), при наявності сформованого куванням потовщеного перехвату, відсутня)(-подібна наклепка-нанютень на пласкому боці. Водночас виявилось, що у складі Лобойківського скарбу є два ножі, які зберегли згладжені ковкою сліди торцевого нанютування, яким було оформлено виїмчастий перехват і ромбічне перехрестя на цих екземплярах (рис. 4: 8b, 8c). А ще два ножі без перехрестя з цього комплексу містять рельєфні наклепування по периметру насадів — сліди торцевого кування (рис. 4: 8a). Тобто цей технологічний прийом виразно представлений на серії ножів Лобойківського скарбу, що підтверджує коректність наших зіставлень і хронологічних міркувань.

Таким чином, всі наведені вище факти схиляють до думки, що Улянівський скарб відноситься до післябабинського часу — умовно «зрубно-сабатинівського». Навіть якщо погодитись з відомим підходом щодо певного, нехай навіть незначного, запізнення початку складення сабатинівської культури відносно бережнівсько-маївської зрубної, а відтак синхронізувати ранню БМЗК з передуючою сабатинівській культурі пізньою бабинською (дніпро-прутською — ДПБК), в чому я особисто не впевнений, то цей гаданий хронологічний розрив все-одно не дозволятиме відносити Улянівський скарб до бабинського часу, оскільки, як ми показали вище, аналогічні улянівському ножі в БМЗК маркують не ранній, а пізній горизонт поховань, який не може бути одночасним будь-яким фінальнобабинським пам'яткам.

Продовжуючи розпочатий вище аналіз у площині питання культурної приналежності

1. Автор глибоко вдячний співробітникам Дніпровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького — зав. відділу археології О. В. Старіку і старш. наук. співроб. відділу фондів М. Й. Сердюк за допомогу й надання якісних та інформативних фотографічних матеріалів.

ножів зі сформованим куванням потовщеним перехватом з)(-подібними натютнями, іноді з підромбічним перехрестям, нагадаємо, що 4 зі 7 розглянутих знахідок походять з надійно атрибутованих класичних поховань БМЗК (рис. 4: 9). Дві знахідки зі Сумщини походять з площ поселень у басейні р. Клевень і, за відсутності достатніх даних, їх культурна атрибуція є утрудненою або й неможливою. За логікою, можна припустити приналежність цих ножів до зрубної культури, пори те, що їхні місця знахідок перебувають на периферії зрубної ойкумени (рис. 4: 9), причому в регіоні, що є порубіжним як для покровської, так і бережнівсько-маївської зрубних культур (Отрощенко 2003, рис. 1).

В рамки цієї ж логіки повністю вкладається Лобойківський скарб, знайдений в ареалі бережнівсько-маївської зрубної культури (рис. 4: 9), який включав у своєму складі ножі зі сформованими шляхом торцевого кування перехватом і перехрестям. Наразі ніхто з дослідників не сумнівається в тому, що цей комплекс є визначальним для БМЗК, виступаючи при цьому епонімом відповідної системи металовиробництва (Татаринов 1993, с. 192—194; Klochko 1998; Клочко 2006, с. 131, 192; Отрощенко 2015; Бровендер 2016, с. 18; та ін.).

Місцезнаходження Улянівського скарбу перебуває за межами ареалу БМЗК і водночас в області поширення сабатинівської культури (рис. 4: 9), що й зумовило відповідний варіант культурної атрибуції знахідки. Проте склад цього комплексу, який включає притаманний для зрубних поховань ніж, показові для зрубної культури серпи ібракаївського типу і тесло лобойківсько-голоурівського осередку, асоційованого як з БМЗК, так і культурним блоком Сабатинівка-Ноуа (Бочкарев 2012, с. 205—206), ускладнює беззастережну атрибуцію Улянівського скарбу. Немає сумніву, що у разі його знаходження в ареалі БМЗК, відповідна його атрибуція не викликала би жодних заперечень. У нашому ж випадку саме локалізація скарбу, а не його склад, схиляють терези до сабатинівської культурної атрибуції Улянівського комплексу.

На завершення зупинимось на питанні можливого виділення розглядуваних ножів як окремої типологічної одиниці. У відомій класифікації Є. Черниха виділено типологічний розряд ножів-кинджалів Н-34 з листоподібним клинком і наміченим кільцевим упором навколо основи черешка. Дослідник припускав можливість розглядати ці вироби як варіант хронологічно наступних ножів типу Н-36 з чітким кільцевим упором. На теренах Північного Причорномор'я тоді було відомо три екземпляри таких ножів, що походили із випадкових знахідок Нижньої Наддніпрянщини (Черных 1976, с. 119—120, табл. XXXVI: 6, 9, 10). Не маючи можливості познайомитись із цими артефактами *de visu* і спираючись на доволі схематичні зображення в указаній монографії, важко оцінити ступінь їхньої морфологічної й технологічної подібності до розглядуваних нами ножів. Але локалізація самих знахідок у межах ареалу поширення досліджуваних нами ножів може виявитись невипадковою. Так чи інакше, виразна морфологічна, а головне технологічна, специфіка ножів із)(-подібним наклепуванням на перехваті дає підстави виокремлювати їх у тип, який ми пропонуємо назвати *улянівським*. Які аргументи можна навести на користь запропонованої назви?

По-перше, ніж із Улянівського скарбу є першим у хронологічній послідовності відкриттів таких знахідок (1960). По-друге, походить він зі замкненого археологічного комплексу, що є важливим критерієм для археологічного епоніму. По-третє, Улянівський скарб є добре відомим археологічним комплексом в українській і зарубіжній науці. По-четверте, він уже відіграв роль епонімного для виділення класифікаційної одиниці, а саме тесл улянівського типу, частково відповідних розряду Т-8 класифікації Є. Черниха (Бочкарев 2020, с. 492, 512). Присутність у ньому лише одного характерного ножа унеможливлює плутанину, яка би виникла унаслідок спроби запропонувати як типоутворювальний епонім, наприклад, Лобойківський скарб, в якому подібні ножі співіснують із іншими ножами і кинджалом різних типів.

Наведені аргументи видаються достатніми для того, щоб виділена нами класифікаційна одиниця отримала назву *улянівський тип*. Основними його типоутворювальними ознаками є сформований двобічним торцевим куванням потовщений виїмчастий перехват з)(-подібною наклепкою-нанютнем, іноді зі слабко вираженим підромбічним перехрестям.

Висновки. Накопичені на сьогодні джерела й дані дають підстави виділити в металокомплексі пізнього бронзового віку Надчорномор'я новий тип ножів, що характеризується потовщеним виїмчастим перехватом з)(-подібним нанютнем, сформованим через двобічне торцеве кування місця переходу від клинка до насада, іноді зі слабко оформленим підромбічним перехрестям. Цей різновид знарядь запропоновано розглядати в рамках *ножів улянівського типу*: за назвою хронологічно першої знахідки такого ножа у складі однойменного скарбу металевих виробів. Переважна більшість ножів улянівського типу походить із комплексів бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК), що й визначає їхню культурну належність. Натомість виявлення Улянівського скарбу в ареалі сабатинівської культури натякає на те, що подібні ножі могли траплятись і в цьому культурному середовищі. Хронологія ножів улянівського типу доволі надійно і однозначно окреслена пізнім періодом БМЗК (можливо включно з переходом від раннього до пізнього періодів), який імовірно можна синхронізувати з раннім етапом сабатинівської культури.

ЛІТЕРАТУРА

Бочкарев, В. С. 2012. К вопросу об использовании металлических серпов и серповидных орудий в степных (скотоводческих) культурах эпохи поздней бронзы Восточной Европы. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 194-214.

Бочкарев, В. С. 2020. К вопросу об относительной хронологии металлопроизводства позднего бронзового века южной половины Восточной Европы (зоны степи и лесостепи). *Archäologie in Iran und Turan*, 19: Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges, с. 477-525.

Бровендер, Ю. М. 2016. *Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи*. Автореферат дисертації д-ра істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Дергачев, В., Бочкарев, В. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев: Высшая Антропологическая Школа.

Забавін, В. О. 2018. *Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Клименко, В. Ф. 1998. *Курганы юга Донетчины*. Енакиево.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.)*. Київ: АртЕк.

Ковалева, И. Ф. 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.

Кореневский, С. Н. 1976. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы. *Советская археология*, 4, с. 16-31.

Кравец, Д. П., Посредников, В. А. 1996. Результаты исследований курганных групп у с. Миньковка. *Донецкий археологический сборник*, 6, с. 76-108.

Куйбышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Нечитайло, А. Л., Куприй, С. А., Шевченко, Н. П., Толкачов, Ю. И., Амирханов, А. Ш., Абикулова, М. И., Билкова, В. П. 1983. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/26.

Литвиненко, Р. А. 1992. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 29-46.

Литвиненко, Р. О. 1994. *Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Литвиненко, Р. А. 1999. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья. В: Пряххин, А. Д. (ред.). *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, с. 4-23.

Литвиненко, Р. О. 2000. Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін. *Археологія*, 4, с. 3-18.

Литвиненко, Р. О. 2011. Металовиробництво племен Дніпро-Донської бабинської культури. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*, 2, с. 164-175.

Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Диссертация канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР.

Отрощенко, В. В. 2003. К истории племен срубной общности. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 68-96.

Отрощенко, В. 2015. Лобойківська металургія та бережнівсько-маївська зрубна культура. *Наукові студії*, 8, с. 159-170.

Плешивенко, А. Г. 1993. Могильник кургана «Бабакова могила» из Северного Приазовья. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 128-156.

Татаринов, С. Й. 1993. *Древний металл Восточной Украины*. Артемовск.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

Черных, Л. А. 1997. *Проблемы изучения первобытного ремесла в археологи (социально-исторический аспект)*. Диссертация канд. ист. наук. Киев: ИА НАН Украины.

Klochko, V. I. 1998. The issue of the Eastern Border of the Eastern Trzciniec culture (Loboikivka Metallurgy). *Baltic-Pontic studies*, 6, p. 48-73.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und Spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 5. München: C. H. Beck'sche.

REFERENCES

Bochkarev, V. S. 2012. K voprosu ob ispolzovanii metallicheskikh serpov i serpovidnykh orudii v stepnykh (skotovodcheskikh) kulturakh epokhi pozdnei bronzy Vostochnoi Evropy. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 194-214.

Bochkarev, V. S. 2020. K voprosu ob otnositelnoi khronologii metalloproizvodstva pozdnego bronzovogo veka iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy (zony stepi i lesostepi). *Archäologie in Iran und Turan*, 19: Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges, s. 477-525.

Brovender, Yu. M. 2016. *Donetskyi hirnycho-metalurhiinyi tsentr doby bronzy*. Avtoreferat dysertatsii d-ra istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Dergachev, V., Bochkarev, V. 2002. *Metallicheskie serpy pozdnei bronzy Vostochnoi Evropy*. Kishinev: Vysshaia Antropologicheskaia Shkola.

Zabavin, V. O. 2018. Zrubna kultura Pivnichnoho Pryazov'ia (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok). Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Klimenko, V. F. 1998. *Kurgany iuga Donetchiny*. Enakievo.

Klochko, V. I. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.

Kovaleva, I. F. 1981. *Sever Stepnogo Podneprovia v srednem bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Korenevskii, S. N. 1976. O metallicheskikh toporakh Severnogo Prichernomoria, Srednego i Nizhnego Povolzhia epokhi srednei bronzy. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 16-31.

Kravets, D. P., Posrednikov, V. A. 1996. Rezultaty issledovanii kurgannykh grupp u s. Minkovka. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 6, s. 76-108.

Kuibyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Nechitailo, A. L., Kuprii, S. A., Shevchenko, N. P., Tolkachov, Iu. I., Amirkhanov, A. Sh., Abikulova, M. I., Bilkova, V. P. 1983. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva Kakhovskoi orositelnoi sistemy v Khersonskoi i Zaporozhskoi oblastiakh v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/26.

Litvinenko, R. A. 1992. Pogrebalnye sooruzheniia srubnoi kultury Podontsovia i Severo-Vostochnogo Priazovia. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 29-46.

Lytvynenko, R. O. 1994. *Zrubna kultura baseinu Siverskoho Dintsia (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Litvinenko, R. A. 1999. Periodizatsiia srubnykh mogilnikov Severo-Vostochnogo Priazovia. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovia*. Donetsk, s. 4-23.

Lytvynenko, R. O. 2000. Pokhovannia zrubnoi kultury v kam'ianykh hrobnytsiakh z horyzontalnoiu kladkoiu stin. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-18.

Lytvynenko, R. O. 2011. Metalovyrobnytstvo plemen Dnipro-Donskoi babynskoi kultury. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Seriia B: Humanitarni nauky*, 2, s. 164-175.

Otroshchenko, V. V. 1981. *Srubnaia kultura Stepnogo Podneprovia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Kyiv: IA AN USSR.

Otroshchenko, V. V. 2003. K istorii plemen srubnoi obshchnosti. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 17: Dono-Donetskii region v epokhu bronzy, s. 68-96.

Otroshchenko, V. 2015. Loboikivska metalurhiia ta berezhnivsko-maivska zrubna kultura. *Naukovi studii*, 8, s. 159-170.

Pleshivenko, A. G. 1993. Mogilnik kurgana «Babakova mogila» iz Severnogo Priazovia. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 128-156.

Tatarinov, S. I. 1993. Drevnii metall Vostochnoi Ukrainy. Artemovsk.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Chernykh, L. A. 1997. *Problemy izucheniia pervobytnogo remesla v arkheologi (sotsialno-istoricheskii aspekt)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Klochko, V. I. 1998. The issue of the Eastern Border of the Eastern Trzciniec culture (Loboikivka Metallurgy). *Baltic-Pontic studies*, 6, p. 48-73.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und Spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 5. München: C. H. Beck'sche.

R. O. Lytvynenko

ON THE SELECTION AND CHRONOLOGY OF ULYANIVKA TYPE KNIVES

In the collection of metal artifacts of the Late Bronze Age of the Northern Pontic region a series of bronze knives (7 objects) is distinguished, which are characterized by a notable morphological and technological feature: they have double-edged blade and a forged waist with thickening and)(-like layering of the metal at the point of transition of the blade to the handle. Among these finds, four items come from the barrow burials of Berezhnivka-Mayivka Zrubna Culture (BMZC): Basan', Babakova Moghila 3/5 (kurgan/burial), Ivanivka 1/1, Mynkivka 6/1, Novomykolaivka, Smolovs'ka Mohyla 1/5. One knife was part of the Ulyanivka hoard of bronze objects, Mykolaiv region. Two more knives are the accidental finds from the Sumy region and Glukhiv of the same region.

All mentioned burials with knives according to their burial features and grave goods, as well as according to the data of stratigraphy, represent the late period of the BMZC. Researchers attribute the Ulyanivka treasure either to the early period of the Sabatynivka culture, or to the late stage of the Babyne culture. Contrary to this, it seems to be more reasonable that the Ulyanivka hoard belongs to the early Sabatynivka culture and probably may be synchronized with the late BMZC. This conclusion is confirmed by the materials of the Loboykivka hoard (Dnipropetrovsk region), which includes several knives with smoothed (leveled) traces of end forging. The Loboykivka hoard belongs to the BMZC and is traditionally synchronized with the Ulyanivka hoard.

The territorial distribution of knives with forged waist and)(-like layering of the metal shows that almost all of them within the Zrubna Culture (BMZC) area were found. This fact is decisive for the cultural attribution of such knives. Only the Ulyanivka hoard was found in the area of the Sabatynivka culture, which hints at its corresponding affiliation. However, the composition of the objects of the Ulyanivka hoard itself (sickles, adze and knife) mostly corresponds to the Zrubna culture.

The discussed evidence allows us to distinguish the knives with forged waist and)(-like layering of the metal into a separate classification taxon and we can name them the *Ulyanivka type knives*.

Keywords: Northern Pontic region, Bronze Age, Zrubna culture, Sabatynivka culture, Ulyanivka type knives, chronology.

Одержано 1.05.2023

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна
LYTVYNENKO Roman A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5707-8384,
e-mail: ltvnrmn@gmail.com.

УДК [903.23:7.016.4](4-11)”636” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.02

Д. І. Желага

РОЗПИСНИЙ ПОСУД З ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ ТА ЙОГО ФАКТОР В РОЗУМІННІ КУЛЬТУРНИХ ЗМІН СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЬСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ ЕТАПУ ВІ

У статті описано розписний посуд з поселення Ожеве-Острів та розглянуто питання порівняння його з іншими пам'ятками регіону та сусідніх територій. Також, завдяки аналізу цього посуду розглянуто питання місця поселення в культурно-хронологічній структурі Кукутень-Трипільського культурного комплексу етапу ВІ. У роботі викладаються також думки й гіпотези щодо процесів, що відбувалися серед населення КТКК цієї території на етапі ВІ, а також культурних зв'язків із сусідами.

Ключові слова: *Кукутень-Трипільський культурний комплекс, розписний посуд, етап ВІ, Кукутень А.*

Вступ. Одношарове поселення Ожеве-Острів розміщувалося на острові посеред річки Дністер, що в тому місці є адміністративним кордоном Вінницької та Чернівецької обл. Його дослідила в 2012—2013 рр. Дністровська комплексна експедиція під керівництвом Д. К. Черновола (Черновол 2015).

Керамічний посуд серед матеріальної культури поселення займав досить велику кількісну частку. Серед нього, за технологією нанесення орнаментів, найбільш численною категорією був посуд із заглибленим орнаментом, натомість розписний посуд займав частку менше 1 % від загальної кількості керамічного комплексу. Та все ж кількість та різноманіття навіть того <1 % посуду дозволяє дізнатися про контакти між населенням Кукутень-Трипільського культурного комплексу (далі — КТКК) на території від Середнього Подністров'я до Румунського Прикарпаття (рис. 1).

За періодизацією КТКК поселення Ожеве-Острів можна віднести до етапу ВІ (за вітчизняною періодизацією) або ж Кукутень А (за румунською періодизацією). У системі хронологічно-культурного розподілу КТКК поселення можна віднести до північномолдовського локального варіанту (Палагута 2016; Черновол та ін. 2021) пізньої фази етапу ВІ або ж до фази Кукутень A_4 за румунською традицією.

Характеристики розписного посуду. ***Технологічні особливості посуду***. За технологічними характеристиками, розписний посуд з поселення Ожеве-Острів можна віднести до такого поняття як «столовий посуд», та все ж варто більш детально зупинитися на технології виготовлення такого посуду.

Серед характеристик глиняної маси розписного посуду можна відзначити такі: підбір озалізненої глини з природною домішкою піску, в більшості випадків домішки жорстви та шамоту. Проте винятково для одного типу посуду — кубків було зафіксовано використання в глиняній масі тонкоструктурної глини (у цьому випадку навмисне очищеної від домішок, зокрема піску).

Особливості ліпки та формування посудин для кераміки з пам'яток етапу ВІ майстерно дослідив і висвітлив (з необхідними посиланнями на вузькопрофільну літературу) у частині своєї монографії І. В. Палагута (2016). Коротко можна перерахувати окремі особливості. Ліплення посудин відбувалося за допомоги двох традицій: «круглодонної» та «плоскодонної». У випадку «круглодонної» посуд ліпився за допомоги шаблону у вигляді напівсферичної миски. Така технологія використовувалась переважно для посудин зі сферичним туловом. У випадку «плоскодонної» традиції посуд ліпився на пласкій чи ледь випуклій підставці. Ліплення таких частин посудини, як плечики чи вінця могло бути за допомоги окремих пластин,

© Д. І. ЖЕЛАГА, 2023

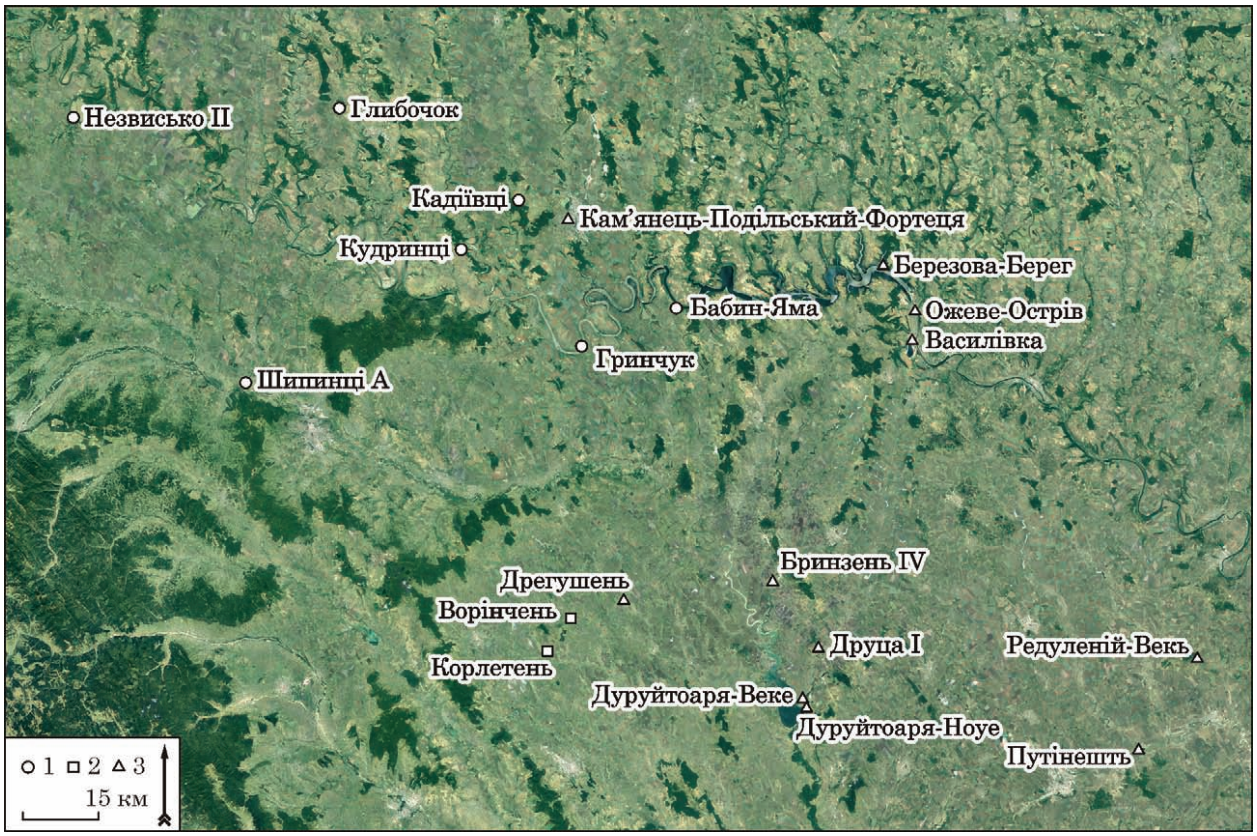

Рис. 1. Карта пам'яток ККТК пізньої фази етапу BI на території Середнього Подністров'я та сусідніх регіонів: 1 — Незвиський варіант; 2 — пам'ятки Кукутень A—B1; 3 — північномолдовський варіант

проте, імовірніше, що це відбувалося шляхом складання посудини з окремих частин. Таким способом користуються і сучасні гончарі в разі досить непростої форми виробу, а у випадку умов існування населення КТКК ліплення різних сферичних чи грушоподібних посудин саме таким способом видається найімовірнішим. За цим способом компонентним частинам дають час трохи висохнути, а потім скріплюють за допомоги вологої глини.

Попри можливості використання шаблонів для ліплення посудин, на думку І. В. Палагути, найбільш розповсюдженим був стрічковий спосіб. За ним, посудина ліпилась шляхом поступового нарощування стрічок глини з подальшим загладжуванням та обрізкою зайвої глиняної маси. Також можна простежити і випадки монтування окремих вже підсушених деталей шляхом формування на ще вогкій частині посудини пазів. Такий спосіб є характерним для кріплення ручок, вушок та перемичок для біноклеподібних посудин (Палагута 2016, с. 71—74).

Злам черепка та «рідна» поверхня розписного посуду зазвичай була світлого кольору, що зумовлювалося характером випалу. Щодо питань випалу варто сказати, що посуд мав досить міцну структуру черепка. Винятки бувають у випадку специфічних умов «позапланового» останнього випалу — в результаті горіння житла. У такому випадку різні фрагменти однієї посудини могли мати різний колір — від темного (у разі тління якоїсь конструкції) до умовно зеленого, коли фрагмент кераміки шлакується (у разі навпаки доступу кисню під час горіння житла). У більшості випадків колір варіювався від світло-жовтого до помаранчевого чи світло-коричневого. Гладкість поверхні посуду досягалася за рахунок покриття ангобом. Це, а також міцність структури черепка вказує на окислювальний тип випалу з високою температурою та постійним доступом кисню. Імовірно, така кераміка випалювалася в горнах, за конструкцією відомих на Середньому Подністров'ї в дещо пізніший час, наприклад на поселенні Кам'янець-Подільський, Татариски (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka 2020). До того ж, посуд з пам'яток етапу BII цих територій має подібні технологічні параметри, які можна зустріти і на пам'ятках етапу BI.

Тип нанесення орнаменту для цього посуду — очевидно, нанесення розпису. Часто на посуді з поселення Ожеве-Острів розпис залишається на поверхні нерівномірно — десь дуже сильно видно, а десь розпис майже зник. Можна припустити, що збереженість фарби була зумовлена особливостями залягання в ґрунті, останнього випалу (тобто процесу горіння житла) і просторового розташування фрагментів під час такого випалу; сильний температурний режим міг би сприяти закріпленню фарби на поверхні кераміки (Палагута 2016, с. 75).

Зазвичай вважалося, що розпис наносився до випалу (Гей 1986, с. 22). Проте І. Палагута зазначає, що фарба на розписній кераміці наносилась вже після випалу, адже в разі такого температурного режиму, за якого утворюється кераміка з пам'яток етапу BI, фарба втрачає свої фізичні властивості, а говорячи простіше — вигоряє. Проте, для закріплення фарби міг бути використаний повторний і більш слабкий випал (Палагута 2016, с. 77).

Кольори розпису на посуді з поселення Ожеве-Острів переважно чорний, червоний та білий. Щодо чорної фарби, то вона частіше є темно-коричневою, проте для зручності більшість дослідників пишуть чорний. Коричневий колір можуть дати різні умови випалу кераміки, тобто коричневим може стати і первісно червона, і чорна фарба.

Для нанесення червоного або коричневого кольору використовувались пігменти на основі залізистих порід. Відзначається досить «чистий» склад таких сполук, тобто без домішок. Сировина зазвичай проходила термічну обробку перед тим, як була нанесена на кераміку. Переважно основною речовиною в таких фарбах є оксид тривалентного заліза (Fe_2O_3) — для червоного кольору (мінерали — червона вохра, гематит), або оксид тривалентного заліза з оксидами та гідроксидами марганцю — для коричневого кольору або чорного кольору (чим більша частка марганцю, тим темніший колір фарби).

Щодо складу білої фарби існує декілька поглядів. В одному випадку говориться, що хімічний склад білої речовини не відповідає каоліну, і тому краще називати речовину — білим глинистим мінералом (Подвигина та ін. 1999, с. 36). В іншому ж випадку можна побачити інформацію, що це все-таки каолінова глина, в складі якої є силікат кальцію $CaSiO_2$. Цю речовину можна також добути з випалу такої речовини, як карбонат кальцію $CaCO_3$ (Рижов 2001, с. 17). Найімовірніше, для посуду з поселення Ожеве-Острів правильним буде варіант щодо білого глинистого мінералу.

Для нанесення фарби використовувались сполучні речовини: білки, вуглеводи, ліпіди. Білки та вуглеводи використовувались для розпису, зокрема це могли бути яйце, молоко, колагеновий білок («тваринний клей»). Інколи сполучною речовиною слугували вуглеводи — глюкоза, фруктоза або рослинна камедь — «ґлей». Ліпіди наносили вже на розписану поверхню. Серед таких речовин могли бути віск або смола, або суміші на основі цих компонентів (Подвигина та ін. 1999, с. 36).

Щодо сполучних речовин, то дуже цікавим був експеримент Т. Ю. Гошко. Було здано на експертизу фрагмент кераміки з розписом із віддаленої від Подністров'я пам'ятки Трипілля, що на Київщині. Результати цієї експертизи вказали на винятково рослинний склад сполучної речовини (деревина хвойних, сік листя молочайних та цукроза). Сік молочаю проварили, змішали з розтертим сосновим вугіллям, а також додали випалену жовту конкрецію, що знайшли в мергелистій глині (яку брали для формовки посуду) та додали коричневу глину. Щоб закріпити пігмент використовували випал у 300—350° (якщо більше, то вугілля вигоряло), поверхню натирали воском. У результаті експерименту колір вийшов дуже подібним до трипільського оригіналу (Гошко 2020, с. 56).

Варто зазначити, що дослідження хімічного складу сполучних речовин проводилися для фрагментів розписної кераміки трипільської культури різних регіонів та етапів, тому не факт, що всі ці особливості могли бути стовідсотково обов'язковими для кераміки з поселення Ожеве-Острів.

Нанесення фарби відбувалося пензлем. За експериментами Т. Ю. Гошко, найбільше підходять для нанесення ангобу були пензлі зі щетини кабана, для тонких ліній пензлі з волосся хутрових тварин (куниця, білка), а деякі лінії навіть наносилися пером, або каламом — паличкою з тростини (Гошко 2020, с. 54).

Серед розписних технік нанесення орнаменту для посуду з поселення Ожеве-Острів виявлено дві: біхромний та поліхромний орнаменти. Вони наносилися червоною, білою й чорною фарбами. Порядок нанесення розпису визначається системою стилів, розробленою румунськими дослідниками.

Поліхромний розпис наносився білим, червоним та чорним кольорами. В такому розписі чорний колір завжди має одну й ту ж позицію — він є контуром для позитивного (основного) орнаменту. Сам же позитивний орнамент може бути виконаний білою або червоною лініями. У такому разі в першому випадку фон фарбуватиметься червоним, а в другому — відповідно білим.

Для зручності деякі типи розпису означено за назвою окремих «еталонних» пам'яток, де були знайдені приклади такого. Для поліхромного розпису посуду з поселення Ожеве-Острів зафіксовано такі стилі.

1. Із стилів групи А:

• поліхромний розпис (типу Хебешешть), де фон червоний, позитивом виступає біла фарба і чорна фарба виступає контуром (рис. 2—4);

• поліхромний розпис, де фон білий (типу Дреґушень), позитивом є чорні лінії, а червоні заповнюють простір (рис. 5, 6).

2. Із стилів групи АВ притаманним був стиль α_1 — поліхромний розпис, де фон білий і чорна фарба, що займає більший простір. Позитивний орнамент у білому кольорі, а червоний колір заповнює простір (рис. 7, 8).

Серед біхромного орнаменту з поселення Ожеве-Острів було зафіксовано: червоно-білу біхромію, де фон білий (рис. 9), а також чорно-білу біхромію, де фон білий, стилю β_1 (зі стилів групи АВ; рис. 10—12).

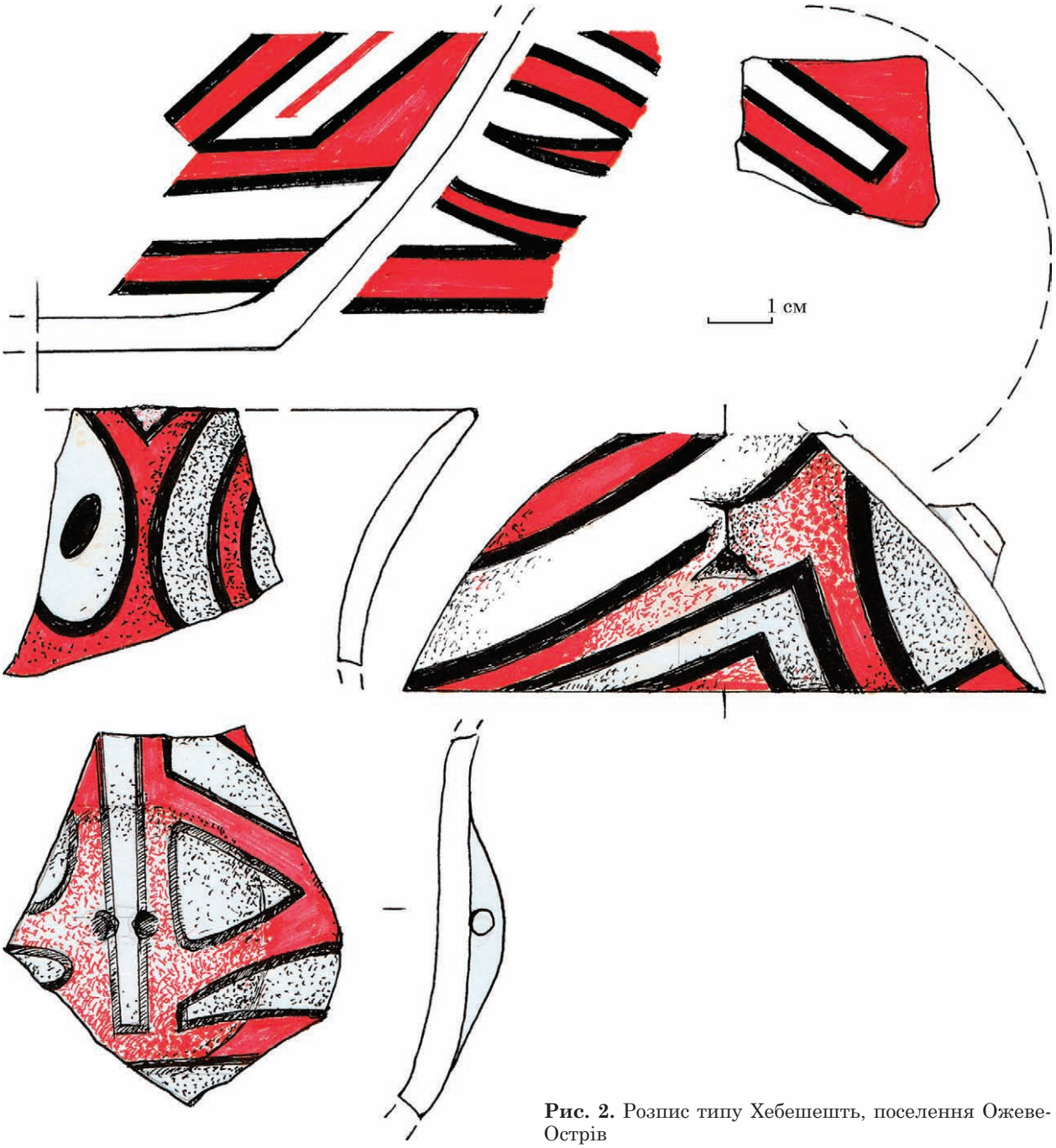

Рис. 2. Розпис типу Хебешешть, поселення Ожеве-Острів

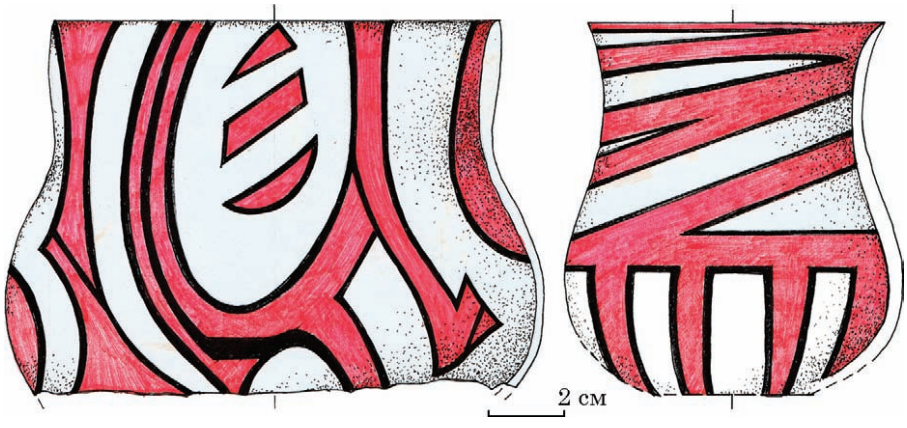

Рис. 3. Розпис типу Хебешешть, кубки, поселення Ожеве-Острів

Також було зафіксовано й випадки синкретизму в підходах до техніки нанесення орнаментів. Для Ожевего-острова — це наявність посуду, де заглиблені техніки орнаментації поєднуються з розписом. У цьому випадку таким розписом є червоно-біла біхромія (рис. 13, 14).

Морфологічні особливості посуду. Розписний посуд часто є дуже фрагментованим, тому і складно простежити велике різноманіття форм.

Серед стилів групи А поліхромного розпису типу Хебешешть найчастіше трапляються кубки з відігнутими назовні вінцями. Розпис цих кубків наносився на зовнішню поверхню, хоча інколи й на внутрішню (рис. 3, 4).

Також можна знайти фрагменти мисок зрізано-конічної форми та горщиків із відігнутими вінцями (рис. 2).

Для посуду з поліхромним розписом типу Дреґушень можна зафіксувати кубки (рис. 5), зрізано-конічні покришки та грушоподібні посудини з піднятими вінцями (рис. 6).

Серед посуду з поліхромним розписом стилю α_1 (зі стилів групи АВ) було зафіксовано миски (рис. 8), горщики, кубки та грушоподібні посудини з діагонально розташованими вінцями (рис. 7).

Для біхромного розпису можна зафіксувати як вже відомі, так і нові форми. Так, для червоно-білої біхромії можна зафіксувати наявність S-подіб-

Рис. 4. Розпис типу Хебешешть, кубок і горщик, поселення Ожеве-Острів

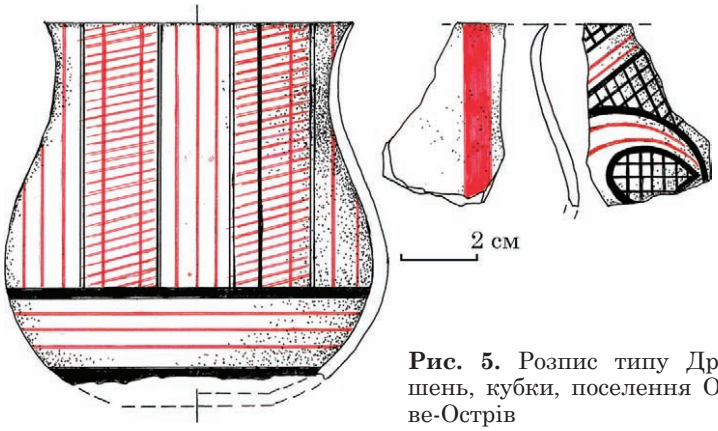

Рис. 5. Розпис типу Дреґушень, кубки, поселення Ожеве-Острів

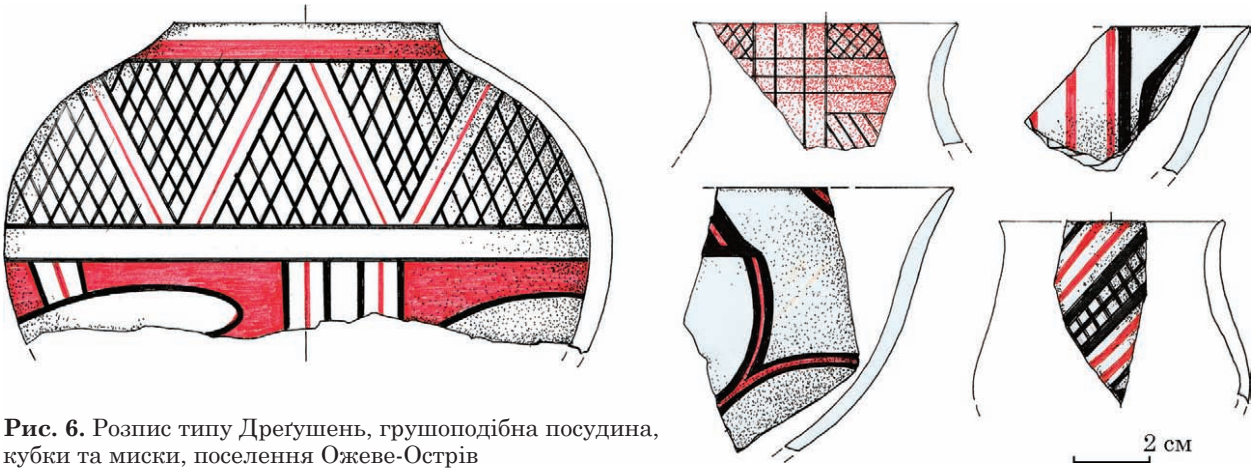

Рис. 6. Розпис типу Дреґушень, грушоподібна посудина, кубки та миски, поселення Ожеве-Острів

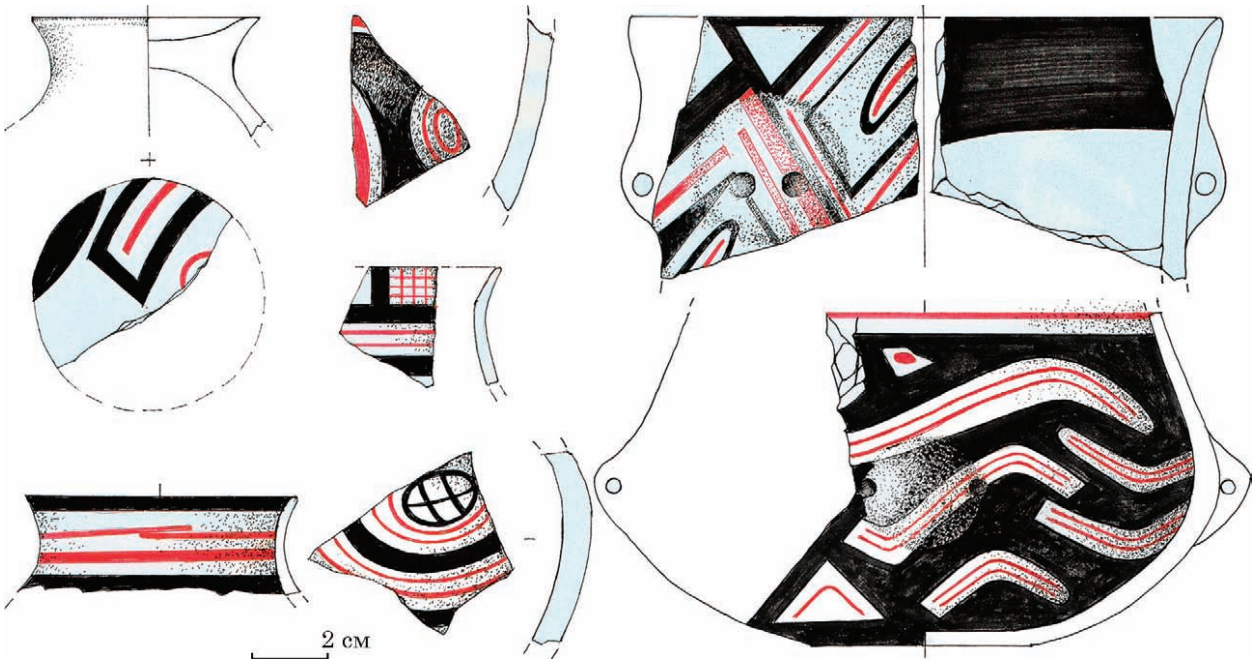

Рис. 7. Розпис стилю α1, поселення Ожеве-Острів

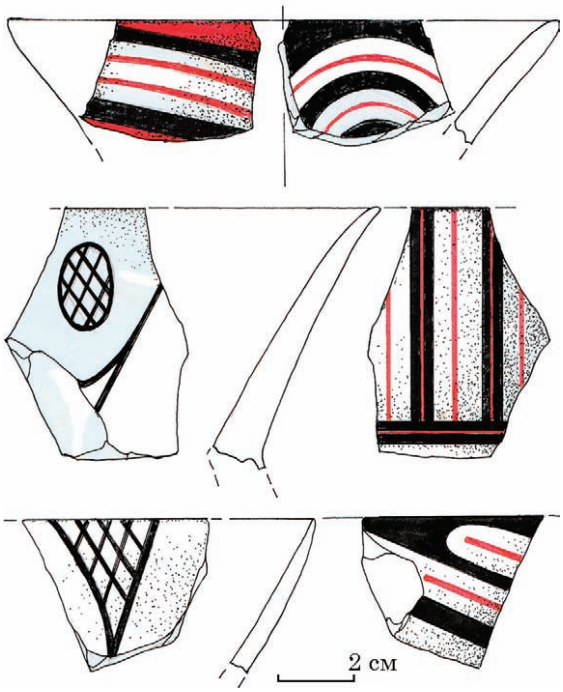

Рис. 8. Розпис стилю α1, миски, поселення Ожеве-Острів

них мисок та покришки з формою, наближеної до шоломоподібної (рис. 9).

Для чорно-білої біхромії стилю β_1 (зі стилів групи АВ) було виявлено кубки (рис. 10), миски (рис. 12) та шоломоподібну покришку (рис. 11). Шоломоподібні покришки мали форму тулуба близьку до округлих горщиків, проте вінця були досить широкими, мали форму розтрубу й були відігнуті назовні.

Стилістичні особливості посуду. Орнаментальні схеми серед посуду з розписом визначати досить складно все з тієї ж причини — надзвичайної фрагментованості матеріалу.

За зображеними на орнаментальних схемах базовими елементам, для поліхромних орнаментів можна виділити великі групи таких схем: геометричні, спіральні, а також нечисленні фестонні та схеми з базовими елементами овалу / кола.

Групи геометричних схем для розписного посуду мають небагато різноманіття. Серед геометричних композицій можна виділити меандрові схеми та схеми сіток у вигляді прямокутних та трикутних фігур.

У меандрових схемах базовим елементом є стрічка, що має переважно прямокутні форми і «ламається» на орнаментальному фоні. Меандрові схеми притаманні посуду із поліхромним розписом типу Хебешешть та стилю α_1. За принципами «ламання» та формою можна виділити дві таких схеми.

1. Незамкнуті прямокутні меандри, що мають «ламану» прямокутну форму, але на кінцях стрічка не формує ніяких фігур (рис. 4).

2. Незамкнуті округлі меандри. Мають ті ж характеристики, що й попередній підтип, проте на кінчиках вони заокруглюються як волюти (рис. 7).

Схеми сіток було виявлено на посуді з поліхромним розписом типу Дреґушень (рис. 5, 6). Варіанти таких схем складаються з прямих (на зразок шахівниці) або діагонально спрямованих сіток, що у другому випадку радше є супутнім елементом, аніж базовим.

Також було зафіксовано ряд спрощено-лінійних схем, що містили в собі елементи горизонтально чи під кутом нанесених стрічок. Такі схеми зазвичай траплялися серед біхромного червоно-білого розпису (рис. 9, 13, 14) та в ок-

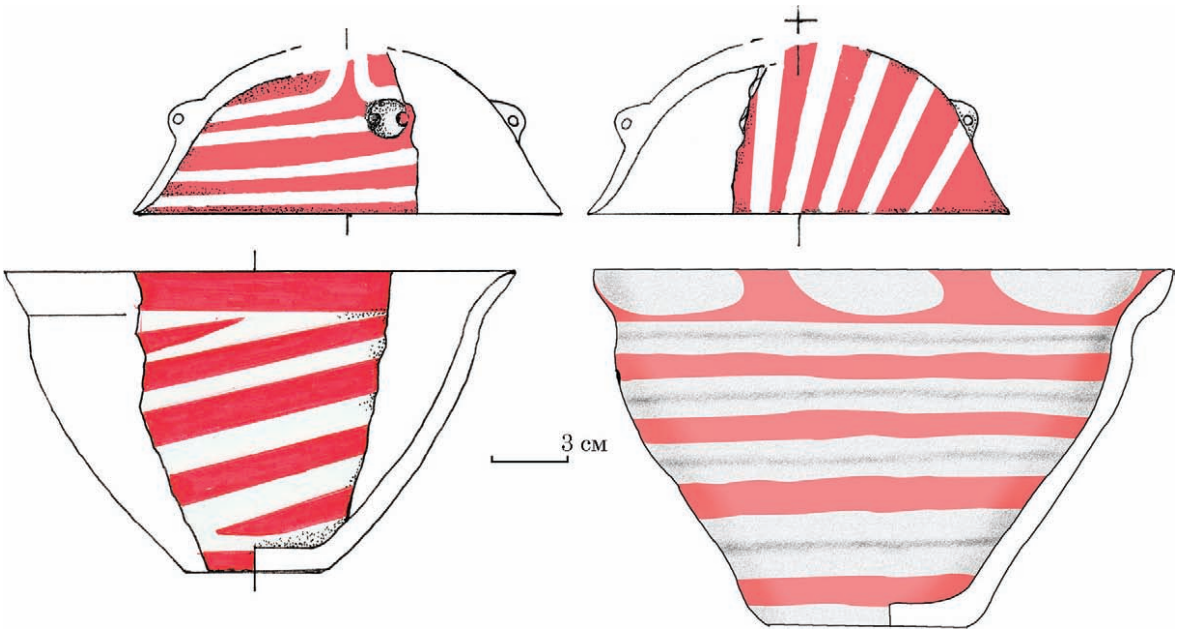

Рис. 9. Червоно-білий біхромний розпис, поселення Ожеве-Острів

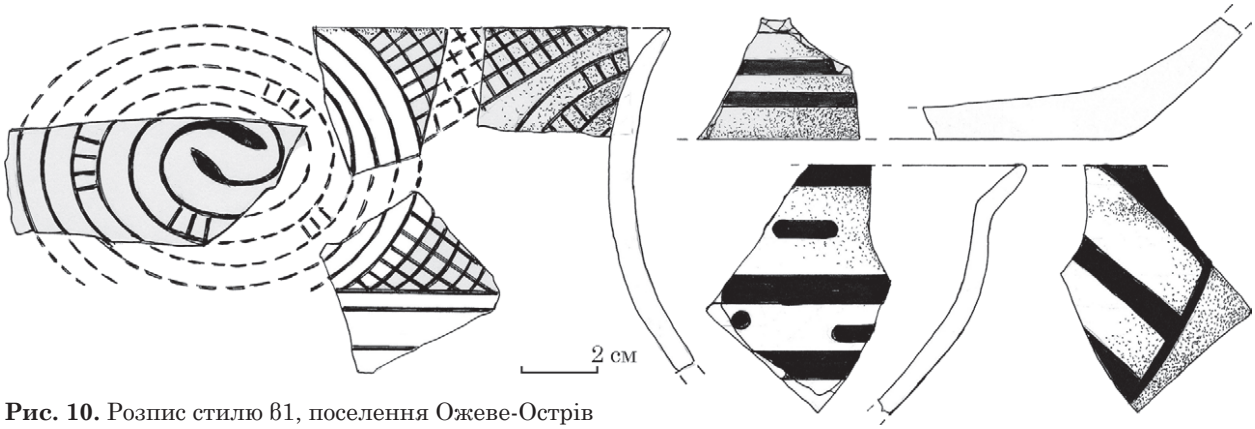

Рис. 10. Розпис стилю в1, поселення Ожеве-Острів

ремому випадку на кубку з поліхромним розписом типу Хебешешть (рис. 4).

До групи спіральних схем входить дві схеми.

1. Обігова спіраль. Була виявлена на одному з кубків з біхромним розписом стилю $в_1$ (рис. 10).

2. Об'ємна спіраль. Була виявлена на одному з кубків з поліхромним розписом типу Хебешешть як верхній орнаментальний фриз (нижній мав орнамент зі стрічок, що сходилися до дна; рис. 3).

Також на розписному посуді з поселення Ожеве-Острів можна виділити окремі схеми та елементи, що не можна зв'язати в групи.

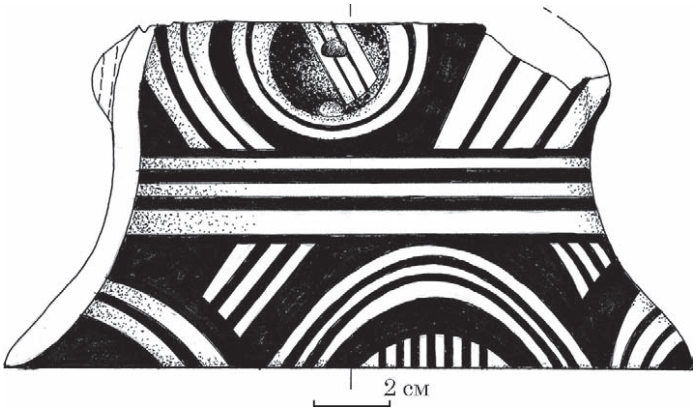

Рис. 11. Розпис стилю в1, покришка, поселення Ожеве-Острів

Так, сюди можна віднести орнаментальну схему з шоломоподібної покришки, виконану в стилі розпису $в_1$, де верхній фриз мав базовим елементом фестони (або ж інколи їх називають «гірлянди»), а нижній — елемент кола / овалу (рис. 11). На жаль, через фрагментарність матеріалу важко сказати напевне, що саме за схема була на нижньому фризі, проте вона, найімовірніше, буде варіюватися в двох споріднених схемах: обігової спіралі або тангентних схем.

Серед розписного посуду трапляються й інші елементи фестонів (не тільки у вигляді «гірлянд»). Фестонні елементи трапляються винятково як окремі елементи в інших схемах, а також як фриз вінець. Так, фестони, які мають

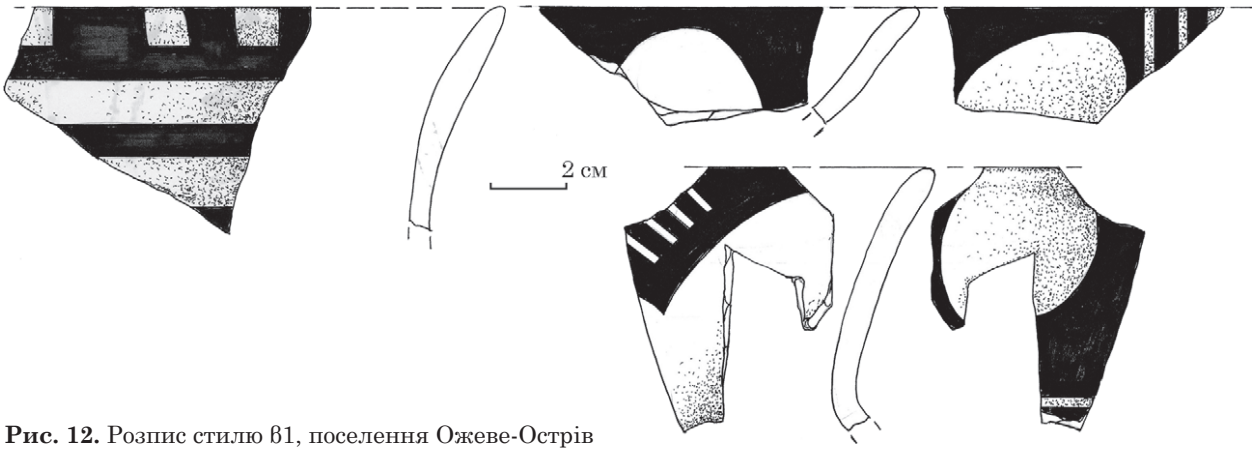

Рис. 12. Розпис стилю β1, поселення Ожеве-Острів

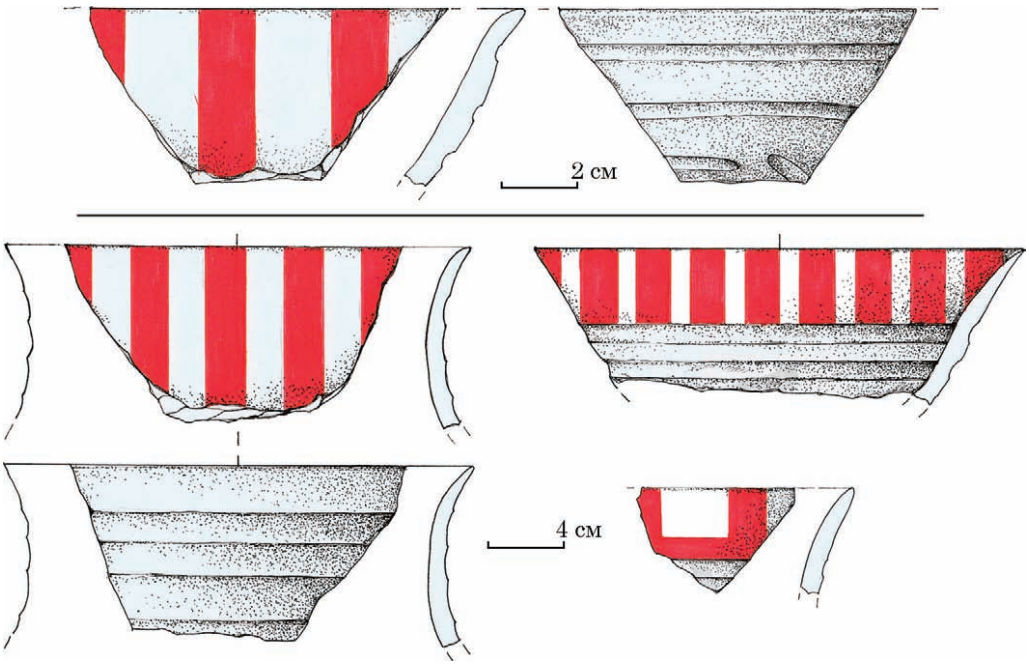

Рис. 13. Столовий посуд із синкретичним характером нанесення орнаментів, поселення Ожеве-Острів

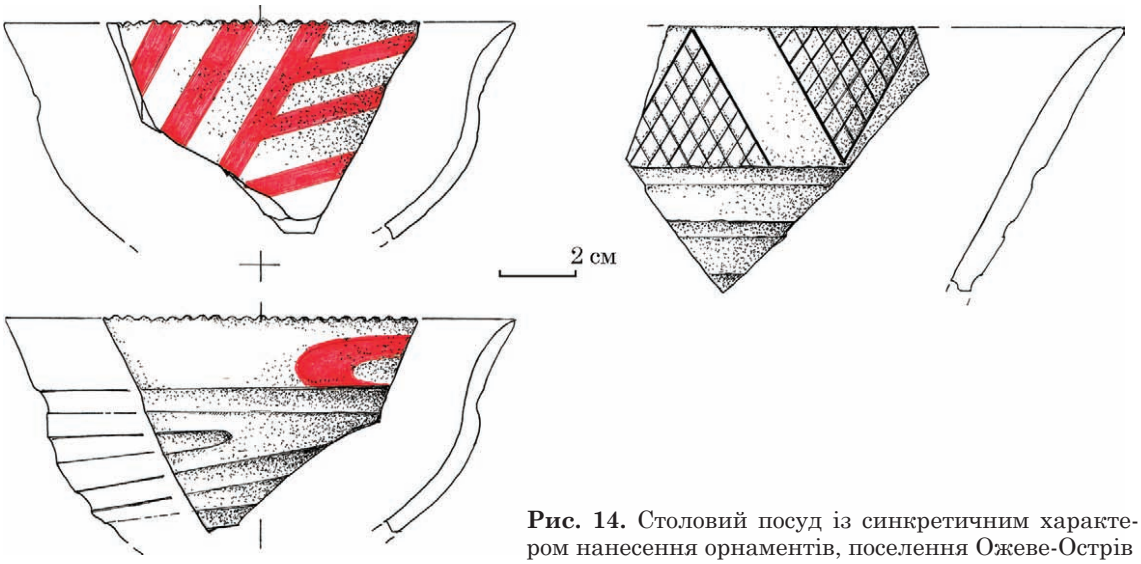

Рис. 14. Столовий посуд із синкретичним характером нанесення орнаментів, поселення Ожеве-Острів

Рис. 15. Розпис типу Незвисько, поселення Гринчук

форму підкови трапляються як окремі елементи серед інших схем (рис. 4).

Підсумовуючи інформацію щодо характеристики розписних посудин з поселення Ожеве-Острів, можна вказати, що в технологічному плані посуд покривався ангобом і мав оксилювальний випал за високої температури. Технікою нанесення орнаменту для цієї категорії був розпис, що наносився білою, чорною та червоною фарбами. Порядок нанесення фарб зафіксовано в системі стилів. Серед розписного посуду траплявся як поліхромний, так і біхромний розпис.

До поліхромних стилів групи А входять розпис типу Хебешешть та розпис типу Дреґушень. До поліхромних стилів групи АВ належить стиль α_1. До біхромних стилів — червоно-біла біхромія (де фон білий) та чорно-біла біхромія (де фон білий) стилю β_1 зі стилів групи АВ.

Типовими формами посуду з розписом були кубки, миски, горщики та покришки.

За стилістичними особливостями для розписного посуду можна виділити групи орнаментальних схем: геометричні, спіральні та окремі фестонні та схеми з базовими елементами овалу / кола. Серед розписного посуду найбільш поширеною була група геометричних орнаментів.

Місце поселення Ожеве-Острів у культурно-хронологічній структурі КТКК етапу ВІ. Поява, або зникнення тих чи інших технологічних, морфологічних та стилістичних особливостей керамічних комплексів дозволяє помістити цей керамічний комплекс, як і загалом поселення Ожеве-Острів, в певний культурно-хронологічний контекст. Особливо це стосується категорії розписного посуду для поселень Кукутень А — Трипілля ВІ, до яких належить й Ожеве-Острів.

Традиційно у вітчизняній історіографії період Трипілля ВІ поділяють на більш дрібні фази (дві або три), котрі є прив'язаними до румунської системи поділу фази Кукутень А (Колесніков 1985; Колесников 1990; Сорокин 1990; Sorochin 2002, p. 170—171; Палагута 2016, с. 152; Nițu 1980).

За всіма ознаками — посуд з Ожевого-острова дозволяє хронологічно маркувати це поселення пізньою фазою Кукутень А — Трипілля ВІ. На відміну від попередньої фази (Черновол та ін. 2021) основними змінами в керамічному комплексі цієї пам'ятки в контексті інших пам'яток Пруто-Дністровського міжріччя були зміни, пов'язані зі способами нанесення орнаменту та, меншою мірою, з появою чи видозмінами форм.

Столовий посуд із заглибленим орнаментом, що домінує в керамічному комплексі, залишається майже без змін, зокрема у формах. Проте з'являється частина посуду, в якому помітний певний синкретизм у техніці нанесення орнаменту. Тобто трапляються такі посудини, де із зовнішнього боку залишається борозенчастий орнамент, а із внутрішнього — розпис. При чому принципом нанесення розписного орнаменту є біло-червона біхромія. Орнаментальні схеми також не зазнають змін.

Найбільша кількість змін відбувається в рамках категорії розписного посуду. На такому посуді з поселення Ожеве-Острів, як і загалом на пізній фазі Кукутень А — Трипілля ВІ, з'являються нові форми — кубки з прямими майже вертикальними вінцями, грушоподібні посудини з високими прямими вертикальними вінцями та шоломоподібні покришки.

Також, з'являється більша різноманітність способів нанесення розпису (стилів) — саме їхня поява і зумовлює хронологічне маркування поселення у пізнішу фазу. На пам'ятках продовжують існувати стилі групи А як ті, що були характерні для пам'яток попередньої фази, так і нові одиниці цієї групи. Так, наприклад серед

збережених випадків посуду з групи стилів А, є поліхромний розпис, де фон червоний, типовий для попередньої фази.

Якщо узагальнювати характер змін у стилях розпису посуду з поселення Ожеве-Острів та більш ранніх пам'яток, то можна зафіксувати зменшення використання червоного кольору (або взагалі його зникнення), натомість збільшення простору з нанесеними білими та чорними фігурами / лініями.

Серед нових стилів групи А з'являється поліхромний розпис, де фон білий. До стилів А належить також чорно-біла біхромія (де фон білий) та червоно-біла біхромія (де фон білий). З'являються і стилі групи АВ — власне, якщо говорити про Ожеве-Острів та територію Середнього Подністров'я, то ними є «великі» стилі α та β.

Появу таких нових хронологічних маркерів ми бачимо на низці румунських пам'яток фази Кукутень $А_4$ у Прут-Серетському міжріччі — Дреґушень-Острів (Crîşmaru 1977), у Попрутті — Дуруйтоаря-Ноуе, Дуруйтоаря-Веке, Друца I, Бринзень IV (Sorochin 2002; Палагута 2016), Шипинці А (Nestor 1937). На Середньому Подністров'ї ці хронологічні маркери фіксуються на пам'ятках Ожеве-Острів, Незвисько II (Черныш 1962), Кадіївці, Кудринці, Фридрівці (Рудинський 1927; Passek 1935; Пассек 1949), Бабин (уроч. Яма) (Яковишина 2021), Василівка (Шумова 1994), Глибочок (Черновол, Сохацький 2010), Гринчук (Яковенко 1975), Кам'янець-Подільський-Старий Замок — Північний Бастіон (Овчінніков та ін. 2013).

Досить складним питанням є культурно-хронологічна інтерпретація появи групи стилів АВ. Окрім вказаних пам'яток Кукутень А — Трипілля ВІ, ці стилі притаманні ще пізнішим пам'яткам — фази Кукутень $АВ_1$ для пам'яток Румунії: Ворнічень, Корлетень, Бейчень-Димбул Морій (Boghian 2006).

Синхронність появи цих стилів можна пояснити в кілька способів. Один із них, запропонований Я. М. Яковишиною — це те, що ці стилі з'являються раніше. Дослідниця простежила окремі мотиви, які з'являються в пам'ятках маркованих як Кукутень $А_4$ і є подібними, або отримують свій розвиток як в пам'ятках Кукутень $АВ_1$ — Корлетень, Ворнічень, так і в пізніших пам'ятках Кукутень $АВ_2$ — Траян, Хушь та пам'ятках заліщицького локального варіанту (Yakovyshyna et al. 2019; Яковишина 2019; 2021). Ґрунтуючись на цьому дослідниця робить висновок щодо того, що такі особливості посуду на етапі ВІ — Кукутень А з'являються раніше за ті ж особливості на пам'ятках фази Кукутень АВ.

Також у роботах Р. Вулпе та К. К. Черниш висувалася ідея, що пам'ятки типу Незвисько II є перехідними від етапу ВІ до етапу ВІ—II (або від Кукутень А до Кукутень АВ; Vulpe 1957; Черныш 1962).

Такі вирішення цієї проблеми виглядають логічними, особливо якщо враховувати погляд на ці процеси з підходів лінійного еволюційного розвитку Кукутень-Трипільського культурного комплексу. Проте виникає проблема з тим, що ці види посуду (вказані вище морфологічні «новації» та посуд, розписаний «новими» стилями) наявні лише у невеликій кількості на більшості пам'яток того ж північномолдовського варіанту, зокрема й Ожеве-острова. Тобто говорити, що цей посуд є притаманним для цих пам'яток немає достатніх підстав, оскільки та незначна (чи одинична) кількість «новацій» цим більше схожа на «імпорти» чи запозичення. З іншого боку, ця невелика кількість посуду з такими стилями не стосується групи пам'яток, що розташовані вище за течією Дністра від поселення Ожеве-Острів. Подібні відмінності вже дозволяють не тільки говорити про синхронність цих пам'яток, а й про культурні особливості та окремішність цих груп пам'яток.

Можна запропонувати інтерпретацію цієї ситуації як подібної до першої половини Кукутень А — Трипілля ВІ, де з приходом нових традицій залишаються старі «прекукутеньські» (Черновол та ін. 2021). Підставою для цього може бути те, що посуд з певними морфологічними особливостями (грушоподібні посудини з високими прямими вертикальними вінцями та шоломоподібні покришки) та стилі групи АВ є типовим для пам'яток Кукутень $АВ_1$ Прут-Серетського міжріччя та Румунського Прикарпаття, та має незначну кількість (або взагалі одиничну) серед керамічного комплексу низки пам'яток Середнього Подністров'я.

Це говорить про контакт між пам'ятками цих регіонів та про те, що ці особливості з'являються на території Румунії та в «готовому» вигляді дістаються територій Середнього Подністров'я в тому ж готовому вигляді у вигляді «імпортів» чи запозичень. Це дозволяє припустити синхронність пам'яток із традиціями типовими для Кукутень $АВ_1$ та пам'яток із традиціями типовими для етапу ВІ — Кукутень А у Середньому Подністров'ї.

Пристаючи на бік такого пояснення, виникає ряд запитань, серед яких найбільш проблемним є питання про синхронізацію пам'яток між періодами та питання підходу до періодизації ранніх етапів КТКК загалом. Протиріччя існує в методології між румунською історіографічною традицією з одного боку, та з історіографічною традицією України та Республіки Молдова — з іншого.

Румунська історіографічна традиція будується на переважно лінійному розумінні процесів культурно-хронологічних змін всередині культури Кукутень. Так, виділяються фази (А, АВ, В) та підфази (наприклад, $А_{1—2}$, $А_3$, $А_4$ тощо), що пояснюють умовно «вертикальну» позицію пам'яток із хронологічної точки зору, проте не дозволяють поглянути на різні «горизонталь-

ні» позиції, як то культурні спільності певних пам'яток різних регіонів всередині одної фази.

Натомість в історіографічній традиції України, Республіки Молдова, як і радянської, виділяються різні таксономічні групи всередині Трипілля. Так, один із запропонованих таксономічних рядів: тип пам'яток — локальний варіант — культура. Інколи можуть використовуватись такі терміни, як локальна група або генетична лінія, проте особливо це не змінює суті підходу. Такий підхід дозволяє у межах одного етапу чи підетапу виділяти різні спільноти з близькою матеріальною культурою в різних географічних регіонах. Як приклад, можна навести погляд С. М. Рижова на таку структури культури, де на етапі BII виділяються раковецька, шипинецька, петренська, володимирівська та небелівська локальні групи (Рижов 2021, с. 37—38).

Разом з тим, виходить досить дивна ситуація, що на Лівобережжі Прута ми маємо локальні групи, а на Правобережжі — ні і єдиною причиною цього є, найімовірніше, кордони сучасних держав, де з різних боків розміщуються різні методологічні підходи. Незважаючи на це, проблему було дещо подолано в запропонованій І. В. Палагутою структурі КТКК етапу BI, коли дослідником було долучено румунські пам'ятки до виділених ним локальних варіантів (Палагута 2016, с. 159—163).

Повертаючись до проблеми появи розпису стилів групи АВ, можна помітити, що умовним «кордоном» розповсюдження пам'яток північномолдовського локального варіанту на південному-заході є р. Башеу, притока Прута. З лівого берега від неї розташовується Дреґушень (A_4), а з правого — поселення Ворнічень та Корлетень (AB_1). Така географічна близькість та розповсюдження посуду з розписом групи стилів АВ може вказувати на їхню синхронність. Тобто виходить така ситуація, що або розпис такого типу є і справді більш раннім, і тоді пам'ятки типу Ворнічень та Корлетень маркуються етапом Кукутень A_4, або ж навпаки пам'ятки Кукутень A_4 є вже етапом AB_1 і це просто один із локальних варіантів культури. Розплутуванню цього клубка варто присвятити окрему роботу, а поки що можна сказати, що вирішення цього питання лежить у розумінні структури культури не як лінійної схеми, а як більш гнучкої. Тобто можна припустити, що в той час, як з'явилися нові культурні традиції на пам'ятках типу Ворнічень та Корлетень, поряд просто продовжував існувати північномолдовський локальний варіант у вигляді такої пам'ятки, як Дреґушень.

Досить цікавим сусідством для поселення Ожеве-Острів (і цілого локального варіанту загалом) є пам'ятки, що розміщуються в західному напрямку вгору за течією Дністра — гіпотетичного незвиського локального варіанту. Справжню культурну спільність цих пам'яток саме як локального варіанту необхідно обґрунтувати завдяки серйозній статистичній праці котра, проте, не входить до цілей та завдань цієї роботи (тому до назви локального варіанту й додано слово «гіпотетичний»). Прямих імпортів на поселенні Ожеве-Острів з цими західними сусідами майже не простежується, проте ці пам'ятки синхронізуються завдяки наявності посуду із розписом групи стилів АВ та шоломоподібних покришок (одна із подібних на покришки з Незвиська II знайдена і на Ожевеому-острів; Черныш 1962, с. 37, рис. 23: 4).

Варто дещо детальніше зупинитися на згадуваному вище північномолдовському локальному варіанті. Попередня фаза етапу BI в Середньому Подністров'ї характеризується існуванням пам'яток північномолдовського локального варіанту, а також пам'яток типу Озаринці (Черновол та ін. 2021) з доволі нечисленною кількістю пам'яток та невеликим географічним поширенням. Натомість, поява нових культурно-хронологічних особливостей за типом посуду з поселення Ожеве-Острів відбувається на фоні зростання кількості пам'яток у регіоні.

Продовжує існувати північномолдовський локальний варіант і в пізній фазі етапу BI. Він включає такі пам'ятки: Ожеве-Острів, Василівка (Шумова 1994), Кам'янець-Подільський-Старий Замок (Пн. Бастіон) (Овчинников та ін. 2013) для Середнього Подністров'я, Путінешть та Редуленій-Векь для Пруто-Дністровського міжріччя та Бринзень IV, Друца I, Дуруйтоаря Веке та Дреґушень для Попруття.

Поселення Ожеве-Острів є одними серед пам'яток північномолдовського варіанту в регіоні Середнього Подністров'я. Коротко, серед характеристик керамічного комплексу (всередині комплексу найбільш підхожим для атрибутації пам'яток є саме столовий посуд) пам'яток цього локального варіанту основними є такі фактори: столовий посуд мав подібні технологічні характеристики, більшість займає посуд із заглибленим орнаментом, спільність типів посуду, а також подібними є орнаментальні схеми та порядок їх нанесення. За цими характеристиками близькими до комплексу з Ожевого-острова є поселення Василівка (Шумова 1994, с. 84) та Друца I (Палагута 2016, с. 104—105).

У процесі дослідження розписного посуду, якого на поселенні Ожеве-Острів дуже малий відсоток, досить складно виокремити якусь домінуючу тенденцію. Все ж можна сказати, що основними серед розписного посуду були поліхромний орнамент типу Хебешешть з групи стилів А та дещо рідше червоно-біла біхромія. Одиничними випадками були поліхромний розпис типу Дреґушень з групи стилів А та група стилів АВ. Група стилів А трапляється переважно на горщиках та кубках, група стилів АВ була зафіксована серед матеріалу на шоломоподібній покришці.

Подібну ситуацію демонструє і столовий посуд як і з заглибленою, так і з розписною техніками нанесення орнаменту на пам'ятці Кам'янець-Подільський-Старий Замок, Північний Бастіон (Овчинников та ін. 2013). Проте дещо відмінною є ситуація з розписним посудом Василівки — такого посуду там 37 % від усього столового посуду. Важливо також те, що на цьому посуді майже відсутній поліхромний розпис типу Хебешешть, натомість кількість розпису з групи стилів АВ збільшилася та стала більш різноманітною (Шумова 1994, с. 83, рис. 1). За цими критеріями столового посуду Василівка є подібною до пам'ятки з Попруття — Бринзень IV (Палагута 2016, с. 97—99).

Маркування цих пам'яток до північномолдовського варіанту можна пояснити тим, що вони мають серед складу столового посуду більшість із заглибленою орнаментацією (переважною чи відносно більшою) зі спільними технологічними, морфологічними та стилістичними характеристиками. Натомість розписний посуд має певні відмінності в переважанні різних стилів або навіть груп стилів — як от наведені вище відмінності з відносним переважанням групи стилів А в Ожевому-острові та групи стилів АВ у Василівці. Тому і цей фактор — більша варіативність розписного посуду, за уніфікації та «традиційності» посуду із заглибленим орнаментом, дозволяє групувати ці пам'ятки в один локальний варіант.

Варто дещо уточнити і ситуації зі згаданими вище спільнотами в західному напрямку. Синхронно з поселенням Ожеве-Острів на території Середнього Подністров'я існує ще одна група пам'яток, до якої входять Незвисько II, Глибочок, Кудринці, Кадіївці, Гринчук та Бабин (уроч. Яма). На відміну від північномолдовського варіанту, що існував і в попередню фазу етапу BI, вказані пам'ятки зі своїми культурними особливостями саме з'являються на пізній фазі етапу BI.

На таких пам'ятках продовжує існувати столовий посуд із заглибленим орнаментом — він має ті ж властивості, що й такий посуд північномолдовського варіанту (Черныш 1962, с. 36). Розписний посуд займає дещо більший відсоток серед керамічного комплексу. Серед розписного посуду домінує посуд із поліхромним розписом типу Незвисько (з групи стилів А), де фон червоний і чорна фарба, що займає той же простір, що й інші. В цьому випадку смуги і чорного, і червоного кольору виступають позитивом (рис. 15). Також на цій групі пам'яток все більше трапляється посуд із групи стилів АВ.

Імовірно, окрім пам'яток північномолдовського варіанту, на території Середнього Подністров'я існує ця група пам'яток, яка теж виокремлюється в локальний варіант, що має хоч і подібний столовий посуд, проте вирізняється більшою кількістю поліхромного посуду із розписом типу Незвисько та групою стилів АВ. Як вже зазначалося вище, гіпотетично цю групу пам'яток звісно можна спробувати окреслити як окремий незвиський локальний варіант трипільської культури, хоча й зрозуміло, що подібні твердження мають обґрунтовуватися в окремій роботі.

Загалом, ситуація виглядає так, що довкола поселення Ожеве-Острів в пізній фазі періоду BI на території Середнього Подністров'я існує як мінімум дві великі групи — північномолдовський варіант (куди поселення й відноситься), що сформувався ще в попередній фазі етапу BI та гіпотетичний незвиський варіант, що сформувався вже в цій фазі. Також на півдні Середнього Подністров'я І. В. Палагутою було виділено південний локальний варіант із такими пам'ятками, як Жура та Берешть (Палагута 2016, с. 160). Цей варіант також можна віднести до пізньої фази етапу BI, через наявність на них таких самих хронологічних маркерів, як посуд із розписом групи стилів АВ.

Поселення Ожеве-Острів та проблеми культурогенезу носіїв КТКК на етапі BI. Поява в Середньому Подністров'ї на попередній фазі етапу BI пам'яток північномолдовського варіанту та типу Озаринці знаменувала початок тут, власне, кукутень-трипільської культурної традиції (на відміну від попередньої прекуктеньської). Поява нових культурних традицій на цих територіях фіксується вже в «готовому» вигляді — без значної кількості «перехідних» елементів від Прекукутені до Кукутень-Трипілля. Це дозволяє припустити досить стрімкі міграційні процеси з територій ядра культури Кукутень А — Трипілля BI. По суті, носії культури пам'яток північномолдовського варіанту та типу Озаринці принесли на ці території культурні особливості пам'яток типу Кукутень $А_3$ в ядрі культури — Румунському Прикарпатті та Пруто-Сіретському міжріччі (Черновол та ін. 2021).

Дещо інша ситуація відбувається в період, до якого належить поселення Ожеве-Острів. Культурні особливості північномолдовського варіанту не зазнають значних змін із території побутування пам'яток типу Кукутень $А_4$ (найбільш «еталонною» серед них можна назвати Дреґушень з Попруття). Так само, як і в попередній фазі на пам'ятках північномолдовського варіанту домінує кераміка із заглибленою орнаментацією, при тому що її характеристики майже взагалі не зазнають змін (Палагута 2016, с. 159). Натомість поява нових культурних особливостей серед менш численної розписної кераміки дозволяє не тільки з'ясувати місце цих пам'яток у контексті хронології, а й простежити контакти між пам'ятками та можливі шляхи, через які ці контакти проходили.

Серед технологічних характеристик кераміки як з розписом, так і з заглибеним орнаментом не фіксується суттєвих змін, проте нові віяння з ядра культури на території Середньо-

го Подністров'я з'являються серед форм посуду. Як вже вказувалося вище, до таких форм належать: кубки з прямими майже вертикальними вінцями, грушоподібні посудини з високими прямими вертикальними вінцями та шоломоподібні покришки. Те ж саме стосується і появи нових стилів розпису як з групи стилів А, так і загалом поява групи стилів АВ.

Дещо більша кількість пам'яток цієї фази дозволяє визначити приблизні географічні межі розселення носіїв північномолдовського локального варіанту. Так, на півдні це р. Реут (пос. Путінешть), на сході — Правобережжя Дністра, на північному заході — р. Смотрич, на південному заході — р. Башеу (пос. Дреґушень). Визначена територія не сильно відрізняється від тієї, на якій побутували більш ранні пам'ятки північномолдовського варіанту. Це дозволяє припустити відсутність таких стрімких міграційних процесів, які були на час появи цих пам'яток у регіону. Натомість відбувається розселення та ущільнення населення всередині за збереження попередньої матеріальної культури.

Те ж можна побіжно вказати і про особливості серед антропоморфної пластики та проблем пов'язаних із кременеобробкою. Для пам'яток всього етапу зберігаються майже одні й ті ж типи антропоморфної пластики (Pogoševa 1985, s. 101). Характер кременеобробки серед пам'яток пізньої фази не змінився, ба більше, його особливості фіксуються і на пам'ятках наступного етапу ВІ—ІІ (Радомський 2018, с. 198).

Що стосується поселення Ожеве-Острів, то такі новації в керамічному комплексі представлені в одиничному вигляді і є характерними для інших пам'яток північномолдовського варіанту пізньої фази. Вони мають чіткі відповідники серед керамічного комплексу поселень Дреґушень, Василівка, Друца І, Дуруйтоаря Ноуе, Дуруйтоаря Веке, Бринзень IV тощо. Ряд взаємних імпортів із цими пам'ятками дозволяє говорити не тільки про певну культурну спільність їх як локального варіанту, а й про контакти та взаємодію між ними.

У попередню фазу про контакти з іншими локальними варіантами КТКК в західному та південно-західному напрямках свідчила лише наявність поліхромного розпису типу Хебешешть, що вказували на контакти з ядром культури. В пізню фазу ми бачимо контакти як з регіоном ядра, так і з західними сусідами — носіями культури гіпотетичного незвиського локального варіанту.

Щодо південно-західного сусідства, найбільшою загадкою залишається наявність посуду з розписом групи стилів АВ. Як вже зазначалося вище, це можна пояснювати появою цих стилів раніше або ж тим, що паралельно з існуванням пам'яток північномолдовського локального варіанту вже існують спільности з культурними традиціями Кукутень АВ.

Як припущення, можна висунути таку тезу, що між локальними варіантами інколи можна побачити певні умовно «транзитні» або «перехідні» пам'ятки, де контакт із сусідами є більш помітним серед керамічного комплексу. Так, для північномолодовського варіанту це, певно, поселення Дреґушень та Бринзень IV, де нові культурні традиції з'являються в дещо більшій кількості, ніж в таких віддалених точках локального варіанту як Ожеве-Острів. Щодо гіпотетичного незвиського локального варіанту такою «транзитною» чи «перехідною» пам'яткою можна, імовірно, назвати Шипинці А (Nestor 1937), що розташовувалося на р. Совиця, притоці р. Прут. Непевність у формулюваннях щодо умовних «транзитних» чи «перехідних» пам'яток можна пояснити взагалі сенсовою відносністю вживання таких термінів. Існування взагалі явища переходів припускає якусь взаємозалежність між двома точками в процесі розвитку, проте навряд чи варто впевнено говорити про це в контексті даних пам'яток, адже вони, імовірно, можуть представляти якийсь з окремих таксонів у структурі КТКК загалом чи північномолдовського локального варіанту (наприклад, Дреґушень та Бринзень IV). Все ж, чіткі формулювання для цих питань можна буде впевнено виголошувати після детального опрацювання матеріалів даних пам'яток у межах окремої роботи.

Рух нових культурних традицій до того ж Подністров'я, найімовірніше, відбувається шляхами різних приток великих річок, переважно Прута та Дністра. На це вказує не тільки географічне розташування вище згаданих пам'яток — відомих і часто фундаментально досліджених. На це вказують і низка пам'яток, точну культурну приналежність яких (окрім їх належності до етапу ВІ) досить важко визначити через те, що вони були виявлені різними розвідками. Так, ряд розвідок проведених на великих річках та їх притоках (Серет, Прут, Дністер, Смотрич тощо) дозволив визначити основні напрямки «руху» як для пам'яток північномолдовського, так і гіпотетичного незвиського локальних варіантів (Болтанюк та ін. 2017; Желага та ін. 2019; 2020).

Ситуація складається таким чином, що протягом всього існування пам'яток КТКК етапу ВІ на території Середнього Подністров'я рух культурних традицій (а інколи й рух населення) відбувається з територій ядра культури Кукутень А — Трипілля ВІ, а саме Румунського Прикарпаття.

Окрім наявності «імпортного» посуду, зокрема і з розписом групи стилів АВ, до свідчень щодо певної «моди» на матеріальну культуру ядра культури належить і наслідування певних особливостей сусідніх пам'яток, що відображається в своєрідному синкретизмі. Для поселення Ожеве-Острів такий синкретизм проявляється в побутуванні посуду, який з

одного боку орнаментований заглибленими лініями, а з іншого має розпис (переважно біхромний). Такий же посуд можна знайти і серед матеріалів поселення Незвисько II (Черныш 1962, рис. 23: 9, 12).

Можна також висунути припущення, що таким синкретизмом є, власне, стиль поліхромного розпису типу Незвисько, де фон червоний і чорна фарба займає той же простір, що й інші, а інколи чорний і переважає (Рудинський 1927, с. 123; Черныш 1962, рис. 23: 13). У цьому випадку смуги і чорного, і червоного кольору виступають позитивом. Такий синкретизм можна пов'язати із тим, що пам'ятки на яких виявлено поліхромний розпис типу Незвисько, мають серед свого керамічного комплексу посуд, розписаний в стилях ß, вже в «готовому» вигляді (Черныш 1962, с. 34, рис. 21: 6, 9, 12). Переважання чорного кольору в стилях ß та роль в них чорних ліній могли стати предметом наслідування.

Чи міг поліхромний розпис типу Незвисько бути ґрунтом чи еволюційною ланкою перед утворенням стилю ß? Міг бути в разі, якщо такий перехід відбувся на пам'ятках з території Румунії. Проте проблемою є те, що розпис типу Незвисько з групи стилів А зустрічається майже винятково на території Середнього Подністров'я. Тобто неможливо сказати, що в цьому регіоні з поліхромного розпису типу Незвисько формуються підоснови групи стилів АВ, адже вони існують на одних і тих же пам'ятках разом.

Причиною такого наслідування й певної «культурної залежності» може бути «престижність» матеріальної культури пам'яток південно-західних чи південних сусідів в очах населення Середнього Подністров'я. Щодо питання «престижності» можна звернутися до дещо раніше Кербунського скарбу та важливості його серед матеріальної культури ранніх етапів існування КТКК. В одній зі статей І. В. Палагути якраз і висвітлюється це питання (Палагута 2020), де наведені й основні посилання на відповідну літературу. Коротко наведемо основні тези з неї щодо тієї сфери, що нас цікавить. Металеві вироби з Кербунського скарбу мають низку прототипів із Варненського некрополя в Болгарії та в інвентарі поховань культури Тиса — культур, пов'язаних із найбільшими центрами металообробки часів енеоліту балкано-карпатського регіону. Не підлягає сумніву унікальність та рідкісність виробів із металу серед населення Середнього Подністров'я, на той час із відсутнім власним виробництвом виробів з металу та видобутку взагалі. Типи ж цих виробів були розповсюджені не лише в часи існування Кербунського скарбу, а й в інші періоди існування КТКК, зокрема це скарб з міста Брад (території за Карпатами) часів Кукутень А — Трипілля ВІ та Городниці часів Кукутень В — Трипілля ВІІ. Те ж саме стосується і скарбів з Хебешешть та Аріушд (Палагута 2020, с. 84). І. В. Палагута робить висновок, що вироби подібних типів були предметом дарообміну не тільки в балкано-карпатському регіоні, а й у регіоні північнопричорноморському. Таким чином, саме ці вироби можуть бути маркером економічних взаємозв'язків загалом Південно-Східної Європи доби енеоліту.

Географічне розташування таких пам'яток пізньої фази Кукутень А — Трипілля ВІ, як Думешть, Феделешень, Руджіноаса вказує на досить вдале місце для розповсюдження даних категорій матеріальної культури. На «вдалість» місця вказують близькість до Карпат, з іншого боку яких існують місцеві варіанти КТКК, що наближаються до середньодунайських центрів металообробки, а також географічна близькість до ще одного з центрів розповсюдження металу — Нижнього Подунав'я (зокрема через його притоки Прут та Серет).

Саме особливості матеріальної культури пам'яток КТКК у Румунському Прикарпатті — цього ядра культурогенезу стають наслідуваними на більш «периферійних» варіантах і пам'ятках культурного комплексу загалом. Можна припустити, що такі наслідування і контакти відбувалися паралельно із різними економічними процесами, пов'язаними з обміном та іншими видами первісної економічної діяльності. Знахідки мідних виробів на поселенні Ожеве-Острів (Черновол 2022) можуть бути вираженням такого обміну, адже ні на цьому поселенні, ні на інших ближніх поселеннях не було знайдено слідів металообробки та й видобутку взагалі.

Імовірно, предметом обміну з боку населення поселення Ожеве-Острів могла бути сировинна продукція, пов'язана з натуральним господарством. На такі думки може навести дослідження кременеобробки з поселення Ожеве-Острів та Середнього Подністров'я взагалі, представлене у, певно, найбільш фундаментальній роботі в цьому контексті — дисертації І. С. Радомського (Радомський 2018). Якщо коротко, дослідник зазначає, що кременевий інвентар з пам'яток, названих тут ядром культури — територіях переважно Румунського Прикарпаття та Трансільванії носить в собі характер попередньої прекукутеньської традиції, орієнтованої на комплексну економічну діяльність з великою мисливською складовою. Така традиція спиралася на розщеплення, подібне прекукутеньській техніці та орієнтації на мікролітичну направленість, про що свідчать часті знахідки мікролітів та мікрорізців (Радомський 2018, с. 183).

Натомість для Ожевого-острова та взагалі пам'яток Середнього Подністров'я цього хронологічного горизонту основною спрямованістю була платівчаста технологія кременеобробки з використанням місцевої сировини. Високий рівень розвитку цієї технології характеризував-

ся використанням техніки непрямого удару у продукуванні платівок у первинній обробці, що дозволяло робити досить стандартизовані заготовки і пришвидшувало процес подальшої обробки. Подальша обробка була спрямована на отримання масивних платівчастих заготовок (зазвичай макропластин), на основі яких виготовлялися такі знаряддя, як скребки). Оскільки платівка була основним напівфабрикатом, серед ретушованих таких платівок виділяється ряд одиниць із заполірованими краями — вкладні до жнивного інвентарю (Радомський 2018, с. 167). На думку науковця, ці традиції в кременеобробці з'явилися на території Середнього Подністров'я в «готовому вигляді» дещо раніше — на попередньому етапі Кукутень A_3 з боку культур Балкано-Дунайського регіону, а саме культурного комплексу Гумельниця-Коджадермен-Караново VI (Радомський 2018, с. 178).

Тобто посилена економічна орієнтація пам'яток Середнього Подністров'я на власне виробництво землеробського інвентарю гіпотетично могла дозволити накопичувати якийсь сировинний надлишковий продукт (чи то самих платівчастих напівфабрикатів, чи вже готової землеробської продукції). Така підвищена продуктивність виробництва могла бути не тільки фактором демографічного зростання (у вигляді збільшення поселень північномолдовського варіанту, в порівнянні з попередньої фазою етапу BI), а й предметом обміну з ядром культури.

Може виникнути питання, якщо населення Середнього Подністров'я має коріння своєї кременеобробки саме з балкано-дунайських культур (найближча Гумельниця), то чому не здійснювався обмін напряму? Пам'ятки цієї культури на півночі свого існування — Нижньому Подунав'ї впираються в Буджацькі степи — регіон досить «непривітний» для ранніх землеробів і слабкий на наявність річок придатних для інфраструктурного обслуговування первісних економічних процесів того часу. Натомість, згадані вище контакти між Середнім Подністров'ям та ядром культурогенезу КТКК можуть лише допомогти в деякій верифікації цього припущення.

Таким чином, можна сказати, що населення Середнього Подністров'я пізньої фази етапу BI, зокрема і поселення Ожеве-Острів збільшилося в порівнянні з «пілігримами» — населенням попередньої фази, що вперше з такими культурними традиціями заселили Середнє Подністров'я. Разом з тим, контакти між населенням КТКК могли відбуватися завдяки заселенню територій поблизу великих річок та їхніх приток. Імовірно, можна також припустити, що такі контакти супроводжувалися й економічними взаємозв'язками, де з одного боку існує транзитне спрямування господарства в ядрі культурогенезу КТКК, а з іншого — сировинне спрямування на території Середнього Подністров'я.

Висновки. Незважаючи на невеликий відсоток розписного посуду серед керамічного комплексу поселення Ожеве-Острів, все ж ця категорія є надзвичайно важливою для визначення місця пам'ятки в культурно-хронологічній структурі КТКК. Технологічно увесь розписний посуд з пам'ятки має досить уніфіковані ознаки, окрім системи стилів — порядку нанесення фарби на поверхню посудини. Визначені стилі на поселення є притаманними для синхронних пам'яток, враховуючи, що зберігаються як риси притаманні попередній фазі періоду (Кукутень A_3), так і власне синхронній фазі (Кукутень A_4). Деякі форми представлені на поселенні є притаманними і для попередньої фази, хоча з'являються і нові (грушоподібні посудини з вертикальними вінцями, шоломоподібні покришки). За незначними винятками, зберігаються й основні стилістичні особливості посуду у вигляді орнаментальних схем.

Завдяки порівнянню цього посуду з пам'ятками КТКК етапу BI можна віднести пам'ятку до північномолдовського локального варіанту пізньої фази етапу BI (Кукутень A_4). Синхронними поселенню Ожеве-Острів є також і південний та гіпотетичний незвиський локальні варіанти даної фази. Окремо розглянуто питання синхронності поселення з пам'ятками типу Корлетень та Ворнічень, яким притаманні особливості пам'яток Кукутень AB_1.

Було запропоновано припустити поступове розселення територією Середнього Подніпров'я населення КТКК, на відміну від тих міграційних стрибкоподібних процесів, що відбувалися на попередній фазі етапу BI. Також, звертається увага на певну «залежність» культурних традицій регіону від регіону ядра культурогенезу — Румунського Прикарпаття. Причинами такої залежності могла бути загальна економічна ситуація серед носіїв КТКК етапу BI, де населення ядра культурогенезу могло постачати «престижні» предмети з міді в обмін на продукцію сировинного спрямування.

ЛІТЕРАТУРА

Болтанюк, П., Гуцал, А., Левінзон, Є. 2017. Результати розвідки на багатошаровому поселенні в с. Сокіл. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 39-44.

Гей, И. А. 1986. Технологическое изучение керамики трипольского поселения Старые Куконешты. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 185, с. 22-27.

Гошко, Т. Ю. 2020. *Дослідження виробів і технологій трипільської культури*. Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка.

Желага, Д., Черновол, Д., Корвін-Піотровський, А., Боднарюк, М. 2019. Розвідки пам'яток трипіль-

ської культури в Глибоцькому районі. В: *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 8 квітня 2019 р.)*. Чернівці, с. 50-51.

Желага, Д., Черновол, Д., Якубина, С., Поміркований, В. 2020. Розвідки на Сокирянщині. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 358.

Колесніков, О. Г. 1985. Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї. *Археологія*, 49, с. 49-52.

Колесников, О. Г. 1990. Деякі питання історії населення трипільської культури в Середньому Подністров'ї (етап ВІ). В: *Тези доповідей IX Вінницької історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 13.

Овчінніков, Е, Виногродська, Л., Болтанюк, П. 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастіон), с. Кам'янець-Подільський. *Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 10-17.

Палагута, И. В. 2016. *Трипольская культура в начале развитого периода (ВІ): Относительная хронология и локальные варианты памятников*. Киев: О. Філюк.

Палагута, И. В. 2020. Кэрбунский клад трипольской культуры: возвращение к нерешенным проблемам. В: Матяш, Е. И., Кашуба, М. Т. (ред.). *Лев Клейн. [Путеводитель]: Сборник статей памяти Льва Самуиловича Клейна*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 81-87.

Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.)*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Подвигина, Н. Л., Писарева, С. А., Киреева, В. Н., Палагута, И. В. 1999. Исследование расписной энеолитической керамики культуры Триполье-Кукутени (IV—III тыс. до н. э.). *Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация*, 17, с. 33-37.

Радомський, І. С. 2018. *Крем'яна індустрія трипільського населення етапу ВІ Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожеве-Острів)*. Дисертація канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Рижов, С. М. 2001. Гончарство племен трипільської культури. В: Рижов, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України: археологічні джерела та реконструкції*. Київ: ІА НАН України, с. 5-60.

Рижов, С. М. 2020. Розвиток західнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя. В: Дяченко, О., Харпер, Т. К., Рассамакін, Ю., Собковяк-Табака, І. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних ма теріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова*. Київ: ІА НАН України, с. 35-57.

Рудинський, М. 1927. Досліди на Кам'янеччині. *Коротке звідомлення ВУАК за 1926 рік*. Київ: УАН ВУАК, с. 123-143.

Сорокин, В. Я. 1990. К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдавии. В: *I полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, с. 94-101.

Черновол, Д. К. 2015. Розкопки поселення трипільської культури Ожеве-Острів. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 277-279.

Черновол, Д. К. 2022. Ожеве — «острів скарбів». В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 106-110.

Черновол, Д. К., Сохацький, М. П. 2010. Інтер'єр жител заліщицької локальної групи за матеріалами поселення Глибочок Борщівського району Тернопільської області. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 32-35.

Черновол, Д. К., Желага, Д. І., Радомський, І. С. 2021. Порівняння пам'яток раннього трипілля та етапу ВІ (площадки, кераміка, кремінь). В: Дяченко, О., Харпер, Т. К., Рассамакін, Ю., Собковяк-Табака, І. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних ма теріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова*. Київ: ІА НАН України, с. 79-126.

Черныш, Е. К. 1962. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. *Неолит и энеолит юга европейской части СССР. Материалы и исследования по археологии СССР*, 102, с. 5-85.

Шумова, В. О. 1994. Трипільське поселення Василівка на Середньому Дністрі. *Археологія*, 1, с. 79-88.

Яковишина, Я. М. 2019. Підоснова формування заліщицької групи пам'яток. *Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів IX Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 12-18.

Яковишина, Я. М. 2021. (Не)заліщицьке трипільське поселення Бабин (урочище Яма) на Правобережжі Дністра. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей V міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.)*. Чернівці, с. 156-158.

Яковенко, Э. В. 1975. Трипольский слой городища Гринчук. *Археологические открытия 1974 г.*, с. 377-378.

Boghian, D. D. 2006. Unele consideraţii asupra fazei A—B In contextul civilizaţiei cucuteniene. In: Ursulescu, N., Lazarovici, C.-M. (eds.). *Cucuteni 120 = Valori universale*. Iaşi: Sedcom Libris, p. 163-180.

Crîşmaru, A. 1977. *Drăguşeni. Contribuţii la o monografie arheologică*. Botoşani: Comitetul Judeţean de Cultură şi Educaţie Socialista.

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2020. Pottery kilns from the Tripolye settlement of Kamenets-Podolskiy, Tatarysky, the 2019 excavation campaign (regarding the issue of evolution of Tripolye pottery kilns). *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 1, p. 147-171.

Nestor, I. 1937. Ceramique peinte de ancien a Şipeniţ. *Dacia*, 5—7, p. 121-133.

Niţu, A. 1980. Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii Şi periodizarea etapelor culturii cucuteniene. *Cercetari istorice*, XI, p. 135-222.

Passek, T. 1935. *La céramique tripoliene*. Moscou; Leningrad: Les Editions d'Etat.

Pogoševa, A. P. 1985. *Die Statuetten der Tripolje-Kultur*. Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 7. Bonn.

Sorochin, V. 2002. *Aspectul regional cucutenian Draguseni-Jura*. Piatra-Neamt: C. Matasa.

Vulpe, R. 1957. *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*. Bucureşti: Academia RPR.

Yakovyshyna, Y., Koropetskyi, R., Bulyk, N., Sytnyk, O. 2019. Influences of Sites of Trypillia BI — Cucuteni A_4 Stages on the Establishing of Styles of Panting of Ceramic Ware of Zalischyky Group of Trypillia BI—BII Stages (Upper and Middle Dnister Region). *Hiperboreea. Journal of History*, 6, p. 5-19.

REFERENCES

Boltaniuk, P., Hutsal, A., Levinzon, Ye. 2017. Rezultaty rozvidky na bahatosharovomu poselenni v s. Sokil. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 39-44.

Gei, I. A. 1986. Tekhnologicheskoe izuchenie keramiki tripolskogo poseleniia Starye Kukoneshty. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 185, s. 22-27.

Hoshko, T. Yu. 2020. *Doslidzhennia vyrobiv i tekhnolohii trypilskoi kultury*. Kyiv: Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka.

Zhelaha, D., Chernovol, D., Korvin-Piotrovskyi, A., Bodnariuk, M. 2019. Rozvidky pam'iatok trypilskoi kultury v Hlybotskomu raioni. In: *Per aspera ad astra: do 100-litnoho yuvileiu vidomoho arkheoloha Borysa Tymoshchuka: Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (m. Chernivtsi, 8 kvitnia 2019 r.)*. Chernivtsi, s. 50-51.

Zhelaha, D., Chernovol, D., Yakubyna, S., Pomirkovanyi, V. 2020. Rozvidky na Sokyrianshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 358.

Kolesnikov, O. H. 1985. Novi poselennia serednoho Trypillia v Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 49, s. 49-52.

Kolesnykov, O. H. 1990. Deiaki pytannia istorii naselennia trypilskoi kultury v Serednomu Podnistrov'i (etap VI). In: *Tezy dopovidei IX Vinnytskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Vinnytsia, s. 13.

Ovchinnikov, E, Vynohrodska, L., Boltaniuk, P. 2013. Keramika Kukuten-Trypillia z terytorii Staroho zamku (Pivnichnyi bastion), s. Kam'ianets-Podilskyi. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia. Zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 10-17.

Palaguta, I. V. 2016. *Tripolskaia kultura v nachale razvitogo perioda (BI): Otnositelnaia khronologiia i lokalnye varianty pamiatnikov*. Kyiv: O. Filiuk.

Palaguta, I. V. 2020. Kerbunskii klad tripolskoi kultury: vozvrashchenie k nereshennym problemam. In: Matiash, E. I., Kashuba, M. T. (eds.). *Leo Klejn. [Guidebook]: Volume dedicated to the memory of Leo Samuilovich Klejn*. Sankt-Peterburg: IIMK, s. 81-87.

Passek, T. S. 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii (III—II tysiacheletiia do n. e.)*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Podvigina, N. L., Pisareva, S. A., Kireeva, V. N., Palaguta, I. V. 1999. Issledovanie raspisnoi eneoliticheskoi keramiki kultury Tripole-Kukuteni (IV—III tys. do n. e.). Khudozhestvennoe nasledie. *Khranenie, issledovanie, restavratsiia*, 17, s. 33-37.

Radomskyi, I. S. 2018. *Krem'iana industriia trypilskoho naselennia etapu VI Serednoho Podnistrov'ia (za materialamy poselennia Ozheve-Ostriv)*. Dysertatsiia kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Ryzhov, S. M. 2001. Honcharstvo plemen trypilskoi kultury. In: Ryzhov, S. M., Burdo, N. B., Videiko, M. Yu., Mahomedov, B. V. *Davnia keramika Ukrainy: arkheolohichni dzherela ta rekonstruktsii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 5-60.

Ryzhov, S. M. 2020. Rozvytok zakhidnotrypilskoi kultury Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia. In: Diachenko, O., Kharper, T. K., Rassamakin, Yu., Sobkoviak-Tabaka, I. (eds.). *Systematyzatsiia neolitychnykh i eneolitychnykh ma terialiv Pivdenno-Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats na poshanu Serhiia Ryzhova*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 35-57.

Rudynskyi, M. 1927. Doslidy na Kam'ianechchyni. *Korotke zvidomlennia VUAK za 1926 rik*. Kyiv: UAN VUAK, s. 123-143.

Sorokin, V. Ia. 1990. K probleme khronologii pamiatnikov srednego Tripolia Moldavii. In: *I polevoi seminar. Rannezemledelcheskie poseleniia-giganty tripolskoi kultury na Ukraine. Tezisy dokladov*. Talianki; Veselyi Kut; Maidanetskoe, s. 94-101.

Chernovol, D. K. 2015. Rozkopky poselennia trypilskoi kultury Ozheve-Ostriv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 277-279.

Chernovol, D. K. 2022. Ozheve — «ostriv skarbiv». In: Hershkovych, Ya. P., Hrechko, D. S. *Arkheolohiia Ukrainy za roky Nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 106-110.

Chernovol, D. K., Sokhatskyi, M. P. 2010. Inter'ier zhytel zalishchytskoi lokalnoi hrupy za materialamy poselennia Hlybochok Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 32-35.

Chernovol, D. K., Zhelaha, D. I., Radomskyi, I. S. 2021. Porivniannia pam'iatok rannoho trypillia ta etapu VI (ploshchadky, keramika, kremin). In: Diachenko, O., Kharper, T. K., Rassamakin, Yu., Sobkoviak-Tabaka, I. (eds.). *Systematyzatsiia neolitychnykh i eneolitychnykh ma terialiv Pivdenno-Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats na poshanu Serhiia Ryzhova*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 79-126.

Chernysh, E. K. 1962. K istorii naseleniia eneoliticheskogo vremeni v Srednem Pridnestrove. Neolit i eneolit iuga evropeiskoi chasti SSSR. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 102, s. 5-85.

Shumova, V. O. 1994. Trypilske poselennia Vasylivka na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, 1, s. 79-88.

Yakovyshyna, Ya. M. 2019. Pidosnova formuvannia zalishchytskoi hrupy pam'iatok. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 12-18.

Yakovyshyna, Ya. M. 2021. (Ne)zalishchytske trypilske poselennia Babyn (urochyshche Yama) na Pravoberezhzhi Dnistra. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei V mizhnarodnoho naukovoho seminaru (m. Chernivtsi, 10 hrudnia 2021 r.)*. Chernivtsi, s. 156-158.

Iakovenko, E. V. 1975. Tripolskii sloi gorodishcha Grinchuk. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 g.*, s. 377-378.

Boghian, D. D. 2006. Unele consideraţii asupra fazei A—B In contextul civilizaţiei cucuteniene. In: Ursulescu, N., Lazarovici, C.-M. (eds.). *Cucuteni 120 = Valori universale*. Iaşi: Sedcom Libris, p. 163-180.

Crîşmaru, A. 1977. *Drăguşeni. Contribuţii la o monografie arheologică*. Botoşani: Comitetul Judeţean de Cultură şi Educaţie Socialista.

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2020. Pottery kilns from the Tripolye settlement of Kamenets-Podolskiy, Tatarysky, the 2019 excavation campaign (regarding the issue of evolution of Tripolye pottery kilns). *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 1, p. 147-171.

Nestor, I. 1937. Ceramique peinte de ancien a Şipeniţ. *Dacia*, 5—7, p. 121-133.

Niţu, A. 1980. Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii Şi periodizarea etapelor culturii cucuteniene. *Cercetari istorice*, XI, p. 135-222.

Passek, T. 1935. *La céramique tripoliene*. Moscou; Leningrad: Les Editions d'Etat.

Pogoševa, A. P. 1985. *Die Statuetten der Tripolje-Kultur*. Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 7. Bonn.

Sorochin, V. 2002. *Aspectul regional cucutenian Dragusени-Jura*. Piatra-Neamt: C. Matasa.

Vulpe, R. 1957. *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*. Bucureşti: Academia RPR.

Yakovyshyna, Y., Koropetskyi, R., Bulyk, N., Sytnyk, O. 2019. Influences of Sites of Trypillia BI — Cucuteni A_4 Stages on the Establishing of Styles of Panting of Ceramic Ware of Zalischyky Group of Trypillia BI—BII Stages (Upper and Middle Dnister Region). *Hiperboreea. Journal of History*, 6, p. 5-19.

D. I. Zhelaha

PAINTED POTTERY FROM OZHEVE-OSTRIV SETTLEMENT AND ITS FACTOR IN THE UNDERSTANDING OF CULTURAL CHANGES IN THE POPULATION OF CUCUTENI-TRYPILLIA CULTURAL COMPLEX OF BI STAGE

The characteristics of the painted pottery of the Ozheve-ostriv settlement is considered in the paper. Despite the small percentage of painted pottery among the ceramic complex of the Ozheve-ostriv this category

is extremely important for determining the place of the settlement in the cultural-chronological structure of the Cucuteni-Trypillia cultural complex. By techniques all the painted vessels of the settlement have common features with the exception of the system of styles — the sequence of applying paint to the surface of the vessel. The styles identified at the settlement are characterized as synchronous, taking into account that features characteristic of the previous phase of the period (Cucuteni A_3) and the synchronous phase (Cucuteni A_4) have survived. Some of the forms presented at the settlement are also characterized by the forms of the previous phase, although new ones also appear (pear-shaped vessels with vertical crowns, helmet-shaped tires). With minor exceptions, the main stylistic features of the vessels in the form of ornamental schemes have also survived.

Due to the comparison of this pottery with the sites of the stage BI, it is possible to attribute this settlement to the Northern Moldovan local variant of the late phase of the stage BI (Cucuteni A_4). Local variants of this phase are also synchronous with the settlement of Ozheve-ostriv. The issue of the synchronicity of the settlement with other ones such as Corlăteni and Vorniceni, characteristic of Cucuteni AB_1 settlements, is considered separately.

It is proposed to assume a gradual resettlement of the population of the Cucuteni-Trypillia cultural complex to the territory of Middle Dniester region, in contrast to those processes of migratory «burst» that took place in the previous phase of the BI stage. In addition, attention is drawn to a certain «dependence» of cultural traditions on the region of the «core» of culture — Romanian Carpathian Region. The reasons for such dependence could be the general economic situation among the populations of the stage BI, when the population of the «core» of the culture could supply «prestige» objects made of copper in exchange for products of the raw material direction.

Keywords: Cucuteni-Trypillia cultural complex, painted pottery, BI stage, Cucuteni A.

Одержано 22.04.2023

ЖЕЛАГА Дмитро Ігорович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZHELAHA Dmytro I., Research Assistant, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2390-2563,
e-mail: zhelagadmytro@gmail.com.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 903.3(477.46)"636" DOI: 10.37445/adiu.2023.01.03

О. Г. Корвін-Піотровський, Е. В. Овчинников, Д. К. Черновол, Д. І. Желага, І. С. Радомський

КОМПЛЕКС «СІМ'Я ГОНЧАРЯ 2» НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ-ГІГАНТІ ТАЛЬЯНКИ

Статтю присвячено планіграфічній одиниці поселення-гіганта Тальянки — «Житлово-виробничому комплексу сім'ї гончаря 2». Комплекс складався з п'яти жител, одного горна, кількох інших наземних та заглиблених об'єктів, один з яких є майстернею з виготовлення пластики. Комплекс реконструюється як місце проживання великосімейного колективу. Пропонується модель виникнення гончарного горна у Трипіллі, що починається від випалу в побутових печах і до складніших теплотехнічних приладів.

Ключові слова: *Кукутень-Трипілля, планіграфія, домобудівництво, гончарство, горно, заглиблені об'єкти, соціально-демографічна реконструкція.*

Кукутень-Трипільська культурно-історична спільнота — один із найяскравіших феноменів в енеоліті Південно-Східної Європи — існувала протягом V—IV тис. до н. е. Особливий інтерес і унікальність становлять знайдені в Україні трипільські поселення-гіганти площею в десятки і сотні гектарів. Найбільше з них — поселення-гігант Тальянки. Пам'ятка належить до томашівської локальної групи (культури) Кукутень-Трипілля (етап С/І, перша чверть IV тис. до н. е.).

Трипільська експедиція Інституту археології НАН України (яка працює з 1981 р.) з 2011—2012 рр. реалізуэ багаторічну програму, що базується на даних, отриманих за новими високоточними геомагнітними планами (Круц и др. 2011; 2013). Програма містить два основні напрями: 1) широкомасштабне польове дослідження окремих структурних планіграфічних одиниць (комплексів), які складаються з об'єктів різних типів; 2) археологічна перевірка та атрибуція малих та атипових аномалій, які можуть бути особливими типами архітектурних споруд і об'єктів.

У 2018—2019, 2021—2022 рр. Трипільською експедицією Інституту археології НАН України на поселенні-гіганті у с. Тальянки Звенигородського р-ну Черкаської обл. проводилися дослідження окремої групи аномалій [1], що розташована в північній, найбільш забудованій, частині поселення (рис. 1). Територія досліджень розміщується на землях Тальянківського агротехнічного коледжу, в секторі, обмеженому з півночі балкою Куцою, із заходу і південного заходу — лісосмугою, що розділяє землі сіл Тальянки та Легедзине, зі сходу і південного сходу — також лісосмугою, що йде в напрямку с. Тальянки. Означена група аномалій виокремлюється як планіграфічно-структурний комплекс завдяки розривам у забудові єдиної лінії зовнішнього контуру поселення. Комплекс, до якого входять рештки наземних будівель, малих і заглиблених об'єктів, отримав умовну назву «Сім'я гончаря 2». Крім аномалій, що відповідають наземним житловим будівлям (площадкам) і заглибленим господарсько-виробничим об'єктам (котлованам), у комплексі зафіксовано нетипові аномалії. Перша входила в лінію житлової забудови, друга розташована за межами поселення вже за лінією заглиблених об'єктів типу «котлован». Остання на

© О. Г. КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, Е. В. ОВЧИННИКОВ, Д. К. ЧЕРНОВОЛ, Д. І. ЖЕЛАГА, І. С. РАДОМСЬКИЙ, 2023

1. Як і в попередні роки, дослідження проведені завдяки гранту, наданому фондом «Search Foundation» (США). Крім авторів, у роботі експедиції брали участь студенти-практиканти, викладачі та волонтери Національного університету «Киево-Могилянська академія», Уманського педагогічного університету ім. Павла Тичини, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького та співробітники Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура».

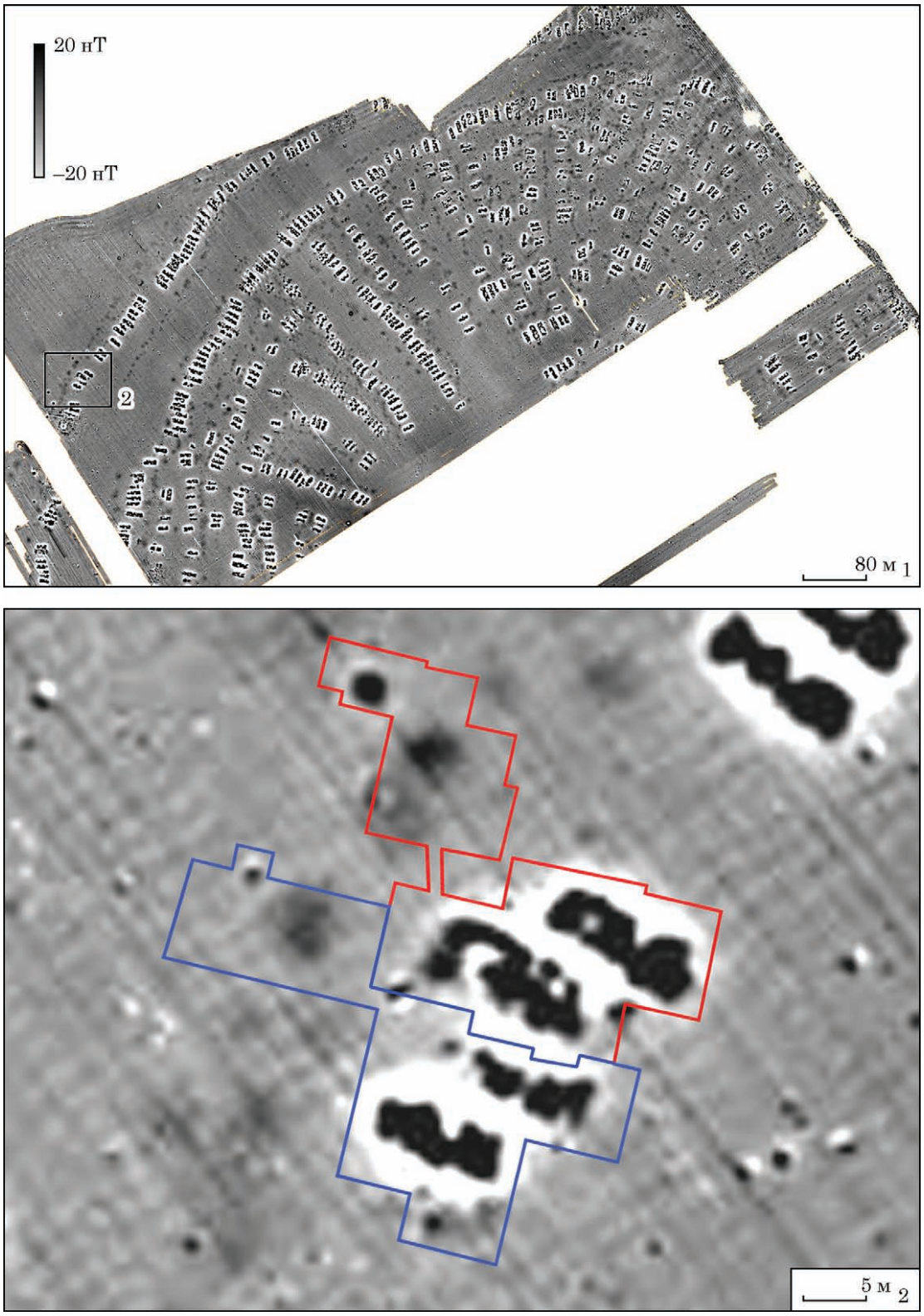

Рис. 1. Тальянки, північна частина поселення, геомагнітна зйомка 2012 р.: 1 — розташування комплексу «Сім'я гончаря 2»; 2 — викопіровка (на півночі площа, розкопана 2018–2019 рр., на півдні — 2021 р.)

геомагнітному плані виглядає як мала аномалія за площею десь у три рази менша за аномалії, що відповідали розкопаним горнам на цій ділянці поселення. Проте за насиченістю та контрастністю кольорів вона була близька аномаліям, що відповідали розкопаним горнам.

Частина з цих об'єктів була досліджена у 2018—2019 рр.: площадки 53, 54; горно G; котлован 3 (Корвін-Піотровський та ін. 2020). У 2021 р. дослідження комплексу «Сім'я гончаря 2» були відновлені. Повністю розкопані житлово-господарчі наземні будівлі (площадки)

Рис. 2. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2»: 1 — горно «G»; 2 — котлован 3; 3 — скупчення ошлакованої обмазки; 4 — котлован 4; 5 — яма господарча; 6 — площадка 54; 7 — площадка 53; 8 — площадка 55; 9 — площадка 56; 10 — площадка 57

55—57, господарчо-виробничий заглиблений комплекс котлован 4, скупчення ошлакованої обмазки та кераміки (горно?), мала яма господарча та інші об'єкти менших розмірів (скупчення, вимостки тощо). Загальна площа ділянки, дослідженої у 2018—2019 рр., становила близько 420 м^2, у 2021 р. — 465 м^2 (рис. 2).

Наземні будівлі — площадки 53—57 — це скупчення обпаленої глинистої обмазки конструкцій колишніх будинків. Загалом принципи домобудівництва, планування та внутрішнє облаштування будинків є досить стандартними, що багаторазово підтверджено результатами попередніх розкопок у Тальянках (Круц 1987; 2003; Chernovol 2012; Корвін-Піотровський та ін. 2018; 2019). Усі житла мали витягнуту, близьку до прямокутної, форму в плані і орієнтовані довгою віссю за лінією захід—схід (площадки 53, 54 з невеликим відхиленням із південного сходу на північний захід). Глибина залягання масиву обмазки становила від 0,4—0,5 м до 0,8—0,9 м від сучасного горизонту. Незначні сліди руйнування сучасною оранкою, які не вплинули, в цілому, на інформаційну складову об'єкта, простежені лише на площадці 56. Поверхня площадок нерівна, подекуди вони мають підвищення, часто зі слідами високотемпературного обпалу (ошлакування), або пониження, а в деяких випадках і значні лакуни. Споруди були розташовані паралельно одна одній, входи до них розміщувалися зі східної сторони. Чотири будівлі — площадки 53—56 — за сукупністю ознак мали господарсько-житлове призначення. Більш складна ситуація із площадкою 57. Як окрема аномалія на геомагнітному плані вона не простежувалася (рис. 1: 2), місце її розташування виглядало як широке освітлене відгалуження від потужної аномалії площадки 56. Площадка 57 — особлива за розмірами, конструкцією, станом збереженості.

Площадка 53 довгою віссю була орієнтована за лінією захід—схід з ухилом з південного

Рис. 3. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 53, вигляд із заходу

Рис. 4. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», площадка 53, обрамлення одвірка або устя печі

сходу на північний захід на 16° (рис. 3). Розміри площадки 53 17 × 6 м, вона є найбільшою за розмірами серед жител комплексу. Входом будівля була орієнтована до центру поселення. Довжина житлового приміщення становила 10 м. Вхідна частина мала довжину 7 м, крім традиційних «сіней», містила додаткову прибудову ззовні і, ймовірно, була розподілена таким чином: сіни — 3 × 6 м, прибудова — 4 × 6 м.

У житловому приміщенні була розташована піч розмірами 3 × 2,8 м. Черінь складався з чотирьох шарів підмазки. Зафіксовано вертикально стоячі елементи склепіння та, ймовірно, фрагмент орнаментованого устя печі (одвірка?). Орнамент було нанесено у вигляді трьох паралельних навскісних ліній (рис. 4). Припічок мав розміри 1,7 × 0,5 м та складався з трьох шарів підмазки (рис. 5: 1). Вівтар та «подіум» були в дуже зруйнованому стані, поріг також практично не зберігся. У сінях, можливо, розміщувалося робоче місце, що опосередковано підтверджується розміщенням тут зернотерки. У прибудові виявлено рештки вимостки (площа близько 0,9 × 0,7 м), яка за конструкцією та складом глини подібна до печі.

Під площадкою на рівні переходу із сіней до житлового приміщення виявлено підмазку підлоги глиною та сліди від опорного стовпа.

Скупчення знахідок локалізуються у конкретних частинах будинку: у прибудові, де виявлена найбільша кількість розвалів та цілих форм посуду, з південного боку в районі «подіуму» та у найбільш віддаленому від входу південно-західному куті житлового приміщення.

Площадка 54 розмірами 12 × 4 м розташована паралельно до площадки 54, на відстані двох метрів на північ (рис. 6). Будівля була розподілена на вхідне та житлове приміщення. Ця площадка від попередньої відрізнялася наявністю нівелюючого «плитчастого» шару, який повністю покривав підлогу житлового приміщення. Цей шар був виконаний із глини без домішок полови та був подібний до нівелюючих шарів, властивих таким конструкціям, як вівтар. Довжина житлової частини становила 8 м, вхідної — 4 м.

У житловій частині розміщувалася піч у дуже зруйнованому стані, розмірами 2,6 × 2 м, черінь якої складався з двох шарів підмазки. Навпроти печі було «корито» розмірами 1 × × 0,7 м, яке є фактично продовженням «подіуму». Припічок та «подіум» збереглися фрагментарно. Вівтар мав округлу форму діаметром 1,2 м, складався з чотирьох шарів. Від порогу залишився лише верхній пофарбований шар

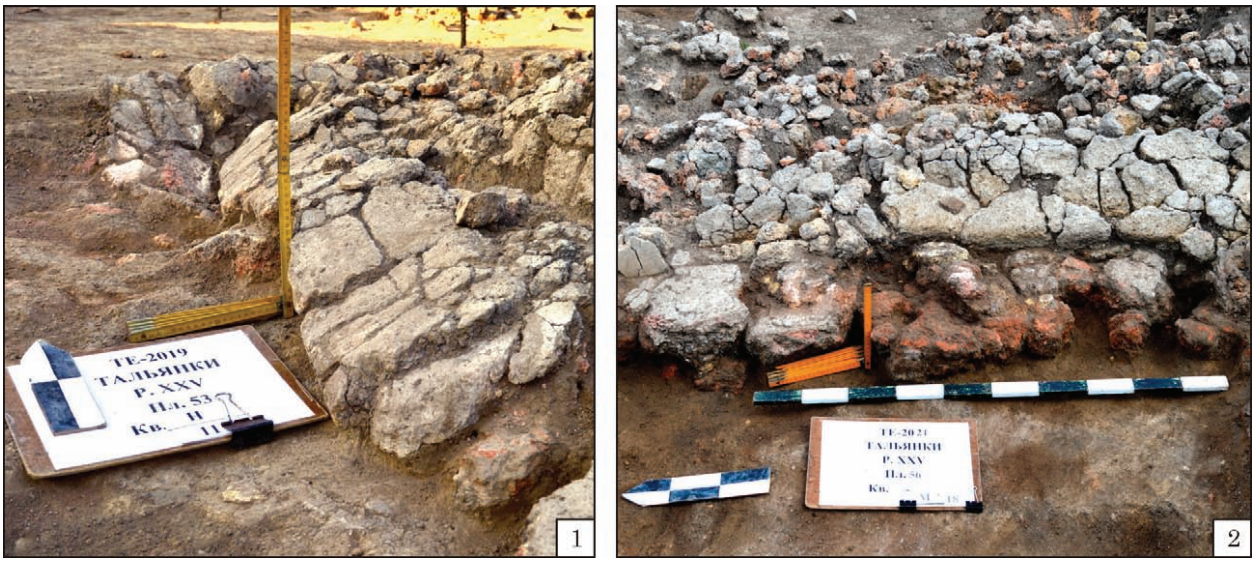

Рис. 5. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», припічки: 1 — площадка 53; 2 — площадка 56

Рис. 6. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 54, вигляд із півночі

облицювання. У сінях, можливо, розміщувалося робоче місце («корито»?), яке визначене за розміщенням зернотерки.

За межами будівлі, за східною дальньою торцевою стіною, виявлено вимостку з встановленими поруч з нею великими зернотерками (рис. 7: 1).

Площадка 54 відрізнялася меншою кількістю знахідок. Незначні скупчення кераміки локалізувалися у сінях та в меншій кількості напроти печі у житловому приміщенні. Проте за межами площадки, праворуч та ліворуч від входу, виявлені великі скупчення різних категорій знахідок, серед яких зернотерки, знаряддя з кістки та рогу, кераміка. До унікальних знахідок належить верхня половина великої антропоморфної статуетки — зображення жінки з реалістично проробленими рисами. Вона знайдена біля південно-східного кута будівлі (див. далі: рис. 16: 2).

Площадка 55 розміщувалася за 2 м на південь від площадки 53. Вона була третьою (центральною) в ряду з п'яти жител комплексу, рахуючи із півночі на південь. Загальна довжина площадки 55 становила 10 м, ширина на різних ділянках коливалася в залежності від збереженості будівельних решток (рис. 8). У східній частині, яка збереглася краще, максимальна ширина площадки сягала близько 3,8 м, у західній коливалась у межах двох—трьох метрів. Можна припустити, що первинно ширина споруди становила 4 м. Руйнувань оранкою на

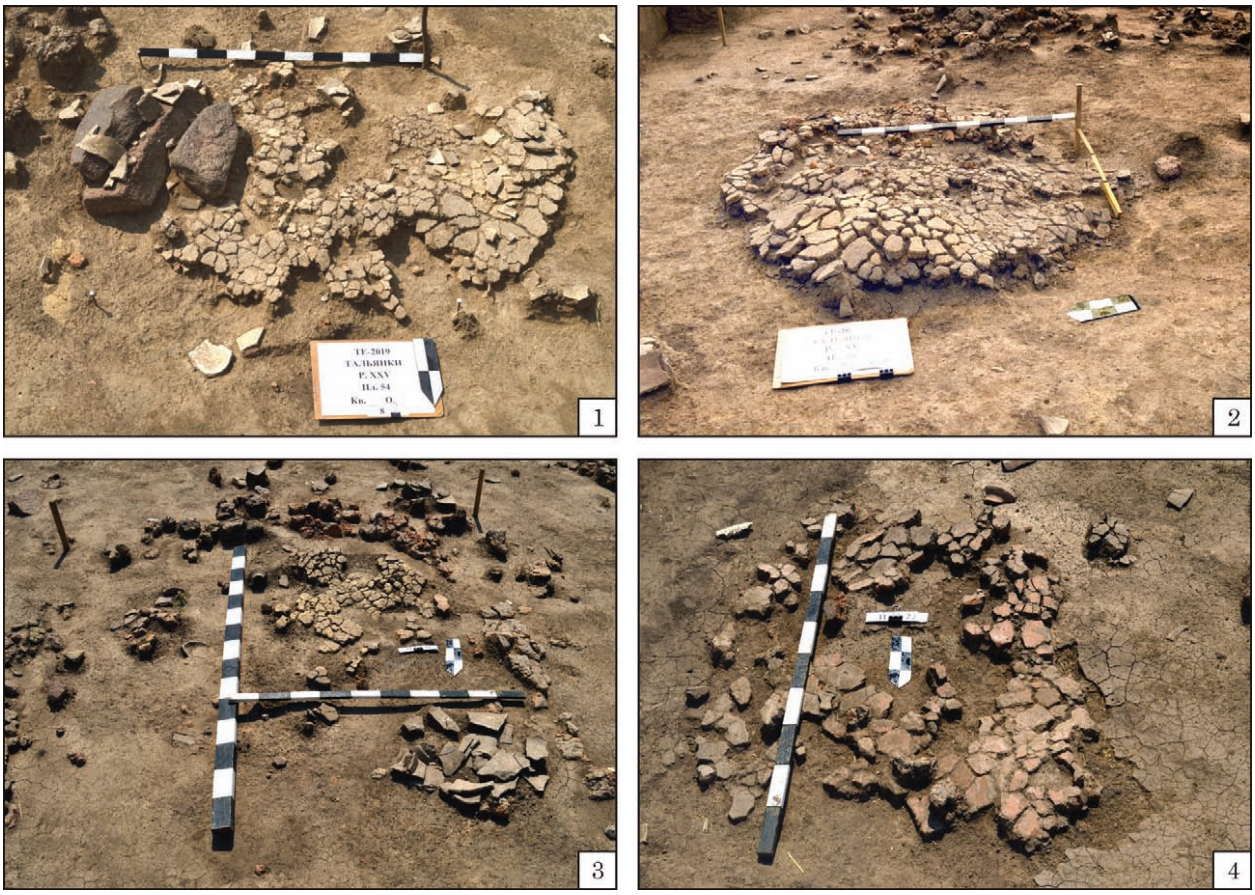

Рис. 7. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», вимостки: 1 — за площадкою 54; 2 — за площадкою 55; 3 — всередині площадки 55; 4 — за площадкою 57

Рис. 8. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 55, вигляд із півночі

площадці 55 не виявлено, відмінності у стані її збереженості можна пояснювати ступенем випалу будівельних решток на різних ділянках.

За розташуванням решток печі, які чітко виділялися особливим складом будівельних матеріалів (глина без полови), вже після першої розчистки простежено місце розподілу другого ярусу будівлі на вхідну та житлову частини. Отже, довжина житлової частини становила 6,2 м, вхідної (сіни) — 3,8 м.

Платформа в житловому приміщенні мала різну збереженість. Її значна частина з південної довгої сторони будівлі майже не збереглася. Тут залишились окремі фрагменти обмазки з доміш-

кою полови злаків, за якими можна лише припустити загальні розміри платформи. В деяких місцях такі фрагменти обмазки були сильно ошлаковані. Шар обмазки платформи не щільний, з північної сторони він залягав окремими острівцями, між фрагментами обмазки чимало лакун. Отже, чітких обрисів, які б вказували на межі конструкції будівлі, немає. Товщина виявлених блоків платформи становить 5—7 см. Слідів відбитків дерева знизу на обмазці вкрай мало, вони слабко виражені, проте переважно орієнтовані перпендикулярно довгій осі будівлі.

Елементи інтер'єру в житловому приміщені представлені залишками «череня» печі, припічного підвищення, вівтаря, невиразними фрагментами «подіуму» та порогу.

Залишки «череня» печі компактно залягали в центральній частині площадки, ближче до північної сторони. Центральна частина конструкції сильно зруйнована, фрагменти обмазки без рослинних домішок аморфні, залягають нещільно, окремими острівцями. Площа розташування цього типу обмазки становила 2 × 2,2 м і відповідала, ймовірно, розмірам майже квадратної в плані печі. Довша сторона орієнтована за лінією захід—схід. Первинна структура «череня» печі простежена лише із західного боку. Тут збереглася потужна основа «череня» та два нівелюючих шари, що перекривали її зверху. Товщина нижнього шару «череня» становила близько 10 см. Черінь було збудовано на шарі платформи, тонкому в цьому місці (2—3 см). Платформа відрізнялася за складом матеріалу — глина з вмістом полови, та за невиразними відбитками деревини від, імовірно, дерев'яного настилу. Склепіння печі не збереглося.

Припічок зберігся у вигляді декількох фрагментів обмазки із заокругленим краєм бортика. Вони були виявлені із західного боку від печі, впритул до нього. Фрагменти аналогічні за складом будівельного розчину «череня» печі мали товщину близько 6 см і також були нанесені на шар платформи.

«Корито» (робоче місце) розташоване з південного боку площадки, в центральній її частині, навпроти печі. Знайдено фрагменти стінок «корита» із характерним заокругленням зверху, зроблені з глини з домішкою полови. Ця ємність утворювалася двома з'єднаними під кутом низенькими стінками, що монтувалися всередині житлового приміщення до південної стіни та внутрішнього перестінка. Розміри «корита» становили 0,7 × 0,4 м. До робочого місця входили також дві зернотерки. Одна, розколота, розміщувалася всередині корита, а поруч, зі східного боку, була знайдена ще одна зернотерка.

Вівтар розташовувався в західному торці площадки. Він представлений аморфним скупченням фрагментів обмазки з червоноглиняним шамотом, без рослинних домішок. Розміри виявленої ділянки становлять 1,5 × 0,6 м. Найкраще збережені фрагменти вівтаря мали товщину близько 10 см, їх поверхня загладжена. Початкову округлу форму об'єкта можна припустити лише за аналогіями подібних конструкцій, знайдених раніше.

«Подіум» міг бути влаштований вздовж довгої південної стіни житлового приміщення. Тут виявлені окремі фрагменти із характерним нівелюючим шаром з тинькуванням, пофарбовані у червоний колір.

«Поріг» був знайдений під аморфним завалом обмазки (перестінка?). Він розташований південніше від східного боку «череня» печі, орієнтований перпендикулярно довгій осі площадки. Збережена довжина становила близько 0,8 м, ширина в різних місцях коливалася 0,1—0,2 м. З однієї сторони залишився бортик із характерним заокругленням. Конструкція «порога» складалась з основи товщиною 5—6 см та нівелюючого шару товщиною 2—3 см. На ретельно загладженій зовнішній поверхні простежено слабкі сліди тинькування, фарбування не збереглося.

Вхідне приміщення (сіни) розміщувалося зі східного боку житла. Тут було виявлено плитчасту обмазку із загладженою поверхнею, яка походила, мабуть, від нівелюючих шарів підлоги. Знайдено зернотерку, розташовану праворуч від умовного входу до житлового приміщення, яка, ймовірно, походила від ще одного робочого місця. Подібні місця у вигляді «корита» із зернотеркою зазвичай розташовувалися у вхідному приміщенні багатьох жител поселення Тальянки праворуч перед входом у житлову частину будівлі. У цьому випадку залишків самого «корита» знайти не вдалося.

Побутовий інвентар зосереджено здебільшого в житловій частині. Найбільше скупчення кераміки, переважно столової, було виявлено в районі «подіуму» та вівтаря. Тут було виявлено розвали кухонного горщика, розписної амфори, глиняне грузило та зернотерку. Поблизу печі було виявлено шість глиняних відтяжок ткацького верстата, невелике скупчення розписної кераміки. Між піччю та робочим місцем у житловому приміщенні виявлено розвал кубкоподібної посудини. У вхідній частині знахідок було порівняно менше — кубок, розвал кубкоподібної посудини, кілька фрагментів кухонних горщиків. В ошлакованому «гребені» входу (завал зовнішньої торцевої стіни?) з південно-східної сторони житла було знайдено цілий кубок.

Під площадкою виявлено яму, овальну в плані й лінзоподібну в перетині. Її розміри складали 1,9 × 1,4 м, глибина — 0,3 м. У заповненні ями було знайдено окремі фрагменти платформи та іншої обмазки з домішкою полови, які впали туди під час руйнування житла.

Під платформою, крім невеликої кількості фрагментів кераміки зі скупчень, що походили із житлової частини, були виявлені предмети, які безпосередньо належали до нижнього ярусу будівлі. Так, поруч із ямою було знайдено скуп-

Рис. 9. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 56, вигляд із північного заходу

чення розписної кераміки. Під вхідною частиною виявлено керамічне грузило, а під самим входом до житла — фрагменти кераміки. Виявлено також речі, що свідомо були залишені під рівнем підлоги нижнього ярусу. Це цілий кубок, який було закопано під західною торцевою стіною будівлі, ще один кубок знайдено під піччю.

За межами житла 55 із західного боку було виявлено дві глинобитні вимостки. Перша була розташована на відстані близько 1 м (рис. 7: 2). Вона мала майже округлу форму, її розміри становили 1,6 × 1,4 м. Вимостка тришарова, склад глинистого розчину дрібноструктурний, без домішок, товщина кожного з шарів близько 3—4 см. Поруч із вимосткою було виявлено кераміку, кістки тварин, фрагменти зернотерки, а також закопаний кубок. Друга вимостка розташовувалася на відстані близько 6 м від житла 55. Вона погано збереглася і додатково була пошкоджена під час вибирання ґрунту. Її збережена частина мала розміри 0,5 × 0,3 м, форма не визначена. Залишилися фрагменти двох шарів товщиною 2—4 см кожен, будівельний матеріал аналогічний першій вимостці. Поруч із вимосткою було виявлено кубок. Залишки третьої вимостки зафіксовано за східним краєм площадки 55, за 0,5 м від торцевої стіни будинку. Вона збереглася дуже погано, розміри її збереженої частини складали 1 × 0,5 м. Вимостка мала три шари товщиною 2—3 см. Форма не визначена.

Навколо житла 55 було виявлено фрагменти кераміки, зокрема два кубки і розвал миски, знаряддя праці з кістки та каменю, необроблені камені, кістки тварин. Знайдено також предмети пластики. Вони траплялись як всередині площадки, так і навколо. Це два фрагменти від однієї моделі санчат і ще один — від другої моделі, п'ять фрагментів від антропоморфних статуеток, сім — від зооморфних фігурок, чотири вироби геометричних форм тощо.

Площадка 56 розташовувалась південніше площадки 55, приблизно за 1,5 м від неї. Довгою віссю вона була орієнтована паралельно сусіднім будівлям за лінією захід—схід, але значно виступаючи на захід (рис. 9). Площадка була скупченням обпаленої глини, більш потужним та щільним, порівняно із площадкою 55. Форма об'єкта прямокутна в плані. Загальна довжина площадки становила 10 м, ширина — 4,8 м.

Будівельні залишки (обмазка) походять переважно від розтрісканої на окремі шматки платформи, а також від стін та елементів інтер'єру. Частину деталей інтер'єру було виявлено вже під час першої розчистки. Вони відрізнялись як за складом будівельного матеріалу, так і за обробкою поверхні та особливостями форми. За розташуванням решток печі було встановлено лінію розподілу будівлі на вхідну та житлову частини — східна межа скупчення решток печі. Отже, довжина житлової частини могла становити 6,6 м, вхідної (сіни) — 3,4 м.

Фрагменти платформи з північного боку житлової частини будинку залягали нерівномірно, з наповзанням ділянок платформи одна на одну. Це могло відбутися під час падіння платформи або окремих її частин із висоти верхнього ярусу в момент руйнування будинку. З

південного боку житла було зафіксовано злам платформи, в результаті якого деякі з її фрагментів стояли під кутом іноді до 90°. Випал конструктивних елементів у житловій частині відносно рівномірний, за винятком деяких ділянок. Так, у дальньому західному куті житлової частини маємо скупчення ошлакованої обмазки у вигляді «гребеня». Аналогічне скупчення сильно ошлакованої обмазки зафіксоване з південної сторони печі.

Підлога в житловій частині утворена за допомогою двох нівелюючих шарів з глини без рослинних домішок. Верхній нівелюючий шар підлоги, що розтріскався на окремі плитки, зберігся на південь від печі. Фрагменти товщиною в середньому близько 1 см, поверхня добре залискована. Нижче йшов другий шар — рівний, товщиною 4—6 см з шерехатою незалискованою поверхнею. За візуальним сприйняттям цей матеріал подібний до матеріалу вівтарів або печей. Шар нанесено на платформу з глини з домішкою полови. Фрагменти платформи мали товщину 7—10 см. Знизу вони мали відбитки дерев'яних колотих плах, які були орієнтовані переважно перпендикулярно довгій осі площадки.

Залишки стін збереглися лише в окремих фрагментах, які відрізнялись від нівелюючих шарів підлоги за складом будівельного матеріалу (глина з домішкою полови) та за характерними відбитками дерев'яних конструкцій у вигляді плетива із тонких прямокутних у перетині рейок. Також зафіксовано випадіння частини конструкції стіни невеликим пасмом розмірами 1,8 × 0,5 м за межі площадки на північ. На деяких фрагментах зберігся шар облицювання стіни глиною з половою товщиною близько 1 см. Поверхня облицювання була рівно загладжена і мала залишки фарбування в червоний колір.

Елементи інтер'єру у житловій частині будівлі представлені рештками вівтаря, «череня» печі, припічного підвищення, фрагментами «подіуму», «корита», фрагментом порога.

Піч розміщувалася за 1,4 м на схід від вівтаря. Вона мала майже квадратну форму, її розміри становили 2 × 1,8 м. Довгою стороною піч орієнтована за довгою віссю площадки. Зберігся лише «черінь» печі, що складався з кількох шарів глини без домішки полови. В місцях компактного залягання «череня» простежувалися два шари — нижній шар, тобто основа «череня», завтовшки близько 9—10 см, і другий, верхній, завтовшки 4—5 см.

Припічок прилягав до печі із західної короткої сторони, він зорієнтований перпендикулярно довгій осі площадки. Припічок розтріскаий, але непогано зберігся, тримаючи форму на близько s первинної довжини (рис. 5: 2). Довжина збережених залишків становила 1,5 м, ширина — 0,4 м. Припічок лежав на платформі. Він складався з трьох шарів завтовшки 5 см, 4 см і 3 см від нижнього до верхнього, відповідно. У складі глиняного розчину були наявні рослинні домішки. За складом матеріал припічка аналогічний до матеріалу основи платформи.

«Корито» (робоче місце) розташовувалося навпроти печі біля південної стіни, ліворуч від входу до житлової частини. Тут на площі 0,4 × 0,2 м було виявлено фрагменти його стінок шириною близько 10 см із заокругленим верхом. «Корито» зроблене з глини з домішкою полови, воно сильно деформоване, що, імовірно, пов'язано з моментом руйнування житла. Залишився фрагмент зі слідами паза, за допомогою якого стінка «корита» монтувалася до підлоги. За метр у північно-східному напрямку від «корита» виявлено зернотерку, яка, мабуть, була пов'язана із цим робочим місцем.

«Подіум» розташовувався вздовж довгої південної стіни житлового приміщення. Збереглися окремі фрагменти із характерним заокругленим бортиком висотою 4—5 см. Будівельний матеріал глиняного розчину містив домішку полови. Поверхня фрагментів ретельно загладжена, зі слідами тинькування, фарбування в червоний колір не виявлено.

Вівтар розміщувався в західній частині площадки за 1,5 м від дальньої стіни, в житловому приміщенні. Він був у дуже зруйнованому стані, його форму та початкові розміри встановити не вдалося. Матеріалом для вівтаря слугувала глина без рослинних домішок. Фрагменти розповсюджувалися на площі 2,1 × 2 м, деякі з них сягали завтовшки до 5 см. Зовнішня поверхня фрагментів була ретельно загладжена. В деяких місцях простежено пошарове залягання фрагментів від двох шарів вівтаря, який первинно являв собою двошарову вимостку, імовірно, округлої форми.

«Поріг» розміщувався на лінії розмежування вхідної та житлової частин будівлі. В розтрісканому стані він зберігся на довжину 0,6 м та на повну ширину 0,2 м. Поріг був зроблений із глини з домішкою полови, мав більш грубу основу товщиною близько 2 см, на якій на одному кінці сліди підмащування основи порога до одвірка. Верхній лицевий шар завтовшки 1,7 см був вирівняний, ретельно згладжений. Так само ретельно був оформлений і заокруглений бортик порога.

Східна сторона площадки, де розташовувалося вхідне приміщення (сіни), мала ознаки високотемпературного випалу. Обмазка досить сильно ошлакована в центральній та північній частині, а також сильно ошлаковані ділянки, наближені до житлової частини площадки. Ці ділянки мали вигляд ошлакованих «гребенів» і були, очевидно, рештками зовнішньої торцевої стіни та внутрішнього перестінка. Тут було зафіксовано фрагменти із ознаками, що притаманні саме обмазці стін — відбитки переплетених рейок, значна домішка полови тощо.

Структура підлоги у вхідній частині аналогічна підлозі в житловій частині площадки — нижня платформа з глини з домішками полови на дерев'яному настилі, перекрита нівелюючи-

ми шарами «плитчастої» обмазки без домішок. Збереглися фрагменти одного з нівелюючих шарів підлоги, який розтріскався на «плитки» товщиною до 2 см.

У вхідній частині розміщувалося робоче місце («корито»). Тут було виявлено залишки бортика, подібного до бортиків стінок «корита» з житлової частини. Поруч було знайдено зернотерку.

Побутовий інвентар зосереджений здебільшого в житловій частині площадки. Велике скупчення фрагментів розписного посуду було виявлено поряд з вівтарем у південно-західному куті площадки. Серед них виділялися розвали амфори, кубкоподібної посудини та миски. Також було знайдено цілі покришку, кубкоподібний горщик, миску. Крім кераміки біля вівтаря, знайдено зернотерку. Менше скупчення, де було виявлено два гуттуси, розміщувалося вже в зоні «подіуму». Також невелике скупчення кераміки було зафіксоване поряд з робочим місцем («коритом»). Скупчення розписного і кухонного посуду було виявлено поблизу печі та припічка.

У вхідній частині знахідок порівняно мало — це кераміка, велика нижня плита зернотерки, ще одна меншого розміру. Знайдено також дві відтяжки (ткацького верстата?). На відміну від відтяжок із площадки 55, вони менші за розміром та виготовлені зі щільної дрібноструктурної глини. Виявлено великий округлий предмет з глини з грубо загладженою поверхнею, що нагадує випалену заготовку глиняної маси.

На нижньому ярусі будівлі, під площадкою, було виявлено два заглиблення. Перше, округле в плані діаметром близько 1,6 м і глибиною близько 0,25 м, з лінзоподібним профілем, розміщувалося під житловою частиною біля вівтаря. Поряд було знайдено закопаний кубок. Друге заглиблення, невелике, також округле в плані, було виявлено під вхідною частиною житла. Його діаметр 0,5 м, глибин 0,12 м, профіль лінзоподібний. У шарах обмазки над цим заглибленням розчищено розвал розписної посудини, а вже під платформою в східній торцевій частині житла знайдено кам'яне тесло та кубок. Маємо також і декілька фрагментів пластики, які було знайдено як безпосередньо на площадці, так і поряд з нею.

Поза межами житла 56 виявлено фрагменти кераміки, подекуди невеликими скупченнями, зернотерки, інші каміння, зокрема оброблені, кістки тварин. За північно-західним кутом площадки, на відстані близько 1 м, розміщувалося скупчення розписної кераміки та кісток тварин. Поряд знайдено кінець рога оленя зі слідами відрізання. З цієї ж сторони, але ближче до північного боку житла, нижче давнього горизонту виявлено цілу миску.

Площадка 57 розташовувалася південніше від площадки 56, за 1 м від неї і паралельно їй. Будівля істотно відрізнялась від попередніх як розмірами, так і станом збереженості (рис. 10). Вона не була суцільним масивом обмазки, а складалася з кількох окремо розміщених скупчень обпаленої глини, що об'єднувалися в умовно прямокутну форму в плані. Випал конструктивних елементів на площадці нерівномірний. Загальна кількість виявлених залишків будівельних конструкцій була надзвичайно малою, не було виявлено і ділянок із ошлакованою обмазкою. Контури площадки обмежені трьома рядами обмазки, що утворювали смуги, орієнтовані за лінією північ—південь. Довгою віссю об'єкт був орієнтований за лінією захід—схід. Загальна довжина споруди становила 4,9 м, ширина — 3,1 м.

Серед обпаленої обмазки вдалося виділити будівельні залишки, що походили від стін та платформи, а також вимостку нижнього ярусу будівлі. Фрагменти стін та платформи в своєму складі мали домішку полови злаків. Рештки стін виявлено лише у вигляді поодиноких фрагментів із характерними ознаками — відбитками переплетених рейок.

Ділянки із компактно розташованими рештками платформи було зафіксовано в декількох місцях: в північно-західній, північно-східній та південній частинах будівлі. Основа платформи мала товщину 7—8 см та верхній нівелюючий шар підлоги товщиною 4—5 см. На фрагментах платформи знизу зафіксовано сліди відбитків дерев'яних колотих плах. Орієнтування деревини, що походила від настилу-перекриття — основи платформи, йшло переважно перпендикулярно довгій осі площадки. Це простежено в північно-західному її куті. На інших ділянках відбитки направлені по різному, що стало наслідком особливого характеру руйнування споруди, обумовленого, імовірно, особливостями її конструкції: малими розмірами, використанням меншої кількості глинистих будівельних матеріалів та менш якісної деревини для опорних частин каркасу будівлі.

Про облаштування приміщень, наявність деталей інтер'єру тощо свідчень майже немає. Зауважимо, що в північно-східній частині об'єкта було виявлено фрагменти конструкції з глини без рослинної домішки зі слідами достатнього випалу. Вона не мала якихось окреслених контурів, проте збереглася пасмом розмірами 1 × × 0,1 м, що залягало одним шаром товщиною 8—12 см. Ці фрагменти аналогічні залишкам, що походять від «черенів» печей і, можливо, також були залишками опалювальної споруди, розташованої на верхньому ярусі будівлі.

На нижньому ярусі будівлі було виявлено вимостку, намащену на земляну підлогу (рис. 7: 3). Вона розтріскана, збереглася не повністю, контури аморфні. Площа, яку займали її рештки, становила 0,8 × 0,7 м. Вимостка була намащена одним шаром товщиною 7—10 см з глини без рослинної домішки і обпалена. Простежено сліди напрямку випалу вимостки — зверху донизу.

Рис. 10. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», площадка 57, вигляд зі сходу, на передньому плані вимостка перед входом до будівлі

Незважаючи на малі розміри та погану збереженість площадки 57, вона відрізнялася великою кількістю знахідок, розвалів великих розписних посудин тощо та цілих форм. Проте відсутні відтяжки ткацького верстата, а з предметів пластики виявлено тільки один — фрагмент моделі санчат.

За межами житла 57, впритул до нього із західного боку, було виявлено заглиблення, округле в плані та лінзоподібне в профілі. Його діаметр становив 1 м, глибина — 0,2 м. У заглибленні розчищено розвал великої біконічної посудини із добре збереженим розписом. Зі східної сторони будівлі було виявлено вимостку з обпаленої глини без домішок (рис. 7: 4). Вона розтріскана, збереглася не повністю, збережена частина вимостки мала форму наближену до квадратної. Її розміри становили 1 × 1 м. Вимостка одношарова, мала загладжену зовнішню поверхню. Товщина шару глини складала 4—8 см. Температура випалу рівномірна, напрямок випалу — зверху донизу.

Також за межами площадки знайдено кілька цілих кубків, знаряддя з каменю, зокрема кременю, та кістки тварин. З південного боку виявлено велике скупчення знахідок: цілі посудини, зокрема кубки та миски, фрагменти кераміки та знаряддя з каменю (розтирачки, відбійник, тесло, фрагменти зернотерок, необроблене каміння), кістки тварин. Зі східного боку будівлі знайдено менше скупчення побутових решток кераміки, необробленого каміння, фрагмент зернотерки, знаряддя з каменю тощо.

Горно G було розташоване з напільного боку поселення за лінією зовнішнього контуру наземних будівель і котлованів. Воно виявлене на відстані близько 13 м від житла 53 у напрямку на північ — північний захід (рис. 2). Глибина залягання об'єкта складала від 0,52 до 0,72—0,85 м.

Горно G двокамерне з вертикальним членуванням камер — нижньою топковою та верхньою обпалювальною. Верхня обпалювальна камера відокремлювалася «черенем» із отворами-продухами (розділово-теплопровідний блок), який знизу підпирався «козлом». У плані горно мало форму близьку до прямокутної із заокругленими кутами і займало площу 1,85 × 1,60 м. Передньою частиною — устям — горно зорієнтоване на південний схід (рис. 11).

Горно побудоване з необробленого каміння, глини та значної кількості фрагментів посуду. Серед будівельних матеріалів знайдено також кам'яний сферичний відбійник та два уламки пластики. Будівельна глина ошлакована, фрагменти посуду також часто-густо із накипілим шлаком, що пояснюється високими температурними режимами, яким була піддана конструкція горна під час його роботи. Майже весь камінь, що розміщувався в конструкції горна, також ніс сліди впливу високих температур — колись міцні породи стали крихкими, мали розсипчасту структуру.

Збережена частина горна — це нижня топочна камера із залишками зруйнованого розподільно-теплопровідного блоку («черінь»). Топочна камера утворена трьома паралельними стінками — двома зовнішніми, що з'єднувалися заокругленою задньою торцевою стінкою, та підпорною стіною-«козлом», що розділяла камеру на два канали.

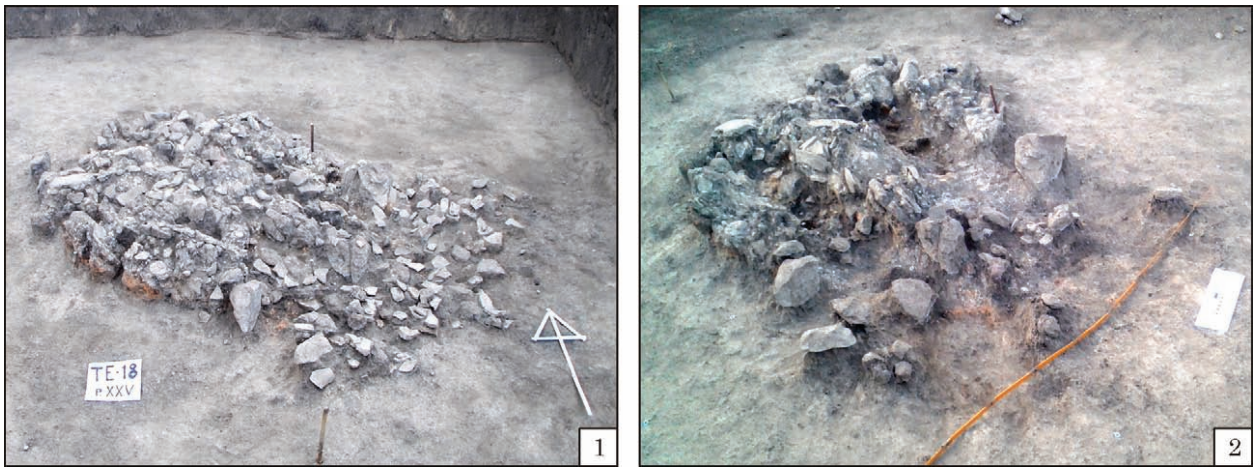

Рис. 11. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», горно «G»: 1 — перша розчистка; 2 — друга розчистка

Верхня частина решток горна була частково перекрита скупченням перепаленої глини та фрагментами кераміки. Поєднання обмазки із керамікою, де остання виступає своєрідним каркасом, відповідало, ймовірно, конструкції стінок та склепіння верхньої опалювальної камери. Аналогії таким прийомам зведення горен маємо на цьому ж Тальянківському поселенні (Корвин-Пиотровский, Овчинников 2020). Збереглася дуже незначна частина склепіння, що може бути пов'язано із особливостями використання подібних теплотехнічних споруд. Перед завантаженням ще не випалених виробів та після обпалу посуду, частину опалювальної камери необхідно було розібрати, аби витягти готові вироби. Зауважимо, що елементів димовідводно-тягової конструкції виявлено не було.

Під рештками склепіння верхньої камери було відкрито незначну кількість фрагментів «череня», частина з яких потрапила у топкові канали. Товщина уламків «череня», серед яких зустрічались і сильно ошлаковані фрагменти, складала 7—9 см. Будівельним матеріалом виступав глинистий розчин без домішок.

Зафіксовано вісім трубчастих продухів. Всі продухи були обмазані глиною, яка в результаті високих температурних режимів подекуди була ошлакована. В центральній частині горна, один навпроти другого, знаходилось чотири великі продухи. Лише один зберігся повністю, інші були частково зруйновані. В середину двох продухів були закладені камені розмірами 30 × 18 см та 26 × 17 см. Найбільший з цих двох продухів мав циліндричну форму із широким розтрубом. В другому випадку такий розтруб зберігся частково. Діаметр великих продухів складав від 30 до 42 см у верхній частині, і від 19 до 22 см у нижній. Довжина продухів складала 9—13 см.

Один із великих продухів, можливо, ремонтувався. Він зберігся у вигляді трьох невиразних фрагментів. Поруч із ними зафіксовані фрагменти стінок продуха, що був вимащений глиною раніше.

Ще чотири продухи розташовувалися під стінками, два з них — ближче до кутів горна. Вони мали менші розміри, діаметри становили 9—16 см, довжина 8—15 см. Стінки цих продухів тонші, крихкі, виготовлені з гарно відмуленої глини.

Нижні частини стінок і «козел» були викладені з глини та каменю. Деякі з каменів були встановлені на землі, але більшість встановлювалися на підготовлену ділянку із рідким розчином — прошарком глини, перемішаної з битою керамікою. Як скріплюючий матеріал також використовували глинистий розчин. Ним майже повністю обмазували кам'яні блоки основи стінок та замащували проміжки між каменями. Інколи в розчині траплялись фрагменти посуду.

Товщина «козла» складала 28—36 см. Його верхню частину вкривали великі фрагменти кераміки, створюючи щось на кшталт облицювання. В районі устя, під каменями, що були основою «козла», виявлені три фрагменти кісток тварин.

«Козел» розподіляв топкову камеру на два канали довжиною 1,4—1,5 м. Висота каналів сягала 16—22 см. Ширина каналів біля устя складала 39 см, ближче до центру камери 33—34 см. Дно каналів вкривав мало спечений, дещо рихлий, золистий прошарок товщиною 8—10 см. У кількох місцях простежені підмазки поверх золистого шару (сліди ремонту?). Під прошарком золи виявлено ще один шар глини рудого кольору, трохи заглиблений. Товщина цього шару в деяких місцях сягала 17 см. Можна припустити, що заглиблення були утворені під час багаторазового чищення каналів від попелу, що вимагало додаткового ремонту.

Перед устям горна зафіксовано мале скупчення кераміки та фрагментів каменю, яке могло походити від додаткової передтопкової камери, необхідної для розпалювання палива. Навколо горна кількість знахідок є мінімальною.

Котлован 3 — великий заглиблений об'єкт виробничо-господарчого призначення — роз-

ташовувався між крайнім північним житлом комплексу «Сім'я гончаря 2» (площадка 54) і горном «G». Це ділянка в лінії заглиблених об'єктів, яка йде паралельно лінії наземних будинків вже за межами житлової зони поселення. Згідно з геомагнітним планом, тут розміщувалася аномалія у вигляді плями овальної форми з більш темним кольором у північній частині (рис. 1: 2). Більш темний колір пов'язувався з можливим викидом відходів з горна «G», що розміщувався з північно-західного боку від котловану (це припущення підтвердилося розкопками). З південного сходу від котловану на відстані 6—8 м розташовувалися площадки 53 і 54.

Розміри об'єкта становили близько 12 × × 8 м, він зорієнтований за довгою віссю з півночі на південь. Загальна форма в плані неправильно овальна, видовжена. Верхні частини стінок котловану похилі, що спричинено, вірогідно, зсувами, розмиванням дощовою водою тощо.

Котлован розділений на два великих заглиблення — північне розмірами 7 × 5 м і південне, розкопане на площі 6 × 4,5 м (рис. 12). Повна площа південного заглиблення становила, мабуть, 7 × 5 м. Дві половини котловану розділені материковою перегородкою завширшки 0,7—1,0 м. Її верхня частина була укріплена додатковим шаром щільної рудої глини, яка чітко відрізнялася від сіро-жовтого суглинку основи. Центральна ділянка виглядала як плаский майданчик, який ділив котлован за лінією північний захід—південний схід. Ближче до стінок котловану перегородка на обох кінцях піднімалася до рівня давньої денної поверхні.

У північній половині котловану стінки зі сходу, з боку жител, похилі, опускалися двома широкими уступами. Зафіксовано два виступаючі останці в кожному з цих уступів. З півночі та північного заходу, тобто з боку горна, стінки більш круті.

Дно складної форми розмірами близько 3,5 × 2,5 м (рис. 13: 2). Форма дна у профілі ступінчаста з перепадом ділянок по глибині на 20—50 см. Воно мало кілька заглиблень, які зафіксовані з глибини 1,9 м від сучасної поверхні. Виділяються два як би складених разом відділення, що різнилися глибинами. Найглибша частина північного заглиблення сягала близько 2,45—2,65 м від сучасної поверхні. Вона була розділена на три відсіки, загальна площа яких становила 2,5 × 2,0 м. Північно-західні стінки майже вертикальні, з підпрямокутним заокругленим кутом у плані; південні і південно-східні стінки заокруглені в плані і перетині. Дно найглибшої частини в плані з виступами, які як би окреслювали колись існуючі ємності округлої форми; профіль лінзоподібний.

Найглибша частина до 1,9 м від сучасного горизонту була заповнена ґрунтом насиченого коричневого кольору, що сильно відрізнявся від жовто-сірого материка. Знахідок у заповненні дуже мало. Вище, до рівня 1,5—1,6 м, заповнення перекривали два потужні прошарки зі знахідками, що відповідали скупченню матеріалів — великих фрагментів кераміки, кістки, кам'яне знаряддя. Ґрунт тут більш глинистий, щільний, колір більш рудий, ніж на інших ділянках котловану.

Залягання знахідок щільне, наявний шлак від горна. Ґрунт пропечений (?) із червоно-по-

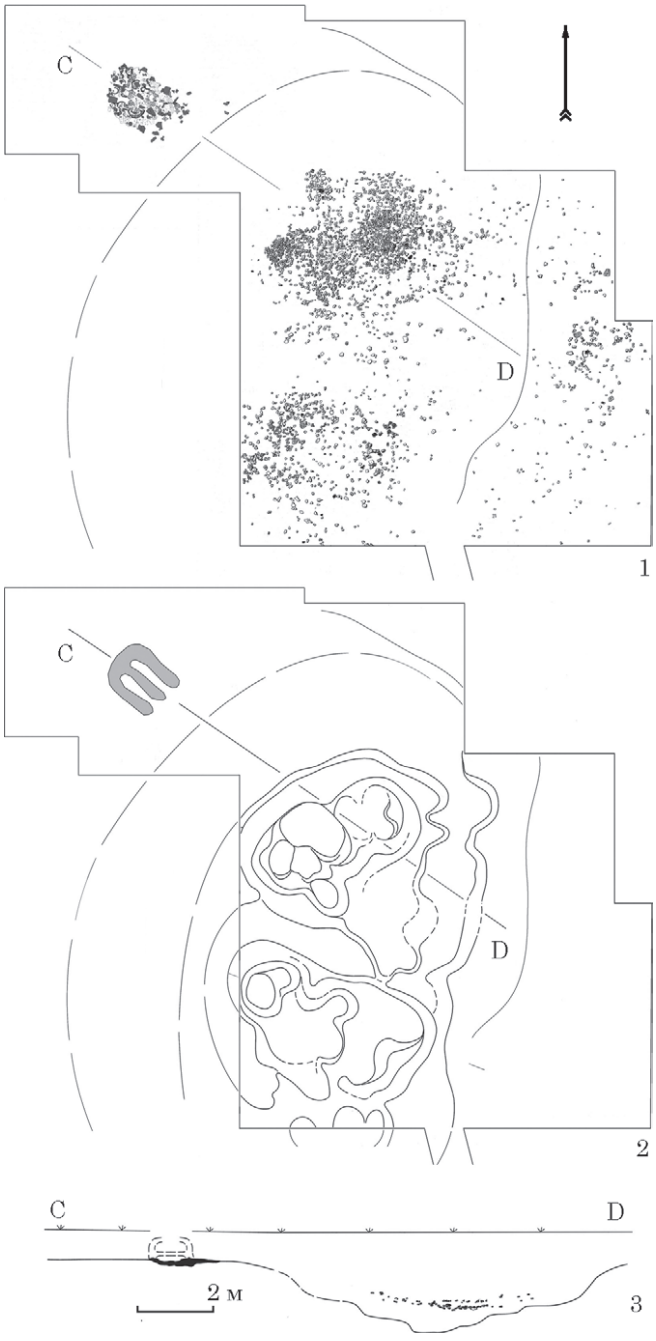

Рис. 12. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», горно «G» і котлован 3: 1 — перша розчистка; 2 — після вибирання та зачистки; 3 — перетин північний схід—південний захід

Рис. 13. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», котлован 3, північна половина: 1 — перша розчистка; 2 — після вибирання заповнення та зачистки стінок і дна

маранчевою крихтою, є багато шматків шлаку, що спеклися один з одним. Товщина шару 10—20 см, він повторює рельєф ями, опускаючись вздовж стінок у бік найглибшої частини.

Останній, мабуть, викид із горна у вигляді щільного скупчення кераміки і шлаку зафіксований від глибини 1,05—1,10 м і нижче. Він у формі язика опускався від північно-західного боку у напрямку до центру північної половини котловану.

Зі сходу, з боку жител, заповнення північної половини котловану з невеликою кількістю знахідок плавно понижується до центру ями з перепадом по глибині на 0,5 м на двох метрах (рис. 13: 1). Починаючи з глибини 1,0—1,1 м щільність знахідок збільшилася, утворюючи суцільний прошарок, що поєднувався із скупченням у центральній частині північної ділянки котловану. Шар тут більш насичений, потужність близько 10—15 см. Переважно це кераміка з повторним випаленням, проте шлаку трапилося небагато. Під час підчистки стінок зі східного боку були виявлені локальні малі скупчення кераміки, зокрема неповні розвали посудин. Скупчення пов'язані із уступами в похилих стінках.

У південній половині стінки повністю були відкриті лише зі східного боку. Вони пологі, із двома різкими уступами по глибині. Ці уступи-сходинки мали характерні виступи у стінках — два у верхньому уступі і не менше трьох у нижньому. Виступи були спрямовані до центру південного заглиблення.

Дно майже пласке, з нерівностями, його розміри становили приблизно 2 × 3 м. У північно-західному куті, ближче до перегородки, що розділяла північну та південну частини котловану, маємо заглиблення неправильної циліндричної форми з уступом у північній стінці (сходинка?). Воно мало діаметр близько 0,8 м, найбільша глибина складала 2,7 м, дно лінзоподібне у перетині. У заповненні знайдено трохи кераміки і кілька фрагментів пластики, зокрема фрагменти унікальної зооморфної статуетки-ковчежця — фігурки ведмедя (голова і задня лапа). Заглиблення було заповнене (одномоментно?) ґрунтом насиченого коричневого кольору.

Заповнення південної частини котловану йшло мішаним гумусованим ґрунтом, шар із знахідками простежено з глибини 1,1—1,2 м до 1,5 м. Скупчення йшло по краю котловану, опускаючись зі сходу на захід досить розрідженим шаром. Матеріал: кераміка, кістка, дрібне каміння, пластика. Концентрації знахідок у вигляді малих скупчень, серед яких траплялися неповні розвали посудин, зосереджені біля уступів-сходинок та навколо виступів у стінках. На дні, над заглибленням циліндричної форми, також було виявлене скупчення, невелике за площею: близько 1,0 × 0,7 м. У ньому знайдено фрагменти великої миски, кількох розписних горщиків і половинка мініатюрної мисочки у доброму стані, кістки тощо.

Отже, конфігурація заглиблень, спрямованість спусків до них саме з боку наземних будівель пов'язує котлован передусім з житлами 53, 54. Його використання було обумовлене, ймовірно, періодичним вибиранням місцевої глини для будівельних потреб. У північному поглибленні, що прилягає до горна, сконцентровані також відходи гончарного виробництва: фрагменти склепіння (?) горна і кераміка зі слідами ошлакування. Заповнення південної частини більше нагадує побутовий смітник. З котловану 3 походила і значна колекція пластики. Вона налічує 85 цілих та фрагментованих виробів з глини, серед яких антропоморфні (20 екз.) та зооморфні фігурки (14 екз.), зокрема унікальні (див. далі: рис. 17: 9), моделі санчат (шість екз.), посудин (один екз.), дрібні геометричні предмети: конуси (п'ять екз.), кульки (18 + 1? екз.), «жетони» (чотири екз.), «хлібці» (34 + 1? екз.); намистини

Рис. 14. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані скупчення ошлакованої обмазки, на задньому — котлован 4

Рис. 15. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», котлован 4

(два екз.), а також невизначені форми (шість екз.; Овчинников 2021).

Скупчення знахідок виявлено і на краю котловану зі східного боку, на рівні давньої денної поверхні. Найбільша концентрація матеріалів, серед яких знайдено і фрагменти моделі житла (див. далі: рис. 16: 1), пов'язана з кількома фрагментами нижніх плит зернотерок.

Котлован 4 — великий заглиблений об'єкт виробничо-господарчого призначення — розташовувався на 6 м західніше від площадки 53 і на 4 м південніше від котловану 3 (рис. 14; 15). Згідно з геомагнітним планом, тут розміщувалася аномалія у вигляді плями підковоподібної форми в плані. Площадки 55 і 56 розташовувалися за 10—12 м на південний схід від котловану 4. 2021 р. досліджено більшу частину котловану, розкопана площа склала близько 6 × 7 м.

Загальні розміри об'єкта становили, імовірно, близько 8 × 7 м, він зорієнтований за довгою віссю з південного заходу на північний схід. Форма в плані неправильно овальна, підковоподібна. Верхні частини стінок котловану опускалися донизу похило, що було спричинено зсувами, розмиванням дощовою водою тощо, які відбувалися, вірогідно, вже як під час функціонування котловану, так і пізніше, після його залишення. На глибині 1,0—1,2 м зафіксовано крутий нахил стінок котловану, а його обриси та розміри в плані наблизилися до реально існуючих у давнину.

Останець-перегородка, який розділяв котлован на дві половини — північну та південну, виділявся зі східного боку ями на глибині 1,6 м і надавав загальним контурам котловану в плані підковоподібної форми. Ширина перегородки становила близько 1,5 м зі східного боку і близько 0,5 м із західного. Вона нерівна, у східній ширшій частині наявні незначні заглибленнями по верху. Зачистка стінок західної частини перегородки показала, що тут наявні зсуви материкового ґрунту, які з'явилися унаслідок руйнування її верхньої частини.

Форма північної та південної ділянок у плані неправильно овальна. Площа південної половини становила близько 4 × 2 м, північної,

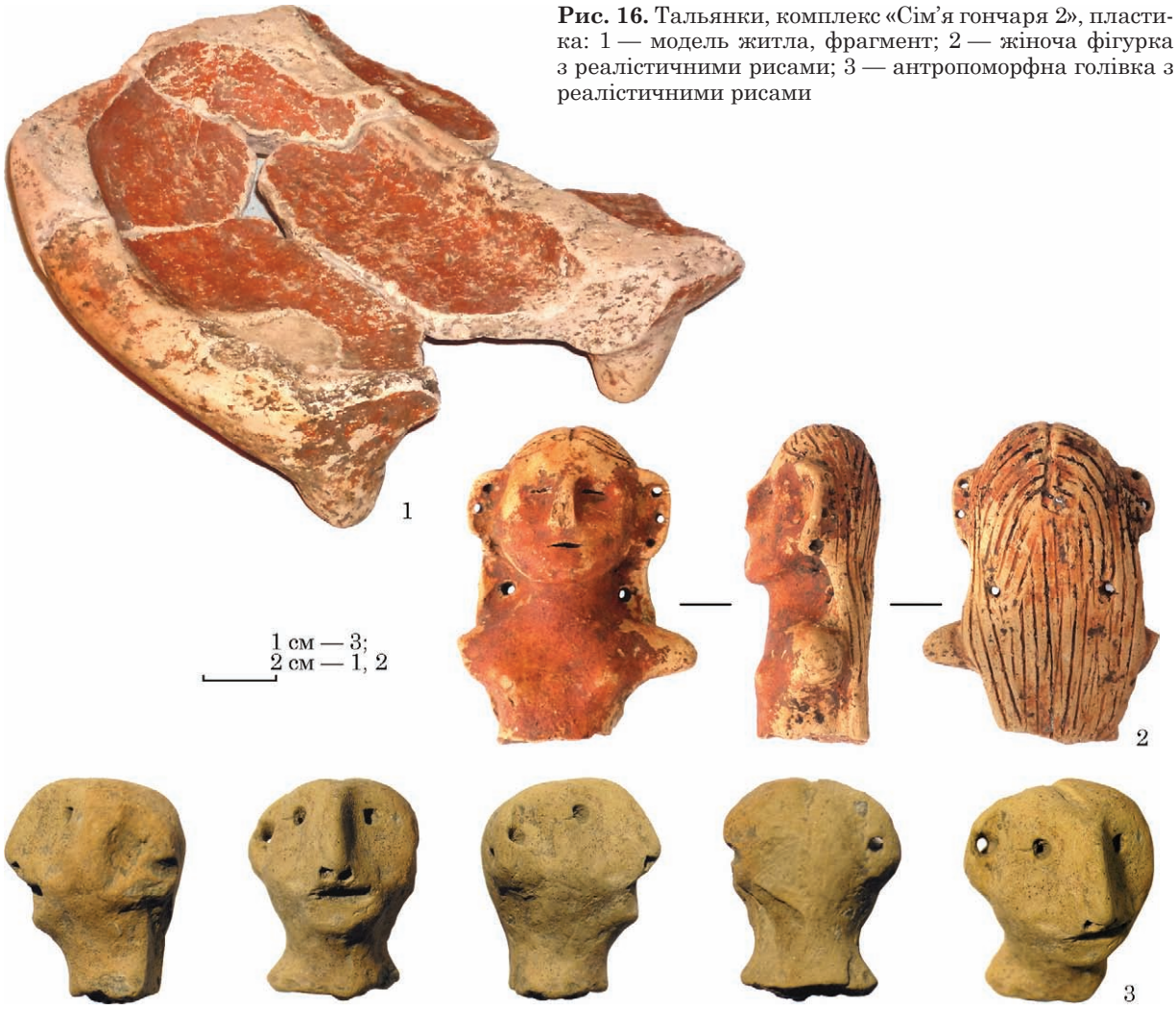

Рис. 16. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», пластика: 1 — модель житла, фрагмент; 2 — жіноча фігурка з реалістичними рисами; 3 — антропоморфна голівка з реалістичними рисами

розкопаної не повністю — 4,3 × 1,4 м (повна ширина, ймовірно, становитиме до 2 м).

У південній частині котловану дно пласке, з деякими нерівностями та плямою слабо випаленого ґрунту світло-бежевого кольору. Воно виявлене на глибині 2,30—2,35 м. Поряд знайдено фрагмент пропеченого до чорного ґрунту із крупними частинками деревинного вугілля, що за формою відповідало, мабуть, обпаленому фрагменту жердини розмірами близько 0,35 × × 0,10 м. На поверхні стінок і дна були виявлені плями ґрунту материка, обпаленого на місці до помаранчевого кольору, іноді вони змішувались із поодинокими вуглинками.

Стінки із західної та південної сторони круті, мали підбої, верхні частини осипалися майже повністю. Свідченням такого осипання підбоїв є нерівність дна вздовж південної частини стінки, схожа на бруствер з материкового ґрунту. Під стінкою з південно-західного боку, під нашаруванням материкового суглинку, що зсунувся зі стінки, було виявлено заглиблення. Воно неправильно округлої форми розмірами 0,6 × 0,6 м, глибиною близько 0,3 м.

У північній половині котловану зі східного боку дно розподілялось невисокими ледь помітними бортиками на три відсіки. Форма відсіків у плані заокруглена. Розмежовуючі бортики починалися від перегородки, де і збереглися їхні залишки. Тут, так само, як і в південній половині котловану, на поверхні стінок і дна було виявлено плями ґрунту материка, обпаленого на місці до помаранчевого кольору.

Із західного боку було влаштоване заглиблення правильної овальної в плані форми. Його розміри становили 1,7 × 1,4 м глибина — близько 0,8 м, стінки мали підбої, що поступово осипалися. Так само зсунулася і західна стінка північної половини котловану, перекривши дно заглиблення. В придонній частині, над прошарком товщиною 5—10 см, складеним з мішаного світло-коричневого ґрунту, аналогічного верхнім запливам у котловані, та перевідкладеного материкового суглинку, було виявлено найнижчий із пропалених прошарків котловану. Прошарок не щільний завтовшки 0,1—0,5 см, зі шматочками деревного вугілля від найдрібніших до 3 × 4 см. Прошарок рівномірно вкривав всю поверхню дна заглиблення. Маємо також і декілька стінок розписної кераміки, добре збережених, без явних слідів перепалу.

Рис. 17. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», зооморфна пластика

Імовірно, що тут найкраще збереглися сліди першого обпалу (пожежі?) дна і стінок котловану, які раніше простежені у вищих ділянках. Проте сліди обпалення ґрунту до червонуватих кольорів, подібні наявним на вищих ділянках, у заглибленні відсутні. Тобто, температура обпалу була невисокою, такою, що призвела лише до появи тонкого прошарку попелу з вуглинками.

Первинне дно заглиблення лінзоподібне з плавним профілем. Воно було влаштоване в

ґрунті, який істотно відрізнявся від материкового сіро-жовтого суглинку. Він дуже щільний червонувато-коричнюватого кольору, зі світлими прожилками, без знахідок. За попереднім визначенням д. геол. н., проф. Б. Т. Рідуша, цей ґрунт належить до кайдакського геологічного горизонту і є різновидом материкових ґрунтів. Цей ґрунт був прокопаний на 0,3—0,4 м нижче, змін у його складі не простежено. Отже, найнижча позначка в котловані була зафіксована в цьому заглибленні на глибині 3,8 м від сучасної поверхні. Тобто, дно заглиблення лежало вище — близько 3,5 м від сучасного горизонту, або близько 2,9—3,0 м від поверхні трипільського часу.

Заповнення заглиблень котловану йшло, ймовірно, в декілька етапів. Після першого обпалу (пожежі?) та зсуву верхніх частин стінок з підбоями, він поступово перетворився на смітник. Нижні відділення заповнені до глибини 1,7—1,9 м від сучасного горизонту сіро-коричневим ґрунтом, досить однорідним, з невеликою кількістю знахідок. У цьому шарі було простежено два прошарки зі слідами обпалу у вигляді пропаленого до чорного кольору ґрунту із деревинними вугликами та попелом. У цих прошарках були сконцентровані фрагменти кераміки та невелика кількість аморфних шматочків обпаленої глини. Попелясті прошарки з пропаленим ґрунтом досить яскраво виділялися в профілях, мали лінзоподібну форму, повторюючи рельєф уже напівзасипаних заглиблень котловану та напівзруйнованої перегородки.

Тут було виявлено велику кількість дрібної пластики. Найбільша концентрація пластики, знаходження якої пов'язане передовсім з обпаленими прошарками, була зафіксована на глибині 2,0—2,2 м у південно-східному секторі котловану. З-поміж знахідок фрагменти і цілі зооморфні фігурки, дрібна геометрична пластика, намистини та аморфні предмети з обпаленої глини (відходи ліплення?). Траплялися уламки антропоморфних статуеток та декілька фрагментів моделей санчат. Загальна кількість знахідок пластики з котловану 4 становила майже 500 екз.

Вище заповнення йшло більш темним і більш глинистим ґрунтом, з більшою кількістю знахідок — фрагментами кераміки, обмазкою, кістками тварин тощо. На глибині 1,5—1,7 м у південній, а на глибині 1,6—1,9 м у північній половинах котловану, було сконцентроване масове скупчення фрагментів кераміки та «плитчастої» обмазки, серед яких траплялися кістки тварин, необроблене каміння, фрагменти ошлакованої обмазки. Із західної і південної сторони скупчення було насиченим, товщина шару іноді сягала 15—20 см. Зі сходу скупчення більш розсіяне, локалізовані мікроскупчення, що тяжіли до виступів у рельєфі стінок. Загальна площа скупчення становить близько 4 × 3 м. У перетині скупчення лінзоподібне, з пониженням у центральній частині котловану в північному напрямку. Перепад залягання шару по глибині складає подекуди до 0,4—0,5 м із пониженням з півдня в північному напрямку.

Особливу увагу тут привернули фрагменти «плитчастої» обмазки. Кількість фрагментів, їх компактне положення в скупченні, техніко-технологічні характеристики (дрібноструктурна маса без рослинних домішок, товщина, тощо) — все це дає можливість припускати, що вони походять від одного об'єкта — вимостки. Водночас, навряд чи ця вимостка була влаштована в самому котловані. Фрагменти розташовані хаотично відносно один одного, розміщуються в скупченні, яке цілком відповідає сміттєвому заповненню котлованів наприкінці їх існування, коли вони перетворювалися на смітники. Серед фрагментів «плитчастої» обмазки знайдено один, який за технологією виготовлення повністю аналогічний іншим фрагментам, але мав на лицевій загладженій стороні сліди орнаментації тонкими прокресленими лініями. Таким візерунком зазвичай прикрашалися поверхні вівтарів у житлах Тальянківського поселення (Chernovol 2012). Отже, все це може свідчити про те, що маємо тут рештки зруйнованого об'єкта — вимостки, що існувала в житловій частині комплексу, і яка після руйнування була перенесена і скинута до котловану. Цілком можливо, що ці фрагменти «плитчастої» обмазки походили безпосередньо від вівтаря, що розміщувався на одному з найближчих жител комплексу — площадок 53 або 55.

Фрагментів шлаку, як і кераміки з ознаками багаторазового повторного випалу за високих температур, аналогічних раніше знайденим під час розкопок горен та в котлованах, що до них прилягали, в котловані 4 знайдено набагато менше.

Ґрунт у заповненні на рівні скупчення мав різні характеристики. По центру та східній стороні йшли плями жовтого кольору, які дуже відрізнялися від сіро-жовтого материкового «фонового» ґрунту, який маємо у стінках котловану на цій глибині. Центральна пляма видовжена із півдня на північ до 2,0 м, вона повторює напрямок скупчення фрагментів плитчастої обмазки. Імовірно, що ці плями утворені слабо обпаленою глиною, що походить від будівельного розчину вимостки, яка у зруйнованому вигляді була скинута до котловану і утворила скупчення фрагментів «плитчастої обмазки».

Це масове скупчення відходів як побутових, так і будівельних, відображало, мабуть, останній етап функціонування об'єкта. На краю котловану 4 зі східного боку на рівні давнього трипільського горизонту також було виявлено невеликі скупчення кераміки. Загалом у котловані було знайдено, разом із кістками тварин, за винятком шматків обмазки та необроблених каменів, майже 10 тис. од. знахідок. На особливу увагу заслуговує масове знаходження

предметів пластики (рис. 16: 3; 17: 1—8; 18). Це 494 цілі та фрагментовані вироби з глини, з-поміж яких: антропоморфні (27 екз.) та зооморфні фігурки (128 екз.), моделі санчат (три екз.), посудин (шість екз.), дрібні геометричні предмети — конуси (60 екз.), кульки (34 екз.), «жетони» (29 екз.), «хлібці» (34 екз. + 1?), «ковбаски» (вісім екз.); намистини (37 екз.), підвіска (один екз.); відходи / заготовки / брак (69 екз.); невизначені форми (54 екз.). Крім вражаючої кількості цих предметів в одному об'єкті, особливу увагу привертають незавершені або зіпсовані статуетки, а також підготовлені окремі деталі майбутніх виробів та розплющені грудочки глини. З огляду на велику кількість такого роду «відходів виробництва», можна вважати цю колекцію майстернею з виробництва пластики.

Скупчення ошлакованої обмазки та кераміки (горно?). Скупчення крупних (до 15 × × 20 см) ошлакованих фрагментів обмазки розташоване приблизно за 4 м на захід від котловану (рис. 14). Глибина залягання фрагментів 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. Сім шматків, які займали площу близько 0,6 × 0,2 м, розташовані впритул один до одного. Ще два фрагменти виявлені на відстані 0,1 та 0,4 м. Зазначимо, що після розчищення фрагментів, їх фіксації та розбирання під скупченням, не було виявлено пропікання ґрунту до червонуватого кольору, притаманного ділянкам, пов'язаним із горнами.

Крім ошлакованих шматків обмазки, до скупчення входила значна кількість кераміки. Так, на площі 2 × 3 м зібрано до 90 фрагментів кераміки, зокрема один розвал розписної миски зрізано-конічної форми. Переважну більшість з них складають фрагменти розписного посуду, десять фрагментів походять від кухонних горщиків, і лише сім фрагментів мають сліди багаторазового повторного обпалу. На прилеглій території зібрано ще близько 60 фрагментів кераміки.

Зважаючи на розміри скупчення, конфігурацію фрагментів, відсутність пропікання ґрунту, навряд чи можна припускати існування тут виробничої теплотехнічної споруди типу гончарного горна. Появу цього скупчення можна було б пояснити переміщенням частин конструкції горнів, що розташовані неподалік, в наш час сільськогосподарською технікою, наприклад, під час оранки. Так, найближче від цього місця горно G було розташоване на відстані близько 17 м на північ, що теоретично уможливлює таке переміщення. Проте кількість та щільність знахідок кераміки є незвичною для ділянок, розташованих далеко за межами житлових та господарчих об'єктів. Вона є набагато більшою, ніж у сусідніх квадратах, де кількість знахідок коливалася від кількох одиниць до 20—30 фрагментів.

Отже, можна визначати час появи скупчення як час існування трипільського поселення. Поки що не вистачає даних про існування тут гончарного горна, але якась діяльність на цьому місці відбувалася. Нагадаємо про випадки перенесення шматків ошлакованої обмазки, що походили, імовірно, від горнів до заглиблень котлованів на цьому ж поселенні (Круц и др. 2005, с. 136; Корвин-Пиотровский, Овчинников 2020, с 258—259).

Яма господарча. Яма неправильно овальної форми в плані, розташовувалась з південно-східного боку котловану за 1,5 м від нього, і за близько 3 м від південно-західного кута площадки 53. Розміри ями складають 2,5 × 2,0 м, глибина від сучасної поверхні становить 1,4 м, від рівня трипільського горизонту — близько 0,6—0,7 м. Яма мала лінзоподібний перетин, похилі стінки та нерівне дно; була заповнена мішаним ґрунтом. Знахідки концентрувалися, здебільшого, у верхній частині заповнення. Виявлено 225 фрагментів розписної кераміки, 17 фрагментів кухонних горщиків, 5 фрагментів зі слідами повторного випалу та декілька кісток тварин. Ближче до дна ями на різній глибині траплялися білуваті шматочки кальцитів («білоглазка»). У придонній частині зі сходу ями виділялася ділянка площею 0,8 × × 0,6 м із компактно укладеним більш однорідним ґрунтом коричнюватого кольору.

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ГОРНІВ

Після розкопок кожного нового трипільського горна в черговий раз виникає питання походження цих досить прогресивних на той час теплотехнічних споруд. Загалом, гончарні горна досить широко відомі в культурі Кукутень-Трипілля на території України, Румунії та Молдови на всіх етапах її розвитку. До горнів, на відміну від багать, вогнищ, побутових печей, у яких обпалювали кераміку, відносять пристрої, забезпечені, як мінімум, двома роздільними камерами. Одна з камер служить для розміщення і спалювання палива, інша — для розміщення виробів, призначених для випалу. Обов'язковою деталлю в облаштуванні будь-якого горна є спеціальна перегородка («черінь») з теплопровідними каналами («продухами»), яка відокремлює топку від обпалювальної камери (Бобринский 1991, с. 93—95).

Останнім часом джерельна база з вивчення подібних теплотехнічних пристроїв розширилася, зокрема, завдяки новим геомагнітним зйомкам на ряді поселень на території України і Молдови. Слідом за горнами в Тальянках схожі об'єкти були відкриті в Буго-Дніпровському межиріччі: в Небелівці, Доброводах, Майданецькому, на поселеннях Західної Волині: Острог-Земан і Новомалин-Подобанка, в Північній Молдові на поселенні Столнічень, а також у Верхньому Подністров'ї в Кам'янці-Подільському, уроч. Татариски (Burdo, Videiko 2016; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016; Дяченко

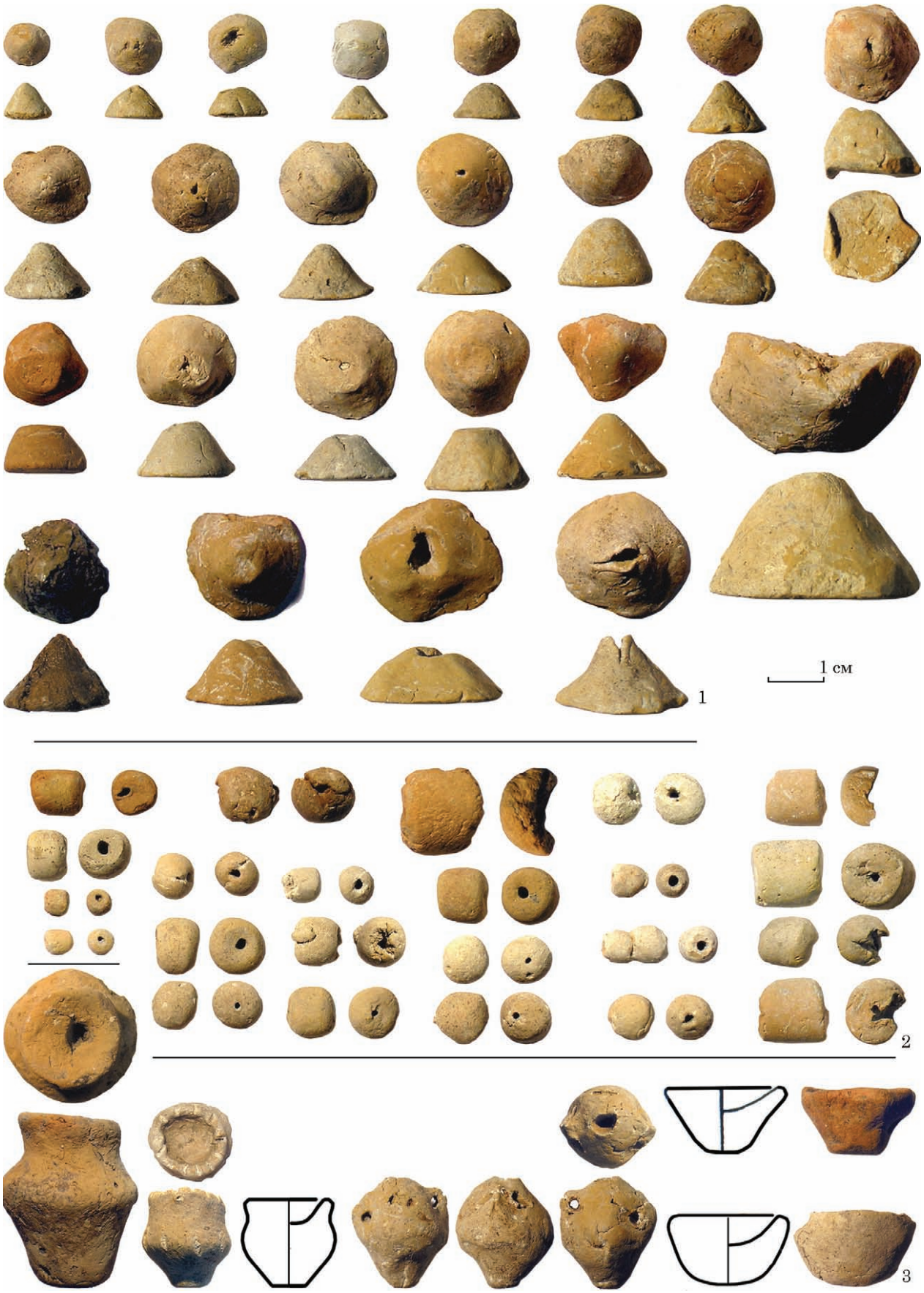

Рис. 18. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», пластика дрібна: 1 — геометрична, конуси; 2 — намистини; 3 — моделі посудин

2016; Корвін-Піотровський та ін. 2016; Позіховський 2016; Церна, Рассманн, Рудь 2017; Відейко 2019; Дяченко 2019).

Комплекси, де теплотехнічні споруди комбінуються із заглибленими об'єктами, досить добре були вивчені в Небелівці і Майданецькому. М. Ю. Відейко справедливо порівнює їх з комплексами з Тальянок і бачить в них пряму аналогію. Так само, як в заглибленнях котлованів з Тальянок, в ямі з Небелівки зафіксовано до трьох-чотирьох шарів відходів (Відейко 2019, с. 849, 852). У заповненні ям з Небелівки і Майданецького представлені деталі від конструкцій горнів. Якщо в першому випадку до таких деталей горна належали фрагменти керамічних «дисків» — знімних круглих підставок, які замінювали «черінь» горна, то в другому — уламки «череней» і склепінь, що з'явилися тут після кількох перебудов і ремонтів горна. У Майданецькому багато було виявлено і черепків, багаторазово перепалених, що належали, мабуть, до конструкції склепінь горна. Характер заповнення ям, на думку М. Ю. Відейка, свідчить про те, що ями з'явилися в період спорудження та використання горна/горнів. З ям, ймовірно, і був узятий основний масив глини для зведення горна в Майданецькому. Висловлено також припущення про існування тут ще одного горна, який примикав до комплексу ям (котловану?) з протилежного боку (Відейко 2019, с. 854, 857).

Теплотехнічне спорудження 1 з поселення Кам'янець-Подільського, уроч. Татариски (Дяченко 2019, с. 19—20) схоже на вищеописані горна. Водночас, за влаштуванням камери згоряння воно є унікальним. Об'єкт відрізнявся більшою кількістю опорних «козлів» (шість!) і особливостями їх конструкції. Якщо інші, типологічно близькі, випалювальні пристрої мали стаціонарні монолітні «козли», то тут вони складалися зі спеціально виготовлених глиняних блоків, які можна заміняти. У цьому контексті, зазначає О. В. Дяченко, повністю підтверджена гіпотеза про призначення «загадкових» предметів із Тростянчика, раніше висунута В. С. Рудем (Рудь 2016, с. 71—73). І в уроч. Татариски, і в Тростянчику було знайдено фрагменти дисків, які були елементами розбірного «череня» (Рудь 2016, с. 66—69; Дяченко 2019, с. 19—20).

Всі вище перераховані горна мають вертикальне членування камер, і, відповідно, вертикальний рух гарячих газів у теплопровідних каналах. Вони належать до першого класу (за О. О. Бобринським) і є найбільш давніми в історії гончарства (Бобринский 1991, с. 97—98).

Звернення до класифікації О. О. Бобринського, побудованої на аналізі великого матеріалу, зібраного з археологічних та етнографічних джерел Східної Європи, важливо для нас задля з'ясування походження трипільських горнів. У роботах О. О. Бобринського наведено приклади конструкцій, в яких зафіксовано процес створення тимчасових або частково тимчасових топкових камер у внутрішньому просторі печей і вогнищ. Таким способом гончарі підвищували температуру і якість випалу виробів, пристосовуючи для цього теплопристрої більш простого типу. Матеріалом для тимчасових перегородок могли служити як браковані, так і підготовлені до випалу посудини, що виставлялися особливим чином. Використовували також цеглу або спеціально виготовлені стовпчасті керамічні деталі (Бобринский 1990, с. 31—39; 1991; с. 98—105).

У конструкціях самих горнів деякі технічні моменти можуть свідчити про більш ранні існуючі традиції, коли у вогнищах та побутових печах споруджували тимчасові топкові камери. До них О. О. Бобринський відносив форму знімних деталей, що підпирають розділювальну перегородку-«черінь», форму стаціонарних опор-«козлів» (трапеціеподібну), висоту каналів, яка не перевищує 30 см — середню висоту готової посудини (Бобринский 1991; с. 105).

Усі ці моменти в тих чи інших комбінаціях наявні у відкритих нещодавно трипільських горнах. Можна вважати, що в частині таких об'єктів зафіксований процес формування горнів на основі теплотехнічних пристроїв типу вогнищ і печей. Самі такі теплотехнічні пристрої слід кваліфікувати, за О. О. Бобринським, як частково сформовані горна.

Пошук найкращого рішення для конструкції гончарного горна в Трипіллі йшов постійно і, мабуть, завершений не був. Саме цим можна пояснити періодичне повернення до ранніх конструктивних форм і використання в керамічному виробництві теплотехнічних споруд інших типів (Гусев 1995, с. 189—196; Овчинников 2001—2002; 2014, с. 57—59, 128—132; Скакун и др. 2012, с. 216—224).

Найімовірнішим є виникнення трипільських горнів на основі саме місцевих гончарних традицій, що мали довгу історію випалу виробів у пристроях з більш простою конструкцією — вогнищах і печах. Цілком імовірно, що з першими, а також з печами типу «тандир», можна пов'язувати горна, які заглиблювали в землю. Вони мають округлі в плані форми з одним підпорним «козлом». Тут заслуговує на увагу горно зі Столнічень, в якому була відсутня стаціонарна горизонтальна перегородка-«черінь». Її заміняли керамічні підставки округлої форми, аналогічні знайденим у Небелівці, Тростянчику, Кам'янці-Подільському, уроч. Татариски (Церна, Рассманн, Рудь 2017, с. 310—311). Своєю чергою підпрямокутна/підквадратна форма горнів із «західнотрипільських» поселень небелівсько-томашівського кола досить наочно ілюструє перенесення форми побутових печей на виробничі теплотехнічні пристрої. Очевидно, що горна з Тальянок є останньою ланкою в розвитку подібних споруд,

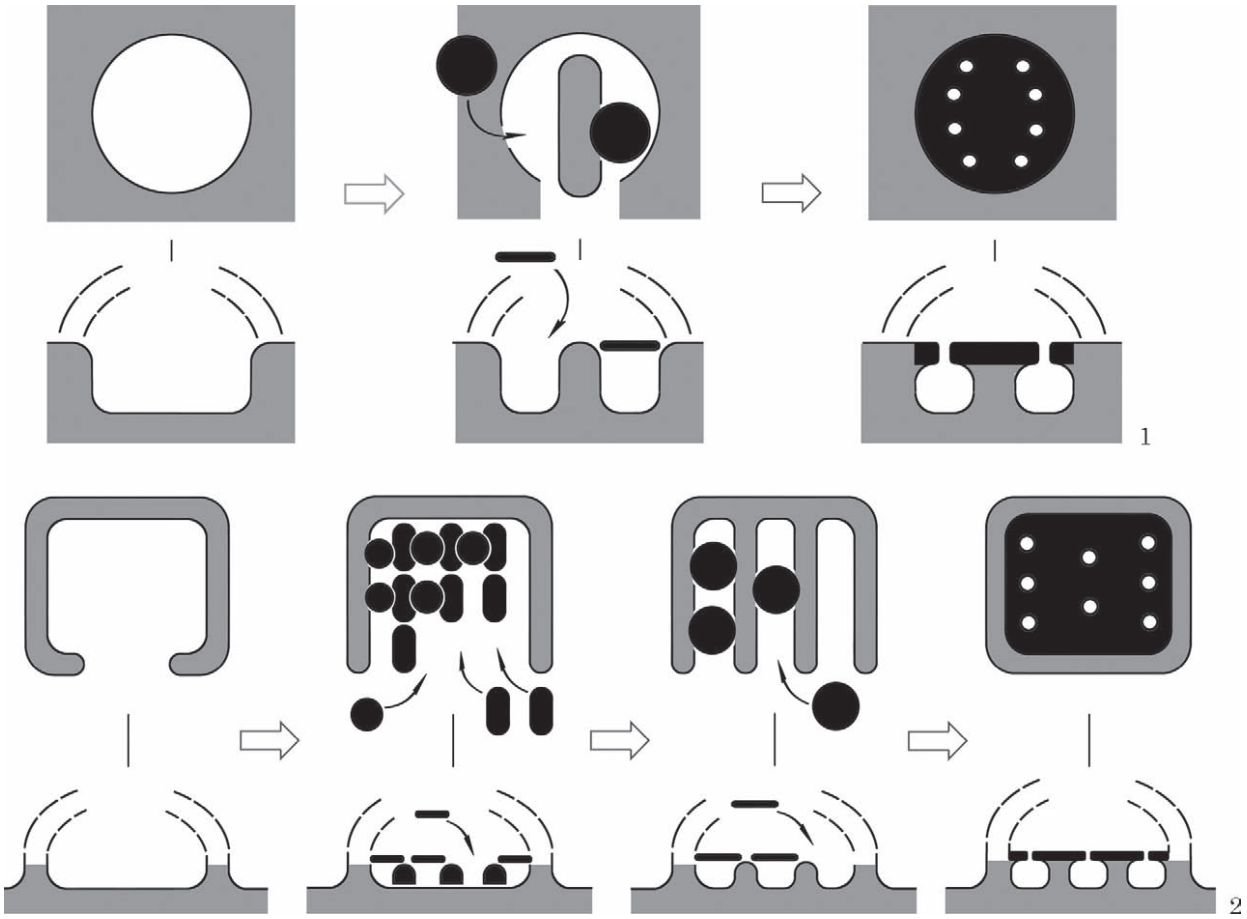

Рис. 19. Трансформація теплотехнічних пристроїв Кукутень-Трипілля: 1 — від поглиблених печей типу «тандир» та 2 — побутових печей з наземних жител до гончарних горнів

які ведуть свою традицію від випалювання кераміки в побутових печах (рис. 19).

На закінчення відзначимо, що поява більшості відомих горнів і, відповідно, гончарних майстерень, у другій половині середнього — першій половині пізнього Трипілля (етапи BII, CI) свідчить про спеціалізацію в галузі в цей час. Очевидно і те, що горна поширюються в регіонах у контексті просування на схід населення з традиціями виготовлення розписної кераміки.

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Розглянуті вище «комплекси» потребують соціальної атрибуції. Загально прийнятою є точка зору, що трипільські будинки — є місцем проживання окремої малої (нуклеарної) сім'ї, кількість якої становить п'ять-сім осіб (середньо-біологічний покажчик), а фактично — чотири людини, що є середньостатистичним показником (Колесников 1987, с. 119—120). За такими розрахунками в «комплексі» мало б проживати орієнтовно до двадцяти осіб, що відповідає кількісному складу великої сім'ї.

За великою сім'єю закріплювалися функції соціалізації і інкультурації підростаючого покоління, економічно — більшість робіт, пов'язаних з землеробством і утриманням сімейного стада тощо. Від інших подібних великосімейних колективів його вирізняла спеціалізація на гончарному виробництві, продукція якого йшла на обслуговування соціальної групи значно більшого розміру. Зазначимо, що превалююча більшість угруповань решток будівель на геомагнітній мапі не супроводжувалися наявністю горнів, а тільки заглибленими об'єктами типу «толоки». Означена спеціалізація пояснює той факт, що місця основної «толоки» були, по суті, перекриті побудовою спеціальних гончарних майстерень де, до речі, набували досвіду майбутні покоління керамістів.

Подана інтерпретація великосімейних колективів, складених із малих сімей, — не єдина, а одна із можливих. Пропонуємо поглянути на такі «Комплекси», як на місце проживання однієї, але полігамної сім'ї. За даними етнографії подібна форма сім'ї є досить поширеною як для скотарських, так і землеробських суспільств рівня пізньої первісності. Натяки на можливість існування полігамної форми сім'ї в трипільській спільноті, на нашу думку, ми маємо в планіграфії могильників (наприклад, Вихватинський), де поховання групуються і налічують одне чоловіче кілька жіночих і дитячі. Аналогічними є і так звані «сімейні» некрополі в Данку, Данчени, Голеркани (Де-

ргачев 1978; 1980). Певне групування спостерігається і в планіграфії могильників софіївського типу. Якщо озвучену пропозицію вважати прийнятною, то досліджувані нами житла можуть відображати структуру такої сім'ї. В будинку 53 проживав господар сім'ї — гончар з однією з дружин і дітьми. Житло 57 можна пов'язувати з місцем проживання / доживання старших за віком, ніж сам гончар, членів його родини або як господарську будівлю. В інших трьох будинках, за цією гіпотезою, могли мешкати інші дружини гончаря. Крім того, цілком можливе проживання в якомусь із цих будинків так званих неповноправних членів колективу — недієздатних родичів, дітей по братерській чи сестринській лініях, які втратили батьків та ін. В умовах первісності подібне було звичайним явищем. Така форма сім'ї, в цілому, відповідає раніше зазначеним кількісним оцінкам. Якщо прийняти запропоновану концепцію, з'являється можливість ставити питання про планіграфічні виділення в структурі поселення угруповань, які будуть відповідати великосімейним общинам, що складаються із кількох полігамних сімей і будуть нараховувати до 40—80 осіб. В означеному контексті, перший комплекс може розглядатися як місце проживання великосімейного колективу, що складається з трьох полігамних сімей

На завершення зазначимо, що всі досліджувані нами комплекси є статичними і фіксують завершальну стадію існування сім'ї (того чи іншого варіантів), умовно перед переселенням в інше селище (Майданецьке?). На жаль, на сьогодні неможливо визначити час існування цих «комплексів» і встановити динаміку розвитку сім'ї. Однак зважаючи на цей процес, можна лише припустити певну послідовність розвитку сімей і розростання домогосподарств.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.)*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А. 1990. О некоторых признаках конвергентного формирования гончарных горнов. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 201, с. 31-39.

Відейко, М. Ю. 2019. Гончарні горни трипільської культури: нові горизонти досліджень. *Archaeologia Bimaris*, 5: Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko, с. 847-859.

Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.

Дергачев, В. А. 1978. *Выхватинский могильник*. Кишинев: Штиинца.

Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья: опыт систематизации*. Кишинев: Штиинца.

Дяченко, А. 2016. Площадки трипольских поселений Новомалин-Подобанка и Курганы-Дубова на Западной Волыни. В: Diaczenko, A., Krol, D., Kyrylenko, A., Rybicka, M., Werteletski, D. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszow: Zimowit, с. 19-33.

Дяченко, О., Собковяк-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І., Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IX міжнародної науково-практичної конференції*, с. 18-24.

Колесников, А. Г. 1987. О количественном составе простой семьи (по материалам трипольской культуры). В: *Задачи советской археологии в свете решении XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва: Наука, с. 119-120.

Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников, Э. В. 2020. Производственные объекты комплекса «Семья гончара» на трипольском поселении Тальянки. *Eminak*, 1 (29), Спецвипуск: Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Археологія Східної Європи у первісну добу», с. 254-276.

Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2019. Комплекс «Сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 243-262.

Корвін-Піотровський, О. Г., Пічкур, Є. В., Чабанюк, В. В., Шатіло, Л. О. 2016. Роботи Трипільської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 201-202.

Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Чабанюк, В. 2018. Комплекс «Сім'я гончара» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 87-88.

Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Радомський, І., Желага, Д., Чабанюк, В. 2020. Дослідження Трипільської експедиції ІА НАН України 2018—2019 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 335-339.

Круц, В. А. 1987. Крупные трипольские поселения: К истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья. В: *Задачи советской археологии в свете решении XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва: Наука, с. 133-135.

Круц, В. А. 2003. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції ІА НАН України*. Київ: Корвін-Пресс, с. 8-13.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Отчет о работе Трипольской экспедиции в 2005 г. (исследования на поселении у села Тальянки)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/136.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рассман, К., Петерс, Д. 2011. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ В. П. Дудкина. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев, с. 60-85.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Мищка, К., Орлау, Р., Виндлер, А., Рассман, К. 2013. Тальянки-2012. Геомагнитные исследования. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В.,

Шатило, Л. А. *Поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г*. Киев, с. 85-103.

Овчинников, Э. В. 2001—2002. Производственно-хозяйственый комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник. *Stratum plus*, 2, с. 260-274.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II—С I)*. Київ: О. Філюк.

Овчинников, Э. В. 2021. Пластика из комплекса «Семья гончара 2» на трипольском поселении-гиганте Тальянки. В: Дяченко, О., Харпер, Т. К., Рассамакін, Ю., Собковяк-Табака, І. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова*. Київ: ІА НАН України, с. 445-469.

Позіховський, О. 2016. Енеолітичний гончарний горн в Острозі (попереднє повідомлення). *Острозький науковий збірник. Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі*, с. 98-105.

Рудь, В. С. 2016. Заглиблені об'єкти з поселення Тростянчик. *Археологія*, 3, с. 71-73.

Скакун, Н. Н., Старкова, Е. Г., Яковлева, Л. М., Самзун, А. 2012. Специализированный жилищно-производственный комплекс на поселении Бодаки. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. Дополненное издание*. Київ; Санкт-Петербург, с. 216-224.

Церна, С. В., Рассманн, К., Рудь, В. С. 2017. Гончарный горн с позднетрипольского поселения Столничень I (Единецкий район, Республика Молдова) и производство керамики к востоку от Карпат в IV тысячелетии до н. э. *Stratum plus*, 2, с. 301-330.

Burdo, N., Videiko, M. 2016. Nebelivka: From magnetic prospection to new features of mega-sites. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 95-116.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Korvin-Piotrovskiy, A. Hofmann, R. Rassmann, K. Videiko, M. Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. Oxford: Routledge, p. 221-252.

REFERENCES

Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoi Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Bobrinskii, A. A. 1990. O nekotorykh priznakakh konvergentnogo formirovaniia goncharnykh gornov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 201, s. 31-39.

Videiko, M. Yu. 2019. Honcharni horny trypilskoi kultury: novi horyzonty doslidzhen. *Archaeologia Bimaris*, 5: Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko, s. 847-859.

Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e*. Vinnytsia: Anteks-ULTD.

Dergachev, V. A. 1978. *Vykhvatinskii mogilnik*. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachev, V. A. 1980. *Pamiatniki pozdnego Tripolia: opyt sistematizatsii*. Kishinev: Shtiintsa.

Diachenko, A. 2016. Ploshchadki tripolskikh poselenii Novomalin-Podobanka i Kurgany-Dubova na Zapadnoi Volyni. In: Diaczenko, A., Krol, D., Kyrylenko, A., Rybicka, M., Werteletski, D. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszow: Zimowit, s. 19-33.

Diachenko, O., Sobkoviak-Tabaka, I., Levinzon, Ye., Nechytailo, P., Starenkyi, I., Boltaniuk, P. 2019. Poperedni rezultaty doslidzhen na trypilskomu poselenni Kam'ianets-Podilskyi, ur. Tatarysky. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 18-24.

Kolesnikov, A. G. 1987. O kolichestvennom sostave prostoi semi (po materialam tripolskoi kultury). In: *Zadachi sovetskoi arkheologii v svete reshenii XXVII sieezda KPSS. Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Moskva: Nauka, s. 119-120.

Korvin-Piotrovskii, A. G., Ovchinnikov, E. V. 2020. Proizvodstvennye obieekty kompleksa «Semia gonchara» na tripolskom poselenii Talianki. *Eminak*, 1 (29), Spetsvypusk: Materialy II Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Arkheolohiia Skhidnoi Yevropy u pervisnu dobu», s. 254-276.

Korvin-Piotrovskyi, O. H., Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2019. Kompleks «Sim'ia honcharia» na trypilskomu poselenni-hihanti Talianky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 243-262.

Korvin-Piotrovskyi, O. H., Pichkur, Ye. V., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. O. 2016. Roboty Trypilskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 201-202.

Korvin-Piotrovskyi, O., Ovchynnykov, E., Chernovol, D., Chabaniuk, V. 2018. Kompleks «Sim'ia honchara » na trypilskomu poselenni-hihanti Talianky. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 87-88.

Korvin-Piotrovskyi, O., Ovchynnykov, E., Chernovol, D., Radomskyi, I., Zhelaha, D., Chabaniuk, V. 2020. Doslidzhennia Trypilskoi ekspedytsii IA NAN Ukrainy 2018—2019 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 335-339.

Kruts, V. A. 1987. Krupnye tripolskie poseleniia: K istorii eneoliticheskogo naseleniia Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia. In: *Zadachi sovetskoi arkheologii v svete reshenii XXVII sieezda KPSS: Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Moskva: Nauka, s. 133-135.

Kruts, V. A. 2003. Tripolskie ploshchadki — rezultat ritualnogo sozhzheniia domov. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H. (ed.). *Trypilski poselennia-hihanty: Materialy mizhnarodnoi konferentsii IA NAN Ukrainy*. Kyiv: Korvin-Press, s. 8-13.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2005. *Otchet o rabote Tripolskoi ekspeditsii v 2005 g. (issledovaniia na poselenii u sela Talianki)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/136.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Rassman, K., Peters, D. 2011. Talianki: perezagruzka. Geomagnitnaia sieemka tri desiatiletiia spustia posle rabot V. P. Dudkina. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g*. Kyiv, s. 60-85.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Mishchka, K., Orlau, R., Vindler, A., Rassman, K. 2013. Talianki-2012. Geomagnitnye issledovaniia. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. *Poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g*. Kyiv, s. 85-103.

Ovchinnikov, E. V. 2001—2002. Proizvodstvenno-khoziaistvenyi kompleks tripolskogo poseleniia u khutora Nezamozhnik. *Stratum plus*, 2, s. 260-274.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia (etapy V II—S I)*. Kyiv: O. Filiuk.

Ovchinnikov, E. V. 2021. Plastika iz kompleksa «Semia gonchara 2» na tripolskom poselenii-gigante Talianki. In: Diachenko, O., Kharper, T. K., Rassamakin, Yu., Sobkoviak-Tabaka, I. (ed.). *Systematyzatsiia neolitychnykh i eneolitychnykh materialiv Pivdenno-Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats na poshanu Serhiia Ryzhova*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 445-469.

Pozikhovskyi, O. 2016. Eneolitychnyi honcharnyi horn v Ostrozi (poperednie povidomlennia). *Ostrozkyi naukovyi*

zbirnyk. Yuvileine vydannia do 100-richchia vidkryttia muzeiu v Ostrozi, s. 98-105.

Rud, V. S. 2016. Zahlybleni ob'iekty z poselennia Trostianchyk. *Arkheolohiia*, 3, s. 71-73.

Skakun, N. N., Starkova, E. G., Iakovleva, L. M., Samzun, A. 2012. Spetsializirovannyi zhilishchno-proizvodstvennyi kompleks na poselenii Bodaki. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy. Problemy, novye otkrytiia, gipotezy. Dopolnennoe izdanie.* Kyiv; Sankt-Peterburg, s. 216-224.

Tserna, S. V., Rassmann, K., Rud, V. S. 2017. Goncharnyi gorn s pozdnetripolskogo poseleniia Stolnichen I (Edinetskii raion, Respublika Moldova) i proizvodstvo keramiki k vostoku ot Karpat v IV tysiacheletii do n. e. *Stratum plus*, 2, s. 301-330.

Burdo, N., Videiko, M. 2016. Nebelivka: From magnetic prospection to new features of mega-sites. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100—3400 BCE.* London; New York: Routledge, p. 95-116.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline.* Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Korvin-Piotrovskiy, A. Hofmann, R. Rassmann, K. Videiko, M. Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE.* Oxford: Routledge, p. 221-252.

O. H. Korvin-Piotrovs'kyy, E. D. Ovchynnykov, D. K. Chernovol, D. I. Zhelaha, I. S. Radomskyi

THE «HOUSEHOLD OF CERAMIST 2» COMPLEX ON THE TRIPOLIAN GIANT-SETTLEMENT TALIANKI

The Tripolian archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine during 2018—2019, 2021—2022 explored a separate planographic unit of the settlement-giant Talianki which was named «Household of ceramist 2». The complex consists of five ground dwellings, one pottery kiln (G) and a place from a possible kiln, two large objects («pit-paddocks») and other objects of various purposes (small depressions, workplaces).

Dwellings 54—56 consisted of two parts — a smaller entrance and a large residential one. The interior of the residential part is standard; the entrance framed with decor. Building 53 is characterized by its larger dimensions with an additional third room. The southernmost building 57 was much smaller, interior details almost not survived. At the lower floor of the building floor greases or pavements (buildings 53, 57), and depressions are found.

The kiln «G» was located outside the residential area of the settlement near the northwestern part of pit 3. The kiln shape is close to rectangular with rounded corners. Kiln is two-chamber with vertically connected joints. The combustion chamber is separated from the burning compartment by a grid and coupled to warm air vents. This kiln is built of stones, clay and a significant number of pottery fragments. The geomagnetic anomaly corresponding to the characteristics of the kiln was located near the western side of pit 4. No visible remains of the kiln found at this location.

Large pits 3, 4 were located on the line of deepened objects, which runs parallel to the line of ground buildings already outside the residential zone of the settlement. Each of the pits consisted of two depressions. Several stages of use recorded: selection of local clay for construction («toloka» / pit-paddock), use as dugout, repeated disposal of waste (debris of furnace vaults, defective products, ash and utility waste).

A large number of ceramic fragments, bone and stone tools, anthropomorphic and zoomorphic figurines, fragments of models of houses, sledges, etc. are found inside and around the sites. The mass finding of ceramic items in pit 4 deserves special attention. These are 494 whole and fragmented clay items. In addition to the impressive amount of these items in one object, special attention is drawn to unfinished or damaged figurines, as well as prepared individual parts of future products and flattened lumps of clay. Given the large amount of this kind of «production waste», this complex may be considered as a workshop for the production of clay-plastics, and perhaps as a place of study.

The discovered complex ought to be reconstructed as a place of residence for a large family group consisting of 4 small families, or a separate polygamous family. This social group specialized in the production of ceramic wares, serving a much larger social group.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, planigraphy, housebuilding, potterykilns, ceramic production, pit's objects, social-demographic reconstruction.

Одержано 25.04.2023

ЖЕЛАГА Дмитро Ігорович, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZHELAHA Dmytro, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2390-2563,
e-mail: zhelagadmytro@gmail.com.

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KORVIN-PIOTROVS'KYY Oleksiy, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9292-5227, e-mail: korvinp@meta.ua.

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
OVCHYNNYKOV Eduard, Ph D, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2570-5029,
e-mail: ed.ovchin@gmail.com.

РАДОМСЬКИЙ Іван Сергійович, кандидат історичних наук, Збройні сили України.
RADOMSKYI Ivan, Ph. D, Armed Forces of Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6123-6557,
e-mail: radomskijvano1812@gmail.com.

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHERNOVOL Dmytro Kostiantynovych, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8208-0355, e-mail: ch_d_k@ukr.net.

УДК 902.2(477.43)”636”

DOI: 10.37445/adiu.2023.01.04

Є. Ю. Левінзон

РОЗВІДКА НА ПОСЕЛЕННІ ГОЛОСКІВ 1

У статті описано результати археологічних досліджень, що проводилися на двошаровому поселенні Кукутень-Трипілля Голосків 1 на Середньому Дністрі. Подається опис виявленого керамічного матеріалу, на основі аналізу якого розглядаються питання відносної хронології пам’яток середнього Трипілля на Дністрі.

Ключові слова: *культурний комплекс Кукутень-Трипілля, Середній Дністер, кераміка, траншея, підйомний матеріал, тип пам’яток, локальна група.*

Вступ. Дослідження останніх років актуалізували проблему вдосконалення періодизації трипільських пам’яток. Наприклад, з огляду на наявні абсолютні дати, відзначається накладання періодів Трипілля ВІ та ВІІ на межі V—IV тис. до н. е., що у свою чергу не залишає місця для перехідного етапу ВІ—ІІ за Н. Виноградовою (Harper et al. 2021, p. 14). Це у свою чергу спонукає до комплексного перегляду та вдосконалення хронології і періодизації середнього Трипілля загалом. А подальша синхронізація матеріалів з пам’яток етапів ВІ, ВІ—ІІ та ВІІ буде можлива насамперед завдяки байєсівському моделюванню зразків зі стратифікованих пам’яток.

У цей же час у середовищі ранніх землеробів «Старої Європи» відбуваються значні кризові зміни (занепад балканського неоліту, міграції тощо), спричинені різкою зміною клімату (напр.: Anthony 2007, p. 227; Popescu et al. 2023). Що також актуалізує вивчення цих процесів і явищ, їх відображення у матеріальній культурі, синхронізації з археологічними пам’ятками різних регіонів тощо.

Ключовим же для подальшого вдосконалення хронології пам’яток Середнього Трипілля через співставлення відносних і абсолютних дат є вивчення дво- та багатошарових поселень. З цієї причини було розпочато роботу над обстеженням раніше відомих і відкриттям нових поселень Кукутень-Трипілля на Дністрі, обміром їхніх площ, описом топографії, збором та подальшим аналізом підйомного матеріалу.

У першу чергу розвідки заплановано було провести на добре відомих пам’ятках, серед яких Велика Слобідка уроч. Хрещате, Кубачівка, Ходорівці уроч. Паюк, та, власне, Голосків 1. Ці поселення були обстежені востаннє 30—50 років тому, невідомими залишались у літературі навіть точне місцезнаходження деяких з них. Хоча, за відсутності широкої регіональної джерельної бази, дослідники не раз звертали увагу на ці пам’ятки. Серед них і С. Рижов (1993; 1999; 2003), який додав ці пам’ятки до власної схеми відносної хронології раковецької і петренської локальних груп. Уперше ввів до обігу частину неопублікованих матеріалів та піддав новій інтерпретації Т. Ткачук (2002; 2015). Проте, відсутність будь-якої опублікованої інформації щодо конкретного місцезнаходження цих поселень, їх розмірів, топографії та сучасного стану збереження і обумовило проведення нових розвідок.

Поверхневий огляд вищезгаданих пунктів проводив автор протягом 2020 р. (Левінзон та ін. 2022). А вже влітку 2021 р. на поселенні Голосків 1 розпочала роботу археологічна експедиція Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (керівник І. Старенький), на базі якої також проходили археологічну практику студенти історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка (керівники А. Гуцал, В. Гуцал). На території пам’ятки було проведено збір підйомного матеріалу та

© Є. Ю. ЛЕВІНЗОН, 2023

закладено три розвідкові траншеї. Результати цих досліджень подано в контексті проблеми хронології та періодизації пам'яток регіону.

Місце розташування та історія дослідження. Поселення розташоване на захід від с. Голосків Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., займає мисоподібний виступ (близько 220 м над рівнем моря) близький до трикутника за формою, на високому правому березі р. Смотрич (до 50 м). З півдня обмежується глибокою долиною притоки-струмка (до 30 м). Внизу неподалік на лівому березі річки стоїть старий мурований млин (200 м по прямій). Зі сходу поселення обмежується розораним яром, а приблизна його площа (частина заходить у Загурський ліс) сягає близько 10 га.

Поселення відкрив у 1961 р. краєзнавець М. Борковський, про що збереглася згадка у його нововіднайденому звіті [1]. Судячи з поданої у ньому інформації, це був другий трипільський пункт, виявлений ним неподалік Голоскова. На північ від описаного у цій публікації містилось ще поселення Голосків ц/м (щоправда безпосередній огляд місцевості в 2023 р. поки що не дав результатів). Ці пам'ятки не раз обстежувались краєзнавцем і надалі (Борковский 1965; 1972), зібрана ним доволі велика колекція матеріалів нині зберігається у фондах К-ПДІМЗ (Старенький, Левінзон 2018) та Інституту археології НАН України (Блажевич та ін. 2007, с. 87, колекція № 564). Цікаво, що найбільш ранні матеріали у фондах музею належать до 1947, 1954—1960 рр. тощо (Старенький, Левінзон 2018b, с. 352), що не співпадає з інформацією, поданою самим М. Борковським в авторському звіті.

У 1964 р. пам'ятку обстежив В. Збенович під час робіт Середньодністровської експедиції. Дослідник зібрав численний підйомний матеріал, яким була всіяна вся площа поселення. Були зафіксовані залишки щонайменше 20 розораних площадок: 11 вздовж західного та 8—9 вздовж східного краю мису (Збенович 1964, с. 3—4; табл. XVII).

У 2020 р. вперше обстежив цю пам'ятку автор [2], на орній поверхні поля було зібрано досить велику кількість кераміки, а також знаряддя праці переважно з кременю туронського горизонту. Тоді ж було визначено двошаровість поселення: більш архаїчні знахідки попередньо було визначено кінцем етапу BI або ж початку етапу BI—II (остання третина V тис. до н. е.), переважну ж більшість виявлених уламків кераміки — кінцем етапу BII (початок IV тис. до н. е.). В околицях села було виявлено і нові трипільські пункти, що і спонукало закріпити за давно відомою пам'яткою назву Голосків 1 (Левінзон та ін. 2022).

Вперше до визначення відносної хронології пам'ятки вдався його першовідкривач М. Борковський, який у широких межах відніс її до середнього Трипілля (Борковский 1965). Наступним був В. Збенович, виявлені під час розвідки 1964 р. фрагменти кераміки, цілком слушно він відніс до етапу BI (ймовірно, що пізніші матеріали етапу BII були виявлені у меншій кількості; Збенович 1964, с. 3—4).

Н. Виноградова, скориставшись матеріалами Середньодністровської експедиції, розглядала знахідки з Голоскова (верхній горизонт) серед таких пам'яток, як Незвисько III, Студениця (уроч. Гончариха), Бакота, Володимирівка. Синхронізуючи останні з фазою Кукутень B1, Кукутень-Бейчень (нижній горизонт). Характерними стилями розпису для цих пам'яток дослідниця вважала монохромний розпис групи ε та супутній йому поліхромний розпис групи δ (Виноградова 1972, с. 39)

На думку С. Рижова, верхній горизонт етапу BII належить до другої фази раковецької локальної групи — типу Мерешовка-Четецує III (Рижов 2003, с. 142). Т. Ткачук відніс його до синхронної першої фази шипинецької локальної групи, водночас виокремлюючи і мерешовські риси, що вказує на розташування поселення в межах контактної зони (Ткачук 2015, с. 55).

Польові дослідження. Першочергово було проведено поверхневий збір підйомного матеріалу (рис. 1; 2: 1—5; 5; 7: 1—14; 8: 1—6; 9: 6, 11, 15, 17—23), після якого було розбито три розвідкові траншеї розмірами 3 × 1 м. Траншеї 1 і 2 були розташовані на південному схилі мису, перша — ближче до стрілки, а друга — до західної межі поселення. Траншея 3 була закладена у центральній частині плато.

У траншеї 1 на глибині 0—0,6 м був зафіксований шар перемішаного чорнозему, насиченого фрагментами обмазки, кісток тварин, кераміки (рис. 2: 6, 7; 7: 17; 9: 3, 16), що за зовнішнім станом збереження майже не відрізнялись від зібраного на поверхні підйомного матеріалу (велика кількість сколів, подряпин, переважна окатаність країв, внаслідок неодноразового перемішування ґрунту під час глибокої оранки тощо).

Нижче залягав однорідний шар суглинку коричневого кольору. У суглинок були впущені дві неглибокі канави, що йшли у напрямку захід—схід паралельно південному крутому схилу мису. Глибина південної складала 0,15 м,

1. Звіт М. Борковського та лист тодішньому директору Інституту археології С. Бібікову був випадково виявлений на початку 2022 р. в особистому архіві О. Цвек. Автор висловлює подяку старшому науковому співробітнику Інституту археології НАН України, к. і. н. Е. Овчинникову за передачу цих матеріалів у фонди К-ПДІМЗ. Наразі документи опрацьовуються та будуть незабаром опубліковані.
2. Автор завдячує віднайденню поселення Голосків 1 співробітнику ОАСУ К. Хімічу, який люб'язно поділився інформацією про виявлені ним тут старожитності Кукутень-Трипілля.

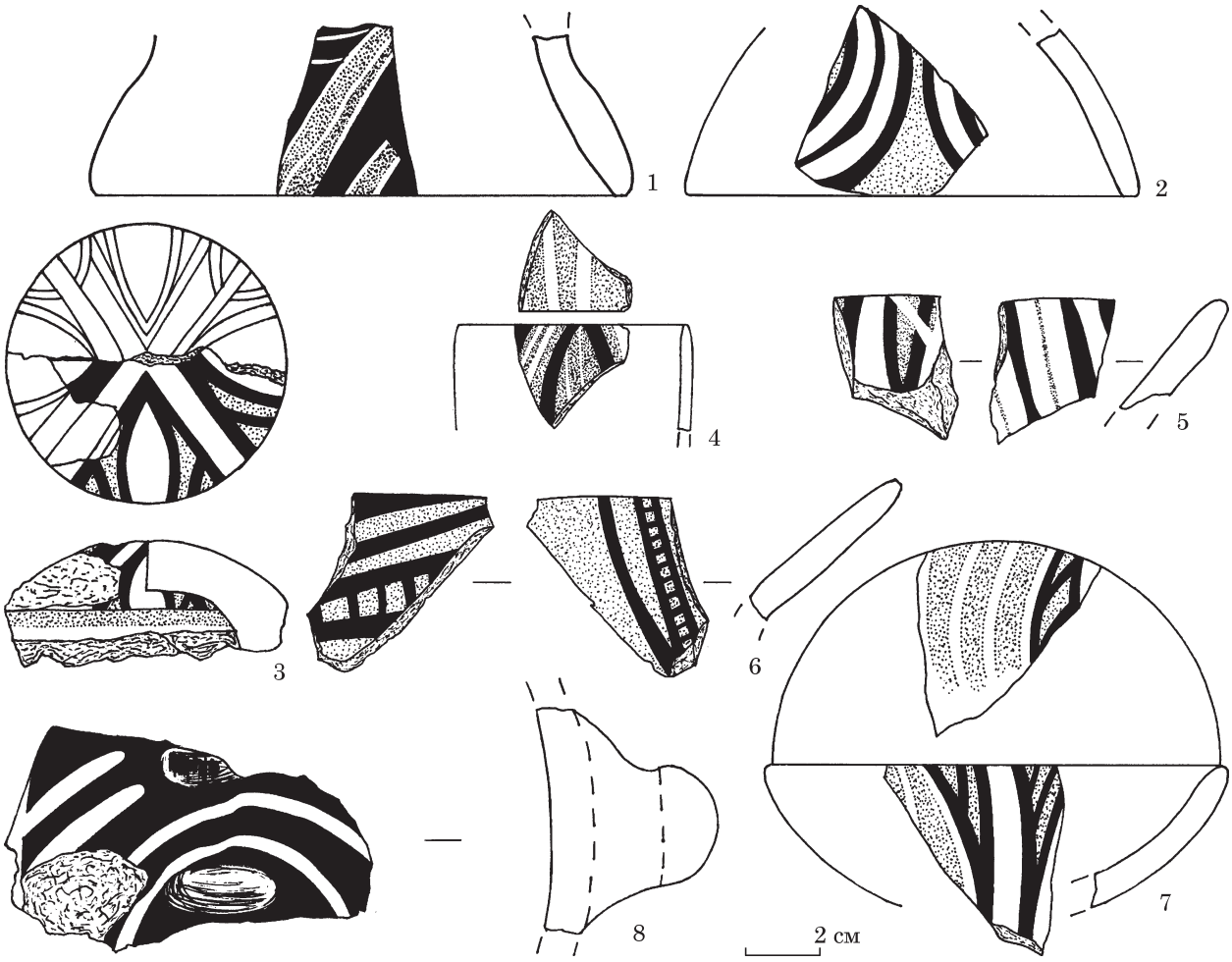

Рис. 1. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (нижній горизонт)

ширина — 0,65 м; глибина північної — 0,1 м, ширина — 0,4 м. Відстань між ними досягала 0,45 м. Внутрішнє заповнення складав той же чорноземний шар. Задля вивчення структури цих об'єктів траншею 2 було розширено у західному напрямку ще на 1 м.

Також поблизу південної стінки траншеї було виявлено темну пляму (яму?), діаметром близько 0,55 м, розкопки якої не проводились через малу площу, об'єкт був законсервований.

З огляду на розташування вищеописаних канав і стратиграфічну ситуацію, попередньо можна говорити про їх доволі пізнє походження. Можливо, вони обмежували територію орного поля з південної сторони та могли накопичувати зайву дощову воду на межі з крутим схилом. Можливо, їх було прокладено за радянського часу під час меліораційних заходів.

У траншеї 2 до відмітки 0,6 м був простежений аналогічний попередньому перемішаний чорнозем з перевідкладеним матеріалом трипільської культури. На глибині 0,7—1,1 м ґрунт поступово ущільнювався, а серед матеріалів переважали знахідки етапу BII (рис. 6; 7: 15, 16, 18—22; 8: 7—10; 9: 1, 2, 4, 5, 7—10, 12—14).

На рівні 0,75 м у східній стінці траншеї було зафіксовано об'єкт, подібний до виявлених у траншеї 1 канав. Він мав уступ, що поглиблювався з півночі на південь на 0,2 м, сама канава мала впуск від 1,0 м і досягала розмірів 1,0 м завширшки і 0,15 м завглибшки.

На рівні 1,2—1,3 м зафіксовано шар темного суглинку, в ньому зростає відсоток керамічних матеріалів ранішого горизонту — кінця етапу BI, а також кістки тварин темно-сірого (і навіть чорнуватого) кольорів. Переважна більшість фрагментів посуду були вкриті кіркою вапнякової патини. Надалі до відмітки 1,5 м кераміка нижнього шару переважала, знахідки верхнього горизонту траплялись все одно, але в меншій кількості.

Зафіксована ситуація вказує на значне осідання культурного шару в бік схилу на південь та перемішування двох хронологічних горизонтів поселення внаслідок постдепозиційних процесів. На користь цього, наприклад, свідчать реставровані розвали посудин, різні фрагменти яких були виявлені на глибині 0,9—1,1 та 1,1—1,3 м (рис. 6: 5), а також 0,9—1,0 та 1,3—1,5 м (рис. 2: 8) відповідно.

На глибині 1,46 м було зафіксовано компактно розташований шар випаленої глиняної обмазки, що є залишками спаленого житла — площадки, а саме її краю, можливо, кута.

Рис. 2. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (нижній горизонт)

Фрагменти обмазки містили домішку полови, на зовнішній поверхні деяких з них збереглись відбитки дерев'яних плах. Товщина обмазки складала близько 5—10 см. А розміри окремих шматків коливались від 5 до 20 см довжиною і від 5 до 15 см шириною. Розміри зафіксованої частини площадки складали 1,2 × 0,7 м, решта об'єкта йшла у східну стінку траншеї.

З-під одного зі шматків обмазки було видобуто фрагмент миски з пальцевим вдавленням і погано збереженим розписом, характерним для матеріалів нижнього горизонту пам'ятки — кінця етапу BI. Залишки площадки лежали на рівні білуватого материка з включеннями вапнякової породи, шар густо помережаний кротовинами. У цей шар поруч з площадкою також був впущений округлий об'єкт діаметром 0,6—0,7 м.

З огляду на незначну площу виявленої площадки, розборка її не проводилась, а після проведеної зачистки, фото- та відеофіксації, об'єкти в траншеї було законсервовано.

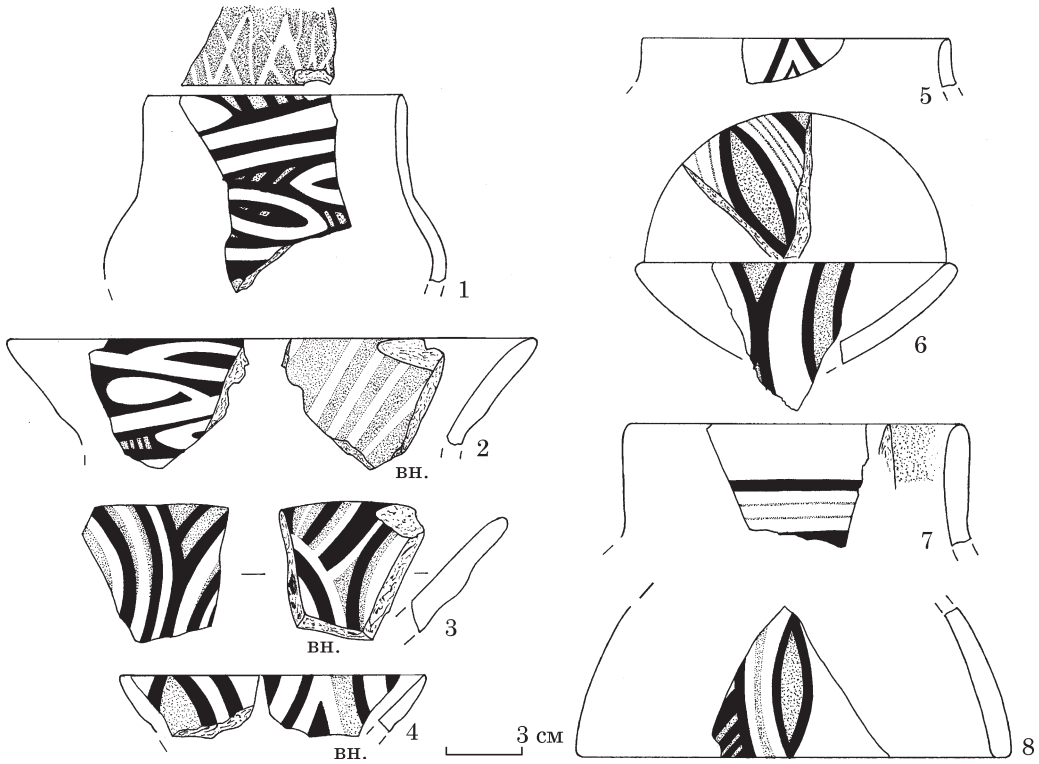

Рис. 3. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (нижній горизонт)

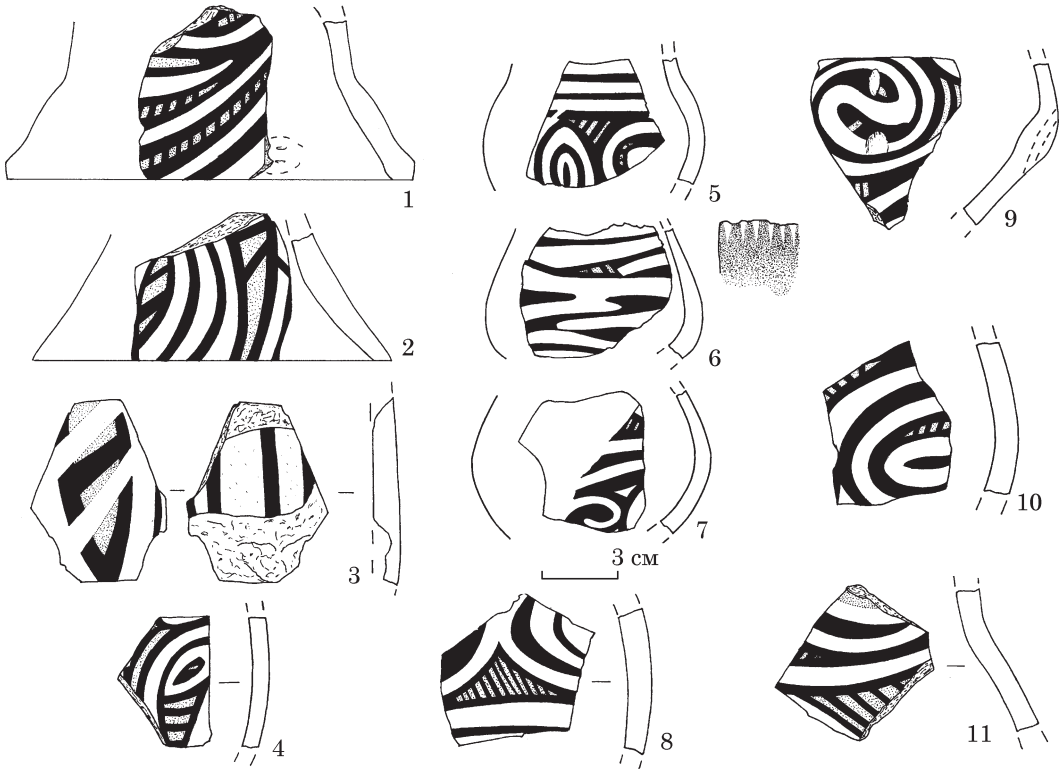

Рис. 4. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (нижній горизонт)

Із рівня площадки відібрано остеологічний матеріал для проведення радіовуглецевого аналізу, здійсненого в Познанській лабораторії. Результати дослідження будуть опубліковані згодом.

Стратиграфія в останній траншеї 3 вказувала на повну руйнацію культурного шару внаслідок багаторічної глибокої оранки сільськогосподарською технікою. Від рівня денної поверхні і до позначки 0,26 м був простежений перемішаний чорнозем, насичений фрагментами керамічного посуду, кістками тварин, обмазкою тощо. Нижче вже простежувався ма-

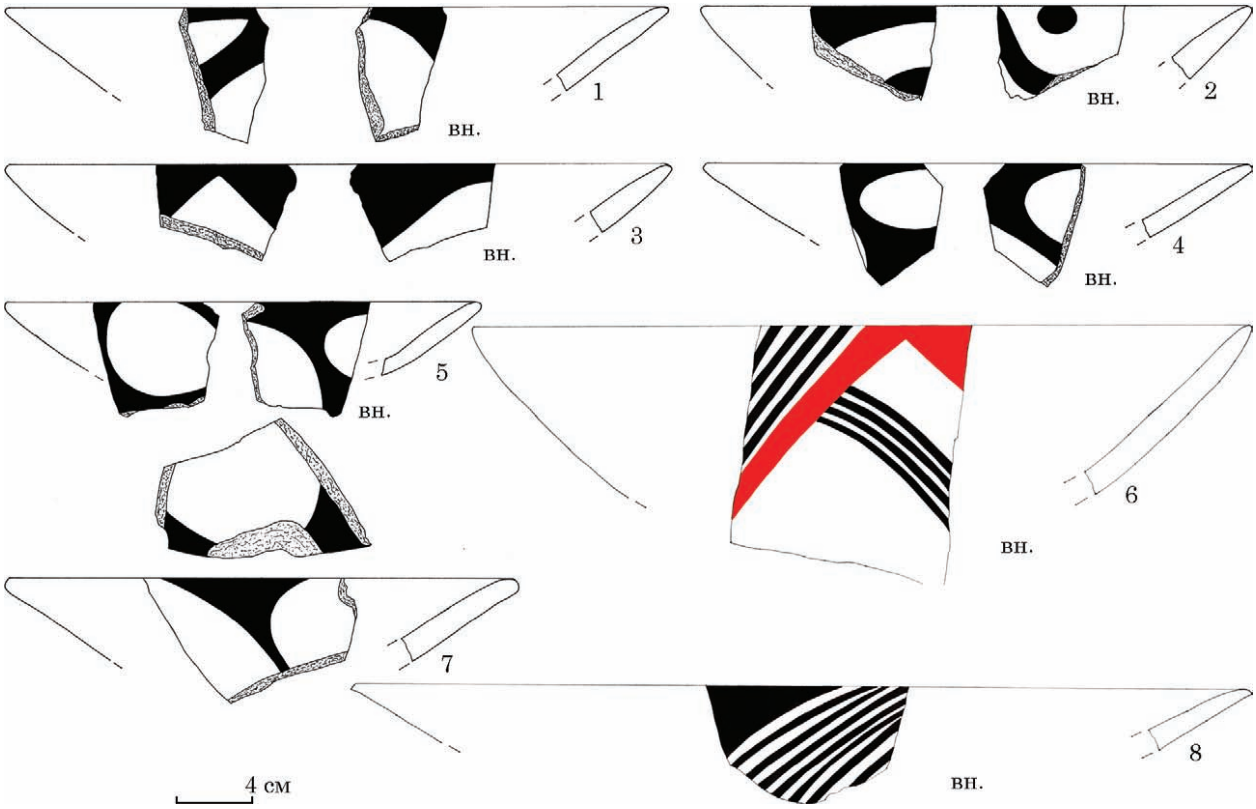

Рис. 5. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (верхній горизонт)

териковий суглинок світло-коричневого кольору аналогічний тому, що був зафіксований у траншеї 1.

Опис матеріалу. Як відомо, найбільш масовим і важливим для локально-хронологічного поділу матеріалом для трипільських пам'яток, є керамічний посуд. З огляду на те, що закриті комплекси повністю не досліджувались, статистична оцінка розподілу виявлених матеріалів не проводилась.

Проте аналіз керамічних знахідок дозволяє зробити попередні висновки щодо місця цієї пам'ятки у схемі відносної хронології та щодо таксономічного поділу пам'яток регіону.

Так, найбільш репрезентативні знахідки походять з орної поверхні пам'ятки (підйомний матеріал) і траншеї 2.

Аналіз керамічного матеріалу дозволяє говорити про наявність двох горизонтів: нижнього кінця етапу BI (остання третина V тис. до н. е.) та верхнього кінця етапу BII (початок IV тис. до н. е.).

Матеріал нижнього горизонту (рис. 1—4) відрізняється за техніко-технологічними характеристиками, складом формувальних мас, орнаментикою. Традиційно посуд Кукутень-Трипілля поділяється на дві категорії: столовий і кухонний.

З високою імовірністю до кухонного посуду нижнього горизонту можна віднести два фрагменти вінець горщиків (рис. 9: 1, 2), що походять з траншеї 2. Черепок сіруватого кольору, тісто містить традиційну для ранніх етапів розвитку Кукутень-Трипілля домішку товченого шамоту, зерна його доволі крупної фракції і досягають у розмірах до 0,6 см. Вінця плавно відхилені назовні, зі звуженою шийкою. Вони позбавлені будь-якого декорування, один екземпляр має на поверхні неглибокі сліди пальцевого загладжування (рис. 9: 1), а інший — дуже тонкий коричневий шар ангобу зовні (рис. 9: 2).

Столовий посуд поділяється на орнаментований заглибленим орнаментом і розписний. До посуду першої групи належить лише один фрагмент з підйомного матеріалу (рис. 2: 4). Хоча цілком імовірно, що він може належати і до верхнього горизонту пам'ятки. У невеликому відсотку аналогічні знахідки траплялись, наприклад, на синхронній другому горизонту пам'ятці Кам'янець-Подільський Татариски 3950—3900 cal BC (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka 2021, fig. 13). Враховуючи поверхневий характер знахідки, визначити достовірно її датування неможливо.

Переважну більшість зразків розписного посуду нижнього горизонту складали фрагменти з поліхромним орнаментом. Траплялась і значна частка уламків з окатаною поверхнею і знищеними розписами внаслідок ерозії, сільськогосподарської діяльності, хімічного складу ґрунтів, атмосферних явищ тощо. Окрім як за складом тіста, здійснити розподіл останніх між горизонтами було неможливо.

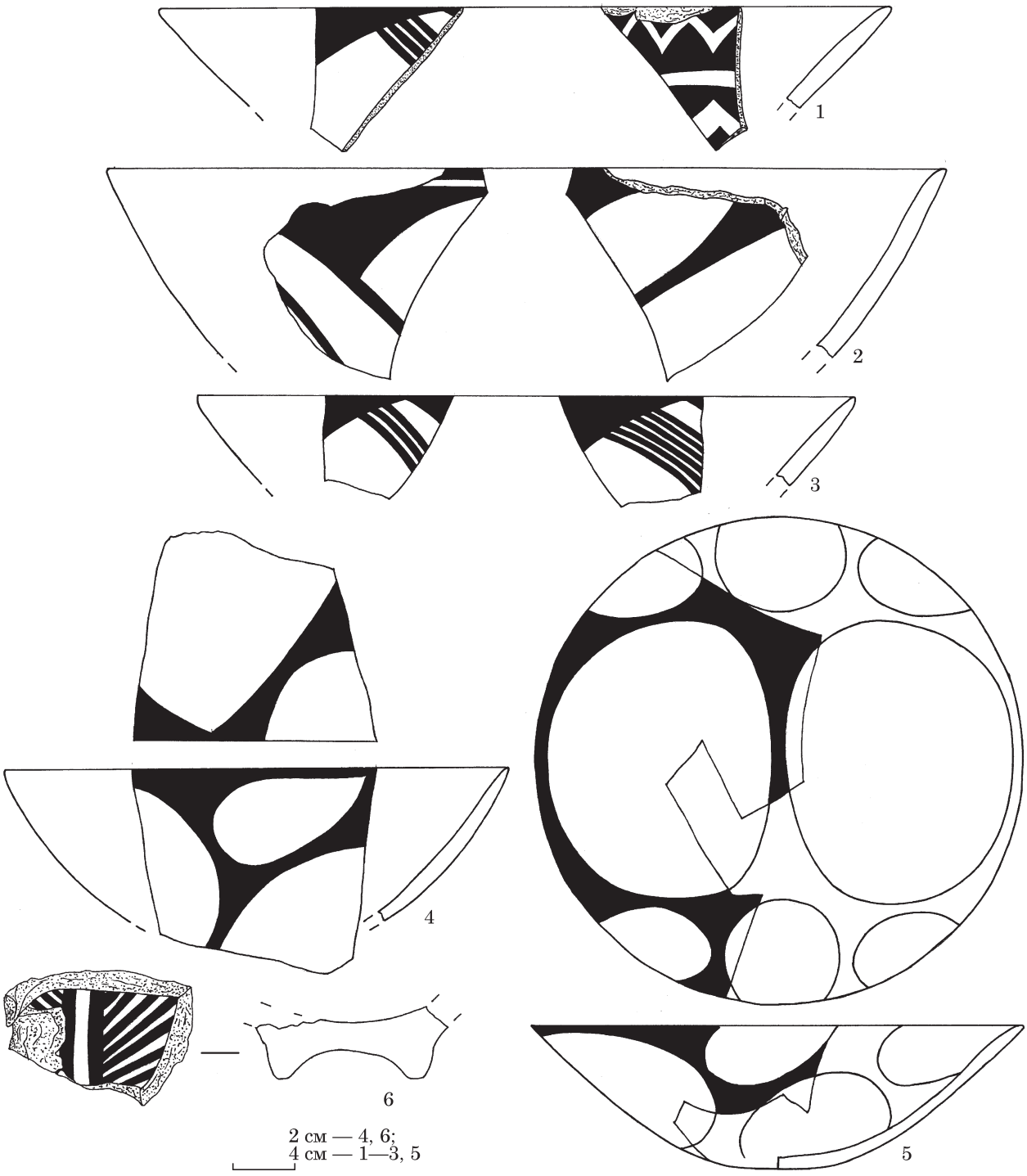

Рис. 6. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (верхній горизонт)

Що ж до екземплярів зі збереженим розписом, то це були фрагменти кераміки, випаленої в оксидаційному середовищі, черепок має забарвлення різних відтінків помаранчевого, жовтого, теракотового кольорів. Найчастіше тісто має значну домішку товченого червонуватого шамоту різної фракції: від дрібної до доволі крупної. Тонкостінні вироби (переважно кубки) виготовлялися з чистої відмуленої глини, тісто містило лише домішку дрібнофракційного піску. Подекуди у тісті виробів обидвох видів трапляються такі домішки як зерна товченого вапняку, органіка, жорства тощо. Зрідка траплялись фрагменти з черепком сірого кольору, здебільшого вони мали сліди повторного випалу внаслідок пожежі (рис. 2: 8; 3: 3).

Зовнішня поверхня виробів у переважній більшості покривалась тонким шаром світло-жовтого тонкоструктурного ангобу. На формах посуду закритого типу ангобом (або фарбою червоного кольору) покривалась і внутрішня поверхня вінець. Поверх ангобу наносився поліхромний розпис по всій поверхні виробу, виконаний трьома фарбами (червона, чорна і біла) у різних поєднаннях. Виділяються такі його різновиди.

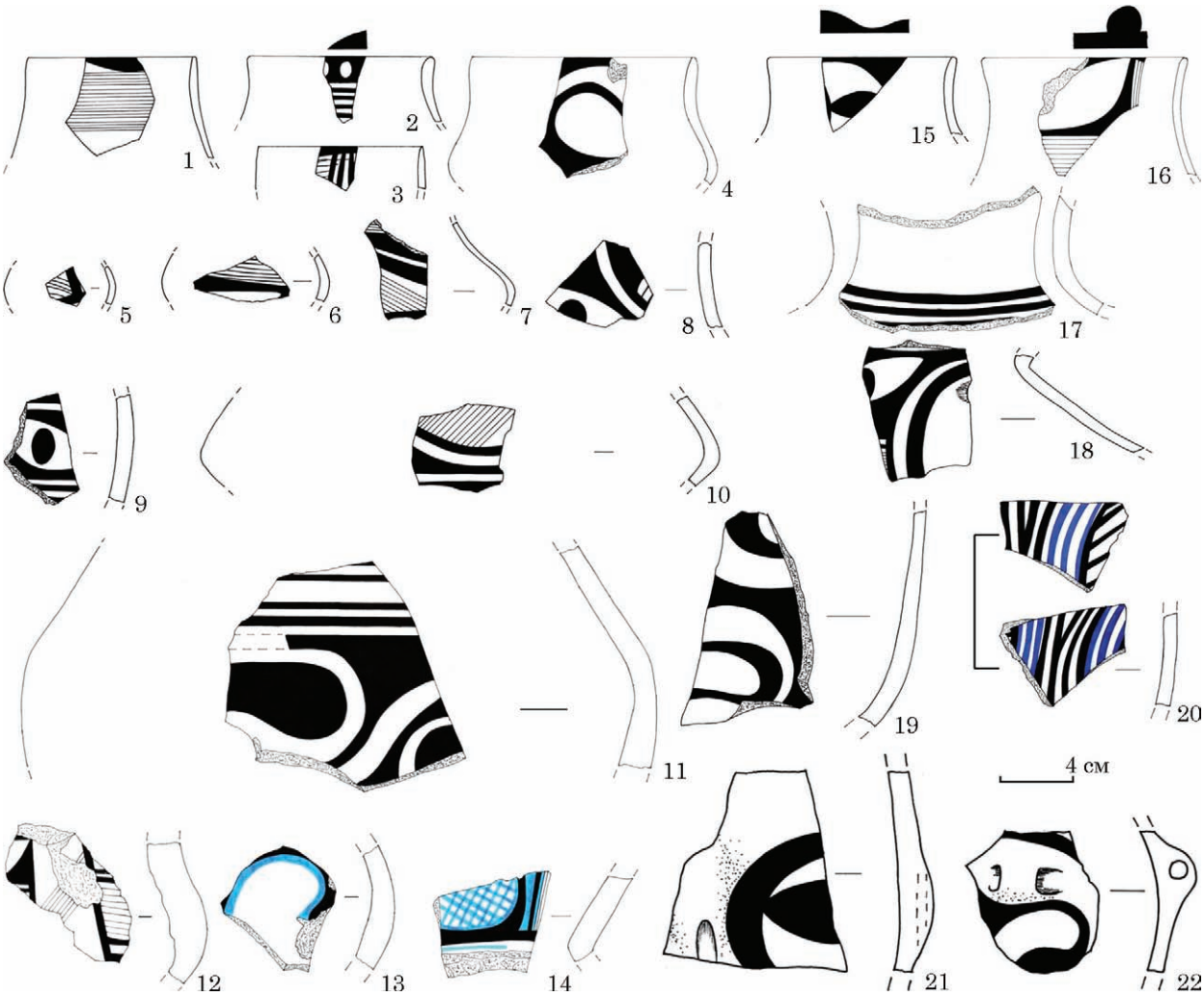

Рис. 7. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (верхній горизонт)

1. Поверх ангобу наносився шар червоної фарби, що відігравав роль фону, по ньому здійснювався розпис чорною фарбою, який доповнювався білими лініями (рис. 1: 1, 3—5; 2: 3, 5, 8—9; 3: 1, 2, 4, 8; 4: 1—5, 7—10). Нерідко біла фарба необережно наносилась на поверхню, покриваючи чорні елементи. А в окремих випадках і взагалі пересікала під кутом нижні шари, покриваючи їх білою фарбою (рис. 1: 5; 3: 2; 4: 3).

2. Поверх ангобу аналогічно наносилась червона фарба, по ній ішов основний малюнок білою фарбою, що у свою чергу доповнювався чорними лініями (рис. 1: 2; 3: 3).

3. Найменш вживаним є поліхромний розпис, де роль фону відігравала біла фарба, поверх якої розпис виконувався чорною, а потім червоною фарбами (рис. 3: 6).

Також трапляються вироби з біхромними композиціями, де розпис чорною і білою фарбою виконувався по світло-теракотовому або червоному ангобу, що відігравав роль орнаментального фону (рис. 1: 7; 2: 1—2; 3: 7; 4: 6, 11). Один артефакт по природній поверхні був пофарбований чорною фарбою, розпис на якій здійснено білою фарбою (рис. 1: 8). Один екземпляр поверх ангобу покритий яскраво-червоною фарбою, по якій нанесено чорний розпис (рис. 1: 6).

До фрагментів з монохромним чорним орнаментом, нанесеним поверх світлого ангобу, слід віднести фрагмент перемички біноклеподібної посудини та коротке вінце посудини (рис. 2: 7; 3: 5).

Найчастіше трапляються такі орнаментальні елементи, як спіралі (рис. 2: 1, 3, 8, 9; 4: 4, 7—10), вертикальні лінзоподібні овали з паралельними стрічками (рис. 1: 4; 3: 4, 6, 8). Особливо вирізняється нанесення різних типів штриховки на внутрішній поверхні вінець кубків та однієї амфори, що виконувалася білою фарбою на червоному тлі: доволі хаотична необережна штриховка (рис. 3: 1), звисаючі тонкі трикутники (рис. 4: 6), паралельні вертикальні та діагональні лінії (рис. 1: 4; 3: 2).

Доволі частим елементом на посуді є штрихування незафарбованих червоних полів чорними паралельними короткими лініями (рис. 1: 6, 7; 2: 1—3, 5, 8, 9; 3: 1, 2, 8; 4: 1—2, 4—11).

На багатьох екземплярах збереглись сліди подальшого лощення зовнішньої поверхні виробів, внаслідок якого вони отримували характерний блиск.

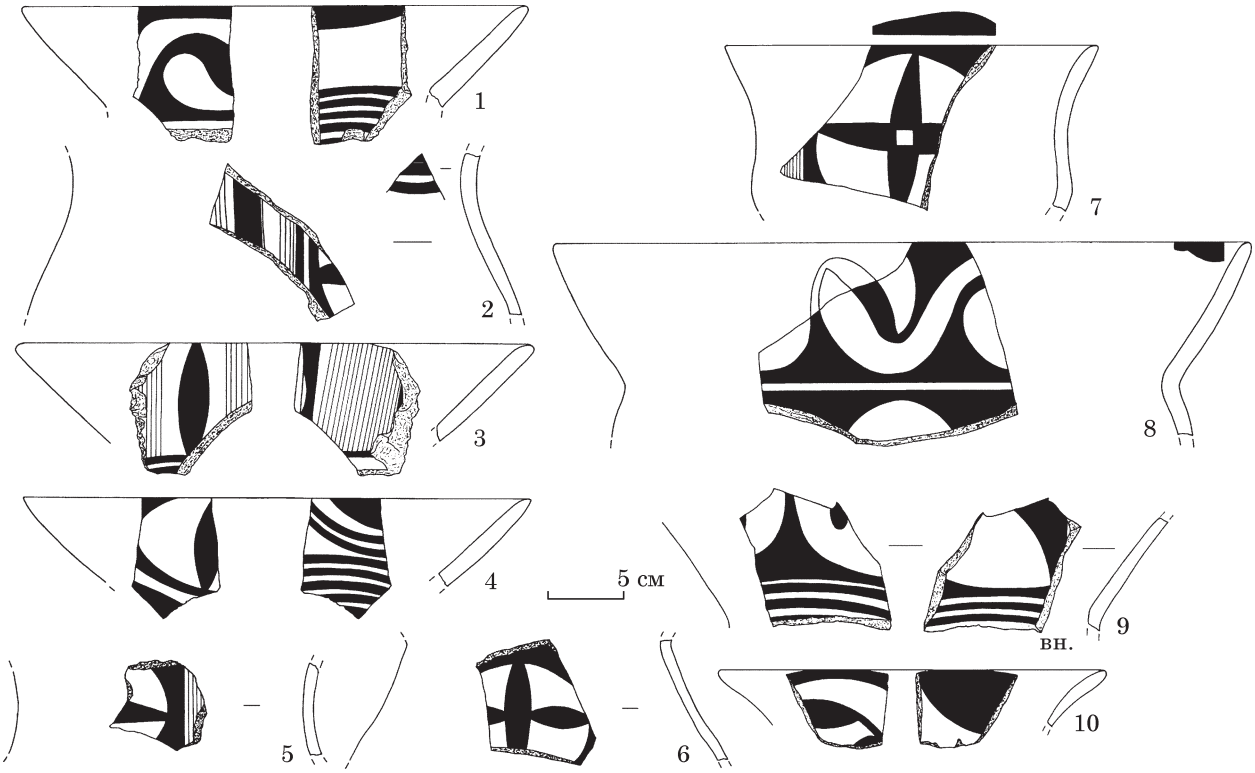

Рис. 8. Фрагменти посуду з поселення Голосків 1 (верхній горизонт)

За морфологічним поділом, виокремлюються такі групи посуду: миски (рис. 1: 5; 3: 3, 6) кубки (рис. 1: 4; 3: 1; 5—7), амфори (рис. 1: 6; 2: 8; 3: 2, 4), покришки (рис. 1: 3; 4: 1), біноклеподібні посудини (рис. 1: 1, 2; 2: 6, 7; 3: 8), посудини на підставках (рис. 4: 2), посудина типу «зерновик» (рис. 2: 10). Можливо, до нижнього горизонту належить і зразок дрібної пластики, що може бути інтерпретований як мініатюрна модель черпака (рис. 9: 15).

Що ж стосується керамічних знахідок верхнього горизонту етапу BII (рис. 5—8; 9: 3—14), вони також розподіляються на дві техніко-технологічні категорії: кухонний і столовий посуд.

Кухонний посуд представлений виробами сірого кольору, випал відновний. Тісто неоднорідне, містить домішку товченої черепашки Unio. Переважно це фрагменти горщиків (рис. 9: 3—9), а також одна мисочка (рис. 9: 10). Вінця, шийка та плічка горщиків декорувались різними видами і поєднаннями заглибленого орнаменту: защипами і вдавленнями (рис. 9: 3, 7, 8), розчосами (рис. 9: 7, 9), наліпами (рис. 9: 9), відбитками палички і фігурними прокресленнями (рис. 9: 4—6, 8). Нерідко внутрішня поверхня також покривалася горизонтальними рядами розчосів (рис. 9: 4, 7—9).

Столовий посуд представлений фрагментами виробів високої якості, виготовленими з добре відмуленої глини, що містить невелику домішку дрібнофракційного піску. Подекуди у тісті траплялися включення товченого вапняку, органіки, жорстви. Черепок має теракотове забарвлення, міцну структуру, випал однорідний оксидаційний. Поверхня могла покриватись дуже тонким шаром ангобу, що наносився пензлем, а могла одразу піддаватись лощенню. Декорування відбувалось монохромним чорним (або відтінками коричневого) розписом. Подекуди зустрічається і біхромний розпис у поєднанні чорного і білого або червоного кольорів, де останні відіграють допоміжну роль (рис. 5: 6; 7: 13, 14, 20).

За морфологією виокремлюються такі групи посуду: миски (зокрема і зооморфні), кубки, амфори, грушоподібні посудини, кратери, біноклеподібні посудини.

Перший тип мисок належить до зрізаносферичних. Особливо добре це простежується на більш повних формах. Вони мають округлі стінки, що плавно переходять у дно (рис. 5: 5, 6; 6: 2, 4, 5). Наявні екземпляри зрізано-конічної форми, вінця яких стоять під гострішим кутом і, ймовірно, мали різкий перехід до дна (рис. 5: 4, 7; 6: 1, 3). Форму інших виробів визначити важче через сильну фрагментованість.

Серед орнаментальних схем переважають негативні овали, утворені чорним монохромним розписом (рис. 5: 4, 5, 7; 6: 4), у склеєному розвалі однієї миски чітко впізнається «вісімкоподібна» схема (рис. 6: 5). Також трапляються фрагменти з діагональними стрічками з багатьох паралельних тонких ліній (рис. 5: 6, 8; 6: 3), кола (рис. 5: 2), трикутники (рис. 5: 3) тощо. Привертає до себе увагу фрагмент миски з двома фризами з негативних трикутників по внутрішній поверхні виробу (рис. 6: 1). Знайдено миски і з біхромним розписом (рис. 5: 6; 7: 20).

Одна зооморфна мисочка має невеликі розміри, типову для цих артефактів форму, дві

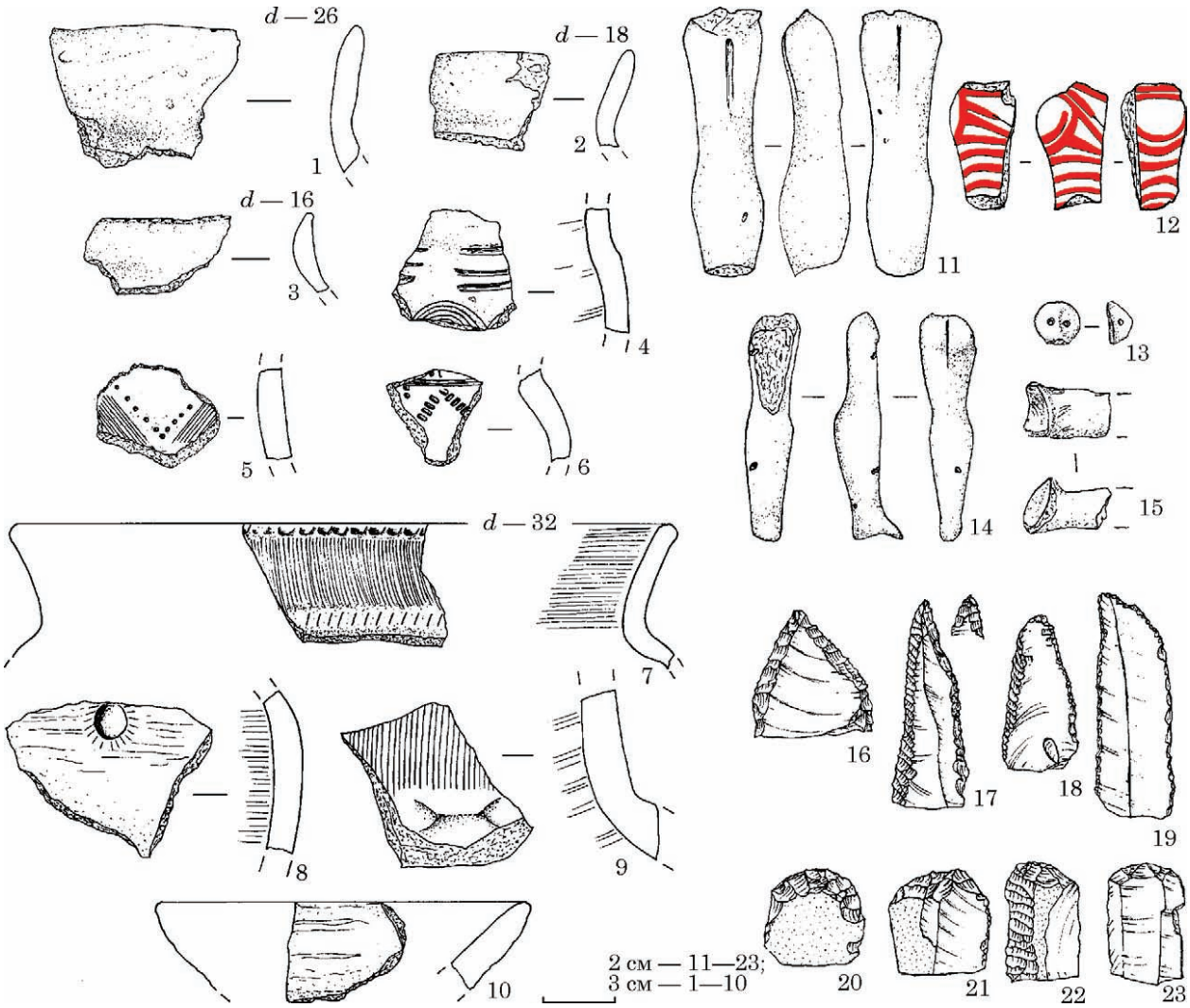

Рис. 9. Знахідки з поселення Голосків 1 (1—15 — кераміка, 16—23 — кремінь)

невеликі ніжки, всередині декорована радіальною схемою (рис. 6: 6).

Кубки мають доволі плавні форми з прямими дещо зведеними досередини вінцями і опуклими тулубами (рис. 7: 1, 6), один екземпляр наближається до гостроребероної форми (рис. 7: 7). За розмірами виділяються маленькі (рис. 7: 1—7) і великі (рис. 7: 15, 16). Декорувались багаторядовими горизонтальними лініями (рис. 7: 1), негативними овалами (рис. 7: 2), S-подібними дугами (рис. 7: 4), зіркою з трьох лінзоподібних овалів, вписаною в негативний овал (рис. 7: 15), лицевою схемою (рис. 7: 16). Деякі вінця декоровані зсередини фестонами (рис. 7: 2, 15, 16).

Амфори або ж округлотілі посудини мають опуклі тулуби з ручками-провушинами, звужені горловини (рис. 7: 18, 21, 22; 8: 6). Декорувались лицевою схемою (рис. 7: 18), лінзоподібним овалом (рис. 7: 21), S-подібною дугою (рис. 7: 22) та зіркою з трьох лінзоподібних овалів у негативному овалі (рис. 8: 6).

Одна грушоподібна посудина має високі прямі вінця декоровані трьома чорними горизонтальними лініями (рис. 7: 17).

Кратери поділяються на два типи: перший тип — це невеликі відкриті посудини з невираженими вінцями і плавним профілем, другий — це великі посудини з високими, широко розгорнутими вінцями-розтрубами.

До першого типу належать три посудини, декоровані зірками з чотирьох лінзоподібних овалів (рис. 8: 2, 7) або чотирьох гострих трикутників (рис. 8: 5), усі вони вписані в негативні овали, а ті у свою чергу в метопи. Вінця зсередини декоровані фестонами (рис. 8: 2, 7).

Кратери другого типу представлені п'ятьма екземплярами. Їх великі вінця розписані з двох сторін композиціями у вигляді S-подібних дуг (рис. 8: 1, 8), вертикальними лінзоподібними овалами і метопами (рис. 8: 3, 4), лицевою схемою (рис. 8: 9). Можливо, до цього ж типу належить і невелика посудина з розгорнутими вінцями і монохромним розписом по ним (рис. 8: 10).

Центральна частина циліндра біноклеподібної посудини представлена фрагментом із монохромним метопним розписом і лицевою схемою (рис. 7: 12). Також було виявлено один окатаний фрагмент пласкої перемички, що мала форму овалу.

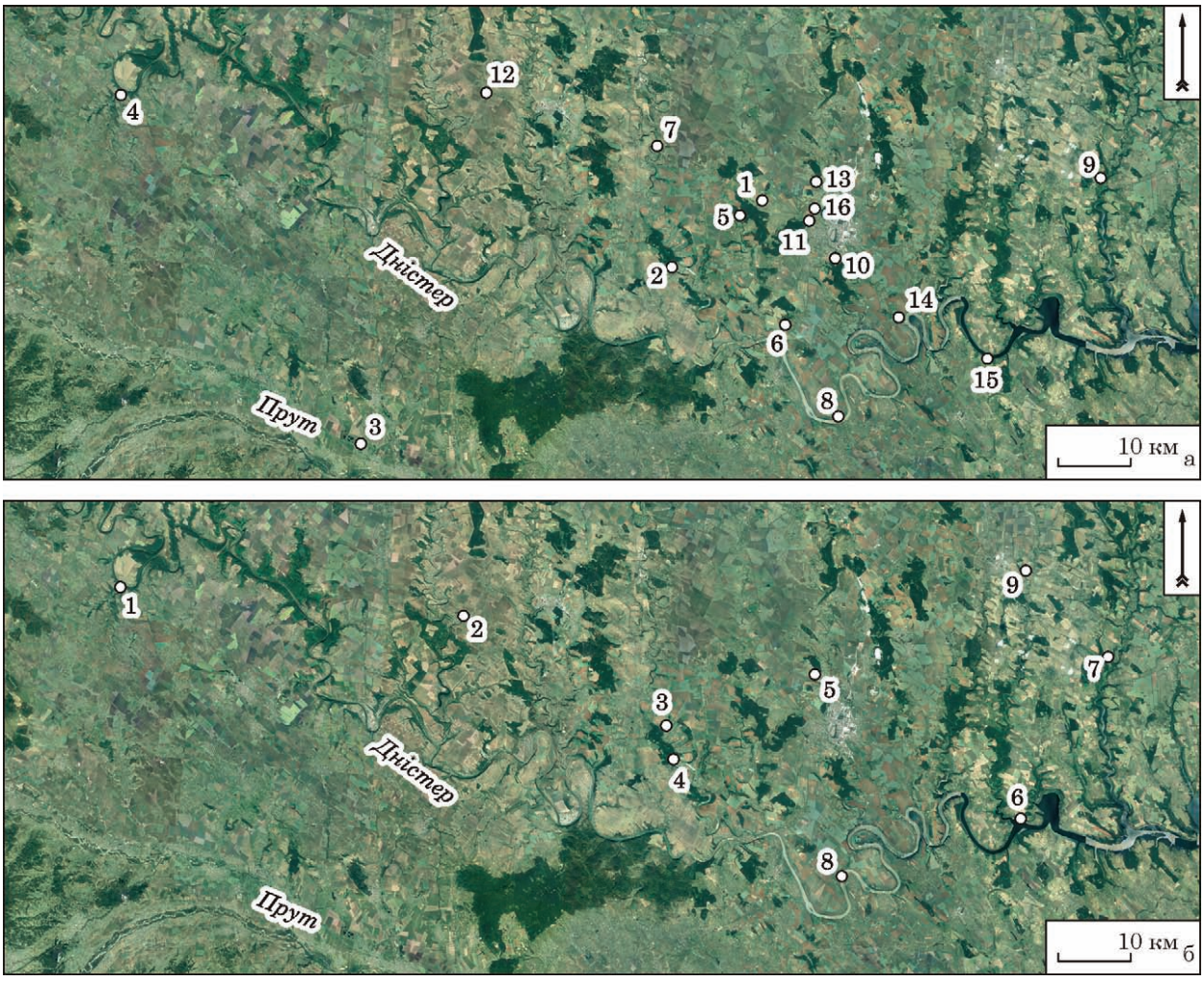

Рис. 10. Карта згадуваних у публікації основних пам'яток Трипілля: а — кінця етапу Трипілля BI (1 — Кадиївці уроч. Бавки; 2 — Кудринці I; 3 — Шипинці A; 4 — Незвисько II; 5 — Фридрівці; 6 — Гаврилівці уроч. Стінка; 7 — Підпилип'я; 8 — Гринчук; 9 — Тимків I; 10 — Кубачівка; 11 — Козак; 12 — Глибочок; 13 — Голосків 1; 14 — Велика Слобідка уроч. Хрещате; 15 — Бабин уроч. Яма; 16 — Зіньківці 4—6); б — етапу Трипілля BII (1 — Незвисько III; 2 — Більче-Золоте Парк II; 3 — Збручанське; 4 — Кудринці II; 5 — Голосків 1; 6 — Студениця уроч. Ланок; 7 — Тимків II; 8 — Малинівці; 9 — Дунаївці)

Окремі фрагменти невизначеного посуду були декоровані S-подібними дугами (рис. 7: 11, 19), лицьовими схемами (рис. 7: 8, 9) тощо.

Було виявлено і невелику кількість зразків антропоморфної жіночої пластики (рис. 9: 11—14), усі екземпляри, більш імовірно, належать до другого горизонту пам'ятки. Це фрагменти ніг (рис. 9: 11, 12, 14), невелика голова із носом виконаним защипом і очима-проколами (рис. 9: 13). Один фрагмент стегна декорований червоними горизонтальними лініями, що повністю покривають поверхню виробу (рис. 9: 12). Ці артефакти є типовими зразками для середнього етапу розвитку Трипілля, їх слід пов'язувати з підтипом c2, за типологією А. Погожевої (1983). Подібний комплекс можемо бачити на синхронній пам'ятці Кам'янець-Подільський уроч. Татариськи (Levinzon, Diachenko, Sobkowiak-Tabaka 2023).

Що ж стосується знарядь праці, то переважна їх більшість була виготовлена з кременю туронського горизонту. Сировина якісна однорідна, має темно-коричневий колір, просвічується, її родовища зазвичай пов'язують з Волинню. Серед виробів виявлено такі: заготовка для наконечника стріли (рис. 9: 16), свердла-проколки (рис. 9: 17, 18), ніж (рис. 9: 19), кінцеві скребачки (рис. 9: 20, 21), серповий вкладень із типовою заполіровкою робочого краю (рис. 9: 22) тощо.

Обговорення. Виявлений керамічний матеріал на двошаровій пам'ятці Голосків 1 дав змогу внести уточнення щодо її відносного датування, а також запропонувати деякі зміни до схеми локально-хронологічного поділу пам'яток Середнього Трипілля на Дністрі.

Аналіз матеріалу нижнього горизонту Голоскова 1 відзначається абсолютним переважанням розписного посуду (лише один екземпляр із заглибленим орнаментом був виявлений на поверхні зораного поля), що відрізняється доволі архаїчною стилістикою розпису і морфологією деяких типів посуду, що не дозволяє

співвідносити їх з матеріалами заліщицької локальної групи етапу BI—II.

У цей же час для фінальних пам'яток етапу Трипілля BI / Кукутень A4, таких як Дрегушень (Crîşmaru 1977), Ожево-острів (Черновол 2022), Волошкове (Черновол та ін. 2021), Жури (Палагута 2016), Кам'янець-Подільський Старий замок (Овчинников та ін. 2013; Нечитайло та ін. 2022) тощо, є характерним збереження більшого чи меншого відсотка посуду із заглибленим орнаментом. Тобто стилістично простежується проміжний характер подібних до Голоскова 1 матеріалів. Точно встановити їхнє хронологічне місце серед інших пам'яток дозволить радіовуглецеве датування та ширші археологічні дослідження.

Кераміка з Голоскова 1 знаходить найбільше аналогів серед матеріалів із поселення Кадиївці-Бавки (Рудинський 1927, с. 123, табл. XXIX; Пассек 1949, с. 45, рис. 15). Невеликі розкопки тут були проведені в 1926 р. М. Рудинським. Ним було зафіксовано декілька глинобитних площадок, а також залишки гончарного горна. Керамічний комплекс було розділено на групу А (з поліхромним розписом) та В (монохромним; Рудинський 1927, с. 137).

Згодом стали відомі й інші пам'ятки з матеріалами подібними до Кадиєвець А. Передусім слід згадати колекцію артефактів опрацьованих Т. Пассек з Кудринець (Passek 1935, pl. IV; V; fig. 1—9; Пассек 1949, с. 49, рис. 18). Як пізніше зазначала сама дослідниця, саме матеріал з Кадиєвець, а також Кудринець дозволив їй синхронізувати їх зі стратиграфічно датованими пам'ятками фази Кукутень А в Румунії (Пассек 1949, с. 16). Наступними згадаємо неподалік розташовані Фридрівці (Сіцінський 1930, с. 37, мал. 9; Пассек 1949, с. 46, рис. 16: 5), а також епонімну пам'ятку Шипинці А (Childe 1923; Кандиба 2004).

Н. Виноградова, опрацювавши матеріали з Кадиєвець, підтвердила двошаровість пам'ятки з огляду на різницю у формах, техніці розпису й орнаментальних мотивах посуду двох горизонтів. Старожитності нижнього горизонту дослідниця вважала подібними до матеріалів етапу BI з Незвиська II та Шипинець А. Верхній горизонт було віднесено до заліщицької групи етапу BI—II (Виноградова 1983, с. 36).

Уперше термін «кадиєвецький тип пам'яток» з'явився у роботах Т. Мовші. Дослідниця зазначала таке: «*Близькими до поселень нижніх горизонтів Незвиська є пам'ятки кадиєвецького типу: Кадиївці (урочище Бавки), Кудринці (нижній горизонт), Жванець (урочище Стінка)* [тут напевно мається на увазі поселення Гаврилівці (уроч. Стінка) — Є. Л.] *та ін.*» (Мовша 1985, с. 212). Надалі згадував про кадиєвецький тип і С. Рижов, зауважуючи на певній його своєрідності поруч з пам'ятками типу Незвиська II і Василівка (Рижов 2021, с. 36).

У свою чергу, на нашу думку, до пам'яток кадиєвецького типу слід додати також і Підпилип'я (нижній горизонт) (Фонди К-ПДІМЗ), Гринчук (нижній горизонт) (Відейко 2004), Тимків I (Ткачук, Яковишина 2018), Кубачівку (нижній горизонт) (Фонди К-ПДІМЗ; Левінзон та ін. 2022), Козак I (фонди К-ПДІМЗ), Глибочок (Сохацький 1993, рис. 3—4; 2004), можливо, Велику Слобідку уроч. Хрещате (нижній горизонт) (Мовша 1984, с. 15, рис. 3: 4, 5), Бабин уроч. Яма (Яковишина 2021) та групу невеликих компактно розташованих поселень Зіньківці 4—6 (розвідки автора; рис. 10: а).

Доволі проблематичним виглядає питання хронології цього типу пам'яток. На сьогодні маємо лише одну абсолютну дату, що була отримана власне для епонімної пам'ятки Кадиївці (уроч. Бавки) — 5400 ± 70 BP (Бурдо, Ковалюх 1999, с. 75), за калібрацією ця дата відповідає інтервалу 4357—4049 cal BC. Щоправда, враховуючи неможливість встановити, до якого з шарів поселення належали відібрані для аналізу зуби, її використання є сумнівним.

Що стосується відносної хронології, то більш розробленими є схеми румунських дослідників. Так, А. Ніцу поселення Кадиївці (уроч. Бавки) та Кудринці разом із румунськими пам'ятками Секерешть-Тіносул, Скинтея і Кетрешть відносив до субфази A3b (Nițu 1978—1979, p. 152), що синхронізується з кінцем етапу BI. У періодизаційній схемі (окрім вищезгаданих) до синхронних пам'яток він зараховував також такі поселення як Ізвоаре II 2, Феделешень, Ясси-Сплаюл Бахлуй, Руджиноаса, Дарабани I та, власне, Кудринці, Кадиївці-Бавки, Незвисько, Кадиївці-Бураківка (Nițu 1980, tabl. 1). Остання пам'ятка все ж, найімовірніше, належить до етапу CI, а Дарабани I до ранішого часу. До подібних пам'яток мабуть слід зараховувати також і поселення Преутешть (Popovici 2000, p. 333, fig. 51). Для поселення Скинтея, наприклад, отримано радіовуглецеві дати 4410—3920 і 4405—3910 cal BC (Mantu 1998, p. 255, tabl. 8), щоправда в широких довірчих інтервалах.

На противагу цим дослідникам, на перехідному характері цього типу пам'яток зауважує І. Палагута. Розглядаючи насамперед матеріали з Незвиська II, дослідник зауважує на великій кількості ознак, що наближають цю пам'ятку до фази Кукутень А—В. Що ж до Кудринець, то він вважає їх близькими до незвиських і пропонує відносити ці пам'ятки до самого початку фази Кукутень А—В, вбачаючи в них основу для формування заліщицької локальної групи (Палагута 2016, с. 118—119). Подібної думки дотримується і М. Сохацький, розглядаючи поселення Глибочок як приналежне до заліщицької локальної групи етапу BI—II (Сохацький 2004; Черновол, Сохацький 2010). Я. Яковишина схильна зараховувати цю пам'ятку до кінця етапу BI та вважає її близькою до Кадиєвець, Кудринець, Фридрівців тощо (Яковишина 2016, с. 15—16).

Також Я. Яковишина й О. Куценяк зазначають про перехідний характер матеріалів Незвиська II від етапу BI до етапу BI—II, від-

значаючи водночас близькість цієї пам'ятки до Кадиєвець, Кудринець, Фридрівців і дотримуються погляду про датування їх кінцем етапу BI (Яковишина, Куценяк 2016, с. 66).

Задля остаточного вирішення питання хронології пам'яток кадиєвецького типу слід проводити ширші археологічні дослідження, опрацювання неопублікованих колекцій, отримання серії радіовуглецевих дат для репрезентативних закритих комплексів.

Проте, досі незрозумілими залишались критерії виокремлення цього типу пам'яток за особливостями виготовлення розписного посуду, який ареал він охоплював тощо.

Для усіх них (окрім Незвиська II, де збереження значного відсотка посуду із заглибленим орнаментом, мабуть, слід пов'язувати з віддаленим розташуванням пам'ятки) характерним є значне переважання посуду із розписним поліхромним орнаментом та майже повна відсутність у комплексах посуду із заглибленим орнаментом. У першу чергу це відрізняє ці пам'ятки від поселень кінця етапу BI, описаних В. Сорокіним (Sorochin 2002), І. Палагутою (2016) — так званого північномолдовського типу та близьких до них середньодністровських поселень (Ожеве-Острів, Волошкове тощо).

У цей же час яскраво постає архаїчність та складність побудови спіральних орнаментів, розпис переважно всієї поверхні виробів, наявність у комплексах посудин на піддонах, що відокремлює їх від заліщицьких поселень.

Так, окрім переважання розписного полі- та біхромного посуду (що відображало загальну тенденцію розвитку керамічного виробництва у регіоні), до орнаментальних особливостей слід, на нашу думку, також відносити вертикальні лінзоподібні овали з паралельними повторюваними стрічками на невеликих мисках, черпаках, чашах біноклеподібних посудин та посудин на підставках, підковоподібні фігури (за О. Кандибою), часте використання меандрових мотивів, штриховку на внутрішній поверхні вінець посудин закритого типу, активне використання чорної штриховки незафарбованих червоних полів.

Враховуючи вищезазначені аргументи та перераховані ознаки, цілком логічним і можливим виглядає виокремлення в майбутньому кадиєвецької локальної групи. Зрозуміло, що згодом кількість пам'яток та їх ареал буде розширено, а опис характерних для групи рис матеріальної культури ще потребує більш ґрунтовної та розлогої роботи.

Звертає на себе увагу і факт особливої повторюваності заселення вищеперерахованих поселень з огляду на їх переважну багатошаровість. Так, наприклад, цей процес відбувався послідовно наприкінці етапу BI та етапі BII на поселенні Голосків 1, Кубачівка, Кудринці, Велика Слобідка уроч. Хрещате, Незвисько I та II; або ж удруге вже на етапі CI: Підпилип'я, Тимків I і II, Шипинці А і Б, Козак I та II. Таким чином, детальніше вивчення цих багатошарових пам'яток дозволить також торкнутися і проблеми динаміки розселення ранньоземлеробських племен у регіоні, періодичності заселення одних і тих же територій тощо.

Що ж стосується верхнього горизонту, то проблематика для цього часового проміжку є набагато краще розробленою і не раз описувалась у працях В. Сорокіна (1990), С. Рижова (1993; 1999; 2003), Т. Ткачука (2002; 2007; 2015). Що стосується конкретно Голоскова 1, то як вже йшлося вище, С. Рижов і Т. Ткачук висловлювали різні позиції, щодо місця цієї пам'ятки у схемі локального поділу.

На основі аналізу керамічних матеріалів з верхнього горизонту поселення Голосків 1, можемо виокремити такі особливості. Загалом, комплекс суцільно відповідає не раз описаним критеріям другої половини етапу BII: переважає чорний монохромний розпис, миски орнаментуються з двох сторін, посуд закритих форм має плавні профілі, грушоподібні посудини мають високі вінця тощо. До ознак шипинецької локальної групи (за: Ткачук 2002; 2015) слід відносити фрагменти з біхромним орнаментом, типові кратери першого типу з характерними для них зіркоподібними схемами розпису, що були нанесені також і на кубки, амфори тощо. До мерешовської групи (за: Ткачук, Шевчук 2007; Ткачук 2015) слід зарахувати такі ознаки як доволі часте використання на посуді лицьових мотивів, горизонтальних S-подібних дуг, наявність кратерів другого типу з двосторонньою орнаментацією вінець лицьовими і метопними мотивами, миски зрізано-сферичної форми тощо.

Тобто, враховуючи розташування пам'ятки в межах контактної зони (Ткачук 2015), виокремити переважаючі риси (шипинецькі або мерешовські) на разі дуже важко, беручи до уваги обмеженість джерельної бази. Уточнити межу між шипинецькими та мерешовськими ознаками можна було б лише за умови вивчення закритих комплексів та відповідних статичних розрахунків.

На сьогодні відомо, що контактна зона між мерешовською і шипинецькою локальними групами займала центральну частину середньої течії р. Дністер: від р. Збруч і далі на схід до р. Ушиці. До неї зокрема належать такі пам'ятки: з переважаючими шипинецькими ознаками: Збручанське, Кудринці II, Студениця уроч. Ланок, Голосків 1, Тимків II (Ткачук 2015, с. 55—57; Ткачук, Яковишина 2018, с. 246; Левінзон та ін. 2022), а також Малинівці (Старенький, Левінзон 2020) і Дунаївці (рис. 10: б; розвідка П. Болтанюка). Їх вважають синхронними першій фазі шипинецької групи (Незвисько III, Більче-Золоте Парк II; Ткачук 2015).

Синхронними до вищеперерахованих поселень слід вважають дві пам'ятки мерешовської локальної групи: Кам'янець-Подільський (уроч. Татариски), що датована в межах 3950—3900 cal BC за поєднанням абсолютної та відносної хронології (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka 2021) і Тростянчик з трьома радіовуг-

лецевими датами межі V—IV тис. до н. е. (Rud et al. 2019).

Загалом же актуальним питанням також виглядає і саме формування контактних зон на Середньому Дністрі. Певний синкретизм у матеріальних комплексах почав проявлятися ще на ранньотрипільській пам'ятці Лука-Врублевецька, аналогії якій невідомі, наприклад, у прекукутенському ареалі (Рижов 2007).

Проміжне місце між кукутенським ареалом (центром розвитку розписних технік оздоблення посуду) та Побужжям, що продовжувало зберігати ранньотрипільські традиції заглибленої орнаментики (Рижов 2007), власне, і сприяло утворенню у центральній частині Середнього Подністров'я спочатку доволі своєрідних пам'яток типу Ожеве-Острів, Волошкове, Кам'янець-Подільський Старий замок, що зберігали доволі довго у комплексах як розписний посуд, так і заглиблений.

Можливо, саме на їх основні надалі і формуються пам'ятки кадиєвецької локальної групи. Подальший генетичний зв'язок із заліщицькими чи солонченськими пам'ятками, а тих у свою чергу з раковецькими, є проблемою, з огляду на відсутність достатньої кількості опублікованого матеріалу та абсолютних дат.

Враховуючи попередні аргументи, можемо стверджувати, що саме географічне положення спровокувало з кінця етапу Трипілля А формування пам'яток з яскравими синкретичними рисами у регіоні, що стояв на межі важливого міграційного шляху з кукутенського пруто-сиретського межиріччя на, власне, трипільське Побужжя. Тут, на думку С. Рижова, почала своє формування західнотрипільська культура (2007; 2021), і саме майбутні дослідження повинні розв'язати проблему її генетичної основи, зародження і початків розвитку у материнському ареалі.

Висновки. Таким чином, новий археологічний матеріал, виявлений під час розвідок експедиції К-ПДІМЗ, дозволив доповнити та уточнити окремі елементи у схемі відносної хронології середнього Трипілля на Дністрі.

Аналіз керамічних знахідок (вивчення морфології та орнаментики розписного посуду) дозволили виокремити на поселенні Голосків 1 два хронологічні горизонти. Нижній було віднесено до фіналу етапу BI, до нього увійшли матеріали декоровані поліхромним та біхромним розписом, що був зарахований до кадиєвецького типу пам'яток (за Т. Мовшею). Пошук аналогій дозволив розширити ряд подібних поселень, які, можливо, згодом можна буде розглядати в межах кадиєвецької локальної групи. До таких пам'яток було зараховано Кадиївці уроч. Бавки А, Кудринці І, Шипинці А, Незвисько ІІ, Фридрівці, Гаврилівці уроч. Стінка, Підпилип'я (нижній горизонт), Гринчук (нижній горизонт), Тимків І, Кубачівку (нижній горизонт), Козак І, Глибочок, Голосків 1 (нижній горизонт), можливо, Велику Слобідку уроч. Хрещате (нижній горизонт), Бабин уроч. Яма, Зіньківці 4, Зіньківці 5 і Зіньківці 6.

Верхній горизонт був представлений здебільшого зразками столового посуду з монохромним чорним орнаментом. Вслід за Н. Виноградовою, С. Рижовим, Т. Ткачуком його було віднесено до етапу BII. Аналіз виявленого матеріалу дозволив підтвердити думку Т. Ткачука про належність пам'ятки до мерешовсько-шипинецької контактної зони. На думку автора, лише подальші археологічні дослідження широкими площами, виготовлення послідовної серії абсолютних дат для репрезентативних закритих комплексів пам'яток регіону дозволить у майбутньому вирішити питання вдосконалення схеми локально-хронологічного групування поселень Кукутень-Трипілля на Середньому Дністрі.

Подяки. Автор висловлює щиру подяку учасникам археологічної експедиції К-ПДІМЗ та особливо П. Болтанюку за активну участь у польових дослідженнях. За надані під час написання статті консультації та допомогу автор щиро вдячний О. Дяченку (ІА НАН України) та Я. Яковишиній (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

ЛІТЕРАТУРА

Блажевич, Н. С., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С.Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України*. Київ: Академперіодика.

Борковский, Н. С. 1965. Трипольское поселение Голосково. В: *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький, с. 68-69.

Борковский, Н. С. 1972. *Краеведческий музей в техникуме (из опыта работы Каменец-Подольского сельскохозяйственного техникума)*. Киев.

Бурдо, Н. Б., Ковалюх, М. М. 1999. Нові дані про абсолютне датування Трипілля BI. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 75-76.

Виноградова, Н. М. 1972. Памятники переходного этапа Триполья BI—BII в Поднестровье. *Советская археология*, 1, с. 36-55.

Виноградова, Н. М. 1983. *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (периодизация, хронология, локальные варианты)*. Кишинев: Штиинца.

Відейко, М. Ю. 2003. Нова хронологія Кукутені-Трипілля. В: Черняков, І. Т. (ред.). *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Київ: Просвіта, с. 106-118.

Відейко, М. Ю. 2004. Гринчук. В: Ляшко, С. М. (ред.). *Енциклопедія трипільської культури*. 2. Київ, с. 138-139.

Дяченко, О., Собковяк-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І., Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції*, с. 18-24.

Збенович, В. Г. 1964. *Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1964—1965/9.

Кандиба, О. 2004. *Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища*. Чернівці: Букрек.

Левінзон, Є., Белік, О., Яхієв, І. 2022. Результати розвідкових досліджень на території Кам'янець-Подільського району у 2020 р. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 60-74.

Мовша, Т. Г. 1984. Петренська регіональна група трипільської культури. *Археологія*, 45, с. 10-23.

Мовша, Т. Г. 1985. Средний этап трипольской культуры. В: Березанская, С. С. (ред.). *Археология Украинской ССР в трех томах.* 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 206-222.

Нечитайло, П., Левінзон, Є., Болтанюк, П. 2022. Археологічні дослідження на території Північного бастіону Старого замку (Пільна брама) в Кам'янці-Подільському в 2019 році. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 211-224. DOI: 10.37445/adiu.2022.02.15

Овчинников, Е., Виногродська, Л., Болтанюк, П. 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастіон) м. Кам'янець-Подільський. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 10-17.

Палагута, И. В. 2016. *Трипольская культура в начале развитого периода (BI): относительная хронология и локальные варианты памятников.* Киев: О. Філюк.

Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетие до н. э.).* Материалы и исследования по археологии СССР, 10. Москва; Ленинград: АН СССР.

Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.

Рижов, С. М. 1993. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї. В: Косаківський, В. А. (ред.). *Подільська старовина.* Вінниця, с. 85-96.

Рижов, С. М. 1999. *Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело*. Дисертація канд. істор. наук. ІА НАН України.

Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*. Київ: Корвін-Пресс, с. 140-145.

Рижов, С. М. 2021. Розвиток західнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя. В: Дяченко, О. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова.* Київ: ІА НАН України, с. 34-57.

Рудинський, М. Я. 1927. Досліди на Кам'янеччині. *Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р.*, с. 123-143.

Сіцінський, Ю. 1930. Матеріяли до археології Західнього Поділля. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*, 1, с. 25-44.

Сорокин, В. Я. 1990. К проблеме хронологии памятников Среднего Триполья Молдавии. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: тезисы докладов I полевого семинара*. Тальянки, с. 94-101.

Сохацький, М. 1993. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991—1993 рр. *Літопис Борщівщини*, 3, с. 10-22.

Сохацький, М. 2004. Глибочок. В: Ляшко, С. М. (ред.). *Енциклопедія трипільської культури*. 2. Київ.

Старенький, І. О., Левінзон, Є. Ю. 2018. До 100-річчя М. С. Борковського — дослідника археологічних старожитностей Поділля. В: *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 349-356.

Старенький, І., Левінзон, Є. 2020. Розвідки на Середньому Дністрі 2009—2019 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 227-235. DOI: 10.37445/adiu.2020.04.17

Ткачук, Т. 2002. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії*, CCXLIV, с. 89-114.

Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів B II і C I на Поділлі. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 52-57.

Ткачук, Т., Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу BII. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с.14-40.

Ткачук, Т., Яковишина, Я. Лисюк, С. 2018. Багатошарова пам'ятка трипільської культури Тимків на Середньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 236-255.

Черновол, Д. 2022. Ожеве — «острів скарбів». В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). *Археологія України за роки незалежності.* Київ: ІА НАН України, с. 106-110.

Черновол, Д., Желага, Д., Радомський, І. 2021. Порівняння пам'яток раннього Трипілля та Трипілля BI: площадки, кераміка, кремінь. В: Дяченко, О. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова.* Київ: ІА НАН України, с. 79-148.

Черновол, Д., Сохацький, М. 2010. Інтер'єр жител заліщицької локальної групи за матеріалами поселення Глибочок Борщівського району Тернопільської області. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 32-35.

Черныш, Е. К. 1962. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 102, с. 5-85.

Яковишина, Я. М. 2016. *Мальований орнамент на посуді заліщицької групи трипільської культури*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Яковишина, Я. М. 2021. (Не)заліщицьке трипільське поселення Бабин (урочище Яма) на Правобережжі Дністра. В: *Археологія Буковини: здобутки і перспективи. Тези доповідей V Міжнародного наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 155-158.

Яковишина, Я., Куценяк, О. 2016. Керамічний комплекс трипільського поселення Незвисько з розкопок Л. Козловського: спроба систематизації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 57-68.

Anthony, D. W. 2007. *The horse, the wheel and language. How Bronze-age riders from the Eurasian steppes shared the modern world.* Princeton; Oxford: Princeton University.

Childe, V. G. 1923. Schipenitz: a late Neolithic station with painted pottery in Bukowina. *The journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, LIII, p. 263-288.

Crîşmaru, A. 1977. *Drăguşeni. Contribuţii la o monografie arheologică.* Botoşani.

Harper, T., Diachenko, A., Rassamakin, Yu. Ya., Chernovol, D. K., Shumova, V. A., Nechitailo P. O., Chabaniuk, V. V., Tsvek, E. V., Bilas, N. M., Pohoralskyi, Ya. V., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Ryzhov, S. N. 2021. Combining relative chronology and AMS ^{14}C-dating to contextualize «megasites», serial migrations and diachronic expressions of material culture in the

Western Tripolye culture, Ukraine. *Documenta Praehistorica*, XLVIII, p. 2-22. DOI: 10.4312/dp.48.11

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2021. The Western Tripolye culture settlement of Kamenets-Podolskiy (Tatarysky) and issues of the taxonomy and chronology of Middle Tripolye sites and chronology of Middle Dniester region. In: Diachenko, A. (ed.). *Data systematization in the Neo-Eneolithic of Southeastern Europe. Essays in Honor of Sergej Ryzhov*. Kyiv: IA NAS of Ukraine, p. 127-148.

Levinzon, Ye., Diachenko, O., Sobkowiak-Tabaka, I. 2023. Figurines from Kamianets-Podilskyi (Tatarysky). *Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 46: Ewa Niesiołowska (1941—2013) In Memoriam, p. 323-341.

Mantu, C.-M. 1998. *Cultura Cucuteni: evoluţie, cronologie, legături.* Piatra-Neamţ: Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ.

Nițu, A. 1978—1979. Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice şi periodizarea etapelor culturii cucuteniene. *Cercetări Istorice*, IX—X, p. 93-162.

Nițu, A. 1980. Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice şi periodizarea etapelor culturii cucuteniene. *Cercetări Istorice*, XI, p. 135-210.

Passek, T. 1935. *La céramique Tripolienne*. Bulletin de l'Académie de l'Histoire de la Culture Matérielle, 122. Moscou; Leningrad: Les Éditions d'état.

Popescu, G., Covătaru, C., Opriş, I., Bălăşescu, A., Carozza, L., Radu, V., Haită, C., Sava, T., Barton, C. M., Lazăr, C. 2023. Sine Qua Non: Inferring Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI Population Dynamics from Aggregated Probability Distributions of Radiocarbon Dates. *Radiocarbon*, 65, 2, p. 463-484. DOI: 10.1017/RDC.2023.6

Popovici, D. N. 2000. *Cultura Cucuteni Faza A. Repertoriul Aşezărilor (1).* Piatra-Neamţ: C. Matasă.

Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, N., Kosakivskyi, V. 2019. Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, p. 11-39. DOI: 10.23858/Sa71.2019.001

Sorochin, V. 2002. *Aspectul regional Cucutenian Drăguşeni-Jura.* Piatra-Neamţ: C. Matasă.

REFERENCES

Blazhevych, N. S., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaukh, Ye. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Kyiv: Akademperiodyka.

Borkovskii, N. S. 1965. Tripolskoe poselenie Goloskovo. In: *Tezy dopovidei Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Khmelnytskyi, s. 68-69.

Borkovskii, N. S. 1972. *Kraevedcheskii muzei v tekhnikume (iz opyta raboty Kamenets-Podolskogo selskokhoziaistvennogo tekhnikuma)*. Kyiv.

Burdo, N. B., Kovaliukh, M. M. 1999. Novi dani pro absoliutne datuvannia Trypillia BI. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr*., s. 75-76.

Vinogradova, N. M. 1972. Pamiatniki perekhodnogo etapa Tripolia VI—VII v Podnestrove. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 36-55.

Vinogradova, N. M. 1983. *Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia v period rastsveta tripolskoi kultury (periodizatsiia, khronologiia, lokalnye varianty)*. Kishinev: Shtiintsa.

Videiko, M. Yu. 2004. Hrynchuk. In: Liashko, S. M. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi kultury*. 2. Kyiv, s. 138-139.

Diachenko, O., Sobkoviak-Tabaka, I., Levinzon, Ye., Nechytailo, P., Starenkyi, I., Boltaniuk, P. 2019. Poperedni rezultaty doslidzhen na trypilskomu poselenni Kam'ianets-Podilskyi, ur. Tatarysky. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 18-24.

Zbenovich, V. G. 1964. *Otchet o rabote Srednednestrovskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964—1965/9.

Kandyba, O. 2004. *Shypyntsi. Mystetstvo ta znariaddia neolitychnoho selyshcha*. Chernivtsi: Bukrek.

Levinzon, Ye., Bielik, O., Yakhiiev, I. 2022. Rezultaty rozvidkovykh doslidzhen na terytorii Kam'ianets-Podilskoho raionu u 2020 r. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv XI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 60-74.

Movsha, T. H. 1984. Petrenska rehionalna hrupa trypilskoi kultury. *Arkheolohiia*, 45, s. 10-23.

Movsha, T. G. 1985. Srednii etap tripolskoi kultury. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR v trekh tomakh*. 1: Pervobytnaia arkheologiia. Kyiv: Naukova dumka, s. 206-222.

Nechytailo, P., Levinzon, Ye., Boltaniuk, P. 2022. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Pivnichnoho bastionu Staroho zamku (Pilna brama) v Kam'iantsi-Podilskomu v 2019 rotsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 211-224. DOI: 10.37445/adiu.2022.02.15

Ovchynnykov, E., Vynohrodska, L., Boltaniuk, P. 2013. Keramika Kukuten-Trypillia z terytorii Staroho zamku (Pivnichnyi bastion) m. Kam'ianets-Podilskyi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia. Zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 10-17.

Palaguta, I. V. 2016. *Tripolskaia kultura v nachale razvitogo perioda (VI): otnositelnaia khronologiia i lokalnye varianty pamiatnikov*. Kyiv: O. Filiuk.

Passek, T. S. 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii (III–II tysiacheletie do n. e.).* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 10. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Pogozheva, A. P. 1983. *Antropomorfnaia plastika Tripolia*. Novosibirsk: Nauka.

Ryzhov, S. M. 1993. Doslidzhennia trypilskykh poselen po r. Liadovii u Serednomu Podnistrov'i. In: Kosakivskyi, V. A. (ed.). *Podilska starovyna*. Vinnytsia, s. 85-96.

Ryzhov, S. M. 1999. *Keramika poselen trypilskoi kultury Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia yak istorychne dzherelo*. Dysertatsiia kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Ryzhov, S. M. 2003. Trypilski pam'iatky petrenskoi lokalnoi hrupy Podillia. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H., Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. (eds.). *Trypilski poselennia-hihanty*. Kyiv: Korvin-Press, s. 140-145.

Ryzhov, S. M. 2021. Rozvytok zakhidnotrypilskoi kultury Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia. In: Diachenko, O. (ed.). *Systematyzatsiia neolitychnykh i eneolitychnykh materialiv Pivdenno-Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats na poshanu Serhiia Ryzhova*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 34-57.

Rudynskyi, M. Ya. 1927. Doslidy na Kam'ianechchyni. *Korotke zvidomlennia VUAK za 1926 r.*, s. 123-143.

Sitsinskyi, Yu. 1930. Materiialy do arkheolohii Zakhidnoho Podillia. *Zapysky Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu*, 1, s. 25-44.

Sorokin, V. Ia. 1990. K probleme khronologii pamiatnikov Srednego Tripolia Moldavii. In: *Rannezemledelcheskie poseleniia-giganty tripolskoi kultury na Ukraine: tezisy dokladov I polevogo seminara*. Talianki, s. 94-101.

Sokhatskyi, M. 1993. Arkheolohichni roboty Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu u 1991—1993 rr. *Litopys Borshchivshchyny*, 3, s. 10-22.

Sokhatskyi, M. 2004. Hlybochok. In: Liashko, S. M. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi kultury*. 2. Kyiv.

Starenkyi, I. O., Levinzon, Ye. Yu. 2018. Do 100-richchia M. S. Borkovskoho — doslidnyka arkheolohichnykh starozhytnostei Podillia. In: *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 349-356.

Starenkyi, I., Levinzon, Ye. 2020. Rozvidky na Serednomu Dnistri 2009—2019 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), s. 227-235. DOI: 10.37445/adiu.2020.04.17

Tkachuk, T. 2002. Fazy rozvytku i vidnosna khronolohiia shypynetskoi hrupy arkheolohichnykh pam'iatok. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. *Pratsi arkheolohichnoi komisii*, CCXLIV, s. 89-114.

Tkachuk, T. 2015. Kontaktna zona lokalnykh hrup trypilskoi kultury etapiv B II i S I na Podilli. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 52-57.

Tkachuk, T., Shevchuk, B. 2007. Trypilske poselennia Moshanets i deiaki problemy etapu VII. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, s.14-40.

Tkachuk, T., Yakovyshyna, Ya. Lysiuk, S. 2018. Bahatosharova pam'iatka trypilskoi kultury Tymkiv na Serednomu Prydnister'i. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 236-255.

Chernovol, D. 2022. Ozheve — «ostriv skarbiv». In: Hershkovych, Ya. P., Hrechko, D. S. (eds.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 106-110.

Chernovol, D., Zhelaha, D., Radomskyi, I. 2021. Porivniannia pam'iatok rannoho Trypillia ta Trypillia VI: ploshchadky, keramika, kremin. In: Diachenko, O. (ed.). *Systematyzatsiia neolitychnykh i eneolitychnykh materialiv Pivdenno-Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats na poshanu Serhiia Ryzhova*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 79-148.

Chernovol, D., Sokhatskyi, M. 2010. Inter'ier zhytel zalishchytskoi lokalnoi hrupy za materialamy poselennia Hlybochok Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 32-35.

Chernysh, E. K. 1962. K istorii naseleniia eneoliticheskogo vremeni v Srednem Pridnestrove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 102, s. 5-85.

Yakovyshyna, Ya. M. 2016. *Malovanyi ornament na posudi zalishchytskoi hrupy trypilskoi kultury*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Yakovyshyna, Ya. M. 2021. (Ne)zalishchytske trypilske poselennia Babyn (urochyshche Yama) na Pravoberezhzhi Dnistra. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky i perspektyvy. Tezy dopovidei V Mizhnarodnoho naukovoho seminaru*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 155-158.

Yakovyshyna, Ya., Kutseniak, O. 2016. Keramichnyi kompleks trypilskoho poselennia Nezvysko z rozkopok L. Kozlovskoho: sproba systematyzatsii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 57-68.

Anthony, D. W. 2007. *The horse, the wheel and language. How Bronze-age riders from the Eurasian steppes shared the modern world*. Princeton; Oxford: Princeton University.

Childe, V. G. 1923. Schipenitz: a late Neolithic station with painted pottery in Bukowina. *The journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, LIII, p. 263-288.

Crîşmaru, A. 1977. *Drăguşeni. Contribuţii la o monografie arheologică*. Botoşani.

Harper, T., Diachenko, A., Rassamakin, Yu. Ya., Chernovol, D. K., Shumova, V. A., Nechitailo, P. O., Chabaniuk, V. V., Tsvek, E. V., Bilas, N. M., Pohoralskyi, Ya. V., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Ryzhov, S. N. 2021. Combining relative chronology and AMS ^{14}C-dating to contextualize «megasites», serial migrations and diachronic expressions of material culture in the Western Tripolye culture, Ukraine. *Documenta Praehistorica*, XLVIII, p. 2-22. DOI: 10.4312/dp.48.11

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2021. The Western Tripolye culture settlement of Kamenets-Podolskiy (Tatarysky) and issues of the taxonomy and chronology of Middle Tripolye sites and chronology of Middle Dniester region. In: Diachenko, A. (ed.). *Data systematization in the Neo-Eneolithic of Southeastern Europe. Essays in Honor of Sergej Ryzhov*. Kyiv: IA NAS of Ukraine, p. 127-148.

Levinzon, Ye., Diachenko, O., Sobkowiak-Tabaka, I. 2023. Figurines from Kamianets-Podilskyi (Tatarysky). *Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 46: Ewa Niesiołowska (1941—2013) In Memoriam, p. 323-341.

Mantu, C.-M. 1998. *Cultura Cucuteni: evoluţie, cronologie, legături*. Piatra-Neamţ: Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ.

Nițu, A. 1978—1979. Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice şi periodizarea etapelor culturii cucuteniene. *Cercetări Istorice*, IX—X, p. 93-162.

Nițu, A. 1980. Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice şi periodizarea etapelor culturii cucuteniene. *Cercetări Istorice*, XI, p. 135-210.

Passek, T. 1935. *La céramique Tripolienne*. Bulletin de l'Académie de l'Histoire de la Culture Matérielle, 122. Moscou; Leningrad: Les Éditions d'état.

Popescu, G., Covătaru, C., Opriş, I., Bălăşescu, A., Carozza, L., Radu, V., Haită, C., Sava, T., Barton, C. M., Lazăr, C. 2023. Sine Qua Non: Inferring Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI Population Dynamics from Aggregated Probability Distributions of Radiocarbon Dates. *Radiocarbon*, 65, 2, p. 463-484. DOI: 10.1017/RDC.2023.6

Popovici, D. N. 2000. *Cultura Cucuteni Faza A. Repertoriul Aşezărilor (1)*. Piatra-Neamţ: C. Matasă.

Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, N., Kosakivskyi, V. 2019. Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, p. 11-39. DOI: 10.23858/Sa71.2019.001

Sorochin, V. 2002. *Aspectul regional Cucutenian Drăguşeni-Jura*. Piatra-Neamţ: C. Matasă.

Ye. Yu. Levinzon

SURVEY AT HOLOSKIV 1 SITE

The results of archaeological research carried out at the two-layered Cucuteni-Trypillia settlement of Holoskiv 1 in the Middle Dniester region are described in the paper. The study establishes the relative chronology of the Middle Trypillia sites of this territory, basing on the analysis of ceramic material.

New archaeological data, discovered through the surveys of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve expedition, makes it possible to add and revise certain elements in the scheme of the relative chronology of the Middle Trypillia on the Dniester.

The analysis of ceramic finds (study of the morphology and ornamentation of painted ware) make it possible to distinguish two chronological horizons at the Holoskiv 1 settlement. The lower one was assigned to the final stage BI. This horizon included the pottery decorated with polychrome and bichrome painting, which refers to the Kadyivtsi type of sites (according to T. Movsha). Analogies to these finds made it possible to expand a number of similar sites, which may later be considered within the Kadyivtsi local group. It included Kadyivtsi-Bavky A, Kudryntsi I, Schipenitz A, Nezvysko II, Frydrivtsi, Havrylivtsi-Stinka, Pidpylyp'ya (lower horizon), Hrynchuk (lower horizon), Tymkiv I, Kubachivka (lower horizon), Kozak I, Holoskiv 1 (lower horizon), Hlybochok, possibly Velyka Slobidka-Khreschate (lower horizon), Babyn-Yama, Zinkivtsi 4, Zinkivtsi 5 and Zinkivtsi 6.

The upper horizon was mostly represented by samples of tableware with monochrome black ornament. Following N. Vynohradova, S. Ryzhov, T. Tkachuk, it was assigned to the stage Trypillia B II. The analysis of the discovered material confirms Tkachuk's opinion that the settlement belongs to the Mereşeuca-Schipenitz contact zone. Only further archaeological research on wide areas, and obtaining a consistent series of C^{14}-dates for representative closed assemblages of the region sites will improve the local-chronological division of the Cucuteni-Trypillia settlements in the Middle Dniester region.

Keywords: Cucuteni-Trypillia cultural complex, Middle Dniester, ceramics, trench, lifting material, type sites, local group.

Одержано 1.05.2023

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович, студент, докторська школа гуманітарних наук, Університет ім. Адама Міцкевича, Познань, Республіка Польща.
LEVINZON Yevhenii, student, Doctoral School in the Humanities, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland.
ORCID: 0000-0003-4356-0430, e-mail: yevlev@amu.edu.pl.

УДК 903.5(477.84)"636" DOI: 10.37445/adiu.2023.01.05

М. О. Ягодинська, В. В. Ільчишин, М. П. Сохацький

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНЬ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У статті представлені нові дослідження гробниць культури кулястих амфор біля сіл Білий Потік та Озеряни Чортківського р-ну Тернопільської обл., введено в науковий обіг знайдені керамічні вироби, вироби з кременю, кістки та бурштину.

Ключові слова: *культура кулястих амфор, Західне Поділля, Тернопільщина, ліпні горщики, крем'яні сокири.*

Вступ. Територія Тернопільської обл., як і вся Україна, належить до поширення східної групи культури кулястих амфор. Перші дослідження пам'яток культури кулястих амфор на Західному Поділлі розпочалися ще у другій половині XIX ст. і пов'язані з іменами А. Кіркора, Г. Оссовського, Ф. Пулавського (Свешников 1983, с. 6; Kirkor 1879, s. 13—14). Дослідженням культури в різні часи займалися С. Сроковський, Б. Януш, С. Гамченко, І. Левицький, Е. Сіцінський, І. Свешніков, І. Герета, Е. Харитонов, Ю. Малеєв, В. Олійник, В. Якубовський, В. Конопля, В. Захар'ев (напр.: Археологічні… 1981, с. 252—261; Свешніков 1957; Свешников 1968, с. 200; 1983; Малеєв 1966, с. 13—14; Олійник, Малеєв 2015, с. 113—118; Кадров, Малеєв, Шміт 2015, с. 153—155; Герета 1970, с. 231; Герета, Харитонов 1970, с. 153—154; Бандрівський 2015, с. 169—200 та ін.). Каталогізував поховання культури кулястих амфор, досліджені на території України станом на 1983 р., І. Свешніков своєю роботою «Культура шаровидных амфор». Також матеріали ареалу поширення східної групи культури кулястих амфор розглядав М. Шміт у монографії (Szmyt 1999).

За весь час на Тернопільщині зафіксовано 41 випадок знахідок гробниць культури кулястих амфор (рис. 1). Усі вони були відкриті випадково під час земляних робіт, зокрема сільськогосподарських робіт із застосуванням важкої техніки. Частина з них вважається недостатньо достовірними через відсутність документування (Свєшніков 1983, с. 5). Переважна більшість таких пам'яток потрапляла до дослідників у фрагментарному зруйнованому вигляді, без інвентарю або у вигляді інформації про знахідку (Антонович 1901, с. 86; Пастернак 1968, с. 23; Przybysławski 1906, s. 41; Janusz 1918, s. 93, 247; Cynkałowski 1961, s. 39, 40).

Усі недостовірні поховання позначені білим кольором на карті поширення знахідок культури кулястих амфор у Тернопільській обл. (рис. 1).

Нові дослідження. У 2021 р. на території області під час польових робіт (оранки) були зафіксовані два поховання культури кулястих амфор біля сіл Білий Потік та Озерна Чортківського р-ну [1]. Обидві гробниці були зроблені з плит місцевого каменю червоного пісковику.

Перше поховання знайдено за 1,5 км на північний захід від крайніх північних околиць села Білий Потік, на вододільній частині пагорба, поруч із польовою дорогою, що перерізає пагорб.

Над виявленим провалом кам'яної гробниці закладено шурф розміром 2,0 × 2,8 м, який

© М. О. ЯГОДИНСЬКА, В. В. ІЛЬЧИШИН, М. П. СОХАЦЬКИЙ, 2023

1. Дослідження проведені силами Тернопільського обласного центру та охоронних досліджень пам'яток культурної спадщини, Залозецького краєзнавчого музею, Борщівського обласного краєзнавчого музею.
Знахідки з гробниці в Білому Потоці передані до фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля», з гробниці біля с. Озеряни — до фондів Борщівського обласного краєзнавчого музею.

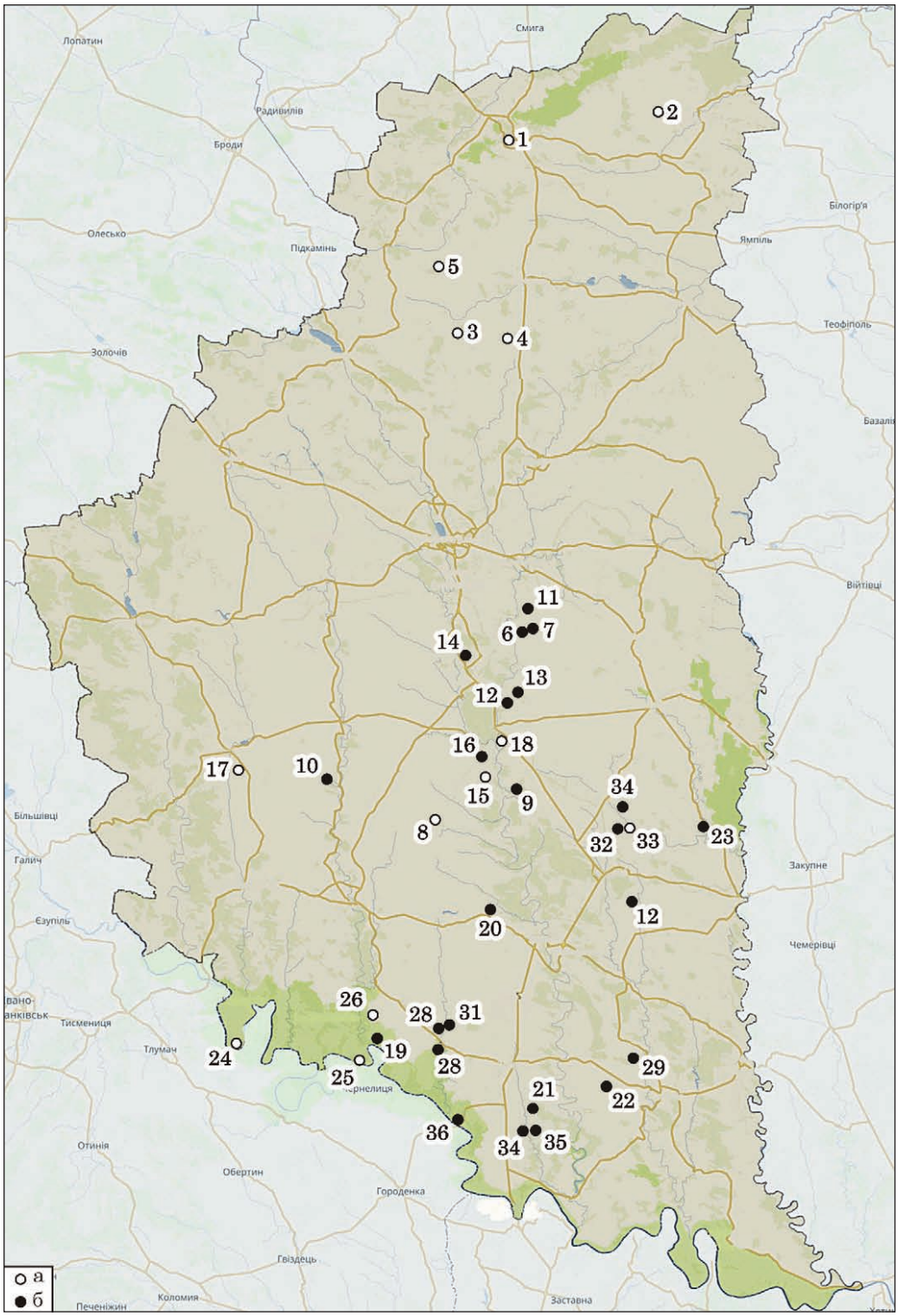

Рис. 1. Карта досліджених поховань культури кулястих амфор у Тернопільській області: 1 — Кременець; 2 — Обич; 3 — Очеретне (кол. Свинюхи); 4 — Раковець (кол. Малий Раковець); 5 — Ридомль; 6, 7 — Баворів (кол. Застав'я); 8 — Вербівці (кол. Висілки); 9 — Довге; 10 — Зарваниця; 11 — Застінка (Товстолуг); 12 — Кровинка; 13 — Лошнів; 14 — Лучка; 15 — Підгайчики; 16 — Семенів; 17 — Сільце; 18 — Теребовля; 19 — Берем'яни; 20 — Білий Потік; 21 — Ворвулинці; 22 — Глибочок; 23 — Городниця; 24 — Горигляди; 25 — Губин (Миколаївка); 26 — Дуліби; 27 — Коцюбинці; 28 — Кошилівці; 29 — Озеряни; 30, 31 — Слобідка; 32, 33 — Увисла; 34, 35 — Угриньківці; 36 — Устечко; 37 — Хоростків; 38 — Великий Глибочок; 39 — Могильниця; 40 — Великі Чорнокінці; 41 — Чорнокінці. **Умовні позначення**: а — недостовірні поховання; б — достовірні поховання

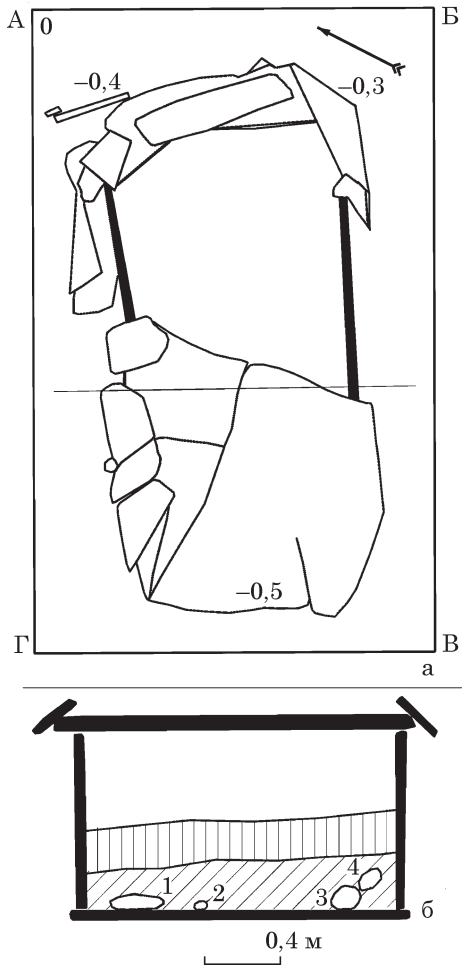

Рис. 2. Білий Потік, гробниця культури кулястих амфор: план гробниці з позначенням верхніх плит і перетин: АБВГ — шурф; а—б — перетин кам'яної конструкції поховання; 1 — горщик; 2 — кістка; 3 — череп; 4 — горщик

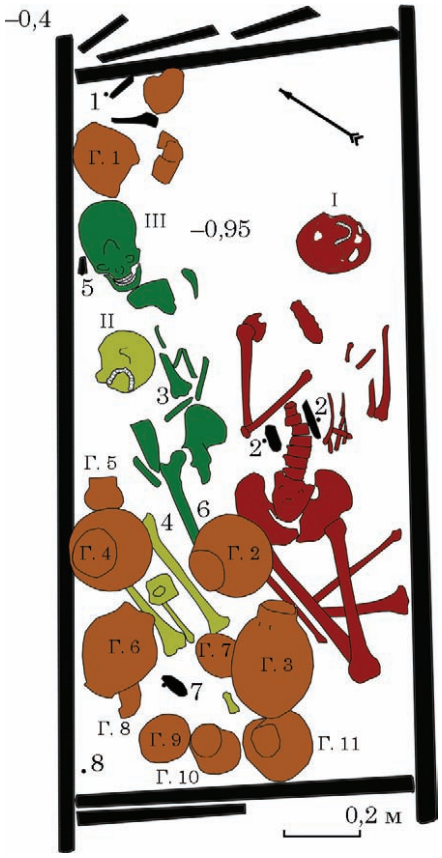

Рис. 3. Білий Потік, гробниця культури кулястих амфор, план камери гробниці: I—III — скелети I—III; Г. 1—11 — горщики 1—11; 1 — ікло вепра (підвіска?); 2 — кістяна пряжка, із двох частин; 3 — фрагмент кістяної пряжки; 4 — фрагмент кістяної пряжки; 5 — дві крем'яні сокири; 6 — крем'яне долотоподібне тесло; 7 — крем'яні пластини, три шт.; 8 — кістяна проколка. Конструкція поховальної гробниці — кам'яні плити (червоний пісковик)

за довшою віссю повторював напрямок довжини гробниці і зорієнтований за віссю північний схід—південний захід. Після зняття орного шару, на глибині 0,4—0,5 м від рівня денної поверхні, розчищено кам'яне перекриття гробниці (рис. 2). Гробниця по всій площі була перекрита однією великою плитою, яка у північній частині була пошкоджена трактором. На краях плити спостерігалися сліди обробки, сколювання. Краї великої плити (кришки гробниці) були обкладені меншими кам'яними плитами, які розміщувалися під нахилом, і таким чином заклинювали торці кришки-перекриття (рис. 2). Загальний розмір конструкції перекриття становив шириною 1,3 м та довжиною 2,7 м. Плита перекриття гробниці займала рівно-горизонтальне положення.

У північній частині гробниці на дні (внутрішня глибина гробниці 0,9 м), під місцем провалля зафіксовано верхні частини трьох людських скелетів та фрагменти посуду. Черепа скелетів 1 і 2 були, як і посуд, порушені внаслідок сучасного втручання в момент виявлення робітниками гробниці (рис. 3). Камера гробниці була заповнена ґрунтовими відкладами у придонній частині. На дні камери залягав шар суглинку товщиною 30 см, згори якого розміщувався шар сучасного чорнозему (20 см), який затік у результаті розтріскування перекриття гробниці (рис. 2).

Конструкція кам'яної гробниці була прямокутної форми із вертикальними стінами. Споруджена із відшліфованих кам'яних плит червоного пісковика з ретельно обробленими краями, настільки ідеально зашліфованими та підігнутими один до одного краями плит, що первісне враження складалось про суцільність стіни гробниці. Виходячи із конструкції гробниці бачимо, що спочатку були встановлені плити підлоги гробниці, поверх яких встановлені повздовжні стіни гробниці та заторцьовані поперечними плитами по ширині. Торцеві стіни поховальної камери, із зовнішньої сторони були додатково зафіксовані (заклинені) дрібними уламками плитного каменю червоного пісковика. Внутрішні розміри поховальної камери становили: 1,9 м довжини та 0,9 м ширини, із глибиною 0,9 м (рис. 3).

Рис. 4. Білий Потік, гробниця культури кулястих амфор, кістяні вироби: 1—4 — пряжки; 5 — підвіска з ікла кабана; 6 — проколка

У середній частині камери зафіксовано три людських скелети, які лежали випростаними на спині із підігнутими нижніми кінцівками. За визначенням О. Козак та Т. Рудич, кістяки належали трьом чоловікам 16—18 (20), 25—35 та 40—50 років (Рудич, Козак 2023). Усі вони були розміщеними вздовж довшої сторони камери із зміщенням на північ. Імовірно, що першим похованим у камеру був скелет 3, якого перекривав скелет 2, а зі східного боку впритул лежав скелет 1 (рис. 3). У районі пояса (черевної порожнини) скелета 1 розміщувався комплект кістяної пряжки із двох частин (рис. 4: 1, 2). Частина пряжки, яка лежала на правому боці, збереглася повністю (рис. 4: 1). Вона була овальної форми із трапецеподібними виступами та з отворами для кріплень до пояса, завдовжки 11,5 см, завширшки 4,7 см, завтовшки 0,6 см. Друга частина пряжки фрагментована, симетрична до форми й орнаменту та способу кріплень, дещо довша від попередньої, але без збережених торців для місця кріплення (рис. 4: 2). На передніх краях пряжок наявний отвір для фіксації їх між собою. Обидві частини орнаментовані різьбленим геометричним орнаментом. Отвори для скріплень пряжок виділені парами паралельних прорізних ліній із зовнішньої сторони отвору, що вказують на цілісність двох частин пряжки і одночасно гармонійно становлять композицію орнаменту (рис. 4: 1, 2).

Фрагменти ще двох аналогічних кістяних пряжок було зафіксовано на стегновій кістці скелета 2 (рис. 4: 3) та серед кісток скелета 2 (рис. 4: 4). Окрім вище згадуваних пряжок, серед кістяних виробів виявлених у гробниці знайдено підвіску з ікла вепра (у північному куті) та кістяну проколку у західному куті гробниці (рис. 3). Підвіска із ікла вепра збереглася майже ціла, із пошкодженою верхньою частиною, довжиною 10 см, з діаметром отвору для підвішування 0,5 см (рис. 4: 5). Кістяна проколка виготовлена із кістки (кінцівки) дрібної рогатої худоби (кози або вівці) довжиною 18,5 см із пролощеним та спрацьованим від роботи нижнім (колючим) краєм (рис. 4: 6).

Другу групу знахідок інвентарю поховань становлять крем'яні вироби: сокири, тесло та ножеподібні пластини (рис. 5). З правої сторони черепа скелета 3, під його щелепою, зафіксовано дві крем'яні теслоподібні сокири, які лежали разом (рис. 3: 5; 5: 1—2). Сокири однотипні, трапецеподібної видовженої форми. Більша сокира довжиною 11,5 см із шириною робочого леза 5 см, та товщиною 0,9 см (рис. 5: 1). Менша сокира завдовжки 8,6 см за ширини робочого леза 4 см та завтовшки 0,7 см (рис. 5: 2). У ногах, трохи нижче тазу, того ж самого скелета 3 знайдено ще один крем'яний виріб — долотоподібне тесло (рис. 3: 6; 5: 3). Долотце видовжене, майже квадратне у перетині, довжиною 10,7 см за ширини леза 1,6 см (рис. 5: 3). Усі вище перелічені вироби виготовлені із сірого смугастого туронського кременю, мають злегка заполірований робочий край від нетривалого використання. Окрім того, враховуючи свіжі не заполіровані сліди абразиву на поверхні виробів (у середній та верхніх частинах, які утворилися під час виготовлення знарядь, а саме при шліфуванні поверхні, припускаємо, що вони були недовго у використанні, а можливо, і взагалі не були. Ще один комплект крем'яних знахідок виявлено у західному куті гробниці. Серед горщиків знайдено комплект із трьох ножеподібних пластин (рис. 3: 7; 5: 4—6).

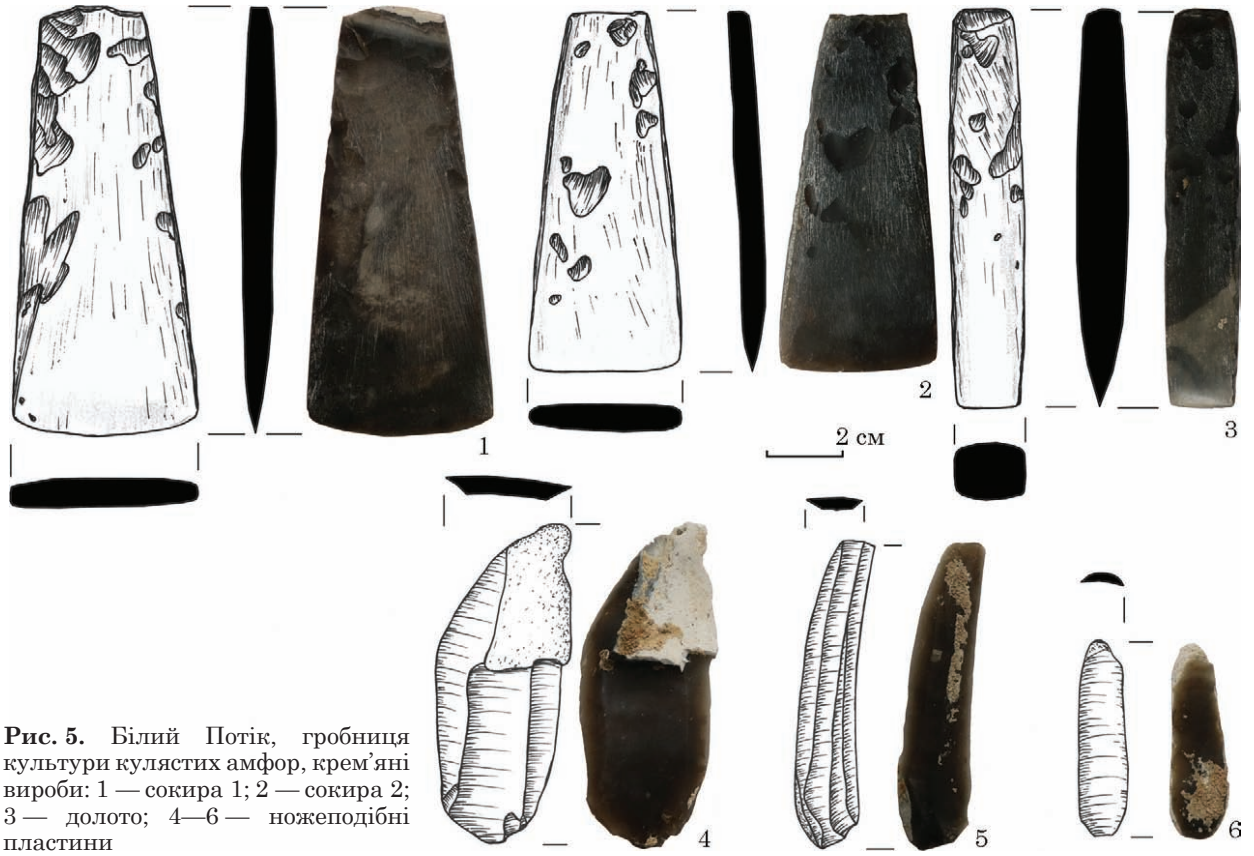

Рис. 5. Білий Потік, гробниця культури кулястих амфор, крем'яні вироби: 1 — сокира 1; 2 — сокира 2; 3 — долото; 4—6 — ножеподібні пластини

Пластини завдовжки 8,5, 8,3, 5,3 см та завширшки 3,3, 1,5, 1,2 см виготовлені із аналогічного кременю, що й сокири. На робочих краях пластини мають ледь помітну утилізаційну ретуш, що теж свідчить про нетривале їх використання (рис. 5: 4—6).

Найчисленнішу групу знахідок супровідного інвентарю становить керамічний посуд (11 од.). Посуд розміщений був двома групами. Один горщик (№ 1) у північному куті знайдений окремо від іншого посуду. Всі інші горщики розташовувались у південно західному куті гробниці. Із всієї групи посуду, горщики 2—7 були підкладені найпізніше, після обряду поховання, оскільки вони перекривали інші посудини та самі кістяки (рис. 3).

Отже, горщик 1 — струнка афмороподібна посудина із пласким чітко виділеним дном діаметром 7 см та звуженою шийкою. Вінця посудини не збереглись. Максимальна опуклість бочка посудини — 18 см. У місці переходу від бочка до шийки наявні з обох сторін посудини наліпні ручки із вертикальними отворами. Неорнаментований. У тісті горщика наявні домішки шамоту та товченого каменю (рис. 6: 1).

Горщик 2 — широкоопукла амфороподібна посудина із вузькою вертикальною шийкою та пласким дном. Загальна висота горщика 21,5 см, висота циліндричної шийки 5 см, діаметром 15 см, діаметр денця 9 см, максимальна опуклість бочка 25 см. У місці переходу від бочка до шийки розміщена пара симетричних ручок. Ручки петельчасті, наліпного типу. Посудина на 1/3 висоти, у верхній частині (шийка і бочок) орнаментована лінійним лускоподібним орнаментом, що утворює горизонтальні ряди із ланцюжків півмісячних відтисків. У тісті горщика наявні домішки піску та органіки. Поверхня загладжена (рис. 6: 2).

Горщик 3 — струнка амфороподібна посудина із вузькою вертикальною шийкою та вузьким плоским дном. Загальна висота 30,5 см, висота циліндричної шийки 4,5 см, діаметром 10 см, діаметр денця 8,5 см, максимальна опуклість бочка 22 см. У місці переходу від бочка до шийки розміщена пара симетричних ручок. Ручки петельчасті, наліпного типу. Посудина не орнаментована. У тісті горщика наявні домішки піску, жорстви у вигляді товченого каменю і шамоту та органіки. Поверхня загладжена (рис. 6: 3).

Горщик 4 — широкоопукла амфороподібна посудина із вузькою вертикальною шийкою та пласким дном, загальною висотою 25 см. Висота циліндричної шийки складає 5,5 см, діаметр 15 см, діаметр денця 8,5 см, максимальна опуклість бочка 23 см. У місці переходу від бочка до шийки розміщена пара симетричних ручок. Ручки петельчасті, наліпного типу. Посудина на 1/3 висоти, у верхній частині (шийка і бочок), орнаментована складним композиційним орнаментом. Під краєм вінця проведено горизонтальну лінію із псевдошнуровим відтиском, вниз від якої вздовж всієї висоти шийки спускаються гірлянди, що складаються із семи ліній теж із псевдошнуровим відтиском.

Рис. 6. Білий Потік, гробниця культури кулястих амфор, керамічні вироби: 1 — горщик 1; 2 — горщик 2; 3 — горщик 3; 4 — горщик 4

На місці переходу від шийки до бочка проведено горизонтальну лінію із псевдошнурового відтиску, вниз від якої спускаються на бочок, як і на шийці, гірлянди, утворені із семи паралельних напівциркульних ліній, аналогічних до орнаменту на шийці. Між вигинами гірлянд нанесено композицію орнаменту із семи вертикальних ліній, утворених клиноподібними відтисками. В тісті горщика наявні домішки піску та органіки. Поверхня ретельно загладжена (рис. 6: 4).

Горщик 5 — мініатюрна опуклодонна амфороподібна посудина із вузькою вертикальною шийкою. Загальна висота 11,4 см, висота циліндричної шийки 3,5 см, діаметром 7,5 см, максимальна опуклість бочка 11 см. У місці переходу від бочка до шийки розміщена пара симетричних вертикальних ручок. Ручки петельчасті, наліпного типу. Під вінцем нанесено вісім пар маленьких проколів, що розміщені в чіткій геометричній послідовності відносно горизонтальної площини шийки посудини. Посудина на 1/3 висоти, у верхній частині (шийка і бочок) орнаментована. Шийка посудини орнаментована трьома парними горизонтальними лускоподібними лініями. У верхній частині бочка в горизонтальному напрямку розміщено композиції із перевернутих пірамід, що утворені лускоподібним орнаментом. У тісті горщика наявні домішки піску та органіки. Поверхня ретельно загладжена та ангобована (рис. 7: 1).

Горщик 6 — струнка амфороподібна посудина із вузькою вертикальною шийкою та вузьким пласким дном, загальною висотою 26,5 см. Висота циліндричної шийки складає 8 см, діаметром 9 см, діаметр денця 8 см, максимальна опуклість бочка 21 см. У місці переходу від бочка до шийки розміщена пара симетричних вертикальних ручок. Ручки петельчасті, наліпного типу. Посудина не орнаментована. Лише край денця оформлений у вигляді пелюсткоподібних защипів. У тісті горщика наявні домішки

Рис. 7. Білий Потік, гробниця культури кулястих амфор, керамічні вироби: 1 — горщик 5; 2 — горщик 6; 3 — покришка (горщик 7)

піску, шамоту та органіки. Поверхня загладжена (рис. 7: 2).

Горщик 7 — покришка із дископодібною пласкою верхньою частиною, конічно-циліндрична, заввишки 7 см, діаметром вінця 15 см та діаметром диска 12 см. Вінце посудини орнаментоване трьома парними лускоподібними горизонтальними лініями. Диск покришки орнаментований лускоподібними відтисками, що утворюють трикутники, широкий край (основа) яких розташований вздовж краю диска. Між композиціями трикутників нанесено лускоподібні лінії, що з'єднуються у центрі диску та секторують його. В тісті покришки наявні домішки піску, шамоту та органіки. Поверхня ретельно загладжена (рис. 7: 3).

Горщик 8 — опуклобока амфороподібна посудина із циліндричною шийкою та опуклим бочком у верхній частині. Збереглась частково на висоту 10 см. Діаметр максимальної опуклості бочка 14 см, діаметр денця 7 см. У верхній частині, на шийці і бочку, простежено орнамент із горизонтальних ліній, утворених псевдошнуровим відтиском. У тісті горщика наявні домішки піску, шамоту та органіки. Поверхня загладжена (рис. 8: 1).

Горщик 9 — напівсферична миска із загнутими до середини вінцями та чітко виділеним денцем. Висотою 11 см, діаметр вінець 13 см та діаметр денця 7 см. У тісті миски наявні домішки піску, шамоту та органіки. Поверхня загладжена та ангобована (рис. 8: 2).

Горщик 10 — опуклодонна амфороподібна посудина із вузькою вертикальною шийкою, загальною висотою 15 см. Висота циліндричної шийки складає 4,5 см, діаметр 10 см, максимальна опуклість бочка 14 см. У місці переходу від бочка до шийки розміщена пара симетричних вертикальних ручок. Ручки петельчасті, наліпного типу. Посудина на 1/3 висоти (шийка і бочок) орнаментована. Шийка посудини та бочок у верхній частині орнаментовані трьома парними горизонтальними лініями клиноподібних відтисків. У тісті горщика наявні домішки піску, шамоту та органіки. Поверхня ретельно загладжена (рис. 8: 3).

Горщик 11 — амфороподібна посудина із вузькою вертикальною шийкою та плоским чітко виділеним денцем, загальною висотою 23 см. Висота циліндричної шийки складає 4 см, діаметром 10 см, максимальна опуклість бочка 21 см, діаметр денця 9 см. У місці переходу від бочка до шийки розміщена пара симетричних вертикальних ручок. Ручки петельчасті, наліпного типу. Під краєм вінця наявні наскрізні проколи. Шийка посудини та перехід до бочка орнаментовані. Край вінця орнаментований двома горизонтальними лініями із псевдошнурового відтиску, вниз від якого на всю висоту шийки спускаються трикутники, заштриховані лініями зліва направо і вниз. Трикутники та лінії утворені лінійним псевдошнуровим орнаментом. Бочок у верхній частині орнаментований двома паралельними горизонтальними лініями із лускоподібних відтисків. У тісті горщика наявні домішки піску, шамоту та органіки. Поверхня ретельно загладжена (рис. 8: 4).

Рис. 8. Білий Потік, гробниця культури кулястих амфор, керамічні вироби: 1 — горщик 8; 2 — миска (горщик 9); 3 — горщик 10; 4 — горщик 11

Щодо технологічних особливостей виготовлення і складу керамічного тіста, слід зазначити, що у всіх випадках наявний великий відсоток домішок органіки, яка відображена пористим виглядом поверхні посудин.

Друге поховання культури кулястих амфор виявлено між селами Озеряни та Ланівці в уроч. Границя Чортківського р-ну (колишній Борщівський р-н) під час глибокої оранки поля. Місце поховання розміщувалося за 1,4 км на південний схід від крайніх східних околиць села, поруч із знівельованою неглибокою балкою, на південь від автодороги Тернопіль—Борщів і на захід від польової дороги. Робітники самостійно прокопали шар землі над гробницею і зняли фрагментовану верхню плиту. Камені від верхньої плити на момент фіксації археологами лежали із західного боку від гробниці. Слідів втручання у поховання не виявлено, можливо через те, що стан вмісту гробниці був вкрай незадовільний. Шар землі, що вкривав вміст гробниці, був перезволожений, візуально простежувалися лише два черепи біля південної стінки гробниці (рис. 10).

Гробниця зорієнтована за віссю північний схід—південний захід. Довгі сторони (східна і західна) викладені із окремих плит (по три плити в кожній стінці), що були щільно підігнані одна до одної. Північна сторона сформована із однієї монолітної плити, а південна — з двох, які заходили одна за одну (рис. 9). Довжина східної плити 2,15 м, західної — 2,0 м. Внутрішня ширина поховання з північної сторони 1,0 м, з південної — 1,1 м. Висота плит складала 0,85 м. Середня товщина плит становила приблизно 10—15 см. Долівка теж була викладена плитою із пісковика. Залишки від верхньої кришки свідчили про ідентичність їхнього обробки до плит стінок і дна. Сама конструкція кам'яної гробниці була прямокутної форми із вертикальними стінами. Камера гробниці була заповнена у придонній частині похованими, супровідними артефактами та ґрунтовими відкладами. Під час евакуації плит гробниці, під донною плитою знайдена половина кістяної пряжки, покладена приблизно посередині дна.

Усі знахідки, зокрема і кістки скелетів, були у вкрай поганому стані, мокрі, трухляві та фрагментовані. Добре фіксувалися черепи 1 і 2 Положення тіл не вдалося простежити. Третій череп (лежав окремо від кісток скелета) розміщувався біля південної стінки, серед горщиків (рис. 10). Однак, судячи з положення черепів та частини кісток тулубів двох похованих біля південної стінки, можна припустити, що

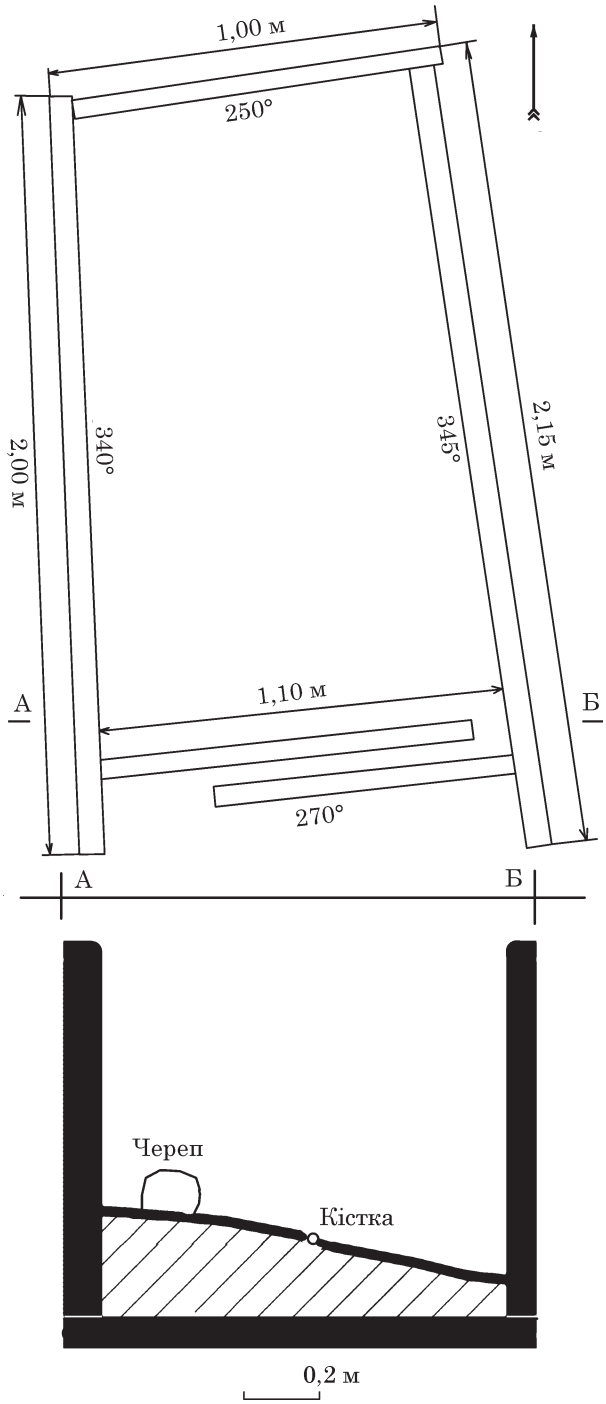

Рис. 9. Озеряни, гробниця культури кулястих амфор; схема розташування плит, план і перетин

вони були припідняті та прихилені до стінки гробниці. Вся площа саркофага була заповнена рештками скелетів, горщиками та великою кісткою тварини. Більша частина горщиків (горщики 1—9), орнаментована покришка (рис. 15: 1), бурштинові намистини (рис. 11: 5—8), одне ікло свині (рис. 11: 1), велика кістка тварини (рис. 10) зосереджувалися під північною стінкою гробниці. Приблизно посередині саркофага, між грудною кліткою скелета 2 та лівою тазовою кісткою скелета 1 лежала крем'яна шліфована сокира (рис. 11: 9). Під південною

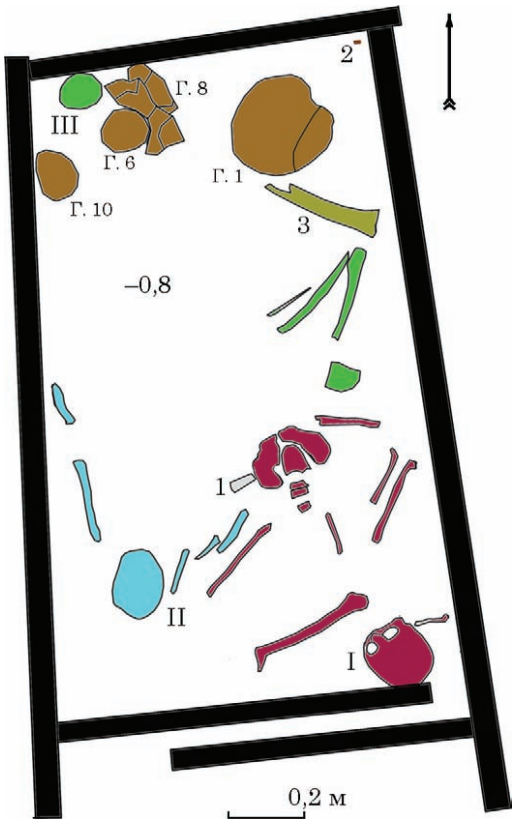

Рис. 10. Озеряни, гробниця культури кулястих амфор, камера гробниці, план: I—III — скелети I—III; Г. 1, 6, 8, 10 — горщики 1, 6, 8, 10; 1 — крем'яна сокира; 2 — бурштинова намистина; 3 — кістка великої тварини

стінкою, біля черепів 1, 2 виявлені горщики 10, 11 та обламане ікло свині (рис. 11: 2). Біля кістяка 2 знайдено фрагментовану верхню частину ікла свині з емаллю (рис. 11: 1). Під грудною кліткою скелета 2 знайдено фрагмент шліфованої крем'яної сокири (рис. 11: 3). Незважаючи на те, що візуально фіксувався великий набір посуду, вилучити його у цілому вигляді було неможливо, мокра ліпна кераміка руйнувалася. Під час вибірки керамічного посуду, у південно-східному куті гробниці знайдено цілу бурштинову циліндричну намистину (рис. 11: 5). Під час промивки ґрунту з-під південної стінки знайдено ще три бурштинові циліндричні намистини, а також уламки і дрібні фрагменти від подібних намистин (рис. 11: 6—8). Також під час промивки знайдено фрагменти дитячих черепів, зуби тощо. Весь знайдений антропологічний матеріал був переданий для аналізу у відділ біоархеології Інституту археології НАН України. Згідно з проведеним аналізом Т. Рудич та О. Козак, у гробниці розміщувалися кістяки, що належали п'яти особам: двом чоловікам 30—40 і 35—45 років, двом жінкам 20—30 років та дитині 10—13 років. Причому три кістяки, що фіксувалися візуально, належали чоловікам та одній жінці, одна з жінок та дитина представлені лише декількома зубами та коронками зубів (Рудич, Козак 2023).

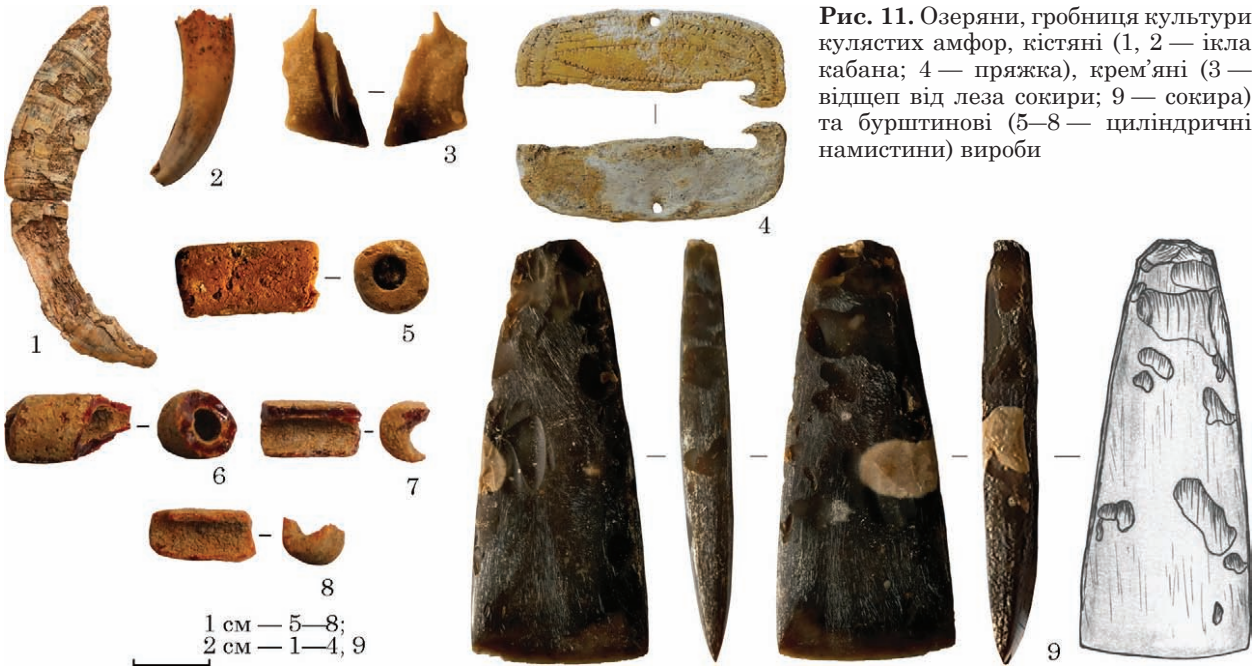

Рис. 11. Озеряни, гробниця культури кулястих амфор, кістяні (1, 2 — ікла кабана; 4 — пряжка), крем'яні (3 — відщеп від леза сокири; 9 — сокира) та бурштинові (5—8 — циліндричні намистини) вироби

Характеристика знахідок.

Крем'яні вироби. Крем'яна шліфована клиноподібна сокира (рис. 11: 9), з темно-сірого кременю. Лезо сильно зашліфоване. Довжина сокири 9,8 см, ширина леза 4,0 см, середня товщина 0,9 см. Обух опуклий, оформлений трьома сколами. Розміри обуха 1,9 × 0,8 см.

Фрагмент крем'яної шліфованої сокира (рис. 11: 3), зі світло-сірого кременю. Розміри 3,3 × 2,2 × 0,3 см.

Маленький відщеп світло-сірого кременю, зі слідами шліфування з однієї сторони. Розміри 1,2 x0,9 × 0,15 см.

Фрагмент крем'яної пластини зі світло сірого кременю, розмірами 0,9 × 1,1 × 0,1 см.

Циліндричні намистини з бурштину.

Намистина 1 (рис. 11: 5), ціла, знайдена в північно-східному куті гробниці. Розміри 1,4 × 0,8 × 0,7 см, розмір отвора 0,3 см.

Намистина 2 (рис. 11: 6), розламана, знайдена в північній частині гробниці, біля горщика № 8. Розміри збереженої частини 1,6 × 0,8 см, розмір отвора 0,4—0,5 см.

Намистина 3 (рис. 11: 7), розламана, знайдена після промивки ґрунту в північній частині гробниці біля горщика 6. Розміри найбільшої частини 1,2 × 0,7 см.

Намистина 4 (рис. 11: 8), розламана, знайдена в північній частині гробниці, біля горщика 3, після промивки ґрунту. Розміри найбільшої частини 1,3 × 0,6 см.

Фрагменти бурштинових намистин знайдено після промивки ґрунту біля горщиків 5 і 8.

Кістяні знахідки. Пряжка кістяна (рис. 11: 4) підтрапецеподібної форми з одним круглим отвором по краю і з овальним отвором від кріплення до ременя. Лицьова частина вкрита заглибленим орнаментом у вигляді лінії зі штрихами. Дві лінії нанесені по периметру пряжки. В середині пряжки є зображення ще однієї лінії зі штрихами у вигляді витягнутого ромба або овалу. Розміри пряжки: довжина 7,0 см, ширина 2,0 см, товщина 0,5 см.

До кістяних виробів належать три ікла кабана або свині. Один із них виявлений у північній частині гробниці, біля горщика 6 (рис. 11: 1, довжина 10,6 см, найбільша ширина 2,3 см, найбільша товщина 0,9 см) та два у південній частинах гробниці: один біля горщика 10, розмірами 3,5 × 1,2 × 0,7 см (рис. 11: 2) та ще один біля скелета 1, розмірами 3,4 × 1,0 × 0,3 см.

Найбільша група знахідок належить ***керамічному посуду***, колекція якого складалася з 11 орнаментованих та неорнаментованих ліпних горщиків та з однієї орнаментованої покришки. Більша частина горщиків (№ 1—9 і покришка) групувалася під північною стінкою, горщики 10, 11 — під південною.

Горщик 1 ліпний, великий за розміром, з кулястою формою стінок, чорно-сірого кольору. Висота горщика 26,3 см. Дно вузьке, пласке, з чітким переходом від дна до тулуба. Діаметр дна 6,1 см. Вінце на прямій шийці, заокруглене у верхній частині. Діаметр вінця 6,0 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком крупнозернистого шамоту та подрібненого кременю. Орнаментована верхня частина (третина) — вінце з шийкою, частина тулуба, ручки. Зафіксовано дві ручки з горизонтальним отвором. Орнаментація: вінце прикрашене трьома зигзагоподібними лініями, з'єднаними в одну смугу. Площа між зиґзаґами заповнена трикутниками із лускоподібним орнаментом. На з'єднанні шиї та тулуба — ще одна смуга з трьох рядів зиґзаґів. Нижче, на плічках — ще одна подібна смуга і ряд трикутників. Ручки прикрашені двома вертикальними рядами V-подібного орнаменту (рис. 12).

Рис. 12. Озеряни, гробниця культури кулястих амфор, керамічні вироби, горщик 1

Горщик 2 ліпний, з кулястою формою стінок, сірого кольору. Висота горщика 12,6 см. Дно пласке. Діаметр дна 7,0 см. Вінце заокруглене, на ледь відхиленій назовні шийці. Діаметр вінця 9,9 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком піску та з малим відсотком шамоту. Зафіксовано три псевдовушка, без отворів. Горщик орнаментований зубчастим штампом із круглими зубцями. Орнаментом вкрито s тулуба горщика. Шийка під вінцем прикрашена подвійною горизонтальною лінією. Тулуб вкритий системою подвійних горизонтальних і вертикальних ліній (рис. 13: 1).

Горщик 3 ліпний, з кулястою формою стінок, темно-сірого кольору. Збережена висота горщика 11,8 см. Дно пласке, вузьке, з чітким переходом від дна до тулуба. Діаметр дна 8,0 см. Вінце та шийка не збережені. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком піску та з малим відсотком шамоту. Зафіксовано одне пласке вертикальне вушко з горизонтальним отвором. Орнаментована половина тулуба горщика. Орнамент: зиґзаґоподібний штамп, нанесений над вушком і під вушком. Нижче зиґзаґоподібного орнаменту нанесені по периметру горщика подвійні вертикальні смуги з круглими відбитками. Горщик орнаментований зиґзаґоподібним штампом та зубчастим штампом із круглими зубцями (рис. 13: 2).

Горщик 4 представлений розвалом дрібно фрагментованих ліпних черепків, сіро-коричневого кольору. Орнамент на них не простежувався. Зі всієї маси фрагментів вдалося реставрувати лише пласке денце діаметром 8 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком піску та з малим відсотком шамоту.

Горщик 5 представлений розвалом дрібно фрагментованих ліпних черепків сірого кольору. На поверхні слабо простежується лускоподібний орнамент. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком шамоту та з малим відсотком мінеральних домішок (піску та подрібненої мушлі (?).

Горщик 6 ліпний, з округлою формою стінок, сіро-чорного кольору. Реконструйована висота горщика 21,5 см. Дно пласке, зі згладженим невиразним переходом до тулуба. Діаметр дна 7,0 см. Вінце пряме, загострене, на ледь відхиленій назовні шийці. Діаметр вінця 11,0 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком піску та з малим відсотком шамоту і подрібненої мушлі (?). Зафіксовано одне вертикальне вушко з округлим горизонтальним отвором. Горщик орнаментований по шийці двома горизонтальними смугами із зиґ-

Рис. 13. Озеряни, гробниця культури кулястих амфор, керамічні вироби: 1 — горщик 2; 2 — горщик 3; 3 — горщик 6

заґоподібних потрійних ліній (зиґзаґоподібний штамп). Площина тулуба між вушками вкрита підовальними трикутниками (вершинами донизу), середина яких теж вкрита зиґзаґоподібним орнаментом (рис. 13: 3).

Горщик 7 представлений розвалом дрібно фрагментованих ліпних черепків сіро-коричневого кольору. На поверхні простежується лускоподібний орнамент. Збереглися одне вушко з округлим горизонтальним отвором та трохи увігнуте, згладжене при переході до тулуба денце, діаметром 7,3 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком піску та з малим відсотком подрібненого кременю (рис. 14: 1).

Горщик 8 ліпний, з кулястою формою стінок, чорно-сірого кольору, багато орнаментований. Висота горщика 22,3 см. Дно рівне, вузьке з чітким переходом від дна до тулуба. Діаметр дна 9,8 см. Вінце на прямій шийці, заокруглене. Діаметр вінця 12,4 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком шамоту та з малим відсотком подрібненої мушлі. Зафіксовано чотири вертикальних вушка з округлими отворами. Вушка пласкі. Прикрашена верхня чверть горщика — вінце, шийка та частина тулуба разом із вушками. Горщик орнаментований під вінцем двома горизонтальними зиґзаґоподібними лініями (зиґзаґоподібний штамп). Під ними розміщений ряд підовальних трикутників (вершинами донизу), середина яких теж вкрита лускоподібним орнаментом. На рівні верхньої та нижньої частин вушок йдуть подвійні лускоподібні смуги. Нижче вушок по тулубу фіксується ще один ряд підовальних трикутників (вершинами донизу), середина яких теж вкрита лускоподібним орнаментом. Вушка прикрашені горизонтальною потрійною смугою лускоподібних ліній, нижче неї — три подвійні вертикальні смуги із лускоподібних ліній (рис. 14: 2).

Горщик 9 ліпний, з кулястою формою стінок, чорно-сірого кольору, неорнаментований. Висота горщика 11,3 см. Дно рівне, вузьке з чітким переходом від дна до тулуба. Діаметр дна 5,5 см. Вінце на ледь відхиленій шийці — загострене. Діаметр вінця 6,6 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з домішками шамоту та піску. Зафіксовано два вертикальних вушка з округлими отворами (рис. 14: 3).

Горщик 10 ліпний, з округлою формою стінок, чорно-сірого кольору, неорнаментований. Висота горщика 14,0 см. Дно рівне, вузьке із згладженим переходом від дна до тулуба. Діаметр дна 4,4 см. Вінце на ледь відхиленій

Рис. 14. Озеряни, гробниця культури кулястих амфор, керамічні вироби: 1 — горщик 7; 2 — горщик 8; 3 — горщик 9; 4 — горщик 10

Рис. 15. Озеряни, гробниця культури кулястих амфор, керамічні вироби: 1 — покришка; 2 — горщик 11

шийці — загострене. Діаметр вінця 8,8 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з домішками шамоту та піску. Зафіксовано два вертикальних вушка з округлими горизонтальними отворами (рис. 14: 4).

Горщик 11, мініатюрний, грубо ліплений, з округлою формою стінок, сірого кольору. Дно відсутнє. Збережена висота 8,4 см. Вінце заокруглене на ледь відхилений шийці. Зафіксоване одне горизонтальне вушко з вертикальним округлим отвором. Діаметр вінця 6,0 см. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком піску та домішками товченого кременю. Орнаментація: під вінцем дві заглиблені шнуроподібні лінії, нижче по шийці ряд коротких вертикальних ліній. Верхня частина тулуба прикрашена подвійними смугами з короткими горизонтальними заглибленими лініями (рис. 15: 2).

Покришка ліпна, діаметр 10,5 см, висота 3,9 см. Вінце заокруглене, бортик прямий, верхня частина (диск) випукла, заокруглена. Черепок м'який, крихкий, тісто з великим відсотком піску та незначними домішками шамоту. Орнаментована подвійними смугами по низу бортика, у верхній частині бортика (на перегині бортика і горизонтальної площини) та в центральній частині покришки. Периметри з'єднані

між собою подвійними смугами, нанесені штампом з округлими зубцями (рис. 15: 1).

Висновок. Обидві гробниці з Білого Потоку та Озерян, хоча і належать за способом поховання та супровідними речами до однієї культури кулястих амфор (питання датування буде вирішене після проведення радіовуглецевого аналізу), але вони не є тотожними. Вони різняться за кількістю і складом похованих. У Білому Потоці всі поховані були чоловіками. В Озерянах — двоє чоловіків, дві жінки і дитина (Рудич, Козак 2023). Питання їх родинних відносин лишається відкритим до проведення додаткових досліджень. Набір супровідних речей теж відрізнявся: у Білому Потоці — 10 горщиків та покришка, дві крем'яні сокирки, долото, три ножеподібні пластини, чотири половинки кістяних пряжок, кістяна проколка, два ікла і невелика свиняча кістка; в Озерянах — 11 горщиків, покришка, одна крем'яна сокирка і два відщепи від сокирок, чотири бурштинові намистини, одна половинка кістяної пряжки, три свинячі ікла і одна велика кістка (частина ноги?) рогатої худоби (?).

Керамічні вироби за спорідненості орнаментів теж відрізнялися. Керамічний набір посуду у Білому Потоці відрізнявся тістом (переважала кераміка з шамотом і рослинними рештками, меншою мірою відзначалася кераміка з перевагою у тісті піску), орнаментація не лише трикутниками, заповненими лускоподібним орнаментом, але й псевдошнуровим орнаментом. Дно горщиків у восьми випадках пласке, у двох — опукле. Горщики прикрашаються двома симетричними ручками. У двох випадках фіксується ангоб. Поверхня горщиків загладжена. Ліпні горщики з гробниці в Озерянах в переважній більшості зроблені з глиняного тіста з додаванням великої кількості піску з товченим кременем або подрібненою мушлею. Всі горщики мають пласке дно, у трьох випадках по два симетричні вушка, в одному — чотири вушка, в одному — чотири псевдовушка. Три горщика з керамічного набору неорнаментовані. Орнаментація поверхні інших горщиків відрізняється більшою різноманітністю. Крім традиційного підтрикутного орнаменту з лускоподібним заповненням тла, горщики прикрашаються зиґзаґами, подвійними горизонтальними і вертикальними лініями, нанесеним штампом з круглими зубцями, а також смугами з коротких вертикальних та горизонтальних ліній.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1901. *Труды XI археологического съезда*. Москва.

Археологічні… 1966. *Археологічні пам'ятки Української РСР (коротий список АН УРСР, Інститут археології)*. Київ: Наукова думка.

Археологічні… 1981. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*, 1.

Бандрівський, М. С. 2015. Поховання пізньоенеолітичного часу в с. Лучка поблизу Микулинець під Тернополем (з розкопок Ігоря Герети 1996 року) та проблема відносної та абсолютної хронології мегалітичних гробниць Поділля. В: Захар'єв, В. А (ред.). *Старофжитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 169-200.

Герета, И. П. 1970. Новые памятники культуры шаровидных амфор в Западном Подолье. *Археологические открытия 1969 г.*, с. 231.

Герета, І. П., Харитонов, Е. А. 1970. Дослідження нових археологічних пам'яток в Західному Поділлі. В: *Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, с. 153, 154.

Захар'єв, В. А. 2015. Нові знахідки поховань культури кулястих амфор на Хмельниччині. В: Захар'єв, В. А (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 8-24.

Кадров, С., Малеєв, Ю. М., Шміт, М. 2000. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування. *Археологія*, 1, с. 17-34.

Малеєв, Ю. М. 1966. Нові знахідки культури кулястих амфор на Західного Поділлі. В: *Тези доповідей XIX студентської наукової конференції*. Львів, с. 13-14.

Олійник, В. І., Малєєв, Ю. М. 2015. Мегалітична гробниця з с. Слобідка на р. Джурин. В: Захар'єв, В. А (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 113-118.

Пастернак, Я. 1968. Стародавні часи Теребовлянщини. *Історико-меморіальний збірник*, XX: Теребовельська земля, с. 19-31.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2023. Антропологія поховальних комплексів культури кулястих амфор Білий Потік та Озеряни на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 116-126.

Свєшніков, І. К. 1957. *Мегалітичні поховання на Західному Поділлі*. Львів: ЛІІМ.

Свешников, И. К. 1983. *Культура шаровидных амфор*. Свод археологических источников, В 1-27. Москва: Наука.

Cynkałowski, A. 1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistorycznej Galicji Wschodniej*. Lwów.

Kirkor, A. H. 1879. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878. *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej*, III, s. 13-14.

Pszybysławski, W. 1906. *Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji Wschodniej*. Lwów: W. A. Szyjkowski.

Sulimirski, T. 1935. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka archeologicznego. *Z otchlany wieków*, 2. s. 21.

Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350*. Baltic-Pontic studies, 8. Poznań: Adam Mickiewicz Universitet.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1901. *Trudy KHI arkheologicheskogo sieezda*. Moskva.

Arkheolohichni… 1966. *Arkheolohichni pamiatky Ukrainskoi RSR (korotkyi spysok AN URSR, Instytut arkheologii)*. Kyiv: Naukova dumka.

Arkheolohichni… 1981. *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni kam'ianoho viku*, 1.

Bandrivskyi, M. S. 2015. Pokhovannia piznoeneolitychnoho chasu v s. Luchka poblyzu Mykulynets pid Ternopolem (z rozkopok Ihoria Herety 1996 roku) ta problema vidnosnoi ta absoliutnoi khronolohii mehalitychnykh hrobnyts Podillia. In: Zakhar'iev, V. A (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 169-200.

Gereta, I. P. 1970. Novye pamiatniki kultury sharovidnykh amfor v Zapadnom Podole. *Arkheologicheskie otkrytiia 1969 g.*, s. 231.

Hereta, I. P., Kharytonov, E. A. 1970. Doslidzhennia novykh arkheolohichnykh pam'iatok v Zakhidnomu Podilli. In: *Materialy Tretoi Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Lviv, s. 153, 154.

Zakhar'iev, V. A. 2015. Novi znakhidky pokhovan kultury kuliastykh amfor na Khmelnychchyni. In: Zakhar'iev, V. A (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 8-24.

Kadrov, S., Malieiev, Yu. M., Shmit, M. 2000. Skhidna hrupa kultury kuliastykh amfor za danymy radiovuhletsevoho datuvannia. *Arkheolohiia*, 1, s. 17-34.

Maleiev, Yu. M. 1966. Novi znakhidky kultury kuliastykh amfor na Zakhidnoho Podilli. In: *Tezy dopovidei XIX studentskoi naukovoi konferentsii*. Lviv, s. 13-14.

Oliinyk, V. I., Malieiev, Yu. M. 2015. Mehalitychna hrobnytsia z s. Slobidka na r. Dzhuryn. In: Zakhar'iev, V. A (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 113-118.

Pasternak, Ya. 1968. Starodavni chasy Terebovlianshchyny. *Istoryko-memorialnyi zbirnyk*, XX: Terebovelska zemlia, s. 19-31.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2023. Antropolohiia pokhovalnykh kompleksiv kultury kuliastykh amfor Bilyi Potik ta Ozeriany na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 116-126.

Svieshnikov, I. K. 1957. *Mehalitychni pokhovannia na Zakhidnomu Podilli*. Lviv: LIM.

Sveshnikov, I. K. 1983. *Kultura sharovidnykh amfor*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V 1-27. Moskva: Nauka.

Cynkałowski, A. 1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistorycznej Galicji Wschodniej*. Lwów.

Kirkor, A. H. 1879. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878. *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej*, III, s. 13-14.

Pszybysławski, W. 1906. *Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji Wschodniej*. Lwów: W. A. Szyjkowski.

Sulimirski, T. 1935. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka archeologicznego. *Z otchlany wieków*, 2. s. 21.

Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350*. Baltic-Pontic studies, 8. Poznań: Adam Mickiewicz Universitet.

M. O. Yahodynska, V. V. Ilchyshyn, M. P. Sokhatsky

NEW RESEARCH ON BURIALS OF THE GLOBULAR AMPHORAE CULTURE IN TERNOPIL REGION

The article introduces the results of archaeological research in the tombs of the Globular Amphorae culture near the Bilyi Potik and Ozeriany villages of Chortkiv district, Ternopil region (Western Podillia). The description of the archaeological material found during the excavations has been provided.

Both tombs from Bilyi Potik and Ozeriany differ in number and composition of the buried individuals. All those buried in Bilyi Potik were men. There were two men, two women and a child in Ozeriany. The question of their family relations remains open before additional research. The set of accompanying items is also different: in Bilyi Potik — 10 pots and a lid, two flint axes, a chisel, three knife-like plates, four parts of bone buckles, a bone pricker, two fangs and a small pig bone; in Ozeriany — 11 pots, a lid, one flint ax and two fragments from axes, four amber beads, a half of a bone buckle, three pig tusks and one large bone (part of a leg?) of a cattle (?).

The pottery also differs in the affinity of the ornaments. The vessels in Bilyi Potik varied by its clay mass (ceramics with chamotte and plant remains predominated, ceramics with predominance of sand admixture was in a smaller amount). The pottery ornamentation was not only with triangles filled with scaly ornamentation, but also with pseudo-cord ornamentation. The bottom of the pots is flat in 8 cases, convex in 2 cases. Pots had two symmetrical handles. In two cases, the engobe is fixed.

Handmade vessels from the tomb in Ozeriany are mostly made of clay with the addition of a large amount of sand with crushed flint or crushed shell. All pots have a flat bottom, in three cases the pots have two symmetrical handles, one has 4 handles, and one has 4 pseudo handles. Three pots from a ceramic set have no ornamentation. The surface decoration of other pots is more diverse. In addition to the traditional subtriangular ornament with a scaly filling, the pots are decorated with zig-zags, double horizontal and vertical lines, stamped with round teeth, and bands of short vertical and horizontal lines.

Keywords: Globular Amphorae culture, Western Podillia, Ternopil region, pottery pots, flint axes, bone buckle.

Одержано 28.03.2023

ІЛЬЧИШИН Василь Васильович, директор, Заложецький краєзнавчий музей, смт Заліщі, Україна.
ILCHYSHYN Vasyl V., director, the Zaliztsi Museum of Local Lore, Zaliztsi, Ukraine.
ORCID 0000-0002-9476-7530,
e-mail: w.ilchyshyn@gmail.com.

СОХАЦЬКИЙ Михайло Петрович, директор, Борщівський обласний краєзнавчий музей, Борщів, Україна.
SOKHATSKYI Mykhailo P., director, the Borshchiv regional local lore museum, Borshchiv, Ukraine.
E-mail: sokhatskyi.m@gmail.com.

ЯГОДИНСЬКА Марина Олександрівна, кандидат історичних наук, директор, Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, Тернопіль, Україна.
YAHODYNSKA Maryna O., Ph. D., director, the Ternopil Regional Center for the Protection and Research of Cultural Heritage Sites, Ternopil, Ukraine.
ORCID 0000-0003-1280-9045, e-mail:
tokiopik2@gmail.com.

УДК [572.7:903.5](477.84)"636" DOI: 10.37445/adiu.2023.01.06

Т. О. Рудич, О. Д. Козак

АНТРОПОЛОГІЯ ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР БІЛИЙ ПОТІК ТА ОЗЕРЯНИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Наведено попередні результати антропологічного аналізу скелетних решток із поховальних комплексів культури кулястих амфор Білий Потік та Озеряни на Поділлі.

***Ключові слова**: культура кулястих амфор України, Поділля, антропологія, краніологія, палеопатологія.*

Вступ. Археологічні дослідження поховальних комплексів культури кулястих амфор (ККА) Білий Потік і Озеряни на Поділлі (Ягодинська, Ільчишин, Сохацький 2023) дали невеликий за обсягом, але інформативний антропологічний матеріал.

Рештки людських кісток із поховань ККА території України почали вивчати наприкінці XIX ст., хоча культурну ідентифікацію її пам'яток було здійснено пізніше. Натепер кількість досліджених антропологами кістяків ККА України є незначною. Причиною цього є погана збереженість кісток, пов'язана як із давніми втручаннями (частина гробниць можливо слугувала склепами для здійснення низки послідовних поховань), так і з пізнішими порушеннями (деякі могили відкриті випадково через незначну глибину залягання). Тож поява нового, навіть невеликого за обсягом, антропологічного матеріалу ККА є подією для вітчизняних дослідників, які займаються цим і хронологічно близькими йому періодами.

Нові надходження з поховань ККА пам'яток Білий Потік та Озеряни на Поділлі забезпечили поповнення колекції кісткових решток цієї культури. Важливо, що їх вдалось опрацювати за низкою антропологічних програм, що допомогло розширити наші уявлення стосовно фізичного типу носіїв культури, їхніх антропологічних зв'язків, фізичного здоров'я, професійної діяльності, тривалості життя та певних його побутових сторін.

Із поховань були також відібрані зразки кісткового матеріалу для ДНК, ізотопного та радіовуглецевого аналізу. Останній дає можливість виявити хронологічне положення кістяків із цих гробниць у колі матеріалів із об'єктів ККА та інших культур, підданих такому аналізу. У процесі опрацювання матеріалу комплексний підхід із залученням даних археології, антропології, генетичного, ізотопного та радіовуглецевого аналізів допомагає отримати найреалістичнішу картину стосовно шляхів і напрямів давніх міграцій (Козак 2019). Саме з ними, на думку деяких дослідник-археологів, пов'язано формування цієї культури (Szmyt et al. 2021; Mathieson et al. 2018).

В антропології для постановки та вирішення питання щодо можливих міграцій або фіксації автохтонних ліній інформативним є краніологічний матеріал, хоча краніологія має значно ширше коло інтересів і можливостей.

Матеріали включають вісім індивідів, виявлених у двох кам'яних гробницях. Рештки трьох чоловіків, 16—18 (20), 25—35 та 40—50 років, походять зі скрині, відкритої біля с. Білий Потік. Рештки ще п'яти індивідів — двох чоловіків 30—40 і 35—45 років, двох жінок 20—30 років і дитини 10—13 років, визначені на пам'ятці Озеряни.

Збереженість решток із Білого Потока є набагато кращою, ніж з іншого поховання, що, найімовірніше, пов'язане зі ступенем і часом руйнування скринь. У першому випадку частина кісток вкрита вапняковим нальотом, очевидно, характерною складовою місцевих ґрунтів і ґрунтових вод, що затікали до гробниці. Ця

© Т. О. РУДИЧ, О. Д. КОЗАК, 2023

патина могла бути причиною часткової консервації кісток. Стосовно Озерян можна припустити, що ранне порушення могили з відкриттям доступу кисню пришвидшило руйнування кісткової тканини. Добре збереглись лише ділянки, які залишались засипаними ґрунтом. Два індивіди (одна з жінок та дитина) представлені лише декількома зубами та коронками зубів.

Чоловіки з обох могил мали зріст нижче за середній і середній, від 162,0 до 166,4 см, за Пірсоном (Pearson 1899), і відносно масивні кістки. Чоловіки та жінка з Озерян відрізняються більшою грацильністю. Дуже добре розвинутий м'язовий рельєф і відсутність системних патологій суглобів вказує на значні рівномірні фізичні навантаження, які отримували ці люди з дитинства. Поширення ентезопатій (слідів травм і запалень місць прикріплення м'язів і сухожиль), а також сконцентрованих змін суглобів на скелетах чоловіків із Білого Потоку, дало підстави припустити, що ці люди багато ходили, переносячи вантажі на спині та плечах. Два чоловіки, судячи з остеологічних ознак, звично володіли луком. Травми посткраніального скелета сконцентровані в лівому передпліччі (два індивіди). У двох чоловіків виявлені також травми плечового суглоба. Травми черепа знайдені у двох чоловіків з Білого Потоку та у обох чоловіків з Озерян. Переважно це загоєні поверхневі рубці невеликого розміру, округлі або видовжені. Вони можуть бути наслідком ударів по голові палками, камінням, дубинкою тощо. У одного з чоловіків із Озерян є загоєна проникаюча травма чола, очевидно внаслідок поранення стрілою. У нього ж у задній частині стріловидного шва виявлено загоєну трепанацію (вірогідно — підчищення країв проникаючої травми). Ця операція ще не була зафіксована у представників культури кулястих амфор території України. Проте сліди подібних трепанацій знайдені зокрема на черепах з мегалітичних гробниць виявлених в окрузі Науен на північному сході Німеччини (Ullrich 1971).

Всі індивіди, як і інші досліджені нами представники цієї культури (Козак 2022), страждали на хронічні респіраторні інфекції. Крім того, у більшості людей із обох гробниць виявлені сліди системних інфекцій. Можна припустити латентний туберкульозний менінгіт. В одному випадку симптоми є подібними на такі, що розвиваються при бруцельозі (інфекція, яка викликає аборти у кіз, овець, рідше — корів і свиней, але може передаватись і людині, яка доглядає за тваринами, або споживає їхнє м'ясо чи молоко; Берман та ін. 1944, с. 374). У двох індивідів із Білого Потоку та одного з Озерян знайдені також грануляційні осередки на кістках обличчя та лопатці, подібні таким, що були виявлені у двох індивідів з Ілятки (Козак 2015). Не виключено, що ці реакції є наслідком однієї з вказаних інфекцій, або іншої (проказа?, мікоз?), яку зараз ми не можемо діагностувати беззаперечно.

Краніологічний аналіз матеріалу. Частину кісткових решток із поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни було опрацьовано за краніологічною програмою.

Через стан збереженності черепи із обох поховальних об'єктів потребували реставрації, яка була здійснена у палеоантропологічній лабораторії Відділу біоархеології Інституту археології НАН України. Вдалось відреставрувати та виміряти п'ять черепів, хоча в більшості випадків лише частково.

Краніометричні виміри та опис матеріалу виконано за методиками вітчизняної антропологічної школи (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964).

Короткий опис краніологічних матеріалів та інформація про індивідуальні виміри черепів представлені в табл. 1 і описані нижче.

С. Білий Потік. *Поховання 1.* Зберігся череп із частково зруйнованим обличчям. Він має велику довжину черепної коробки (191 мм), ширина черепа на межі середніх і значних величин (144 мм). За формою череп мезокранний, але з тенденцією до доліхокранії (індекс — 75,4). Висота черепної коробки значна: висотний діаметр становить 140 мм, вушна висота — 119 мм.

Ширина лобної кістки велика, найменша ширина лоба 103 мм, найбільша — 125 мм, кут лобної кістки близький до прямого (91°). Надпереніссяя виступає середньо (3 бали). Верхні краї орбіт згладжені.

Верхня ширина обличчя велика (111 мм), діаметр вилиць на межі малих і середніх розмірів (130 мм). Верхня висота обличчя мала (66,5 мм). За верхньолицевим показником воно належить до категорії мезен (індекс — 51,2).

Обличчя різко профільоване на назомалярному рівні (131°). Воно ортогнатне, загальний кут лицевого профілю становить 88°. Глибина іклової ямки середня (4,5 мм).

Орбіти широкі (43,5 мм) і невисокі, як за абсолютними розмірами (30 мм), так і за орбітним показником (68,9). Висота носа незначна (49 мм), він вузький за абсолютними розмірами (23,5 мм), а за носовим показником належить до категорії мезориних (47,9). Перенісся є високим (симотичний показник 34,7, дакріальний — 57,6). Кістки носа випинаються слабо (22°).

Потилична кістка виступає на 3—4 бали. Рельєф розвинуто добре. Соскоподібні відростки великі (3 бали).

Морфологічні ознаки будови черепа свідчать про належність кістяка людині чоловічої статі.

Поховання 2. Збереглись уламки черепа: фрагменти лобної кістки, уламки тім'яних кісток, потиличної кістки, уламки кісток обличчя, уламки нижньої щелепи, зуби. Череп змогли відреставрувати лише частково.

Таблиця 1. Індивідуальні виміри чоловічих черепів із поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни

Ознаки за Мартіном, мм	Білий Потік			Озеряни	
	Номер поховання				
	1	2	3	1	2
1. Повздовжній діаметр	191	178	—	191	—
8. Поперечний діаметр	144	144	146	146	—
17. Висотний діаметр b—br	140	—	—	—	—
20. Вушна висота p—br	119	—	—	124,3	—
5. Довжина основи черепа	—	—	—	—	—
9. Найменша ширина лоба	103	105,5	—	101	94
10. Найбільша ширина лоба	125	125	—	133	127
11. Вушна ширина	120	—	—	126	—
12. Ширина потилиці	108	111	104	103	—
29. Лобна хорда	118	115	—	113	113
30. Тім'яна хорда	127	107	119	112	—
31. Потилична хорда	97	91	—	103	—
26. Лобна дуга	138	137	—	135	135
27. Тім'яна дуга	142	122	138	121	—
28. Потилична дуга	120	113	—	120	—
Висота вигину лоба	32	26	—	22,5	25
Висота вигину потилиці	28	22	—	20	—
40. Довжина основи обличчя	—	—	—	—	—
43. Верхня ширина обличчя	111	113	112	107	104?
45. Діаметр вилиць	130	140	—	138	—
46. Середня ширина обличчя	—	97,5	98	99	93
48. Верхняя висота обличчя	66,5	69	—	—	67,5
60.Довжина альвеолярної дуги	52	50	—	—	—
61. Ширина альвеолярної дуги	59	64,5	—	—	—
55. Висота носа	49	51,5	—	—	49
54. Ширина носа	23,5	23	24	—	22
51. Ширина орбіт	43,5	42	—	—	42
52. Висота орбіт	30	34	—	—	32,5
MC. Максиллофронтальна ширина	25	—	—	19,5	17
MS. Максиллофронтальна висота	7	—	—	12,5	12
SC. Симотична ширина	11,5	—	—	10,5	6,5
SS. Симотична висота	4	—	—	5	5?
DC. Дакріальна ширина	26	—	—	—	—
DS. Дакріальная висота	15	—	—	—	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	91	—	—	—	—
77. Назомалярный кут	131	136	—	—	143
Zm. Зигомаксилярний кут	—	127	127	—	126
72. Загальний кут обличчя	88	—	—	—	—
73. Кут середньої частини обличчя	87	—	—	—	—
75.1. Кут випинання носа	22	—	—	—	38
Fc. Глибина іклової ямки	4,2	4	4	—	4
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	118	131	117	114	—
66. Кутова ширина нижньої щелепи	92	114	107	—	—
71a. Найменша ширина гілки щелепи	—	—	—	35	34
67. Передня ширина нижньої щелепи	44	45	42	48	—
69. Висота симфізу нижньої щелепи	36	—	—	—	—
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	27	33	33	34	—
69 (3). Товщина тіла нижньої щелепи	—	—	—	—	—
Надпереніссся (1—6)	3	2	—	—	3
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	3	2	—	3	—
Соскоподібні виростки (1—3)	4	4	2	3	3
Індекс					
8 : 1. Черепний	75,4	80,9	—	76,4	—
48 : 45. Лицевий	51,2	49,3	—	—	—
52 : 51. Орбітний	68,9	80,9	—	—	77,4
54 : 55. Носовий	47,9	44,1?	—	—	44,9
SS : SC. Симотичний	34,7	—	—	47,4	76,9
DS : DC. Дакріальний	57,6	—	—	—	—

Черепна коробка була середньої довжини (178 мм) та середньої ширини (144 мм), за формою вона була брахікранною, але з тенденцією до мезокранії (черепний показник 80,89).

Лобна кістка широка (найменша ширина лоба 105,5 мм, найбільша — 125 мм). Надпереніссся виступає на 2 бали. Верхні краї орбіт згладжені.

Верхня ширина обличчя значна (113 мм), середня ширина належить до категорії середніх (97,5 мм), діаметр вилиць значний (140 мм?). Верхня висота обличчя середня (69 мм). За верхньолицевим показником обличчя потрапляє до категорії еуріон (індекс 49,3).

Обличчя різко профільоване як на верхньому (136°), так і на середньому рівні (127°). Глибина іклової ямки середня.

Орбіти за абсолютним розмірами середьоширокі (42 мм) і середньовисокі (34 мм), за орбітним показником середньовисокі (80,92). Ніс за абсолютними розмірами середньовисокий (51,5 мм), вузький як за абсолютними розмірами (23 мм), так і носовим індексом (44,1).

Ширина потилиці була на межі середніх і великих розмірів (111 мм), потилична кістка виступає добре (3—4 бали), рельеф розвинуто добре. Соскоподібні відростки розвинені на 2 бали.

Особливості морфологічної будови черепа свідчать на користь належності його людині чоловічої статі.

Поховання 3. Череп сильно зруйнований, але завдяки частковій реставрації вдалось зняти з нього деякі виміри.

Черепна коробка була скоріше за все великих розмірів, про що свідчить довжина тім'яної дуги (138 мм) і ширина черепа (146 мм). Соскоподібні відростки — 2 бали.

Обличчя широке у верхній частині (верхня ширина обличчя 112 мм), середнє у середній (98 мм). Воно різко профільоване у горизонтальній площині на середньому рівні (127), іклова ямка середньої глибини.

Ніс вузький за абсолютними розмірами (24 мм).

Таблиця 2. Середні характеристики чоловічих черепів із поховальних комплексів культури кулястих амфор Поділля та збірної серії Волині

Ознака	Білий Потік		Озеряни		Ілятка		Хартонівці		Чорнокінці		Волинь	
	n	*M*	*N*	*M*	*n*	*M*	*n*	*M*	*n*	*M*	*n*	*M*
1. Повздовжній діаметр	2	184,5	1	191	3	196,7	2	187,5	1	195	6	181,8
8. Поперечний діаметр	3	144,7	1	146	3	142,5	2	143,5	1	140	6	141
17. Висотний діаметр	1	140	—	—	1	145?	2	146,5	—	—	5	133
9. Найменша ширина лоба	2	104,3	1	101	3	99,5	1	92	—	—	5	95,8
45. Діаметр вилиць	2	135	1	138	—	—	1	137	—	—	1	133
48. Верхня висота обличчя	2	67,8	1	67,5	1	69	1	81	—	—	1	77
55. Висота носа	2	50,3	1	49	1	51	1	57	—	—	1	52
54. Ширина носа	3	23,8	1	22	2	24	1	24,5	—	—	1	23,8
52. Висота орбіт	2	32	1	32,5	1	39	1	34,5	—	—	1	32,5
51. Ширина орбіт	2	42,8	1	42	1	32	1	43	—	—	1	42
32. Кут лоба	1	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
77. Назомалярний кут	2	133,5	1	143	1	138	1	132	—	—	—	—
ZM. Зигомаксилярний кут	2	127	1	126	1	119	1	119	—	—	—	—
75.1. Кут носа	1	22	1	38	—	—	1	33	—	—	1	29
Індекс												
8 : 1. Черепний показник	2	78,2	1	76,4	3	72,4	2	76,5	1	71,8	6	77,6
48 : 45. Лицевий показник	2	50,2	1	48,9	—	—	1	59,1	—	—	1	57,9
52 : 51. Орбітний показник	2	74,9	1	77,3	1	82	1	80	—	—	1	77,4
54 : 55. Носовий показник	2	46	1	44,9	1	47,1	1	43	—	—	1	45,8

Збереглися уламки нижньої щелепи середніх розмірів (висота тіла 12 мм). Скелет належав молодій особі, скоріше за все, чоловічої статі (?), у віці Juvenis.

С. Озеряни. *Поховання 1.* Череп із частково зруйнованою лицевою кісткою та основою. Він має велику довжину черепної коробки (191 мм) і значну її ширину (146 мм). За формою череп мезокранний (76,4). Висота черепної коробки значна: вушна висота становить 124,3 мм.

Ширина лоба значна: найменша ширина лобної кістки складає 101 мм, найбільша — 133 мм. Верхні краї орбіт є згладженими.

Верхня ширина обличчя велика (107 мм), середня ширина обличчя середня (99 мм), діаметр вилиць великий (138 мм). Обличчя різко профільоване на назомалярному рівні (135°).

Перенісся високе: симотичний індекс — 47,6. Кістки носа візуально різко випнуті.

Загалом рельєф на черепі розвинуто добре, хоча потиличний горб помірний (3 бали). Соскоподібні відростки великі (3 бали).

Особливості морфологічної будови черепа свідчать про належність кістяка чоловікові.

Поховання 2. Збереглись уламки черепа: фрагменти лобної кістки, уламки тім'яних, потиличних кісток, уламки кісток обличчя, уламки нижньої щелепи, зуби. Вдалось реставрувати лише окремі частини черепа та зняти деякі виміри.

Лобна кістка середньоширока (найменша ширина лоба 94 мм). Надперенісся виступає на 3 бали. Верхні краї орбіт згладжені.

Верхня ширина обличчя середня (104 мм), середня належить до категорії малих (93,5 мм). Верхня висота обличчя належить до малих розмірів (67,5 мм).

Профільоване на верхньому рівні обличчя помірне (143?), а на середньому різке (126°). Глибина іклової ямки значна (7 мм).

Орбіти за абсолютними розмірами середньоширокі (42 мм) і низькі (32 мм), за орбітним показником вони мезоконхні. Ніс малих розмірів за абсолютними розмірами (висота 49, ширина 22 мм), за носовим показником він належить до категорії вузьких (44,9).

Кістки носа виступають сильно (38°), надперенісся високе (симотичний показник 76,9). Передньоносова ость — 4 бали.

Соскоподібні відростки значних розмірів (3 бали).

Особливості морфологічної будови черепа свідчать на користь належності його чоловікові.

Коротка краніологічна характеристика матеріалів із поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни та їхнє місце в колі ККА України. За результатами краніологічних вимірів і візуальних спостережень можна відзначити, що вибірки чоловічих черепів із цих двох поховальних об'єктів морфологічно досить близькі між собою (табл. 1, 2).

Для чоловіків із двох названих пам'яток характерні довгі та середньодовгі, високі черепні коробки. Форма черепів мезокранна або брахікранна (але з тяжінням до мезокранії),

доліхокранні форми черепної коробки у цих вибірках відсутні. Обличчя невисокі за абсолютними розмірами, за верхньолицевими індексами вони потрапляють до категорії широко- або середньолиць (але з тяжінням до широколиць) форм. Орбіти середньо високі та низькі, високоорбітні форми відсутні. Носи вузькі та середньо широкі, широкі форми відсутні.

Усі чоловічі черепи з означених поховань належать до великої європеоїдної раси, як зрештою і черепи з інших об'єктів ККА України. У колі носіїв цієї культури, які поховані на наших землях, вибірки з Білого Потоку та Озерян мають власне місце.

База краніологічних матеріалів ККА території України, яка може бути залучена до порівняльного аналізу, не є значною. Виміри, інколи лише за деякими ознаками, були зняті антропологами з 16 чоловічих і 14 жіночих черепів, що походять із 12 поховальних пам'яток ККА нашої країни.

На території України в межах східної групи ККА археологічно виділяють два локальні варіанти: подільський і волинський (Свешніков 1983; Szmyt 1999). У розпорядженні антропологів є матеріал, хоча і кількісно обмежений, який репрезентує обидва локальні варіанти.

Перші краніометричні виміри матеріалу ККА Поділля здійснили ще наприкінці XIX ст. польські дослідники (Kopernicki 1879), але колекції поповнювались дуже повільно. Вибірки черепів ККА Поділля (до появи матеріалів Білий Потік та Озеряни) складались із шести чоловічих і восьми жіночих черепів (Кондукторова 1979; Рудич 2013; 2015). Чоловічі черепи походили з пам'яток Чорнокінці, Хартонівці 2 та Ілятка, жіночі — із поховань Довге, Хартонівці 2, Ворвулинці й Ілятка. Інформація стосовно кількості спостережень, середні значення ознак і показників чоловічих черепів із поховальних комплексів Поділля наведені в табл. 2.

Коротка краніологічна інформація стосовно матеріалів волинської групи була отримана в 1920-х рр. (Левицький 1927; 1929). Вона та надходження з післявоєнних розкопок склали маленьку за обсягом краніологічну вибірку, яку ввела до наукового обігу Т. С. Кондукторова (1979, с. 52—69). Чоловіча група з Волині на сьогодні складається з шести чоловічих і шести жіночих черепів. Чоловічі черепи походять із поховальних комплексів Колосівка, Суемці, Анети та Івання. Жіночі представляють населення, поховане біля сіл Колосівка, Суемці, Анети, Івання та Городок. Весь краніологічний матеріал репрезентує східну частину Волині. Інформація стосовно кількості спостережень, середні значення ознак і показників чоловічих черепів ККА Волині наведені в табл. 2.

Краніологічний матеріал із поховань Білий Потік та Озеряни, попри кількісну обмеженість, допоміг відкоригувати наші уявлення принаймні стосовно чоловічої частини населення ККА України.

За низкою таксономічно важливих ознак і показників чоловічі черепи з цих комплексів виходять за межі розмаху варіацій чоловічих черепів ККА, встановлені за матеріалами попередніх поховальних об'єктів Поділля та Волині. Включення цих нових надходжень до сумарної серії ККА України дало підстави говорити про підвищену варіабельність низки таксономічно важливих ознак: довжини та висоти черепної коробки, ширини лобної кістки, висоти обличчя, верхньолицьового показника, кута випинання носа. Це вказує на неоднорідність чоловічої частини населення ККА нашої території, яка виявляється різноманітнішою, ніж вважали раніше.

Краніологічні матеріали з поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни серед населення ККА Поділля. Чоловічі черепи з Білого Потоку та Озерян, як вказано вище, за черепними показниками усі потрапляють до категорії мезокранних і брахікранних (на межі з мезокранією), доліхокранні форми в похованнях відсутні. Саме це відрізняє їх від групи черепів із Ілятки.

Вибірка чоловічих черепів із поховального комплексу Ілятка Старосинявського р-ну Хмельницької області (Захар'єв 2015, с. 5—24) характеризується в середньому довгими доліхокранними черепними коробками та невисоким обличчям. Стан матеріалу цієї групи не дає змоги визначити ширину обличчя, яка є важлим таксономічним показником. Це істотно обмежує можливості порівняльного аналізу. Для чоловічої серії з Ілятки (за розмірами черепа та черепним показником, висотою обличчя, розмірами деталей обличчя, які вдалося виміряти) можна знайти морфологічні паралелі на західніших територіях розповсюдження культури: серед носіїв ККА Польщі (Wiercinski 1973); в збірній серії ККА Європи, що була сформована І. Швідецькі з матеріалів із територій Німеччини, Польщі, Чехії, Румунії (Schwidetzky, Rösing 1990), а також серед носіїв лійчастого посуду території Польщі (Wiercinski 1973). Однак коло доліхокранних (з великою черепною коробкою) груп Європи є досить широким. З огляду на відсутність інформації щодо ширини обличчя у вибірці з Ілятки, висновки стосовно її антропологічних паралелей із західнішими регіонами ККА є орієнтовними. Хоча треба зазначити, що саме включення цієї вибірки до збірної серії ККА України зближує її статистично з об'єднаними групами ККА з західних і центральних земель цієї культури (Рудич 2013; 2015).

Матеріали з поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни за пропорціями черепної коробки відрізняються також від черепа із Чорнокінців з яскраво означеною доліхокранією.

На жаль, через відсутність лицьового скелета в останньому поховані визначити його морфологічний тип неможливо.

Краніологічний матеріал із поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни, якому властиві невисокі обличчя, середньоширокі та широкі за верхньолицевим показником, відрізняється також від мезокранних, але високолицих (на межі світового максимуму), вузьколицих за верхньолицевим показником черепів, які репрезентують чоловіків із поховань біля Хартонівців на Поділлі та Івання на Волині. Відзначимо, що цей вузьколиций морфотип представлено як на Поділлі, так і на Волині. Чоловіки з двох останніх поховальних комплексів тривалий час власне і представляли «обличчя» населення ККА України, але з появою нового матеріалу загальна краніологічна картина ускладнюється.

Краніологічні матеріали з поховальних комплексів Білий Потік, Озеряни та населення ККА Волині. Вибірки чоловічих черепів із поховань Білого Потоку та Озерян, як і збірна серія ККА Волині, потрапляють у середньому за черепним показником до категорії мезокранних форм. Але вони відрізняються від чоловічої збірної серії волинських земель, для якої в середньому характерні значно менші розміри черепної коробки (довжина і висота), але істотно вище обличчя (табл. 2). Саме дуже високе обличчя забезпечило волинянам інші пропорції лицьового скелета, що потрапили до категорії вузьколицих за верхньолицевим показником. Але на волинському матеріалі з розмірами та пропорціями саме обличчя ми маємо справу лише з одним спостереженням (череп із Івання), тобто можлива випадковість вибірки.

Завдяки новому матеріалу з Поділля в межах невеликої збірної серії чоловічих черепів ККА України починає орієнтовно вимальовуватись наявність різних морфологічних комплексів. Більш морфологічно та статистично обґрунтовано можна говорити про присутність серед чоловічого населення ККА України мезокранного відносно широколицего (Білий Потік та Озеряни) і мезокранного вузьколицего (Хартонівці та Івання) типів. Виділення серед носіїв ККА України доліхокранного морфотипу поки є гіпотетичним, з огляду на відсутність інформації стосовно пропорцій обличчя у доліхокранних черепів Оздіва (Потехіна 2015), Ілятки та Чорнокінців [1].

Краніологічний матеріал із поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни в колі культур Східної Європи. У ході пошуку антропологічних паралелей і витоків для мезокранних комплексів носіїв ККА України постають певні проблеми. Можливості краніологічного міжгрупового аналізу для вирішення подібних питань є значними, але мають низку обмежень. Ці обмеження визначає насамперед малочисельність і поганий стан збереженості, а інколи взагалі повна вісутність порівняльного матеріалу з певних цікавих для дослідників культур і територій, а також часта відсутність вузько датованого порівняльного матеріалу. У випадку з пошуками антропологічних аналогій для черепів ККА України ми періодично стикаємося з кожною з цих проблем.

Мезокранні і брахікранні черепи з великою за розмірами, високою черепною коробкою та відносно широким обличчям, які походять із поховальних пам'яток Білий Потік та Озеряни, можна віднести до північного поясу європеоїдних груп, а аналогії їм на цьому та близьких хронологічних зрізах легше знайти у північніших районах Європи.

Близькі до черепів людей із цих поховальних об'єктів метричні характеристики і показники має населення гребінцево-накольчатої культури Східної Європи з Латвії та Естонії (Денисова 1975; Марк 1956), нарвської культури Литви, Прусії, Латвії (Денисова 1975; Česnys 1991). Але важливо відзначити, що у названих груп профілювання обличчя є слабшим, ніж у наших вибірках. Хоча можна вказати на слабке випинання носа у чоловіка з Білого Потоку (кістяк 1) і помірне горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні у чоловіка з Озерян (кістяк 2). В обох випадках ці ознаки не складаються в повний комплекс послаблення профілювання обличчя, але не варто виключати можливості того, що ми маємо справу з метисними формами, які завжди становлять певну складність для краніологів. Допомогти прояснити ситуацію можуть результати генетичного аналізу.

Найбільш морфологічно і статистично (про що ми будемо говорити нижче) близькою для чоловіків з Білого Потоку та Озерян є збірна серія поморської (інші назви: Pamariu, Rzucewo, вісло-неманської чи Haffküstenkultur) культури території Литви та Прусії (Česnys 1991).

Краніологічний матеріал, який репрезентував би населення значних лісових та лісостепових масивів Східної Європи, представлений слабо.

Масивні мезокранні широколиці форми характеризували носіїв хронологічно більш раньої дніпро-донецької культури (заключного етапу її існування), але їм властиві значно більші, аніж у нашому випадку, розміри лицьового скелета, а також ширші за абсолютними розмірами і показниками носи (Потехина 1999, с. 101).

Чоловіки середньостогівської культури території України загалом були доліхокранні та широколиці. Вони мали довшу, а ніж у

1. Черепи з Заболоття 3, опубліковані як ККА (Долженко, Ткач 2021; Потехіна та ін. 2022), не були включені до порівняльного аналізу, оскільки датовані ранньозалізною добою (C^{14} проведено у Познані на початку 2023 р., готуються до публікації).

чоловіків з Білого Потіку та Озерян, черепну коробку, ширші за показником носи та нижчі орбіти (Потехина 1999, с. 208).

Наша вибірка відрізняється за середніми характеристиками від населення трипільської культури, у складі якої домінували доліхокранні середземноморці, хоча були присутні і протоєвропеоїдні форми (Великанова 1975; Круц 1997).

Доліхокранія в поєднані з середньошироким або вузьким за показником обличчям характеризує збірні серії носіїв ямної культури південних регіонів України: Побужжя, Північно-Західного Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я. Черепи, які тяжіють до мезокранного відносно широколицего морфотипу, фіксуються серед населення ямної культури цих локальних груп, але вони не домінують і не визначають їхні середні характеристики (Зіневич, Круц 1968; Круц 1972; 1984; Ушкова 2022). Ближчими до нашої вибірки ККА за черепним показником, пропорціями обличчя та його деталей є населення ямної культури з північно-західних лісостепових теренів України, представлене серією з могильника Баштечки Черкаської області (Круц 1999, 2017, с. 64), але остання характеризується більшими розмірами обличчя.

Перспективним для подальших досліджень видається формування вузькодатованих серій, що представляють ямну культуру окремих регіонів України. Це може допомогти вирішити питання біологічних взаємозв'язків цієї культури і ККА.

Доліхокранна з середньошироким обличчя збірна серія катакомбної культури раннього періоду України досить далека морфологічно і статистично від вибірки ККА. З південних груп найближчими морфологічно і статистично до вибірок з Білого Потоку та Озерян є матеріали катакомбної культури України пізнього періоду (Круц 1984; 2017, с. 66). Варто відзначити, що мезо-брахікранні широколиці форми у складі катакомбної культури, які впливають на середні значення серії та зближають її статистично з нашою вибіркою ККА, є визначальними у пізній період існування катакомбної культури та лише в деяких її регіонах: межиріччі Південного Бугу та Ігульця, півдня Херсонщини, Самаро-Орельському межиріччі. Це дало у свій час підставу дослідникам говорити про зміну населення катакомбної культури на її пізньому етапі існування (Круц 1997, с. 530).

Вважають, що ККА України синхронізується з ранньою та частково середньою фазами катакомбної культури (Кадров, Малеєв, Шмит 2000, с. 17—34). Стосовно морфологічної та статистичної подібності людей із Білого Потоку та Озерян з серією пізніх катакомбників України варто нагадати, що така подібність не завжди відповідає генетичній спорідненості, хоча у більшості випадків вона дійсно може свідчити про спільні генетичні витоки.

Зазначимо також, що від наших вибірок черепів із Білого Потіку та Озерян морфологічно і статистично далекі доліхокранні серії різних етапів існування фатьянівської культури (Денисова 1975), доліхокранні вузьколиці носії культури шнурової кераміки України (Кондукторова 1978), низка груп шнурового кола регіонів Центральної та Західної Європи, а також і більш широколиці представники шнуровиків Прусії (Česnys 1991).

Матеріали з Білого Потоку та Озерян також дуже істотно відрізняються морфологічно від доліхокранних із високим і вузьким обличчям представників кемі-обінської культури, яких за антропологією пов'язують із давньосередземноморським колом (Круц 1972).

Міжгруповий статистичний порівняльний аналіз. З огляду на те, що черепи з Білого Потоку та Озерян близькі між собою як за метричними ознаками, так і за візуального огляду, ми об'єднали їх у маленьку краніологічну серію. Вона була включена до міжгрупового статистичного аналізу (факторний і кластерний аналіз, пакет програм Systat).

У першому варіанті факторного аналізу серії порівнювали за такими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша висота і ширина обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіт, а також кути горизонтального профілювання обличчя й кут випинання носа.

До аналізу, окрім вибірки з Білого Потоку та Озерян, залучено і збірні серії культури гребінцево-накольчатої кераміки: 1 — Латвії (Денисова 1975), 2 — Естонії (Марк 1956), 3 — гребінцевої і нарвської культур (Сарап 1977); неманської і нарвської культур Литви та Прусії (Česnys 1991); 1 та 2 вибірки нарвської культури Латвії (Денисова 1975); групу човноподібних сокир Естонії (Марк 1956); поморської (Pamariu / Rzucewo) Литви та Прусії (Česnys 1991); фатьянівської культури (Денисова 1975); серію заключного етапу дніпро-донецької культури України (Потехина 1999); групу середньостогівської культури України (Потехина 1999); трипільської культури (Великанова 1975). Ямну культуру представляли сім серій: 1 — Нижнього Дніпра; 2 — Побужжя; 3 — Північно-Західного Причорномор'я (Ушкова 2022, с. 9); 4 — могильника Баштечки; 5 — верхів'їв Інгульця (Круц 2017, с. 64—65); 6 — волго-уральського лісостепу; 7 — поволжського степу (Хохлов 2017). Культура шнурової кераміки репрезентована збірною серією з України (Кондукторова 1979) і групою шнурової кераміки та човноподібних сокир із Литви та Прусії (Česnys 1991). Катакомбну культуру представляють: 1 — збірна група раніх катакомбників України (Круц 2017); 2 — збірна серія Поволжжя-Подоння; 3 — група Калмикії (Шевченко 1986). До аналізу залучено і серію кемі-обінської культури Криму (Круц 2017).

Після факторизації кореляційної матриці виділились два фактори, у яких власна вага вища за 1,0 і котрі в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Вони описують 59,8 % загальної різноманітності сукупності. Найбільші навантаження за першим фактором несуть довжина і висота черепа, висота обличчя, носа, орбіт, ширина орбіт, кут випинання носа. Від першого фактора залежить 32,3 % загальної дисперсії. За другим фактором, від якого залежать 27,5 % дисперсії, найбільші додатні навантаження несуть ширина черепа й обличчя, кути горизонтального профілювання обличчя. За значенням факторних навантажень групи були вписані у простір двох головних факторів поліморфізму (рисунок).

За результатами цього варіанту аналізу серія з Білого Потоку та Озерян виявляє найбільшу статистичну подібність до групи поморської культури Прусії та Литви. З груп із території України найбільш наближеними до неї є групи ямної культури Побужжя, Верхів'я Інгульця, а також збірна серія трипільської культури.

Виконано також міжгруповий порівняльний аналіз, до якого залучено 57 груп Європи переважно III тис. до н. е. (факторний і кластерний аналіз, пакет програм Systat). Серії, у зв'язку з розбіжністю в методиках вимірів, було порівняно за короткою краніометричною програмою ознак (довжина, ширина, висота черепа, найменша висота і ширина обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіт). За результатами аналізу наша маленька чоловіча вибірка (Білий Потік та Озеряни) продемонструвала північно-західний напрямок зв'язків. В одному локусі з нашою групою опинились низка серій дзвоноподібних келихів Європи з території Німеччини та Чехії (Schwidetzky, Rösing 1990; Jelinek 1973), серії неоліту Данії (Schwidetzky, Rösing 1990; Broste, Jorgensen 1956), група поморської культури, а також серія нарвської та неманської культур Литви і Прусії (Česnys 1991). У цьому випадку, з огляду на малочисельність нашої групи, брак порівняльного матеріалу з низки територій і, головним чином, через відсутність інформації стосовно профілювання обличчя у більшості західних і північно-західних серій, до результатів цього варіанту аналізу треба ставитись як до вельми орієнтовних. Тому що, наприклад, збірна серія нарвської та неманської культур Литви і Прусії (Česnys 1991) має помірне горизонтальне профілювання обличчя та слабке випинання носа, чим морфологічно відрізняється від нашої вибірки. Ці розбіжності дуже добре продемонстрував варіант аналізу, у якому використані дані стосовно профілювання обличчя (рисунок).

Середні характеристики вибірки Білого Потоку та Озерян віддаляють її статистично від доліхокранної серії Західної та Центральної груп ККА. Зрозуміло, що у випадку міжгрупового аналізу ми оперуємо середніми характеристиками груп, на які впливає їх домінантний компонент. У складі західніших популяцій ККА все ж фіксуються носії морфотипів, близьких людям з двох поховань Поділля (Kozak-Zychman, Rutkowska 1991).

Результати міжгрупового аналізу добре відбивають складність формування краніологічної карти Європи, на яке істотно впливали міграційні процеси різної інтенсивності та різних хронологічних періодів.

Висновки. Виявлені варіації у морфологічних і патологічних ознаках висвітлюють міграційні процеси, завдяки яким формувались морфологічні типи на території Поділля у добу бронзи. Вони також є наслідком особливостей повсякденного життя й господарювання представників ККА.

За результатами порівняльного краніологічного аналізу у людей із поховальних комплексів Білий Потік та Озеряни найчіткіше фіксується північно-західний напрямок антропологічних зв'язків. Найбільш морфологічно і статистично близькою для чоловіків із Білого Потоку та Озерян є збірна серія поморської (інші назви: Pamariu, Rzucewo, вісло-немансь-

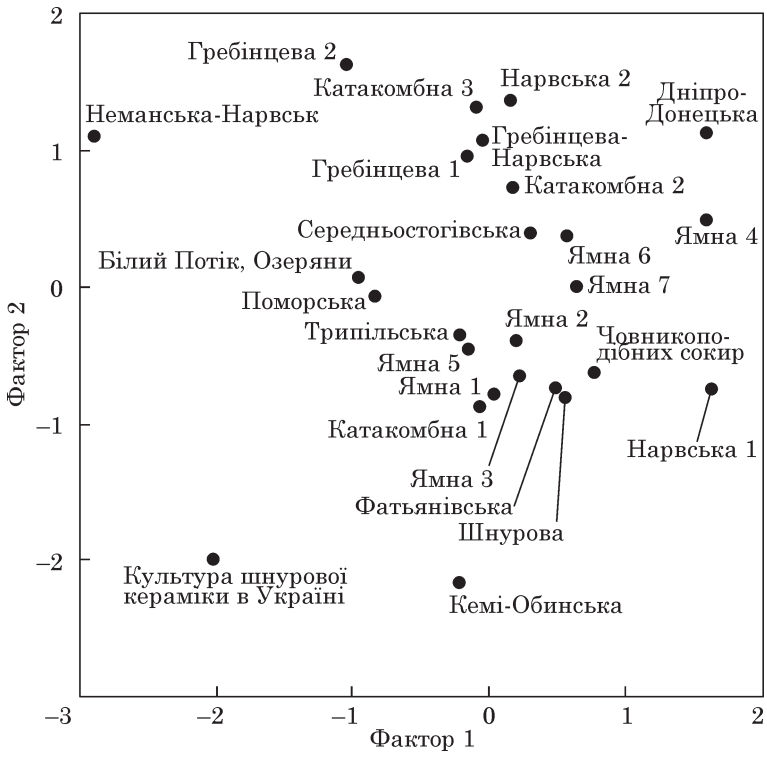

Розташування груп з поховальних пам'яток Білий потік та Озеряни в колі синхронних серій; чоловічі серії у просторі двох факторів поліморфізму

ка або Haffküstenkultur) культури території Литви і Прусії (Česnys 1991).

Варто зазначити, що мезокранний вузьколиций морфотип із ККА України також знаходить антропологічні паралелі на території узбережжя Балтійського моря у серії пізньої культури кулястих амфор із території Прусії (Česnys 1991; Rimantiene, Česnys 1990). Цікаво відмітити також, що у похованнях людей ККА України, черепи яких мають морфологічні аналогії на узбережжі Балтики, знаходять бурштинові прикраси (Озеряни, Хартонівці 1 і 2, Івання), до яких вони, скоріше за все, мали певний сентимент.

Збільшення антропологічної бази даних ККА України дасть можливість проведення кореляції морфології з інвентарем і типами поховальних споруд цієї культури.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва: Наука.

Берман, В. М., Левитов, А. М., Рогозин, И. И. 1944. *Частная эпидемиология*. Москва: Медгиз.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Долженко, Ю., Ткач, В. 2021. Два поховання культури кулястих амфор з урочища Заболоття 3 (археологічний та антропологічний аспекти). *Емінак*, 2 (34), с. 9-11.

Захар'єв, В. А. 2015. Нові знахідки поховань культури кулястих амфор на Хмельниччині. В: Захар'єв, В. А. (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 8-24.

Зіневич, Г. П., Круц, С. І. 1968. *Антропологічна характеристика давнього населення території України*. Київ: Наукова думка.

Кадров, С., Малєєв, Ю. М., Шміт, М. 2000. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування. *Археологія*, 1, с. 17-34.

Козак, О. Д. 2015. До питання про фізичні навантаження та захворювання населення культури кулястих амфор Хмельниччини (на матеріалі групового поховання з с. Ілятка). В: Захар'єв, В. (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 61-112.

Козак, О. Д. 2019. Патологічні ознаки на скелеті як маркери міграцій. *Археологія*, 1, с. 14-27.

Козак, О. 2022. Поховання культури кулястих амфор з Івання. Біоархеологічний нарис. *Дубенський науковий вісник*, 4, с. 93-109.

Кондукторова, Т. С. 1978. Антропологический тип людей культуры шнуровой керамики Украины. *Вопросы антропологии*, 59, с. 3-24.

Кондукторова, Т. С. 1979. Антропологический тип людей культуры шаровидных амфор Украины. *Вопросы антропологии*, 60, с. 52-69.

Круц, С. И. 1972. *Население территории Украины эпохи меди—бронзы (по антропологическим данным).* Киев: Наукова думка.

Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования степного Приднепровья*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. І. 1997. Антропологічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України.* 1: Первісне суспільство, ч. 2, р. І, гл. 5. Київ: Наукова думка, с. 374-383.

Круц, С. І. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: О. Філюк.

Левицький, І. 1929. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. *Антропологія*, 2, с. 192-222.

Левицький, І. 1930. Домовина кінця неолітичної доби на правобережжі середньої течії р. Случі. *Записки ВУАК*, 1, с. 159-178.

Марк, К. 1956. Палеоантропология Эстонской ССР. В: Чебоксаров, Н. Н. (ред.). *Балтийский этнографический сборник*. Москва: Наука, с. 170-228.

Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи недолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев: ИА НАН Украины.

Потехіна, І. Д. 2015. Антропологічні матеріали з поховання культури кулястих амфор у с. Оздів. Додаток 2. В: Мазурик, Ю., Панишко, С. Грунтове поховання культури кулястих амфор у селі Оздів на Волині. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, 13, 1, с. 155-159.

Потехіна, І. Д., Рудич, Т. О., Дяченко, О. В., Козак, О. Д. 2021. У тенетах статистичних «подібностей». Рецензія на статтю Ю. В. Долженка та В. В. Ткача «Два поховання культури кулястих амфор з урочища Заболоття 3 (археологічний та антропологічний аспекти)». Емінак, 2021, 2. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 370-376.

Рудич, Т. О. 2013. Антропологічний склад населення культури кулястих амфор України. *Археологія*, 1, с. 97-106.

Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал з розкопок нових могильних комплексів культури кулястих амфор на Поділлі. В: Захар'єв, В. А. (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 25-60.

Сарап, Г. 1977. Краниологический материал из приладожских стоянок. *Известия АН Эстонской ССР. Общественные науки*, 26, 2, с. 165-182.

Свешников, И. К. 1983. *Культура шаровидных амфор*. Свод археологических источников, В 1-27. Москва: Наука.

Ушкова, Ю. В. 2022. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки. *Археологія*, 4, с. 5-20.

Хохлов, А. А. 2017. *Морфологические процессы в Волго-Уралье в эпоху раннего голоцена (по краниологическим материалам мезолита—бронзового века).* Самара: СГСПУ.

Шевченко, А. В. 1986. Антропология населения южнорусских степей в эпоху бронзы. В: Гохман, И. И., Козинцев, А. Г. (ред.). *Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР*. Ленинград: Наука, с. 121-126.

Ягодинська, М. О., Ільчишин, В. В., Сохацький, М. П. 2023. Нові дослідження поховань культури кулястих амфор на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 101-115.

Broste, K., Jorgensen, J. B. 1956. *Prehistoric man in Denmark. A Study in Physical Anthropology*. 2. Copenhagen.

Česnys, G. 1991. The Neolitic and Bronze Age man in the South-East Baltic area. *Homo*, 42, 2, p. 130-149.

Jelinek, J. 1973. Die neolithische und bronzezeitliche Besiedlung in der heutigen Tschechoslowakei. In: Schwidetzky, I. (ed.). *Antropologie*. Teil 1: Fundamenta Reihe B, Band 3, Teil VIIIa. Koln; Wien, S. 186-199.

Kopernicki, I. 1879. Uwagi timczasowe o starozytnych kosciach s chaszkach z Podola Galicijskiego. *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej*, III, s. 124-141.

Kozak-Zychman, W., Rutkowska, B. 1991. Materiału kostnego z grobu kultury amfor kulistych na stanowisku 1 w miejscowości Sahryń, gm. Werbkowice, woj. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, XLIII, s. 109-111.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. 2. Jena: Fischer.

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olade, I., Broomandkhoshbacht, N., Cheronet, O., Fernandes, D., Ferry, M., Gamarra, B., González Fortes, G., Haak, W. et al. 2018. The genomic history of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203.

Pearson, K. 1899. Mathematical contributions to the theory of evolution. On the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philosophical transactions of the Royal Society London*, 192, p. 169-244.

Rimantiene, R., Česnys, G. 1990. The Late Globular Amphora culture and its creators in the East Baltic area from archaeological and antropological points of view. *The journal of Indo-European studies*, 18, s. 339-358.

Schwidetzky, I., Rösing, F. W. 1990. Verglechendstatistische Untersuchungen zur Antropologie von Neolithikum und Bronzezeit. *Homo*, XL, s. 4-45.

Szmyt, M. 1999. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2950—2350 BC. *Baltic-Pontic studies*, 8. Poznan.

Szmyt, M., Zakhar'ev, V., Kozak, O., Rudych, T. 2021. A grave in Ilyatka and Globular Amphora site cluster on the Southern Bug, Podillya, Ukraine. *Baltic-Pontic studies*, 25, p. 265-289. https://doi.org/10.14746/bps.2021.25.8

Ullrich, H. 1971. Skelette und trepanierte Schädel der Kugelamphorenleute aus Ketzin, Kr. Nauen. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 6, S. 37-55.

Wiercinski, A. 1973. Untersuchungen zur Antropologie des Neolithikums in Polen. Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. In: Schwidetzky, I. (ed.). *Antropologie*. Teil 1: Fundamenta, Reihe, Band 3, Teil VIIIa. Koln; Wien: Böchlau, s. 170-185.

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Berman, V. M., Levitov, A. M., Rogozin, I. I. 1944. *Chastnaia epidemiologiia*. Moskva: Medgiz.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Dolzhenko, Yu., Tkach, V. 2021. Dva pokhovannia kultury kuliastykh amfor z urochyshcha Zabolottia 3 (arkheolohichnyi ta antropolohichnyi aspekty). *Eminak*, 2 (34), s.

Zakhar'iev, V. A. 2015. Novi znakhidky pokhovan kultury kuliastykh amfor na Khmelnychchyni. In: Zakhar'iev, V. A. (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 8-24.

Zinevych, H. P., Kruts, S. I. 1968. *Antropolohichna kharakterystyka davnoho naselennia terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Kadrov, S., Malieiev, Yu. M., Shmit, M. 2000. Skhidna hrupa kultury kuliastykh amfor za danymy radiovuhletsevoho datuvannia. *Arkheolohiia*, 1, s. 17-34.

Kozak, O. D. 2015. Do pytannia pro fizychni navantazhennia ta zakhvoriuvannia naselennia kultury kuliastykh amfor Khmelnychchyny (na materiali hrupovoho pokhovannia z s. Iliatka). In: Zakhar'iev, V. (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 61-112.

Kozak, O. D. 2019. Patolohichni oznaky na skeleti yak markery mihratsii. *Arkheolohiia*, 1, s. 14-27.

Kozak, O. 2022. Pokhovannia kultury kuliastykh amfor z Ivannia. Bioarkheolohichnyi narys. *Dubenskyi naukovyi visnyk*, 4, s. 93-109.

Konduktorova, T. S. 1978. Antropologicheskii tip liudei kultury shnurovoi keramiki Ukrainy. *Voprosy antropologii*, 59, s. 3-24.

Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskii tip liudei kultury sharovidnykh amfor Ukrainy. *Voprosy antropologii*, 60, s. 52-69.

Kruts, S. I. 1972. *Naselenie territorii Ukrainy epokhi medi—bronzy (po antropologicheskim dannym)*. Kyiv: Naukova dumka.

Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskie issledovaniia stepnogo Pridneprovia*. Kyiv: Naukova dumka.

Kruts, S. I. 1997. Antropolohichnyi sklad naselennia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. 1: Pervisne suspilstvo, ch. 2, r. I, hl. 5. Kyiv: Naukova dumka, s. 374-383.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kyiv; Berlin: O. Filiuk.

Levytskyi, I. 1929. Pam'iatky mehalitychnoi kultury na Volyni. *Antropolohiia*, 2, s. 192-222.

Levytskyi, I. 1930. Domovyna kintsia neolitychnoi doby na pravoberezhzhi serednoi techii r. Sluchi. *Zapysky VUAK*, 1, s. 159-178.

Mark, K. 1956. Paleoantropologiia Estonskoi SSR. In: Cheboksarov, N. N. (ed.). *Baltiiskii etnograficheskii sbornik*. Moskva: Nauka, s. 170-228.

Potekhina, I. D. 1999. *Naselenie Ukrainy v epokhi nedolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Potiekhina, I. D. 2015. Antropolohichni materialy z pokhovannia kultury kuliastykh amfor u s. Ozdiv. Dodatok 2. In: Mazuryk, Yu., Panyshko, S. Hruntove pokhovannia kultury kuliastykh amfor u seli Ozdiv na Volyni. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, 13, 1, s. 155-159.

Potiekhina, I. D., Rudych, T. O., Diachenko, O. V., Kozak, O. D. 2021. U tenetakh statystychnykh «podibnostei». Retsenziia na stattiu Yu. V. Dolzhenka ta V. V. Tkacha «Dva pokhovannia kultury kuliastykh amfor z urochyshcha Zabolottia 3 (arkheolohichnyi ta antropolohichnyi aspekty)». Eminak, 2021, 2. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 370-376.

Rudych, T. O. 2013. Antropolohichnyi sklad naselennia kultury kuliastykh amfor Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1, s. 97-106.

Rudych, T. O. 2015. Antropolohichnyi material z rozkopok novykh mohylnykh kompleksiv kultury kuliastykh amfor na Podilli. In: Zakhar'iev, V. A. (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 25-60.

Sarap, G. 1977. Kraniologicheskii material iz priladozhskikh stoianok. *Izvestiia AN Estonskoi SSR. Obshchestvennye nauki*, 26, 2, s. 165-182.

Sveshnikov, I. K. 1983. *Kultura sharovidnykh amfor*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V 1-27. Moskva: Nauka.

Ushkova, Yu. V. 2022. Antropolohichnyi sklad naselennia yamnoi kulturnoi spilnoty Pivnichnoho Prychornomoria: vnutrishnohrupovyi analiz cholovichoi vybirky. *Arkheolohiia*, 4, s. 5-20.

Khokhlov, A. A. 2017. *Morfologicheskie protsessy v Volgo-Urale v epokhu rannego golotsena (po kraniologicheskim materialam mezolita—bronzovogo veka)*. Samara: SGSPU.

Shevchenko, A. V. 1986. Antropologiia naseleniia iuzhnorusskikh stepei v epokhu bronzy. In: Gokhman, I. I., Kozintsev, A. G. (ed.). *Antropologiia sovremennogo i drevnego naseleniia Evropeiskoi chasti SSSR*. Leningrad: Nauka, s. 121-126.

Yahodynska, M. O., Ilchyshyn, V. V., Sokhatskyi, M. P. 2023. Novi doslidzhennia pohovan kultury kuliastykh amfor na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 101-115.

Broste, K., Jorgensen, J. B. 1956. *Prehistoric man in Denmark. A Study in Physical Anthropology*. 2. Copenhagen.

Česnys, G. 1991. The Neolitic and Bronze Age man in the South-East Baltic area. *Homo*, 42, 2, p. 130-149.

Jelinek, J. 1973. Die neolithische und bronzezeitliche Besiedlung in der heutigen Tschechoslowakei. In: Schwidetzky, I. (ed.). *Antropologie.* Teil 1: Fundamenta Reihe B, Band 3, Teil VIIIa. Koln; Wien, S. 186-199.

Kopernicki, I. 1879. Uwagi timczasowe o starozytnych kosciach s chaszkach z Podola Galicijskiego. *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej*, III, s. 124-141.

Kozak-Zychman, W., Rutkowska, B. 1991. Materiału kostnego z grobu kultury amfor kulistych na stanowisku 1 w miejscowości Sahryń, gm. Werbkowice, woj. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, XLIII, s. 109-111.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende.* 2. Jena: Fischer.

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olade, I., Broomandkhoshbacht, N., Cheronet, O., Fernandes, D., Ferry, M., Gamarra, B., González Fortes, G., Haak, W. et al. 2018. The genomic history of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203.

Pearson, K. 1899. Mathematical contributions to the theory of evolution. On the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philosophical transactions of the Royal Society London*, 192, p. 169-244.

Rimantiene, R., Česnys, G. 1990. The Late Globular Amphora culture and its creators in the East Baltic area from archaeological and antropological points of view. *The journal of Indo-European studies*, 18, s. 339-358.

Schwidetzky, I., Rösing, F. W. 1990. Verglechend-statistische Untersuchungen zur Antropologie von Neolithikum und Bronzezeit. *Homo*, XL, s. 4-45.

Szmyt, M. 1999. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2950—2350 BC. *Baltic-Pontic studies*, 8. Poznan.

Szmyt, M., Zakhar'ev, V., Kozak, O., Rudych, T. 2021. A grave in Ilyatka and Globular Amphora site cluster on the Southern Bug, Podillya, Ukraine. *Baltic-Pontic studies*, 25, p. 265-289. https://doi.org/10.14746/bps.2021.25.8

Ullrich, H. 1971. Skelette und trepanierte Schädel der Kugelamphorenleute aus Ketzin, Kr. Nauen. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 6, S. 37-55.

Wiercinski, A. 1973. Untersuchungen zur Antropologie des Neolithikums in Polen. Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. In: Schwidetzky, I. (ed.). *Antropologie.* Teil 1: Fundamenta, Reihe, Band 3, Teil VIIIa. Koln; Wien: Böchlau, s. 170-185.

T. O. Rudych, O. D. Kozak

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM THE EXCAVATION OF THE GLOBULAR AMPHORAE CULTURE BURIAL SITES BILYI POTIK AND OZERIANY IN THE TERNOPIL REGION

The remains of 8 individuals were identified in the Bilyi Potik and Ozeriany burial complexes discovered in 2020—2021. Five of them were identified as males and two as females. Some teeth of an elder child were also discovered. The paleopathological study revealed a set of diseases typical of the Ukrainian Globular Amphorae Culture (GAC). Among them are respiratory infections, middle ear closure, and traces of infections, possibly of zoonotic origin. The skull injuries are likely to be of domestic nature. In one case the traces of a healed trepanation were found. This operation has not been described in the GAC population before although it has been found in the Yamnaya culture and was widespread among the population of the Catacomb culture of Ukraine.

Given the complexity of population formation and the wide area of the culture, in order to identify anthropological connections of this small group of the Podillia population the morphological research was conducted.

The most preserved male crania were reconstructed and analyzed by a craniological program. The skulls from the two sites appear to be morphologically similar. Nevertheless, this new material allows us to raise questions about the anthropological heterogeneity of the population of the eastern group of the GAC.

Long and medium-long, high craniums characterize males from these sites. The shape of the skull vaults is mesocranial or brachycranial tending toward the mesocranial. There are no dolichocranial skulls forms in these samples. The faces of the males are low in absolute size; according to the upper-facial indexes, they fall into the category of broad-faced or medium-faced with a leaning toward broad-faced forms. The orbits are medium-high and low. Noses are narrow and medium-wide, with no broad forms.

Based on craniological features, all the analyzed males belong to the large Caucasoid race, as well as other individuals from the burials of the GAC of Ukraine.

According to the results of a comparative analysis with other individuals of this culture, the northwestern direction of anthropological relations is most clearly recorded in the studied individuals. Morphologically and statistically, the combined series of the Pomeranian (Pamariu, Rzucewo, Haffküstenkultur) culture of Lithuania and Prussia are the closest to the males from the Bilyi Potik and Ozeryany burial sites.

To confirm our conclusions, we are awaiting the results of biochemical and genetic studies.

Keywords: Globular Amphorae Culture of Ukraine, Podillya, anthropology, craniology, palaeopathology.

Одержано 20.03.2023

КОЗАК Олександра Деонізіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZAK Oleksandra, Ph D, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2094-4490,
e-mail: akozak26@ukr.net.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3396-504X,
e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК 903.4(477.43)”638” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.07

Я. П. Гершкович †, Д. П. Куштан

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ПІВДЕННОЇ ВОЛИНІ (верхня течія річки Горинь) [1]

До наукового обігу введено матеріали археологічних досліджень групи насипів (зольники, курган), досліджених у 2017 р. на території м. Нетішин. Зольники належать до могилянської групи початку раннього залізного віку (передскіфський час). Курган — до милоградської культури (скіфський час). Два розвали посудин у насипу одного із зольників, ймовірно, маркують впускне поховання милоградської культури.

Ключові слова: *Південна Волинь, Мале Полісся, Нетішин, ранній залізний вік, могилянська група, милоградська культура, зольники, курган.*

Доба раннього заліза (I тис. до н. е.) — надзвичайно цікавий період передісторії, позначений значними культурними трансформаціями, міграціями, які залишили слід в матеріальній та духовній культурах давнього населення сучасної території України. Дослідження нових археологічних комплексів цього часу завжди приносить нові дані, що стосуються давньої історії людства на рівні мікрорегіонів. Такими стали результати дослідження групи курганоподібних насипів у м. Нетішин Шепетівського р-ну Хмельницької обл. в уроч. Базар, які у квітні—липні 2017 р. проводила Нетішинська експедиція ДП «НДЦ “Охоронної археологічної служби України”» Інституту археології НАН України (Гершкович, Куштан, Позіховський 2019).

Район, де відбувались розкопки, належить до історичного регіону Південна Волинь, коло межі із Західним Поділлям. Він розміщений у верхній течії р. Горинь (правої притоки Прип’яті). У природному відношенні місцевість відповідає області Малого Полісся Західноукраїнської провінції Лісостепу.

Група насипів розташована в північно-східній частині м. Нетішин, у кварталі на розі вул. Енергетиків та Ринкової, біля міського ринку — уроч. Базар (рис. 1: А: 1). За топографією — це складена алювіальними пісками перша надзаплавна тераса правого берега р. Горинь, вкрита сосновим лісом. На межі лісу та ринку розташоване невелике озерце. На тому самому березі Горині, вгору за течії від місця розкопок 2017 р., раніше були відомі такі археологічні пам’ятки: за 1 км, в уроч. Піонерка — зольники могилянської групи раннього залізного віку (Самолюк 2003—2004, с. 136—137; 2005); за 2 км, в уроч. Козацькі Могили — поселення раннього залізного віку та група зольників доби пізньої бронзи (тшинецько-комарівської культури) (Березанська, Гершкович, Самолюк 1998; Самолюк 2003—2004, с. 137—138); за 2,3 км, в уроч. Кремінне — курган та зольники (рис. 1: А: 2—4; Самолюк 2003—2004, с. 138).

Групу зольників в уроч. Базар виявив місцевий археолог В. О. Самалюк на початку 2000-х рр. (Самолюк 2005, с. 302, рис. 1: 5). За попередньою схемою, до складу групи входило шість насипів. Під час наших досліджень на місцевості візуально виявлено сім насипів, розташованих на площі близько 1 га (рис. 1: Б). Насипи 2—7 утворюють скупчення на площі 100 × 80 м, на відстані 20—50 м один від одного; насип 1 — за 80 м на захід-північний захід від цього скупчення. У результаті розкопок було

1. Роботу над цією статтею автори розпочали ще до 2022 р., але повномасштабне вторгнення рашистів та передчасна смерть Я. П. Гершковича завадили завершити її остаточне оформлення та подальшу публікацію. Тож вихід її саме в цьому збірнику стане справедливою даниною світлій пам’яті археолога.

© Я. П. ГЕРШКОВИЧ, Д. П. КУШТАН, 2023

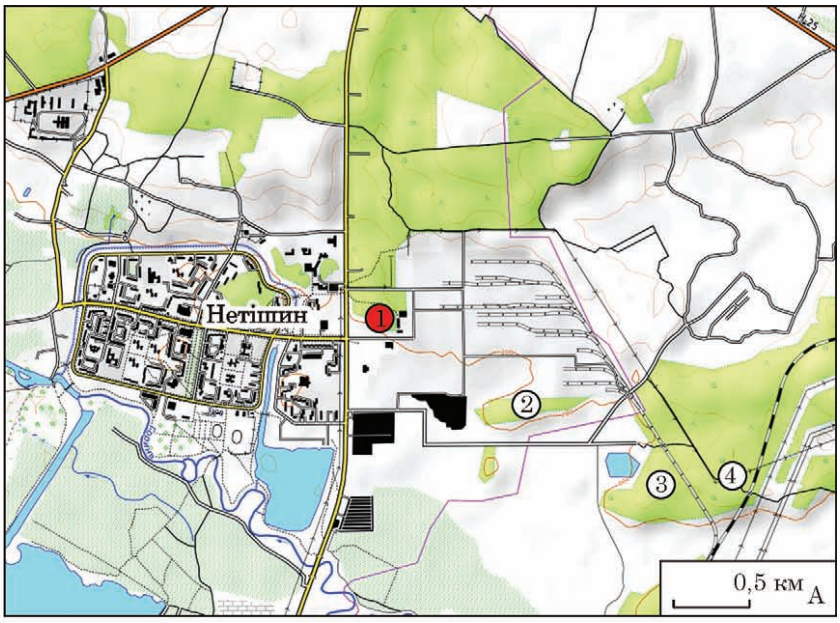

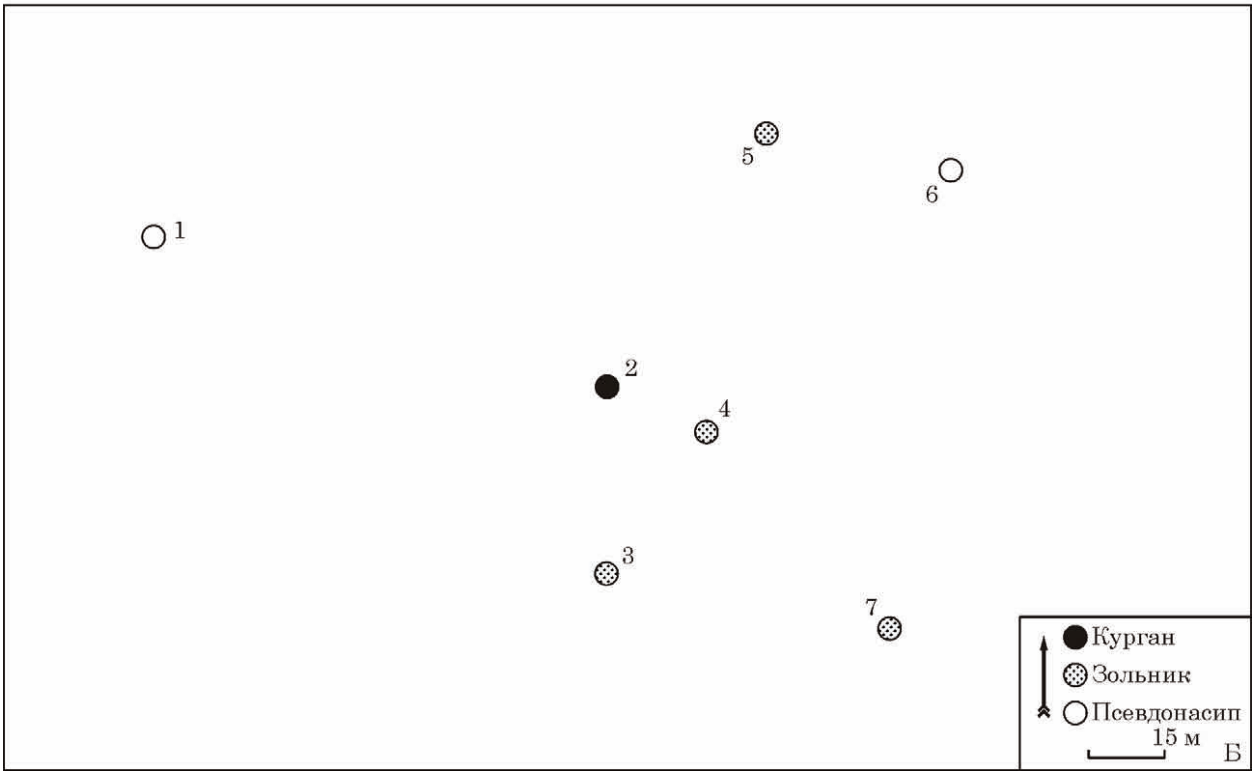

Рис. 1. Розташування пам'яток археології доби пізньої бронзи—ранньозалізного віку в м. Нетішин: А — карта: 1 — уроч. Базар, 2 — уроч. Піонерка, 3 — уроч. Козацькі могили, 4 — уроч. Кремінне; Б — Нетішин, уроч. Базар, план-схема зольнико-курганної групи

з'ясовано, що комплекс насипів складався з чотирьох зольників (3—5, 7), кургану (2) та двох псевдонасипів (1 і 6).

Розкопки проводилися вручну з фіксацією центрального профілю. Репер (R) встановлювався на вершині в умовному центрі насипу. Головною перепоною розкопок та фіксації була наявність дерев, переважно високих сосон та подекуди чагарників. Перед початком робіт дерева на насипах спилювалися, а їх коріння викорчовувалося за допомогою екскаватора.

Насип 1 (псевдонасип). Розташований на захід від основного скупчення насипів групи. Мав висоту 0,4 м від сучасної поверхні (СП), діаметр 8 м. З південно-західного боку насипу — природній схил у бік озерця, з північно-східного насип підрізаний ґрунтовою дорогою (рис. 2: 1). Стратиграфія: під дерновим шаром світло-сірий супісок, який на рівні 0,7 м від R переходить у жовтий материковий пісок (рис. 2: 2).

У північній частині насипу трапилися фрагменти ліпного глиняного посуду могилянської групи початку раннього залізного віку. Це уламки вінець горщиків, прикрашені пальцевими вдавленнями по краю та наколами зсередини («перлинами»; рис. 2: 4, 5), неорнаментоване вінце (рис. 2: 6), вінце конічної миски із загнутим досередини краєм, орнаментованої

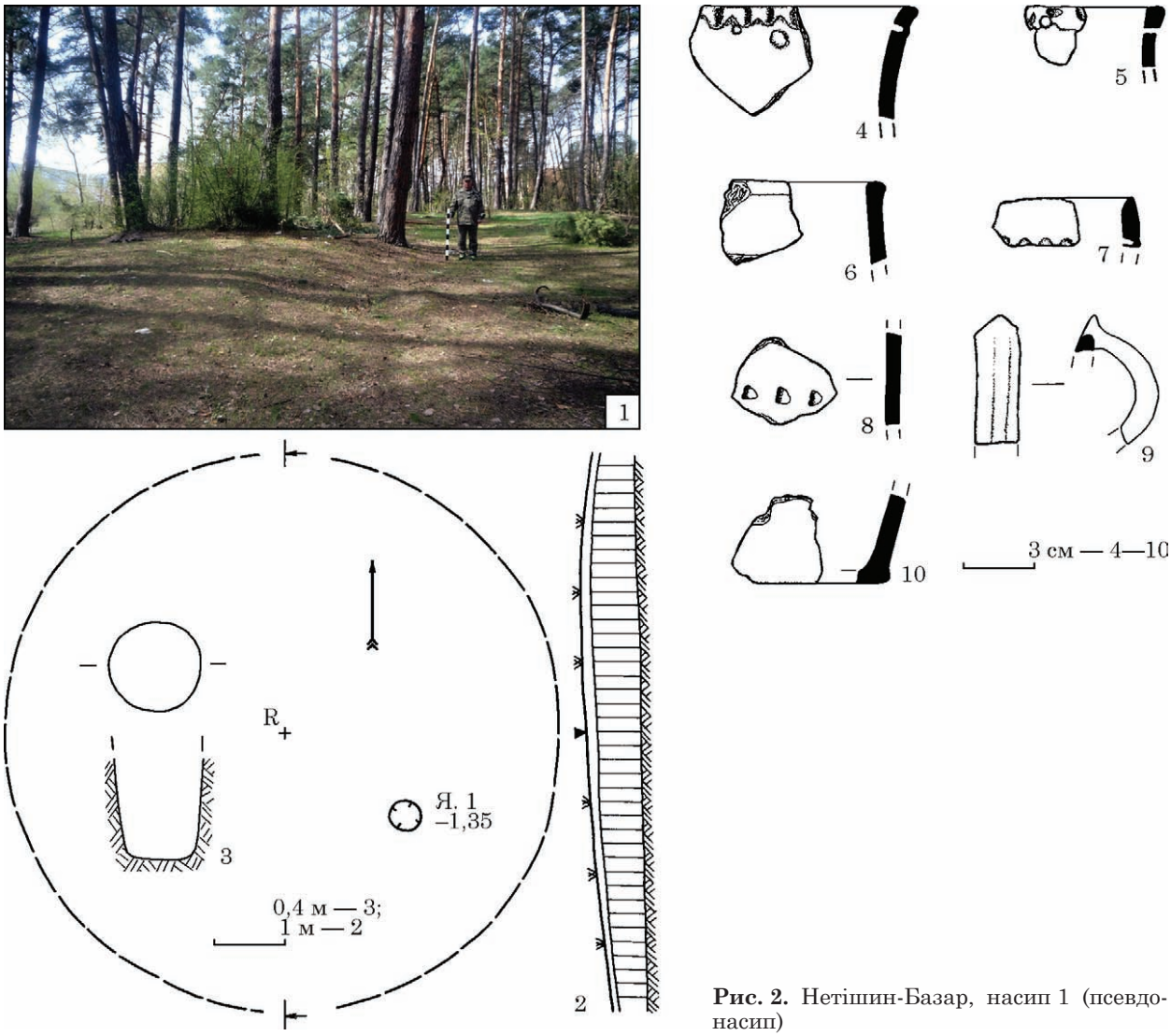

Рис. 2. Нетішин-Базар, насип 1 (псевдонасип)

під краєм рядом наколів зсередини (рис. 2: 7), стінка горщика, прикрашена рядом вдавлень (рис. 2: 8), ручка келиха з виступом (рис. 2: 9) та придонна частина горщика (рис. 2: 10).

Під час розкопок виявлений один археологічний об'єкт — яма.

Яма розміщувалася за 2 м на південний схід від умовного центру. Вона округла в плані, діаметром 0,5 м. Стінки ледь звужуються до дна, глибина 1,35 м від R (рис. 2: 3). Заповнення складалося із сірого супіску з вкрапленнями вугликів, у ньому знайдено кілька дрібних фрагментів кераміки.

Насип 2 (курган). Розміщувався у центральній частині групи (на західному краї основного скупчення насипів). Його висота 0,4 м від СП, діаметр 8 м (рис. 3: 1). Стратиграфія: під дерновим шаром бурий супісок, нижче якого простежувалися окремі ділянки похованого ґрунту завтовшки 15—20 см; нижче, з рівня 0,5—0,6 м від R залягав жовтий материковий пісок (рис. 3: 2, 3).

У насипу подекуди траплялися фрагменти ліпної кераміки початку раннього залізного віку (могилянської групи), в їх числі — уламок вінчика горщика, прикрашений пальцевими вдавленнями по краю та рядом «перлин» (рис. 4: 1). Також знайдено кілька невиразних крем'яних відщепів. На захід від R під час розкопок зафіксовано «пляму» поховання (рис. 3: 4).

Поховання основне і єдине в кургані. Могильна яма впущена з рівня давнього горизонту, мала темно-сіре піщано-вуглисте заповнення (рис. 3: 4). Форма ями підпрямокутна із заокругленими кутами, довгою віссю витягнута за лінією Сх Пд Сх—Зх Пн Зх. Розміри 2,5 × 1,1 м. У заповненні траплялися деревні вуглики та дрібні фрагменти кераміки, зокрема уламок вінчика конічної миски із загнутим досередини краєм, прикрашений «перлинним» орнаментом (рис. 4: 2). Дно ями коритоподібне, стінки розширюються догори, глибина 1,25 м від R (0,4 м від давньої поверхні; рис. 3: 5). На його рівні в західній половині могили виявлено розвали двох керамічних посудин: більша (горщик I) розміщувалася ближче до північної стінки, а менша (горщик II) — у бік півден-

Рис. 3. Нетішин-Базар, насип 2 (курган)

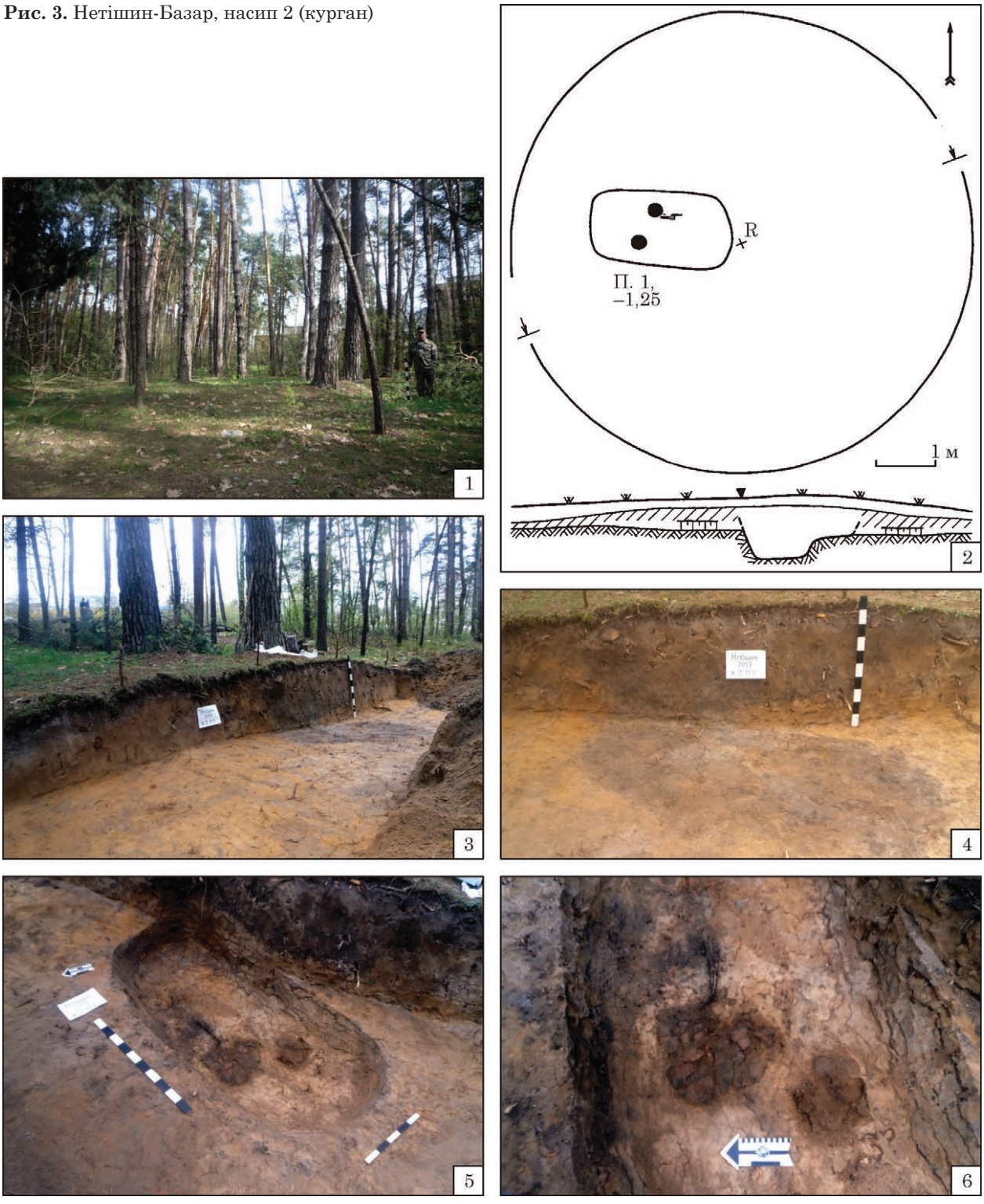

ної стінки (рис. 3: 6). На схід від більшої посудини (практично у центрі могили, ближче до її північної стінки) трапився фрагмент лівої стегнової кістки небіжчика (решта скелета не збереглася через властивості ґрунту). Кістка без епіфізів орієнтована вздовж вісі могили, її проксимальний кінець обернутий на схід [1]. Під кісткою знайдено бронзову прикрасу (перстенець) та залізний ніж, який лежав майже паралельно до стегна, частково під ним (завдяки окисленню металу й збереглася ця частина кістки; рис. 4: 3). Судячи зі розташування кістки, небіжчик лежав випростано на спині, головою на Сх або Сх Пд Сх майже впритул до північної стінки могильної ями (можливо, у центрі було поховано ще одного небіжчика, скелет якого не зберігся?). Руки (в усякому разі ліва з перстенцем на пальці) простягнуті вздовж ту-

1. Визначення к. і. н. О. Д. Козак.

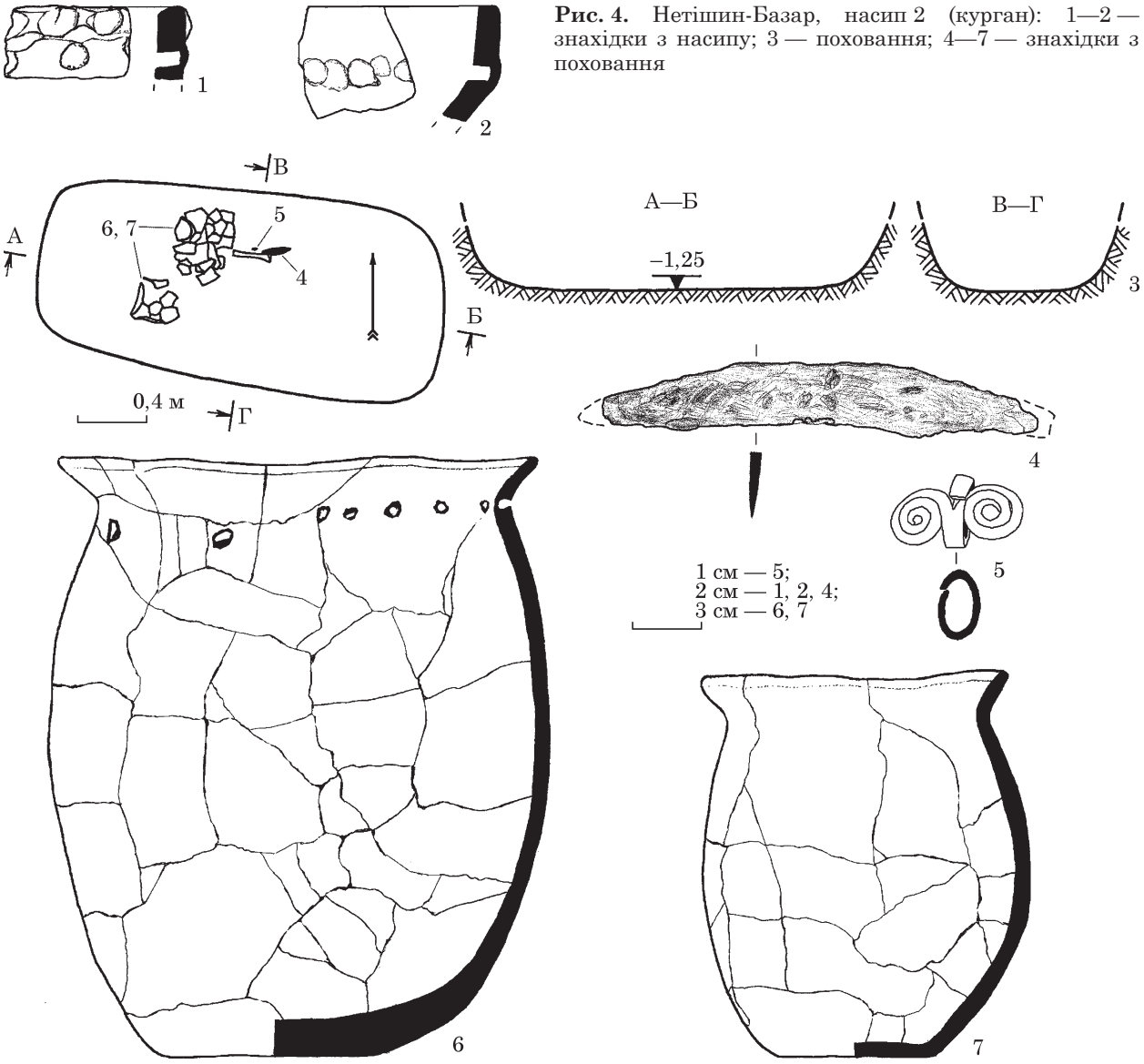

Рис. 4. Нетішин-Базар, насип 2 (курган): 1—2 — знахідки з насипу; 3 — поховання; 4—7 — знахідки з поховання

луба. Коло лівого стегна лежав залізний ніж, а в районі ніг — горщики (з напутньою їжею?).

Опис знахідок.

1. Ніж залізний односічний з горбатою спинкою, зі слабо ввігнутим лезом та невеликим черешком (рис. 4: 4). Довжина збереженої частини леза 12,3 см, його максимальна ширина 1,8 см, довжина черешка 2,5 см за ширини 1 см.

2. Перстенець бронзовий із двоспіральним щитком (рис. 4: 5). Виготовлений шляхом кування із Y-подібної заготовки: із верхніх двох «ріжок» викувані спіралі в 2,5 оберти, з нижньої частини — кільце, край якого з'єднаний зі щитком (кільце трохи сплюснуте під вагою землі). Розмір кільця 0,5—1 см, діаметр спіралей щитка 0,9 см.

3. Горщик I ліпний, доволі грубий (рис. 4: 6). Шийка коротка, раструбоподібна, тулуб мішкуватий, трохи асиметричний, дно сплощене. Посудина під шийкою прикрашена рядом вдавлень, нанесених дерев'яною паличкою (зсередини утворилися «перлини»). Поверхня загладжена, сіро-коричневого кольору з темно-сірими плямами всередині. Розміри: висота горщика 26,5 см, шийки — 2 см, діаметр вінчика 21,2 см, тулуба — 22,2 см, дна — 9,6 см.

4. Горщик II за формою подібний до попереднього, але менший за розмірами і без орнаменту (рис. 4: 7). Розміри: висота посудини 17 см, шийки — 2 см, діаметр вінець 13,5 см, тулуба — 14,8 см, дна — 6,8 см.

За інвентарем поховання належить до милоградської культури доби раннього заліза. Для нього було споруджено курган, при цьому в насип та заповнення могили потрапили фрагменти старшої за часом могилянської кераміки (вочевидь, з культурного шару поселення, що існувало на цьому місці).

Насип 3 (зольник). Розташований з південно-західного краю групи (найближчий до краю тераси). Найбільший у групі — мав висоту 1 м від СП, діаметр 12 м (рис. 5: 1). Стратиграфія: під дерном залягав бурий супісок, посеред якого

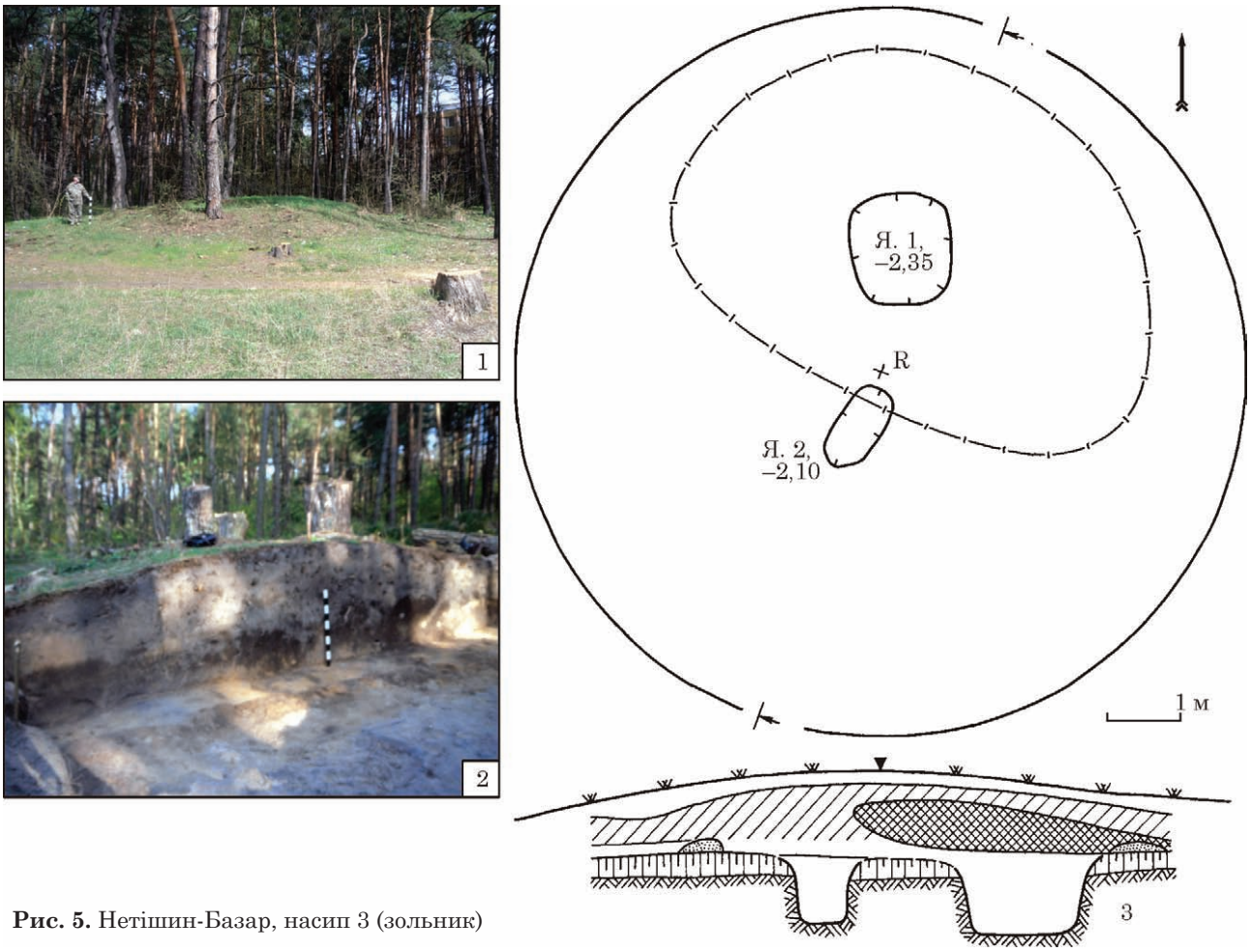

Рис. 5. Нетішин-Базар, насип 3 (зольник)

(у північно-східній частині насипу) розміщувалася лінза чорного (вуглистого) супіску — «ядро» зольника, яке перекривало рівень давнього горизонту. Останній виявлений на глибині 1,2 м від R. На ньому фіксувалися прошарки викидів материкового піщаного супіску. На 0,25 м нижче давнього горизонту (на рівні 1,3 м від R) залягав материковий пісок (рис. 5: 2).

На рівні материка виявлені дві ями (рис. 5: 3).

Яма 1 виявлена за 1 м на північ від умовного центру. Її простежено в плані та профілі за темним заповненням. У верхній частині яма мала округлу в плані форму діаметром 1,6 м, донизу звужувалася і набула овально-трапеціеподібної форми; дно на рівні 2,3 м від R (1 м від давнього горизонту; рис. 6: 1, 2). Заповнення складалося із темного вуглистого супіску, в якому трапився археологічний матеріал: фрагменти керамічних посудин, вуглики, кістки тварин, крем'яний відщеп. Кераміка належить до могилянської групи раннього залізного віку — це фрагменти горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями по краю та рядом «перлин» (рис. 7: 1, 2), а також уламок конічної миски із загнутим досередини вінцем з перлинним орнаментом (рис. 7: 3). Крем'яний відщеп пластинчастий без слідів використання (рис. 7: 4).

Яма 2 знайдена за 0,2 м на південь-південний захід від умовного центру. Як і попередню, її простежено в плані та профілі за темним заповненням. Яма в плані прямокутної форми із заокругленими кутами. Стінки вертикальні, поступово переходять у горизонтальне дно, яке розміщувалося на глибині 2,1 м від R (0,9 м від давнього горизонту; рис. 6: 3, 4). Заповнення складалося із темного супіску з вкрапленнями вугликів. Там само трапилися фрагменти керамічних посудин, кістки тварин та крем'яний відщеп. Кераміка різночасова: уламок вінчика горщика початку раннього залізного віку (могилянська група; рис. 7: 6), вінчик посудини тшинецької культури доби пізньої бронзи, прикрашений канельованим орнаментом (рис. 7: 7), уламки стінок горщиків городсько-здовбицької культури доби середньої бронзи, орнаментовані відтисками шнура або порожнистої палички (рис. 7: 8, 9).

Чимало кераміки містилося в насипі зольника — переважно в чорному вуглистому супіску («ядрі»). Один крупний фрагмент належить горщику милоградської культури — це типова посудина із коротким раструбоподібним горлом, прикрашена рядом наколів під шийкою (рис. 7: 10). Він аналогічний горщику I з милоградського поховання в насипі 2. Абсолютна ж

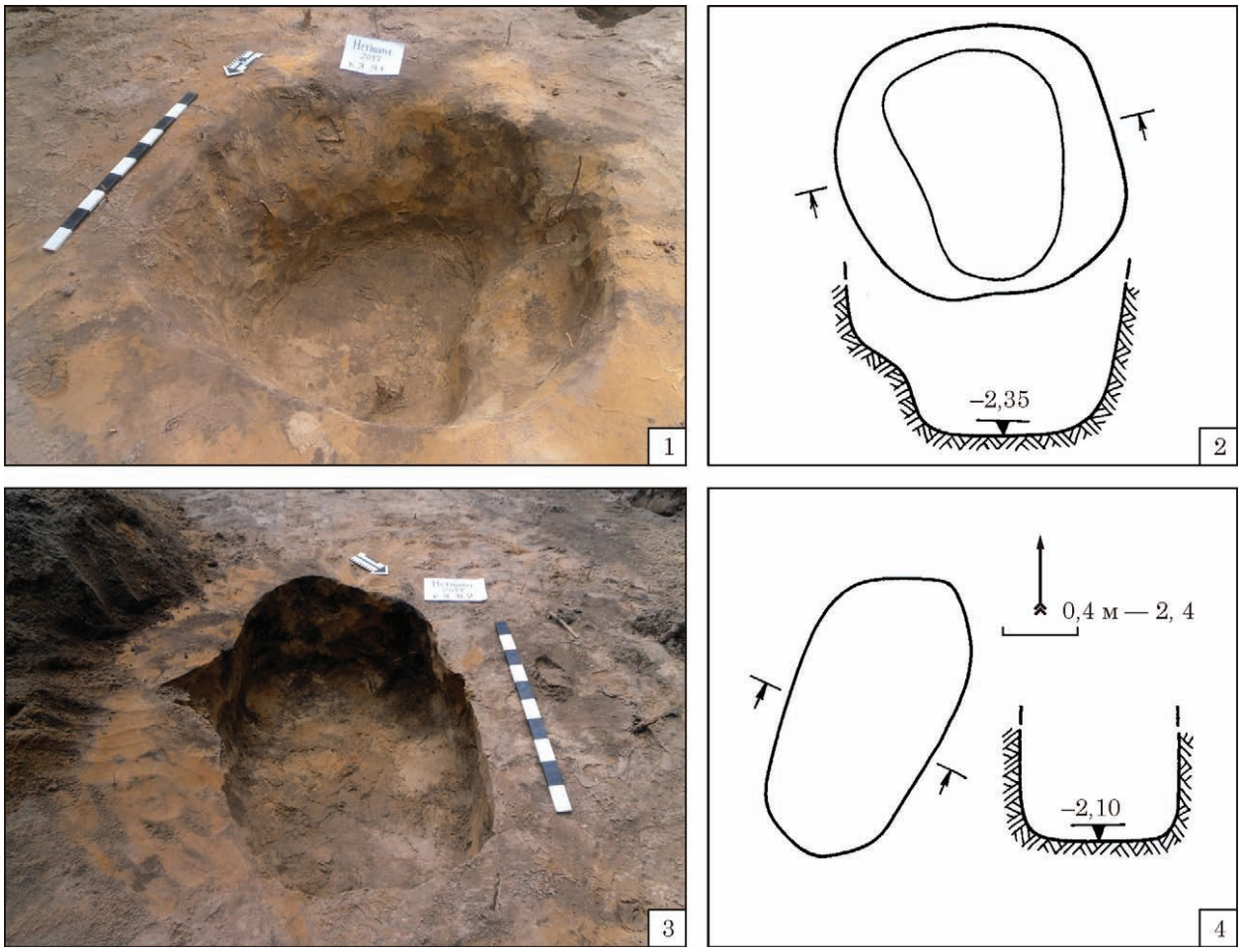

Рис 6. Нетішин-Базар, насип 3 (зольник): 1, 2 — яма 1; 3, 4 — яма 2

більшість знахідок з «ядра» зольника належить до могилянської групи раннього залізного віку. Кераміка ліпна, традиційно розподіляється на кухонну та столову Кухонна репрезентована фрагментами слабопрофільованих горщиків, форма яких наближена до тюльпаноподібної. Вони зазвичай орнаментовані під краєм вінчика рядом наколів або «перлин», часто в поєднанні з розчленованим пальцевими вдавленнями наліпним валиком, який розташований по краю вінчика або трохи нижче нього (рис. 8: 7—9, 11). Трапляються неорнаментовані горщики (рис. 8: 10). Асортимент столового посуду доволі різноманітний: келихи з високою шийкою (рис. 7: 11), кухлики з петлеподібними ручками (рис. 7: 12—19), миски конічної форми з вертикальним або загнутим досередини вінчиком, іноді з S-подібним краєм (рис. 8: 12—23, 25—27). Ця група кераміки характеризується гладкою (часто лискованою) поверхнею. Кухлики по шийці, плечикам та спинці ручки нерідко орнаментовані прокресленим геометричним орнаментом. Миски прикрашені рядом «перлин» під краєм вінчика, іноді насічками по краю та пелюсткоподібними виступами-наліпами. Одним фрагментом представлена доволі груба напівсферична мисочка (тигель або ллячка?; рис. 8: 24). Єдиний комплекс із керамікою могилянської групи, найімовірніше, складають глиняні пряслиця, які характеризуються біконічною або овальною у перетині формами (рис. 8: 1—4). Один фрагмент кераміки з насипу належить до тшинецько-комарівської культури доби пізньої бронзи — це уламок вінчика товстостінного горщика з характерним ребристим профілем, прикрашений по зрізу та нижче краю рядами жолобчастих прокреслених ліній (рис. 7: 20). Також знайдено кілька крем'яних виробів, серед яких дві кінцеві скребачки на пластинчастих відщепах (рис. 8: 5, 6).

Насип 4 (зольник). Розміщувався в центральній частині групи. Його висота 0,4 м від СП, діаметр 8 м (рис. 9: 1). Стратиграфія: під дерновим шаром залягав світло-сірий супісок, на рівні 0,7 м від R — материковий пісок. «Ядро» з темного гумусованого супіску тут відсутнє, втім на рівні материка зафіксовано дві ями (рис. 9: 2).

Яма 1 розташовувалася за 2 м на південь-південний схід від умовного центру. У плані вона мала неправильну чотирикутну форму із заокругленими кутами, витягнуту довгою віссю за лінією північ—південь з невеликим відхиленням. Стінки ледь звужені донизу, дно трохи похиле у південний бік (рис. 9: 3, 4). Розміри ями 1,5 × 0,9 м, максимальна глибина 1,25 м від R.

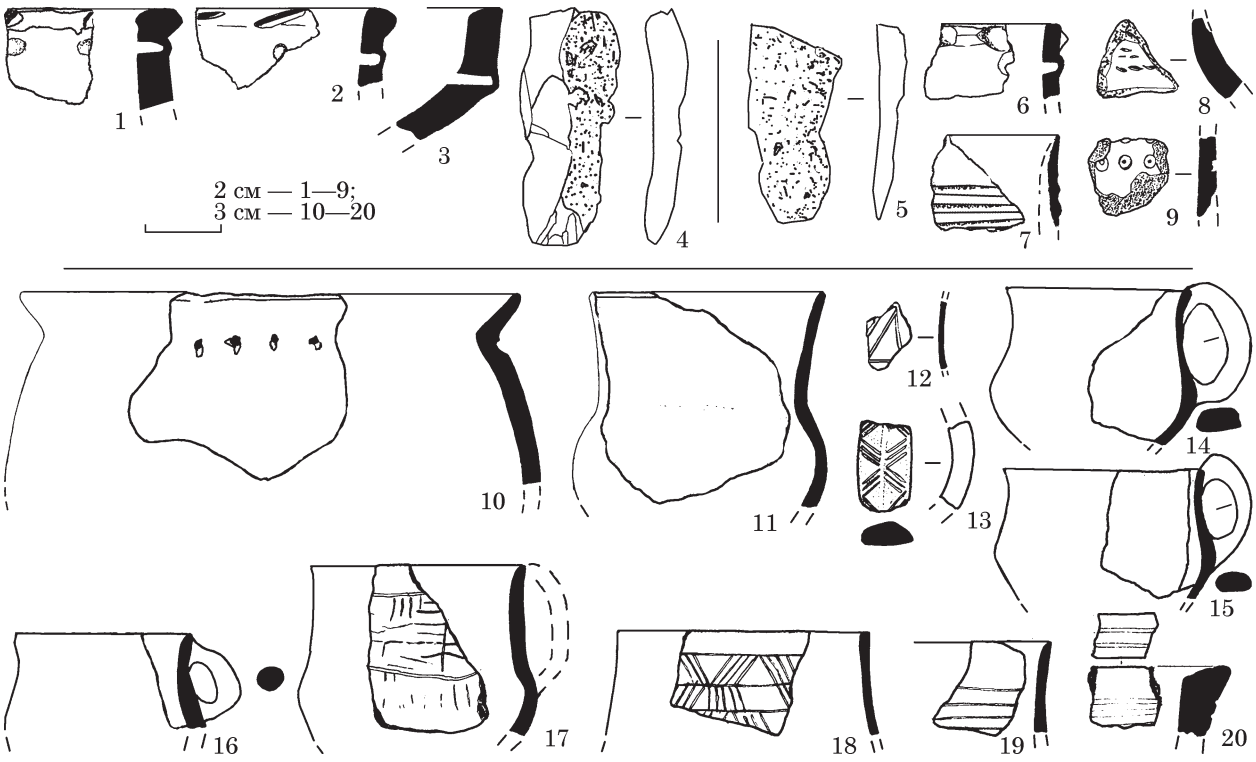

Рис. 7. Нетішин-Базар, насип 3 (зольник): 1—4 — знахідки з ями 1; 5—9 — знахідки з ями 2; 10—20 — знахідки з насипу

Заповнення складалося із темного, вуглистого супіску, в якому трапилися фрагменти керамічних посудин, каміння, печина, велика тваринячa кістка. Більшість кераміки належить до початку ранньозалізного віку (могилянська група). Це уламок горщика, прикрашеного пальцевими вдавленнями по краю вінчика та рядом «перлин» під краєм (рис. 10: 1), фрагмент кухлика (рис. 10: 2), уламок вінчика конічної миски з потоншеним вертикальним вінчиком, прикрашеної наколами зсередини (рис. 10: 4), а також вертикальна вушкоподібна ручка вазоподібної посудини з парою поперечних круглих отворів (рис. 10: 3). Один фрагмент — стінка посудини, орнаментована прокресленими лініями у вигляді горизонтальних ліній та заштрихованих трикутників, — можливо, належить до тшинецько-комарівської культури доби пізньої бронзи (рис. 10: 5).

Яма 2 виявлена на відстані 1,7 м на північний захід від умовного центру насипу. Вона кругла у плані, діаметром 0,7 м. Стінки ледь звужуються до дна, глибина 1,3 м від R (рис. 9: 5). У темному вуглистому заповненні виявлено фрагменти горщиків початку ранньозалізного віку (могилянської групи). Це характерні кухонні посудини, орнаментовані по краю вінчика наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями, а також рядом ямок нанесених як ззовні, так і зсередини («перлин»; рис. 10: 6—8).

Могилянська кераміка, каміння, крем'яні відщепи, шматки печини траплялися й у насипу зольника. Посуд представлений фрагментами слабопрофільованих кухонних горщиків, орнаментованих по краю вінчика насічками або наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями в поєднанні з рядом «перлин» (рис. 10: 19—22). Столова кераміка репрезентована переважно мисками, які характеризуються конічно-напівсферичною формою, краї вінець, зазвичай, вертикальні або загнуті досередини. Більшість мисок орнаментована рядом наколів зсередини («перлинами»), а також насічками по краю чи пелюсткоподібними наліпами-виступами (рис. 10: 12—18). Знайдені також дві мініатюрні посудинки: кухлик з петлеподібною ручкою (рис. 10: 9) та приземкуватий ребристий келих (рис. 10: 10). Окрім кераміки, археологічні знахідки з насипу зольника представлені пласким кам'яним точилом видовжено-прямокутної форми з отвором для підвішування (рис. 10: 11).

Насип 5 (зольник). Розташовувався в північній частині групи. Його висота 0,6 м від СП, діаметр 12 м (рис. 11: 1). Стратиграфія: під дерновим шаром залягав бурий супісок, нижче якого над рівнем давнього горизонту фіксувалося «ядро» зольника у вигляді лінзи чорного (вуглистого) супіску (рис. 11: 2). В плані діаметр «ядра» сягав 3,5 м. Давній горизонт на рівні 0,7 м від R, нижче нього на 0,25—0,3 м починався материковий пісок.

За 0,6 м на схід від умовного центру в бровці простежено невелику неглибоку яму, яка перерізала давній горизонт, не заглиблюючись у материк, а зверху була перекрита краєм «ядра» зольника (рис. 11: 3)

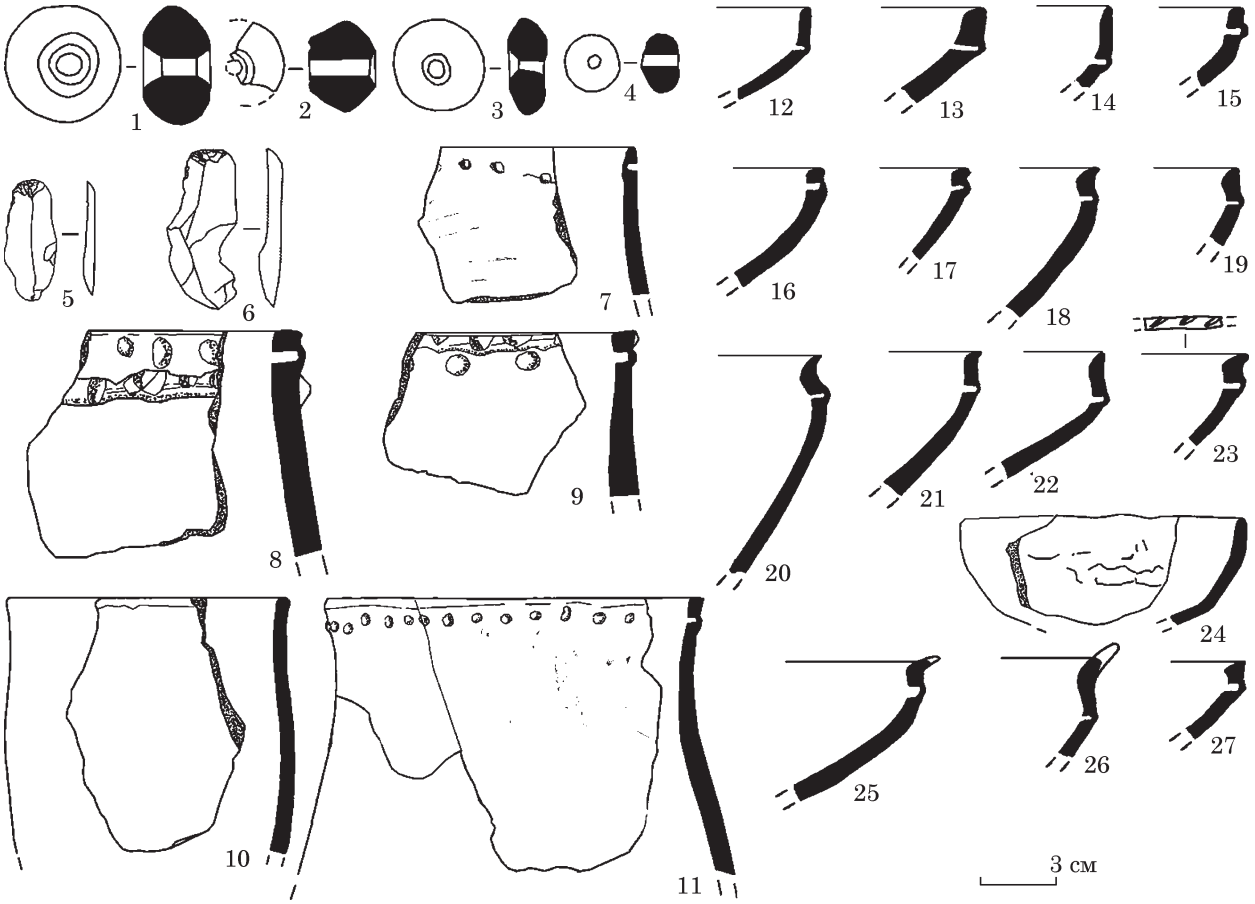

Рис. 8. Нетішин-Базар, насип 3 (зольник): знахідки з насипу

У насипу зольника (чорному супіску «ядра») траплялися фрагменти ліпних керамічних посудин початку ранньозалізного віку (могилянської групи), а також кілька крем'яних виробів. Кухонні горщики слабопрофільовані, орнаментовані рядом «перлин» під краєм вінчика, часто в поєднанні з наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями (рис. 11: 11—14). Крупним фрагментом репрезентована округла керамічна пательня з низьким бортиком (рис. 11: 8). Столовий посуд представлений уламками тонкостінних кухлів або келихів, прикрашених прокресленим орнаментом (рис. 11: 6, 7). Вироби з кременю: призматичний нуклеус (?) (рис. 11: 4) та пластинчастий відщеп (рис. 11: 5).

Насип 6 (псевдонасип). Розміщувався з північно-східного краю групи. Його висота сягала 0,6 м від СП, діаметр 10 м. Під час розкопок на рівні материкового піску зафіксовано вузьку траншею високовольтного кабелю, яка проходила зі сходу на захід. Ймовірно, насип утворився з відвалу під час прокладання цього кабелю.

Насип 7 (зольник). Був крайнім у групі з південно-східної сторони. За розмірами поступався лише насипу-зольнику 3: висота 0,8 м від СП, діаметр 10 м (рис. 12: 1). Стратиграфія: під дерновим шаром залягав бурий супісок, у центральній частині поверх лінії давнього горизонту — «ядро» зольника, яке складалося з темно-сірого супіску, та його серцевина з чорного вуглистого супіску. «Ядро», судячи з планіграфії, мало вигляд вузького вигнутого овалу, витягнутого за лінією схід—захід. Давній горизонт сірого кольору, розміщувався на рівні 1 м від R, нижче нього — жовтий материковий пісок (рис. 12: 2).

Практично у центрі зольника (за 1 м на південний схід від умовного центру) на глибині 0,8 м відносно R трапилися два розвали ліпних горщиків. На рівні материка виявлено одну яму (рис. 12: 3).

Обидва розвали являли собою одне компактне скупчення. На нашу думку, вони маркують поховання, впущене в насип зольника (кості скелета через властивості ґрунту не збереглися). Поховання здійснене після насипання зольника, отже датується часом пізніше початку раннього залізного віку (милоградське?). Горщики подібні за формою, але різні за розміром. Горщик I більший, характеризується низькою раструбоподібною шийкою, яйцеподібним тулубом на невеликим вдавленим денцем (рис. 13: 2). Зовнішня поверхня загладжена коричнево-сірого кольору, внутрішня — лискована, темно-сірого забарвлення. Орнамент відсутній. Висота горщика 26,5 см, шийки —

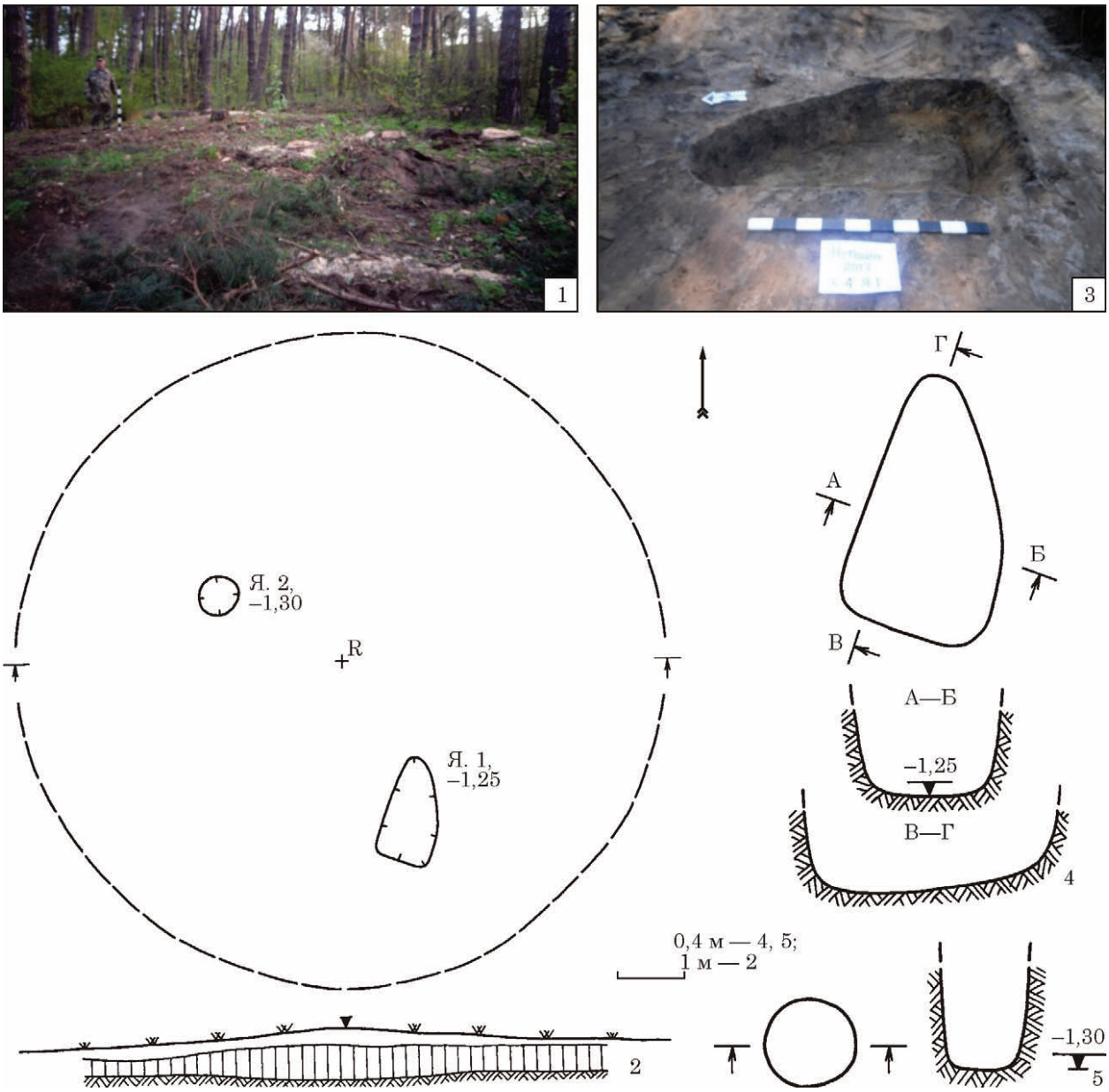

Рис. 9. Нетішин-Базар, насип 4 (зольник)

3 см, діаметр вінець 24 см, шийки — 23 см, тулуба — 26,5 см, дна — 8 см. Горщик II відрізняється меншими розмірами і орнаментом у вигляді чотирьох конічних виступів-наліпів на рівні переходу шийки в плече (рис. 13: 1). У керамічному тісті, з якого він виготовлений, наявна домішка дрібного піску та лусочок піриту. Зовнішня поверхня посудини горбкувата світло-коричневого кольору, внутрішня — загладжена, темно-сіра. Висота горщика 15,7 см, шийки — 2 см, діаметр вінець 15,2 см, горла — 14,7 см, тулуба — 16,2 см, дна — 6 см.

Яма розміщувалася за 1,7 м на північний схід від умовного центру. Вона мала округлу в плані форму діаметром 1 м, у перетині — усічено-конічна. Дно знайдено на глибині 1,85 м від R. Заповнення ями темне, супіщане, біля дна — з сірого супіску з вугликами. Знахідки відсутні.

«Ядро» зольника (темно-сірий та чорний вуглистий ґрунт) було насичене археологічним матеріалом: у всій його товщі траплялися фрагменти ліпних посудин, каміння, крем'яні відщепи та печина. Абсолютна більшість кераміки належить до початку ранньозалізного віку (могилянської групи). Переважають уламки кухонних горщиків, які характеризуються тюльпаноподібною формою, орнаментом з ряду перлин під краєм вінчика, нерідко в поєднанні з косими насічками по краю вінець або наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями (рис. 13: 3—18). Столовий посуд репрезентований кухликами з петлеподібними ручками (рис. 14: 1—7), вазоподібною посудиною, орнаментованою під краєм вінець «перлинами» та високою ручкою (рис. 14: 8), конічними мисками із загнутим досередини

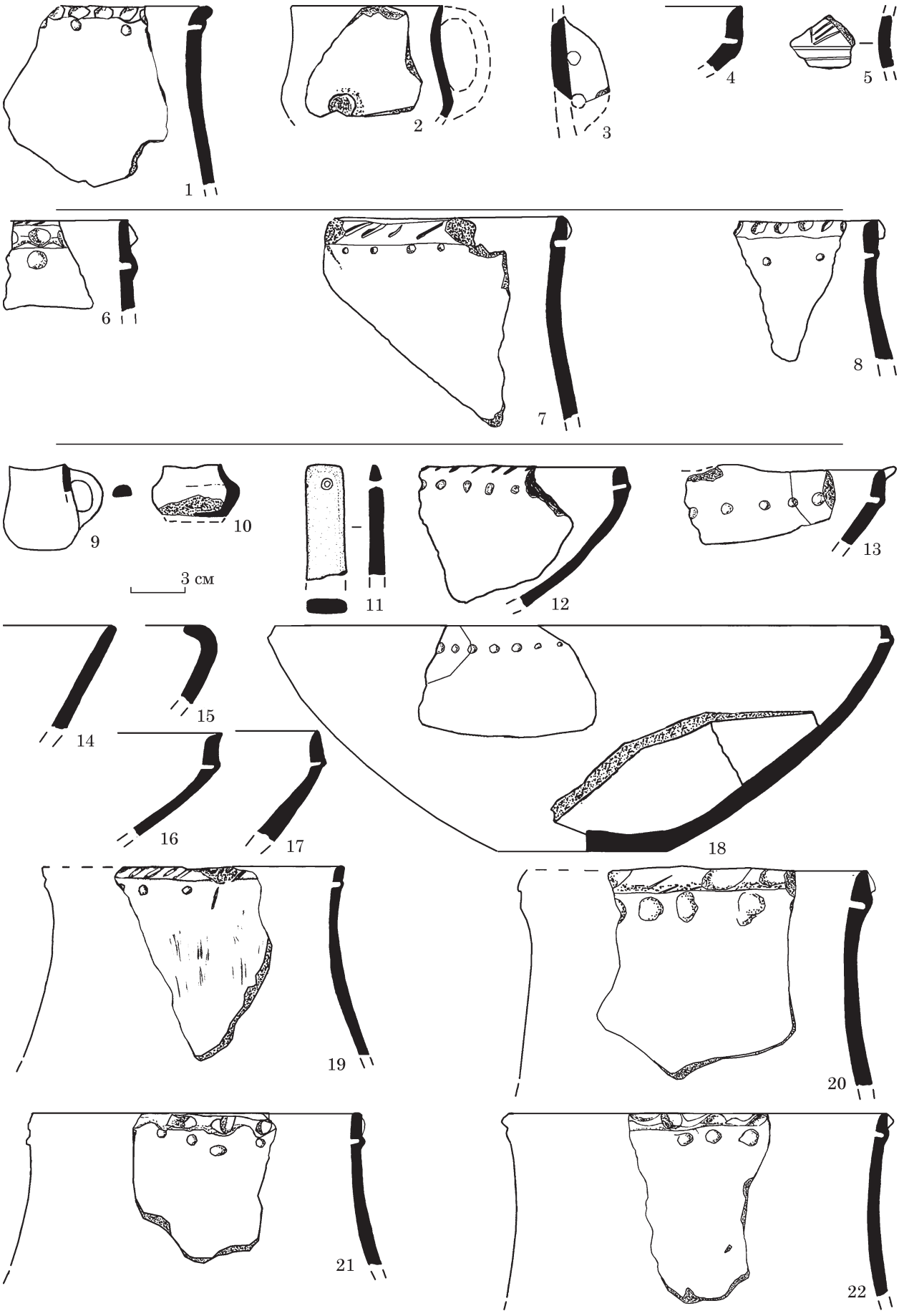

Рис. 10. Нетішин-Базар, насип 4 (зольник): 1—5 — яма 1; 6—8 — яма 2; 9—22 — знахідки з насипу

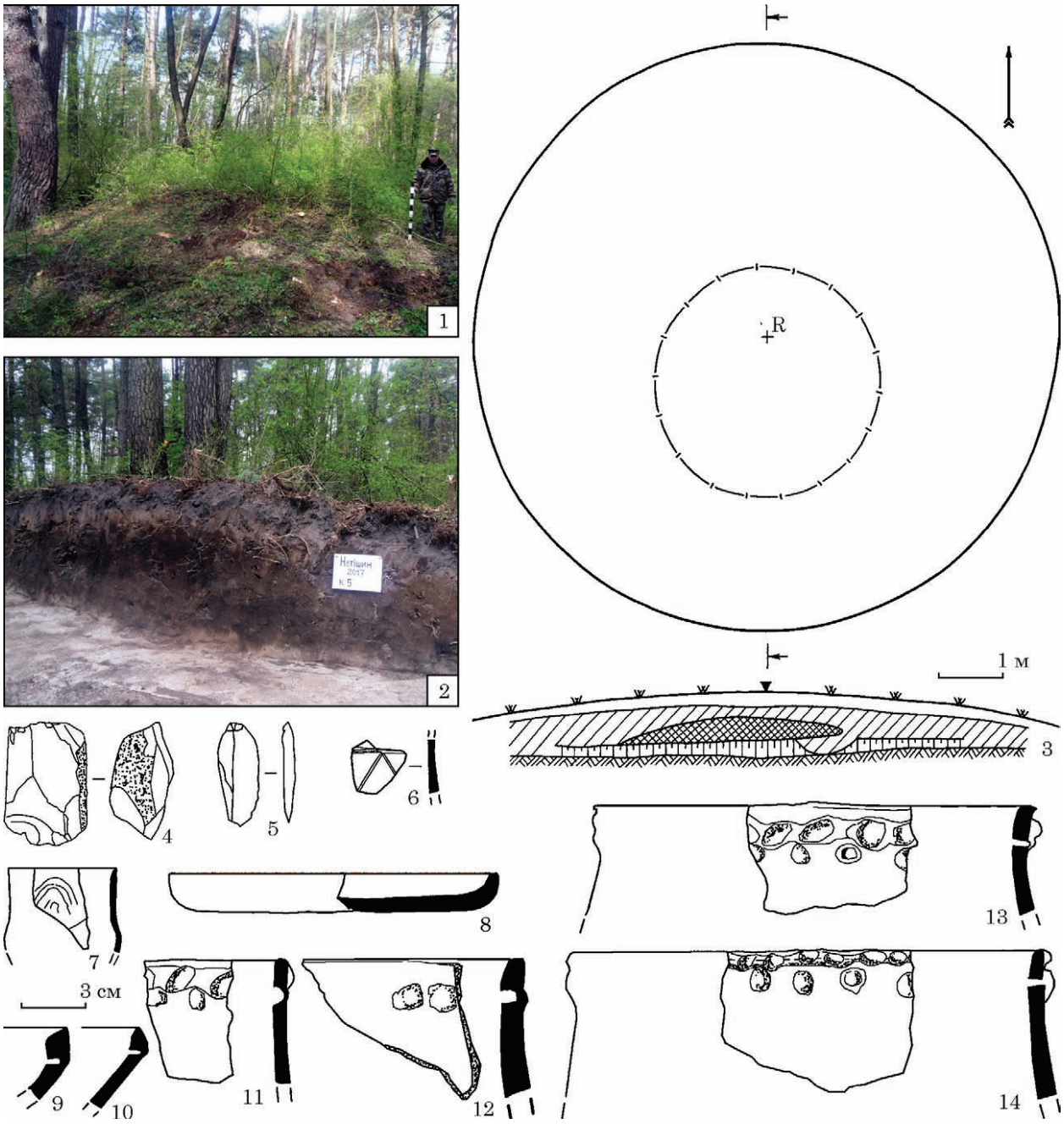

Рис. 11. Нетішин-Базар, насип 5 (зольник)

краєм, орнаментованими «перлинами», а також навскісними наліпами (рис. 14: 9—16). Також знайдено розвали двох невеличких плошок із широким дном та конічними стінками (рис. 14: 17, 18). Невелика кількість кераміки, знайденої в насипі зольника, належить до городсько-здовбицької культури доби середньої бронзи — це фрагменти горщиків із шнуровим орнаментом (рис. 14: 19, 21). Модерним часом, найімовірніше, датується підпрямокутне в перетині брускоподібне точило (правило для коси; рис. 14: 20).

Культурно-хронологічна характеристика комплексів. Досліджена у 2017 р. пам'ятка — група насипів в уроч. Базар — виявилася доволі різнорідним комплексом, який складався з чотирьох зольників та одного кургану. Більшість об'єктів та знахідок датуються добою раннього заліза (I тис. до н. е.). Чотири зольники (насипи 3—5, 7) належали до могилянської групи початку раннього залізного віку, а курган (2) був споруджений дещо пізніше носіями милоградської культури. Вочевидь, для здійснення поховань «милоградці» використали також існуючі насипи двох зольників (насипи 3 та 7), де не було виявлено решток кісток, але був наявний милоградський керамічний посуд. До спорудження зольників на цій ділянці розташовувалося багатошарове поселення. Життя на ньому тривало в часи

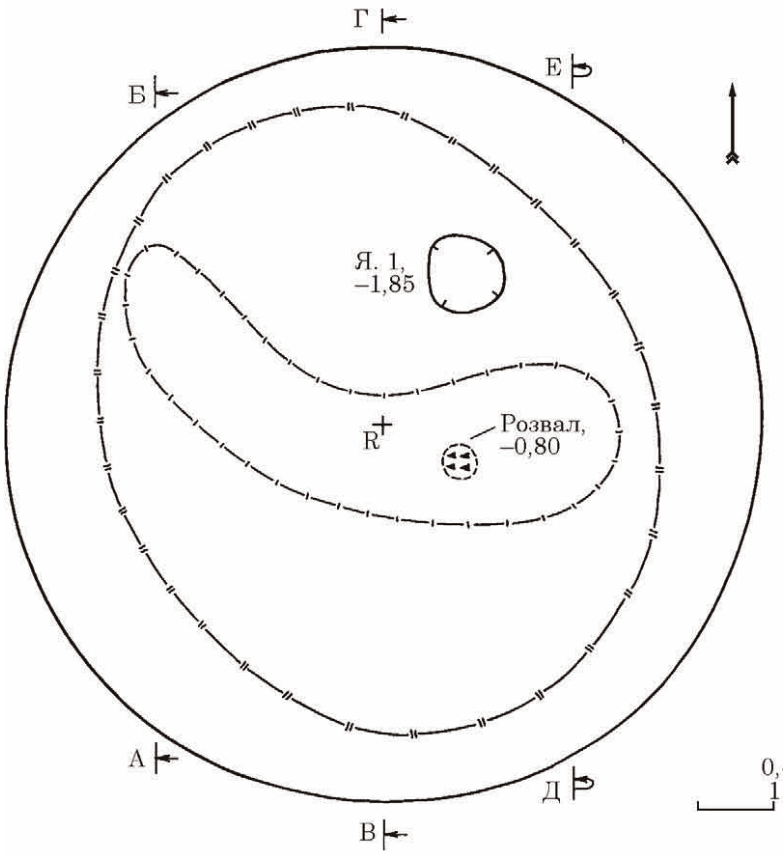

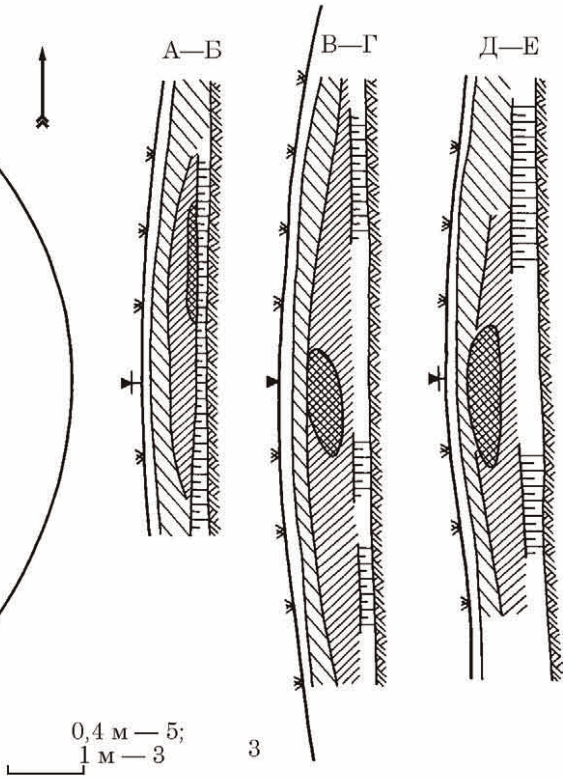

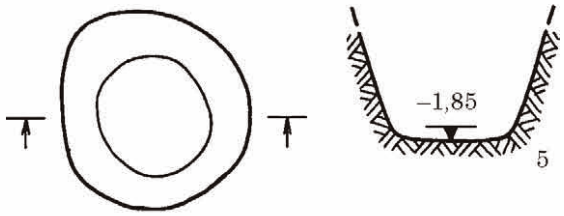

Рис. 12. Нетішин-Базар, насип 7 (зольник)

фінального палеоліту (свідерська культура), середньої бронзи (городсько-здовбицька культура), пізньої бронзи (тшинецько-комарівська культура) та на початку раннього заліза (могилянська група). Під час спорудженні зольників використовувався ґрунт із культурного шару поселення, таким чином до їх насипу потрапили кості тварин, свідерський кремінь, кераміка

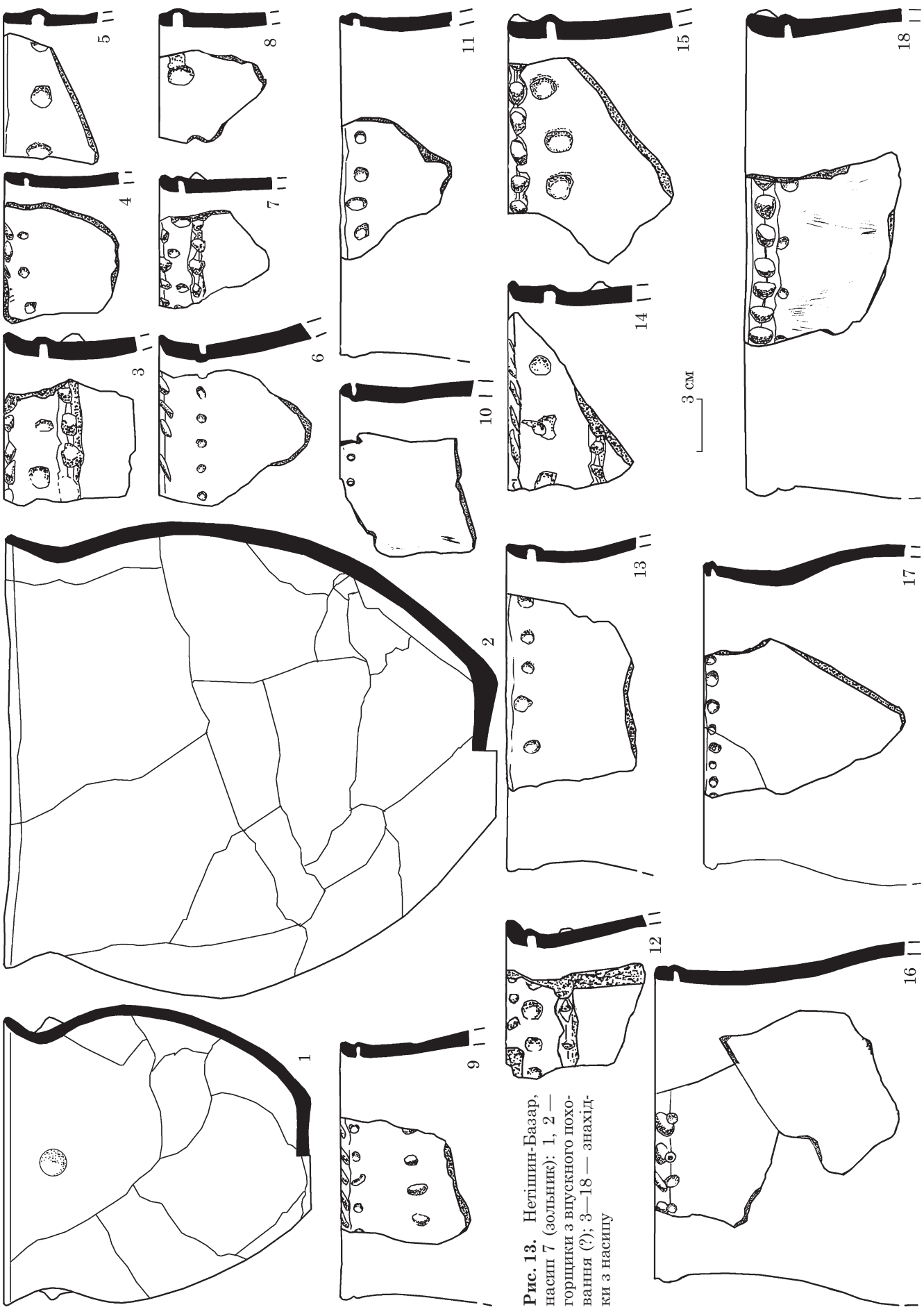

Рис. 13. Нетішин-Базар, насип 7 (зольник): 1, 2 — горщики з впускного поховання (?); 3—18 — знахідки з насипу

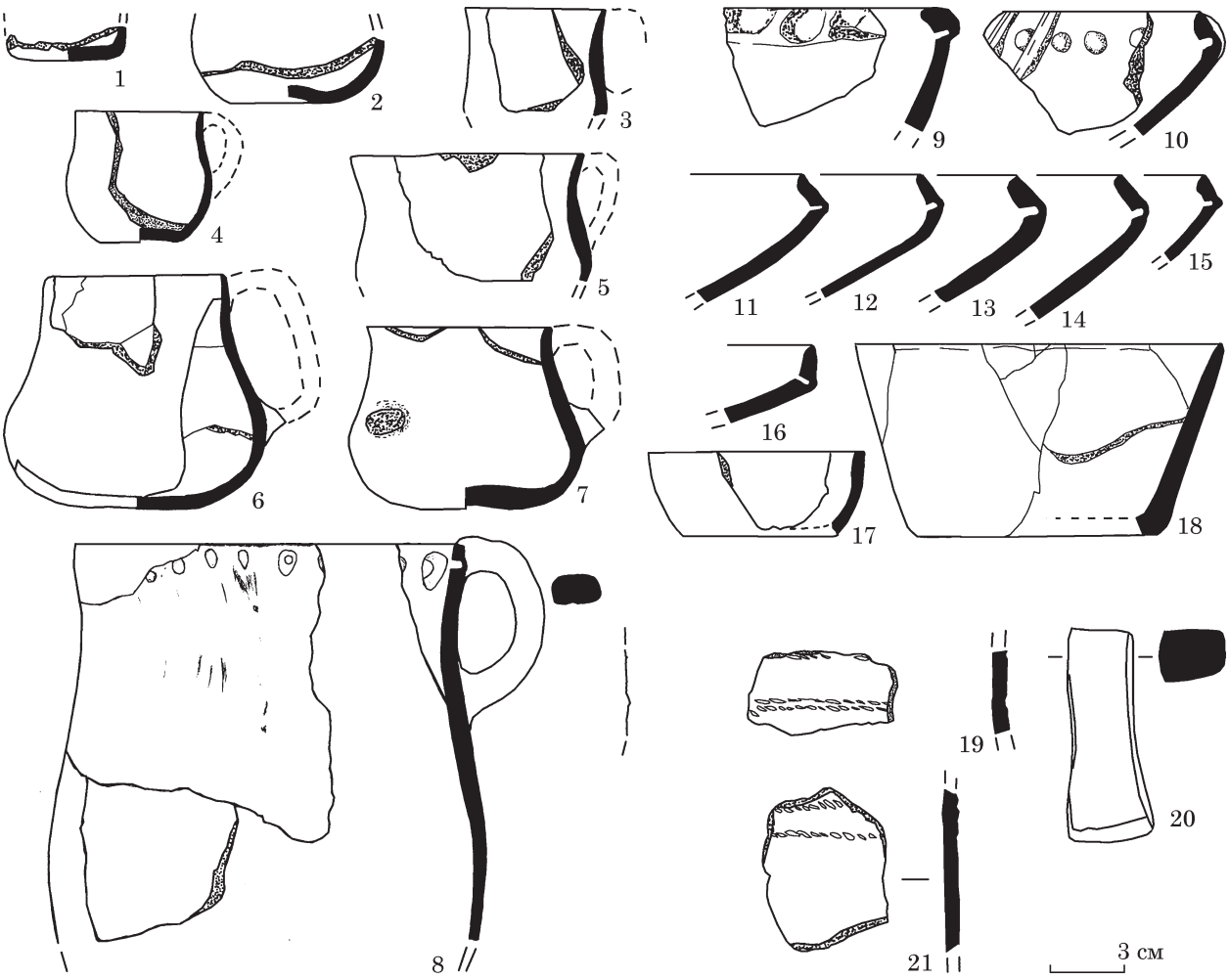

Рис. 14. Нетішин-Базар, насип 7 (зольник): знахідки з насипу

доби бронзи та раннього заліза. Судячи з пропорційної кількості матеріалів, найтривалішим і наймасовішим його заселення було саме на початку ранньозалізного віку носіями могилянської групи, які й спорудили зольники на останній фазі функціонування поселення. Разом із землею з культурного шару могилянська кераміка потрапила й до насипу милоградського кургану (насип 2), спорудженого через кілька століть.

Основною ознакою досліджених зольників є наявність на рівні давнього горизонту «ядра» з чорного вуглистого супіску, яке містило велику кількість знахідок у перевідкладеному стані (уламків посуду, дрібних кісток тварин, каміння тощо). Після кількаденного висихання такий супісок набуває характерного темно-сірого (попелястого) кольору. Згідно зі схемою формування зольників білогрудівського типу, утворення такого ґрунту та відкладення в ньому знахідок відповідає етапу одноразового залишення місця попереднього проживання та його сакралізації (Гершкович 2004; 2009). Лише зольник 6 не мав «ядра», що свідчить про його спорудження на місці дуже нетривалого проживання (зі «слабким» культурним шаром). Яма, що виявлена під час дослідження псевдонасипу 1, найімовірніше, належить до поселенських об'єктів. Ями під зольниками 4, 5 (?) та 7 відповідають залишкам якихось легких споруд або огорож. Дві ями під зольником 3 вириті перед утворенням «ядра», бо на рівні давнього горизонту збереглися викиди материкового піску з них.

Фінальнопалеолітичний свідерський кремінь, виявлений у насипах зольників, представлений переважно відщепами та кінцевими скребачками на відщепах. Його залишило мисливсько-рибальське населення, яке у IX—VIII тис. до н. е. населяло північ Східної Європи. Принагідно треба нагадати, що в досліджених у 1998 р. зольниках тшинецько-комарівської культури в уроч. Козацькі могили також було знайдено крем'яні вироби свідерського типу (Березанська, Гершкович, Самолюк 1998, с. 54). Кераміка городсько-здовбицької культури доби середньої бронзи (кінця III — початку II тис. до н. е.) із зольників репрезентована фрагментами ліпних горщиків із характерним шнуровим орнаментом. Посуд тшинецько-комарівської культури доби пізньої бронзи характеризується порівняно товстостін-

ними ліпними горщиками, прикрашеними у верхній частині лінійно-геометричним орнаментом із жолобчастих ліній та канелюрів. Він датується серединою II тис. до н. е.

Колекція знахідок могилянської групи початку ранньозалізного віку, як вже зазначалося, найбільша та найрізноманітніша. Вона представлена переважно фрагментами та частковими розвалами ліпних керамічних посудин, які традиційно розподіляються на дві групи: кухонну та столову. Кухонна могилянська кераміка характеризується слабо- або плавнопрофільованими горщиками тюльпаноподібної форми. Орнамент вкриває верхню частину: пальцеві вдавлення по краю вінець або розчленований вдавленнями чи косими насічками валик там само; ряд наколів, виконаних круглою у перетині паличкою, або (найчастіше) такі ж наколи, зроблені зсередини, які утворювали зовні посудини «перлини»; наліпний розчленований валик по шийці. Також до кухонної кераміки можна віднести округлу пательню з низьким бортиком. Столовий посуду більш різноманітний і відрізняється якіснішою обробкою поверхні (нерідко з лискуванням) та багатшою орнаментацією. Найбільшу групу складають миски, котрі характеризуються конічною формою із вертикальними або загнутими досередини краями вінець. Вони здебільшого прикрашалися рядом «перлин» під краєм вінця. Цей орнамент іноді доповнювався косими насічками по зрізу вінчика. Деякі миски мали рельєфний орнамент: пелюсткоподібні наліпи-виступи на вінцях та серії коротких навскісних наліпних валиків. Окремо можна виділити невеличкі неорнаментовані плошки з широким дном та конічними стінками. Іншою великою групою столової могилянської кераміки є кухлі з петлеподібними ручками. Вони характеризуються роздутим тулубом, високою конічною шийкою та округлим дном. Шийку та плечики кухликів, а також ручку іноді вкриває прокреслений лінійно-геометричний орнамент. Також до столового посуду можна зарахувати фрагменти вазоподібних посудин, одна з яких прикрашена рядом «перлин» під краєм вінець та має петлеподібну ручку, а інша характеризується парою (?) вертикальних вушкоподібних ручок із двома поперечними круглими отворами. Кількома екземплярами представлені мініатюрні посуди (вотивного призначення?).

Інші вироби з кераміки репрезентовані серією пряслиць із зольника 3. Вони виготовлені з того самого тіста, що й посуд, мають біконічну або овальну в перетині форму. Також із комплексом могилянської групи, найімовірніше, пов'язаний один кам'яний виріб, що походить із зольника 4. Це уламок точила, яке мало вигляд плаского бруска, який з одного краю мав наскрізний отвір для підвішування.

У цілому, могилянський керамічний комплекс, виявлений під час дослідження зольників в уроч. Базар у м. Нетішин, є типовим для цієї групи пам'яток. Він знаходить аналогії не лише на епонімній пам'ятці — могильнику в с. Могиляни (Смишко 1957) (10 км на північний захід від Нетішина), але й на поселеннях і зольниках у самому Нетішині та його околицях (уроч. Піонерка, Козацькі могили, Степанюкове, Сіножать) (Самолюк 2003—2004; 2005).

Пам'ятки типу Могилян маркують собою місцевий локальний варіант культури передскіфського часу Південного Полісся й Північного Лісостепу Волині (Крушельницька 1974, с. 22). Кухонна кераміка та миски є аналогічними тим, які поширені на синхронних за часом пам'ятках Дніпровського Лісостепового Правобережжя (пізнє Чорнолісся, ранній Жаботин) та Побужжя (Немирівське городище). Такі категорії керамічного посуду, як вази та деякі кухлі можна пов'язати із західними впливами з боку населення висоцької та лужицької культур (Тереножкін 1965, с. 29; Крушельницька 1976, с. 80; 1985, с. 91). За аналогіями пам'ятки типу Могилян (зокрема нетішинські зольники) можуть бути датовані етапами HaB—HaD, за центральноєвропейською періодизацією, що відповідає X—VIII ст. до н. е. (Самолюк 2003—2004, с. 146).

Наступний хронологічний горизонт знахідок, виявлених під час дослідження цієї групи насипів у Нетішині, належить до більш пізнього етапу раннього залізного віку і репрезентований матеріалами милоградської культури.

Через деякий час після спорудження «могилянцями» зольників, територія пам'ятки була використана як могильник милоградським населенням, яке, вочевидь, сприйняло їх за кургани. Ними було здійснено курганне поховання (насип 2). Зовні курганний насип нічим не відрізнявся від зольників. Розміщувався він у східній частині групи, за 20 м від найближчого зольника (насипу 4). Як свідчить стратиграфія, поховальна яма була викопана з рівня давнього горизонту, насип складався з ґрунту, взятого з навколишнього культурного шару (таким чином до нього потрапили кілька фрагментів могилянської кераміки). Про належність поховання до милоградської культури свідчать як його обряд, так і інвентар. Обряд поховання — трупокладення, здійснене під насипом кургану — зафіксований на милоградських курганних могильниках у басейні р. Горинь: Забороль (уроч. Глибока та Бічаль), Дубой (Кухаренко 1961, рис. 11, 12; Свешников 1971, с. 73—74), Бродівське (Бардецький 2021, рис. 5). В уроч. Глибока милоградське населення для поховань використало територію вже існуючого могильника доби пізньої бронзи (так само, як в Нетішині — групу вже існуючих насипів-зольників). Ці поховання були здійснені під невеликими курганами у неглибоких підпрямокутних ґрунтових ямах, витягнутих за лінією північний захід—південний схід. У

більшості випадків кості небіжчиків також не збереглися, лише в кількох випадках фіксувалася південно-східна орієнтація головою. На південний схід орієнтоване головами й парне поховання з Бродівського (15 км від Нетішина). Тож, цілком імовірно, що, судячи з розміщення кістки в могилі, так само парним могло бути й нетішинське поховання.

Про належність поховання з насипу 2 до милоградської культури свідчать два горщики, що супроводжували небіжчика (або небіжчиків?) — груболіплені з мішкуватим тулубом та коротким раструбоподібним вінчиком. Орнамент одного з них — ряд ямок по шийці — також є характерним для кераміки цієї культури. Подібний посуд є звичайним для милоградських пам'яток басейну р. Горинь (Свешников 1971, рис. 3: 9, 10, 4: 7, 13), Українського та Білоруського Поліссь (Мельниковская 1967, рис. 44, 50), комплексів підгірцівського типу Київського Подніпров'я (Петровська 1971, рис. 4: 5). Інша знахідка з поховання в кургані (насипі 2) — залізний ніж з горбатою спинкою — також має аналогії в комплексах милоградської культури Волині, Білорусі та Київщини (Кухаренко 1961, табл. 2: 4; Мельниковская 1967, рис. 23: 1—5; Петровська 1971, рис. 3: 3). Аналогічний ніж походить зі згаданого вже милоградського поховання коло Бродівського (Бардецький 2021, рис. 9: 2). Бронзовий перстенець з нетішинського поховання допоки не знаходить аналогій в ареалі милоградської культури. З території Білорусі на Асаревичському городищі походять дві конічні багатовиткові спіралі, виготовлені з круглого в перетині бронзового дроту (уламки скроневих підвісок чи сережок?) (Мельниковская 1967, с. 93, рис. 31: 9). Окрім того, нетішинська прикраса дещо нагадує т. зв. сережки-підвіски підгірцівського типу, які також виготовлені з Y-подібних заготовок, але їх верхні кінці завершуються не спіральними, а грибоподібними закінченнями. Ці прикраси трапляються в комплексах милоградської культури Київського Подніпров'я (могильники Рудяки, Велика Салтанівка, Малополовецьке 3) (Петровська 1971, рис. 4: 2; 7: 6; Лысенко 2010, рис. 9: 18; 10: 1—7; 11: 1, 2, 5, 6). Важливим для з'ясування хронології нетішинського поховання милоградської культури є ніж. Він належить до виробів III-го типу (з серпоподібно вигнутим лезом, такою самою спинкою та колінчастим виступом при переході леза до руків'я), які побутують у скіфських комплексах VI—V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 27, табл. 17: 8—12). Більш ранній хронологічний інтервал побутування милоградських пам'яток окреслюють результати радіовуглецевого датування з Малополовецького могильника на Київщині — VII — перша половина VI ст. до н. е. (Лысенко 2005, с. 322, табл. I).

Про наявність впускного милоградського поховання в насипі зольника 3 може свідчити знахідка крупного уламку типового для цієї культури горщика (аналогічного тому, що виявлений у кургані 2). Специфіка ґрунту, в якому не зберігаються рештки скелета, може пояснювати відсутність слідів самого поховання. Більше є підстав вважати, що впускне поховання милоградської культури розміщувалося в зольнику 7. Його маркують розвали двох керамічних посудин, виявлених у насипу поруч один-до-одного. Горщики відрізняються від решти могилянської кераміки, виявленої в насипу зольника. Тоді як могилянській кераміці притаманні високі слабопрофільовані вінчики, горщики із ймовірного поховання характеризуються профільованими верхніми частинами з невисокими раструбоподібними шийками. Такі абриси більше нагадують милоградську кераміку, але наявність у цих же горщиків чітко окреслених денець (навіть вдавлених знизу) може вказувати на їх ранню позицію серед милоградських старожитностей або культурні впливи з боку лісостепових культур скіфського часу. Орнамент у вигляді конічних виступів на рівні переходу від плечиків до горла, який наявний на більшій посудині, зрідка трапляється на кераміці могилянської групи (Самолюк 2003—2004, рис. 2: 7), але присутній він і в комплексах милоградської культури, зокрема курганних похованнях Дубой (Кухаренко 1961, табл. 1: 9, 2: 8), Бродівське (Бардецький 2021, с. 267—268, рис. 6). Тож, імовірно, умовне поховання із насипу зольника 7 також може бути віднесене до милоградської культури.

Поховання з Нетішина розміщені на південно-західній периферії милоградської культури (Мельниковская 1967, рис. 65). Її носії поширювалися сюди вздовж притоку Прип'яті р. Горинь, освоюючи Мале Полісся. Група милоградських пам'яток відома в середній течії Горині, на північний захід від Нетішина, в районі м. Рівне (Свешников 1971, рис. 1). Найближчими є пам'ятки з типовою милоградською керамікою, розташовані за 10—15 км у районі м. Острог та на території колишнього Острозького р-ну Рівненської обл. (Пелещишин, Позіховський 1986, с. 88, рис. 2; Бардецький 2021, рис. 1). Нетішин — один з найпівденніших комплексів милоградської культури. Більш південними є деякі курганні поховання з типовими милоградськими речами, виявлені у Верхньому Побужжі (Лобай 1977, с. 78, рис. 4: 6).

Таким чином, завдяки дослідженням групи насипів в уроч. Базар у м. Нетішин вдалося виявити цікаві археологічні комплекси доби раннього заліза. Вони репрезентують два етапи цього періоду. Перший пов'язаний із спорудженням на місці поселення чотирьох зольників (насипи 3—5, 7) представниками могилянської групи. Другому періоду відповідають поховання милоградської культури: основне в кургані (2) та в насипах зольників (3 і 7). Відома дослідниця пам'яток доби раннього

заліза Л. І. Крушельницька припускала, що носії милоградської культури на території Південного Полісся та суміжних районів Волині витіснили попереднє населення, що залишило пам'ятки могилянського типу (Крушельницька 1976, с. 81; 1985, с. 92). Також існує думка про черезполосне проживання в межах Волинської височини та Малого Полісся обох культур (Бардецький 2021, с. 276). Матеріали з Нетішина, швидше свідчать про окремішні хронологічні позиції «могилянців» та «милоградців». Якщо перші відповідають передскіфському часу (IX—VIII ст. до н. е.) доби раннього заліза, то другі — ранньо- та середньоскіфському (VII—V ст. до н. е.). До того ж, протягом обох періодів фіксувалися культурні впливи з ареалу передта ранньоскіфських пам'яток Лісостепового Правобережжя.

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький, А. 2021. Парне поховання милоградської культури Бродівське на Острожчині. *Острозький краєзнавчий збірник*, 13, с. 254-281.

Березанська, С. С., Гершкович, Я. П., Самолюк, В. О. 1998. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 53-54.

Гершкович, Я. П. 2004. Феномен зольников белогрудовского типа. *Российская археология*, 4, с. 104-113.

Гершкович, Я. П. 2009. Зольники белогрудовского типа — монументальные структуры эпохи поздней бронзы. *Археологический альманах*, 20, с. 327-331.

Гершкович, Я., Куштан, Д., Позіховський, О. 2019. Розкопки кургану та зольників фіналу доби бронзи — раннього залізного віку на теренах м. Нетішин. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 285-286.

Крушельницька, Л. І. 1974. Пам'ятки могилянського типу. *Археологія*, 13, с. 11-24.

Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язок населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Памятники железного века на территории Полесья*. Археология СССР. Свод археологических источников, Д 1-29. Москва: АН СССР.

Лобай, Б. І. 1977. Кургани скіфського часу на Вінничині. *Археологія*, 21, с. 77-84.

Лысенко, С. Д. 2005. Новые данные к датировке памятников подгорцевского-милоградского типа в Киевском Поднепровье. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 320-327.

Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 106-127.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Пелещишин, М. А., Позіховський, О. Л. 1986. Охоронні розкопки поселення VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Хорів на Горині. *Археологія*, 53, с. 87-91.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д 1-04. Москва: Наука.

Петровська, Є. О. 1971. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 9-22.

Самолюк, В. О. 2003—2004. Пам'ятки типу «Могилян»: проблеми культурно-хронологічної інтерпретації. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 135-147.

Самолюк, В. 2005. Зольник могилянської групи поблизу м. Нетішин. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 302-319.

Свешников, І. К. 1971. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь. *Археологія*, 2, с. 68-81.

Смишко, М. Ю. 1957. Погребение раннего железного века в с. Могиляны Ровенской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 7, с. 54-57.

Тереножкін, О. І. 1965. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі. *Археологія*, XIX, с. 22-35.

REFERENCES

Bardetskyi, A. 2021. Parne pokhovannia mylohradskoi kultury Brodivske na Ostrozhchyni. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 13, s. 254-281.

Berezanska, S. S., Hershkovych, Ya. P., Samoliuk, V. O. 1998. Rozkopky kurhaniv tshynetskoi kultury na r. Horyn. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 53-54.

Gershkovich, Ia. P. 2004. Fenomen zolnikov belogrudovskogo tipa. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 104-113.

Gershkovich, Ia. P. 2009. Zolniki belogrudovskogo tipa — monumentalnye struktury epokhi pozdnei bronzy. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 327-331.

Hershkovych, Ya., Kushtan, D., Pozikhovskyi, O. 2019. Rozkopky kurhanu ta zolnykiv finalu doby bronzy — rannoho zaliznoho viku na terenakh m. Netishyn. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 285-286.

Krushelnytska, L. I. 1974. Pam'iatky mohylianskoho typu. *Arkheolohiia*, 13, s. 11-24.

Krushelnytska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnytska, L. I. 1985. *Vzaiemozv'iazok naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.

Kukharenko, Iu. V. 1961. *Pamiatniki zheleznogo veka na territorii Polesia*. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-29. Moskva: AN SSSR.

Lobai, B. I. 1977. Kurhany skifskoho chasu na Vinnychyni. *Arkheolohiia*, 21, s. 77-84.

Lysenko, S. D. 2005. Novye dannye k datirovke pamiatnikov podgortsevskogo-milogradskogo tipa v Kyivskom Podneprove. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi*. Kyiv: Shliakh, s. 320-327.

Lysenko, S. D. 2010. Novye pamiatniki milogradskoi kultury na Kyivshchine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (41), s. 106-127.

Melnikovskaia, O. N. 1967. *Plemena Iuzhnoi Belorussii v rannem zheleznom veke*. Moskva: Nauka.

Peleshchyshyn, M. A., Pozikhovskyi, O. L. 1986. Okhoronni rozkopky poselennia VIII—VII st. do n. e. poblyzu s. Khoriv na Horyni. *Arkheolohiia*, 53, s. 87-91.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-04. Moskva: Nauka.

Petrovska, Ye. O. 1971. Pidhirtsivski pam'iatky Kyivskoho Podniprov'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 9-22.

Samoliuk, V. O. 2003—2004. Pam'iatky typu «Mohylian»: problemy kulturno-khronolohichnoi interpretatsii. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, 2—3, s. 135-147.

Samoliuk, V. 2005. Zolnyk mohylianskoi hrupy poblyzu m. Netishyn. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi*. Kyiv: Shliakh, s. 302-319.

Sveshnykov, I. K. 1971. Pam'iatky mylohradskoi kultury v baseini r. Horyn. *Arkheolohiia*, 2, s. 68-81.

Smishko, M. Iu. 1957. Pogrebenie rannego zheleznogo veka v s. Mogiliany Rovenskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 7, s. 54-57.

Terenozhkin, O. I. 1965. Pam'iatky skifiv-orachiv v Pivdennomu Polissi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 22-35.

Ya. P. Gershkovych, D. P. Kushtan

A NEW DATA TO THE STUDIES OF EARLY IRON AGE IN SOUTHERN VOLHYNIA (the Upper Horyn riven region)

This paper introduces the materials of excavations archaeological objects (ash-hills and kurgan) explored in Bazar tract within the Netishyn town of Khmelnytska oblast in 2017. This area is located on the covered with forest first terrace of the eastern bank of Horyn river. Seven possible mounds of an elevation of 0.4—1 m were visually observed at the territory of c. 1 ha. Excavations have shown that this group included seven ash-hills (objects 3—5, 7), kurgan (object 2) and two pseudo-mounds (objects 1 and 6).

The construction of ash-hills was preceded by functioning of the multi-layered settlement. The layers represent Late Palaeolithic (Swiderian culture), Middle Bronze Age (Gorodotsko-Zdovbytska culture), Late Bronze Age (Trzciniec-Komarivka culture) and Early Iron Age (Mohylianska group). Ash-hills were constructed by Mohylianska group population using the soil from the cultural layer of the settlement. Therefore ash-hills include numerous settlement data, i. e. animal bones, flints, kitchen and table pottery, ceramic spindles etc.

After a certain chronological gap the site territory was used as a cemetery by Mylohrad culture population, perhaps presuming earlier ash-hills for kurgans. Milohrad population constructed a kurgan, a mound over the main burial, which visually did not differ from ash-hills. Bones were extremely weakly preserved because of the effects of local soils. Funeral inventory includes two pots, iron knife and bronze finger ring. Two more fragmented pots in the mound of one of the ash-hills (object 7), probably, mark one more Mylohrad culture burial there.

Keywords: Southern Volhynia, Little Polissia, Netishyn, Early Iron Age, Mohylianska group, Mylohrad culture, ash-hills, kurgan.

Одержано 20.04.2023

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович, доктор історичних наук.
GERSHKOVYCH Yakiv P., Doktor of Historical Sciences.
ORCID: 0000-0002-5915-1300.

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KUSHTAN Dmytro P., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6411-2154, e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК 903.5/904.5(477.63)"63/65" DOI: 10.37445/adiu.2023.01.08

Д. Л. Тесленко, Е. Кайзер, В. М. Шалобудов

КУРГАНИ ПРИСАМАР'Я: ДОСВІД МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Досліджені кургани біля села Піщанка та біля шахти «Степова» поблизу с. Миколаївка розміщувалися в басейні р. Самара. В курганах були досліджені поховання від доби енеоліту до середньовіччя. У статті розглядається відносна та абсолютна хронологія поховань доби енеоліту та бронзи.

Ключові слова: *енеоліт, ямна культура, катакомбна культура, абсолютна хронологія.*

Вступ. Яків Гершкович був одним з провідних фахівців з вивчення бронзової доби в Україні. Упродовж кількох десятиліть він проводив польові археологічні дослідження, зокрема й курганів. Він послідовно наполягав й на прикладі власних робіт доводив, що недостатньо лише розкопати археологічну пам'ятку, проте слід активно використовувати методи природничих наук задля повнішого розкриття її інформаційного потенціалу.

Керуючись цим закликом автори статті разом з іншими дослідниками репрезентують результати розкопок курганів, проведених Дмитром Тесленком поблизу с. Піщанка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. та Володимиром Ромашком поблизу с. Миколаївка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл. у зоні шахтного поля шахти «Степова». Комплексну антропологічну характеристику кісток з поховань надала Інна Потєхіна та Олександра Козак. Зразки для ізотопного аналізу відбиралися Інною Потєхіною. Ці зразки досліджені Клаудією Герлінг під науковим керівництвом Ельке Кайзер у межах двостороннього проекту. Отримані результати представлені у цій роботі так само, як результати радіовуглецевого аналізу. Аналіз матеріалів середньовічного поховання виконаний Володимиром Шалобудовим. Принагідно дякуємо Андрієві Антонову та Остапу Тесленку за допомогу у підготовці ілюстрацій до статті.

Ми присвячуємо нашу статтю Якову Гершковичу, згадуючи його колегу та друга Володимира Ромашка, який теж передчасно залишив нас у 2015 р., їх науковій пам'яті.

Курган 1 поблизу с. Піщанка. У 2007 р. Дніпровська цільова археологічна експедиція провела розкопки кургану енеоліту—бронзи у зоні корегування меж с. Піщанка у Нижньому Присамар'ї. Курган 1 входив до складу курганної групи II з двох насипів, яка розташовувалася за 2 км на захід від села на прирусловому валі лівого високого берега р. Самарчук — лівої притоки р. Самара (рис. 1). На момент розкопок поверхня кургану була задернована, але у попередні часи систематично заорювалася. Як наслідок насип виявився розтягнутим, верхівка сплощена. Висота кургану становила 0,8 м, діаметр — 25 м.

Насип зведений у чотири будівельні етапи (рис. 2). Спорудження первинного насипу (Н І) виконано у два прийоми. Насип ІА (НІА) діаметром 11,8 м та висотою 0,5 м побудований з сірого чорнозему для енеолітичних поховань 6, 7, 14, влаштованих з рівня ДГ. Поховання 7 зі сходу—північного-сходу та заходу—південного заходу оточували сегментоподібні у плані викиди з могили, що складалися з материкового суглинку, перемішаного з чорноземом. Площа викидів 4,7 × 2 м та 5,5 × 2,2 м, максимальна товщина 0,1 м. Чіткої кольорової чи структурної межі між викидами та ґрунтом насипу немає. Рівень впуску поховання 6 зафіксований у західному профілі І ЗПБ.

Біля підніжжя насипу НІА були влаштовані енеолітичні поховання 1 і 13. Добудова над ними остаточно оформила Н І. Останній досяг

© Д. Л. ТЕСЛЕНКО, Е. КАЙЗЕР, В. М. ШАЛОБУДОВ, 2023

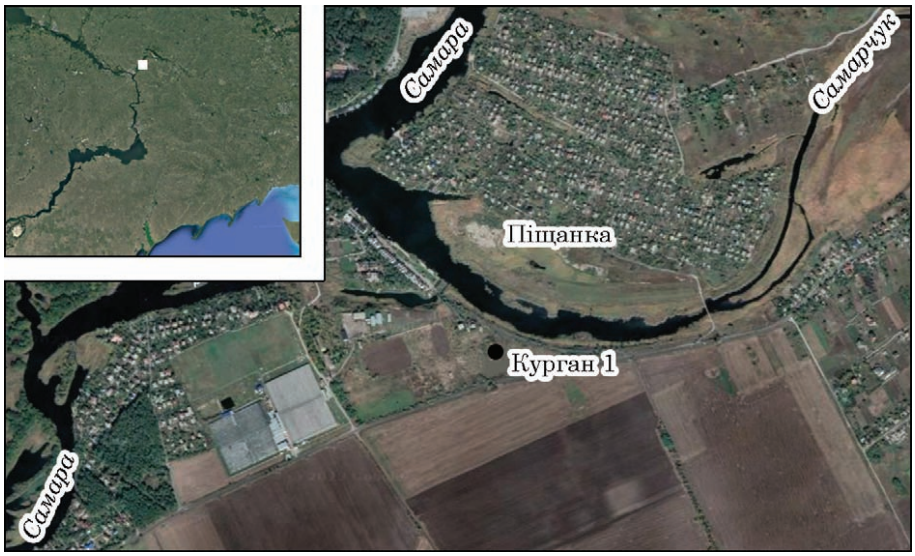

Рис. 1. С. Піщанка, курган 1: місцезнаходження кургану

діаметру 15 м. Він споруджений зі світлішого за кольором чорнозему, рівномірно перемішаного із суглинком, що походить із кільцевого рівчака, яким був оточений первинний курган. Зовнішній діаметр рівчака дорівнює 17 м, ширина на рівні передматерика досягала 0,6 м, глибина — 0,4 м. У південно-західній частині рівчак мав прохід завширшки 0,7 м.

Перша добудова (Н II) пов'язана з ямним похованням 15, материковий викид з якого виявлено на південній полі первинного кургану. Площа викиду 3,8 × 2,3 м, товщина 0,1 м. Друга та третя добудови (Н III та Н IV) пов'язані із влаштуванням інших поховань кургану. Послідовність їх впуску не встановлена через руйнацію верхнього відділу насипу оранкою.

Загалом у кургані досліджено 15 поховань, з яких — п'ять енеолітичних (поховання 1, 6, 7, 13, 14), чотири ямні (2, 10, 11, 15), чотири катакомбні (3, 4, 9, 12), ще два (5, 8) віднесені нами до доби бронзи, їх культурна належність не визначена.

Також у насипу знайдені дрібні уламки посудин неолітичного та енеолітичного часу, кераміка доби пізньої бронзи, крем'яний відщеп (рис. 3: 3—5) та покрита патиною зламана у давнину бронзова пластина розміром 7,7 × 0,7 × 0,1—0,15 см (рис. 3: 10).

Опис поховань.

Поховання 1 (енеолітичне, впускне до Н IA) розміщувалося на відстані 3,8 м на південь (азимут 160°) від умовного центру — репера (R). Виявлене на глибині 0,5 м від поверхні та репера. Могила була перекрита пласкою гранітною плитою прямокутної в плані форми розміром 1,2 × 0,73 × 0,15 м.

Яма овальної в плані форми мала розмір 0,9 × 0,55 м, завглибшки від рівня впуску 0,6 м, орієнтована уздовж осі північний схід—південний захід.

Кістяк дитини поганої збереженості лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, на спині, черепом на північний схід. Випростані у ліктьових суглобах кістки рук лежали паралельно кістякові. Ноги померлого, судячи з розташування стегнових кісток, були початково зігнуті у колінах та укладені / розпалися «ромбом».

Біля правої плечової кістки лежав «хлібець» вохри червоного кольору розміром 7 × 5 × 3 см (рис. 3: 11).

Поховання 2 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 9 м на північ—північний схід від репера (азимут 25°) на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Могила прямокутної в плані форми з чіткими прямими кутами, розміром 1,5 × 1 м та глибиною від рівня впуску 1 м, орієнтована уздовж осі південний схід—північний захід. У заповненні ями знайдено дрібний уламок стінки неолітичної посудини.

Дорослу людину поховали долілиць майже по діагоналі ями, головою на схід, із зігнутими у ліктях руками. Кисть правої руки лежала під тазовими кістками, кисть лівої — уздовж правого стегна. Кістки ніг зігнуті у колінних суглобах та покладені ліворуч, стопи підтягнуті до таза (рис. 3: 12).

Поховання 3 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 11,8 м на північ—північний схід від умовного центру (азимут 15°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,8 м від R).

Вхідна шахта катакомби округлої в плані форми, діаметром 1,4 × 1,45 м глибиною від рівня виявлення 0,6 м, перерізала рівчак енеолитичного кургану. У заповненні знайдено крем'яну ножеподібну пластину (рис. 3: 6).

Поховальна камера розміщувалась на південь від вхідної шахти. До неї вів арочний дромос завширшки 0,95 м, заввишки 0,3 м та завдовжки 0,1 м. Камера овальної в плані форми розміром 2,45 × 1,55 м орієнтована уздовж лінії захід—північний захід — схід—південний схід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,2 м. Склепіння камери обвалилося, його реконструйована висота склала 0,65 м. Сліди підстилки та кістяка у похованні не виявлені (рис. 3: 13).

Поховання 4 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 8,2 м на схід від умовного

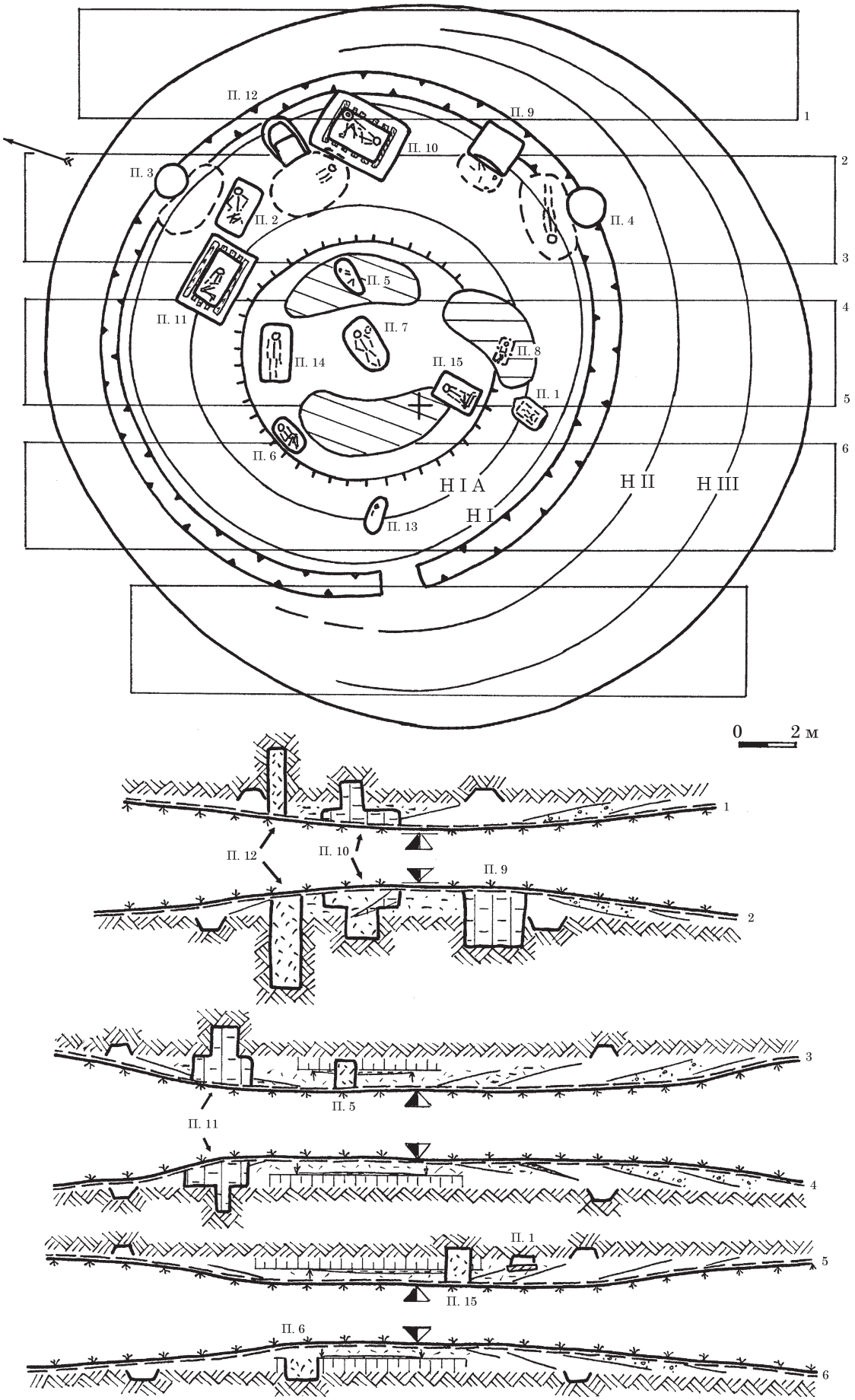

Рис. 2. С. Піщанка, курган 1: загальний план і стратиграфічні перетини

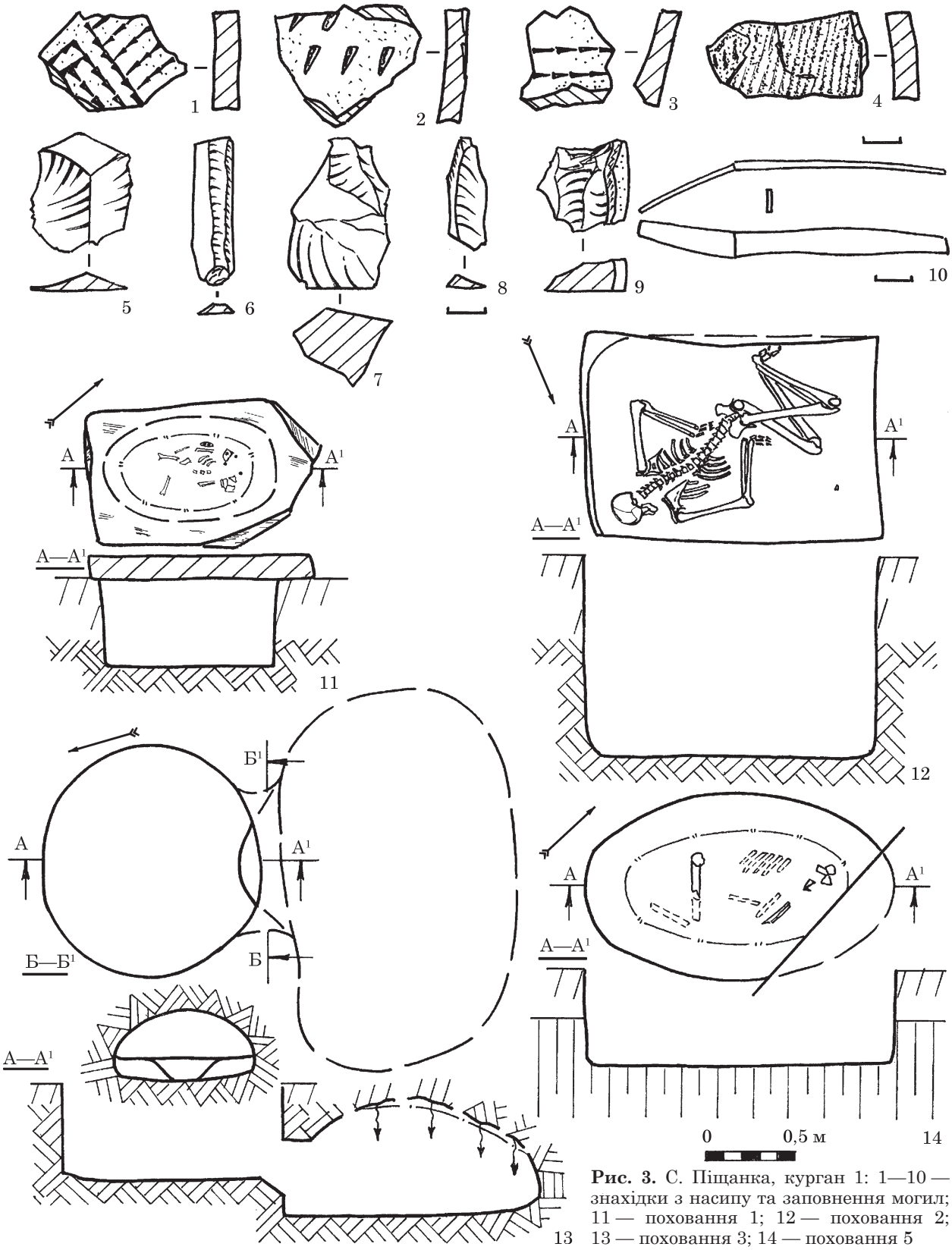

Рис. 3. С. Піщанка, курган 1: 1—10 — знахідки з насипу та заповнення могил; 11 — поховання 1; 12 — поховання 2; 13 — поховання 3; 14 — поховання 5

центру (азимут 107°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Вхідна шахта округлої в плані форми, діаметром на рівні виявлення 0,8 м, мала глибину 0,7 м. Стінки шахти розширялися до дна, на рівні якого її діаметр становив 1 м. Шахта перерізала рівчак енеолітичного кургану.

До камери, виявленої на північний захід від шахти, вів арочний дромос завширшки 0,5 м, заввишки 0,3 м та завдовжки 0,1 м. На вході до камери знайдено землерийне знаряддя, виготовлене з лопатки великої копитної тварини. Її нижній кінець рівно зрізаний, гребінець збитий (рис. 4: 5).

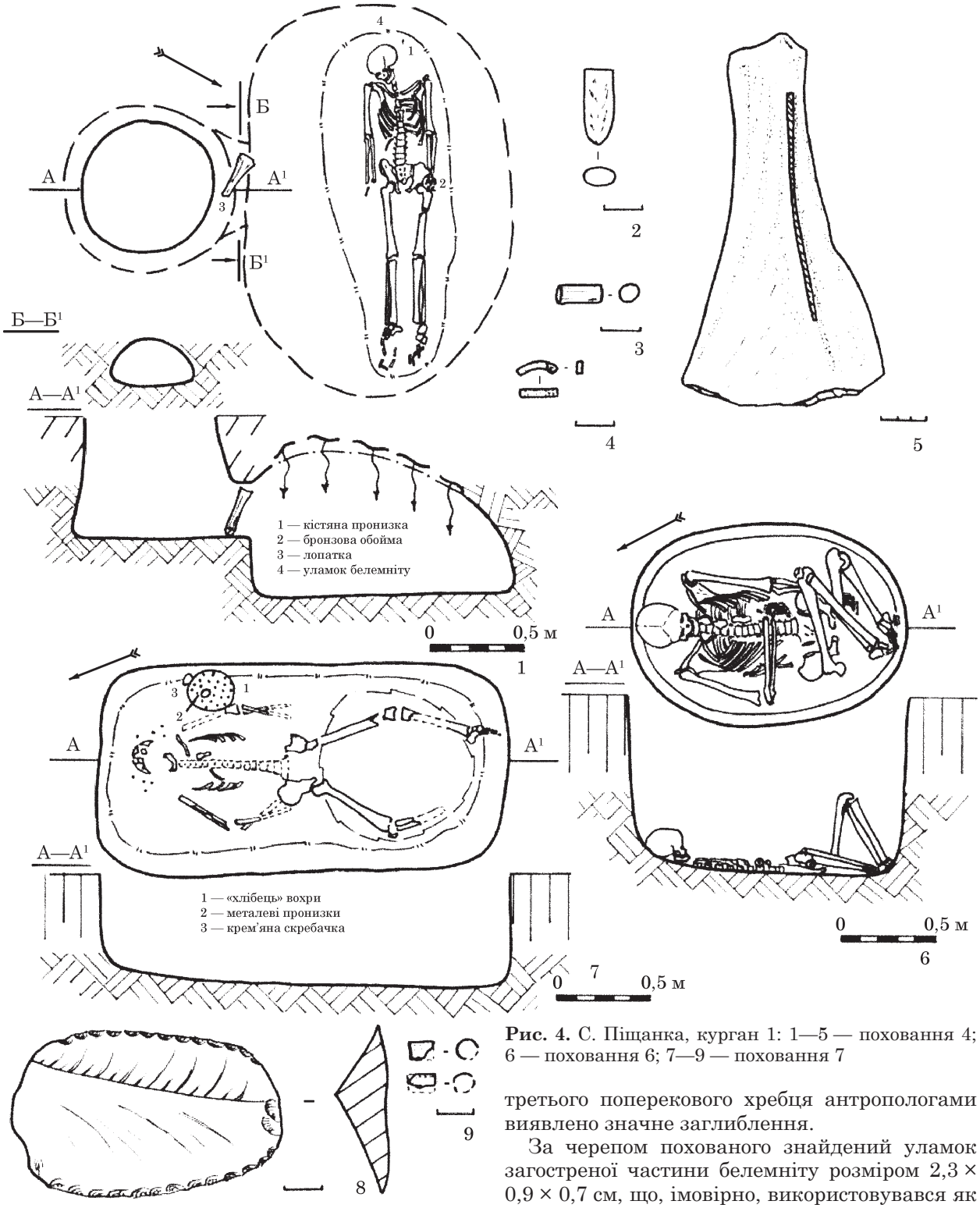

Рис. 4. С. Піщанка, курган 1: 1—5 — поховання 4; 6 — поховання 6; 7—9 — поховання 7

Камера овальної в плані форми, розміром 2,35 × 1,6 м, орієнтована уздовж лінії північний схід—південний захід. Різниця у рівнях дна шахти та камери становила 0,4 м.

Кістяк дорослої людини 30—35 років лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, випростано на спині, черепом на південний захід. Кістки рук випростані у ліктьових суглобах, покладені уздовж кістяка (рис. 4: 1). На суглобній поверхні третього поперекового хребця антропологами виявлено значне заглиблення.

За черепом похованого знайдений уламок загостреної частини белемніту розміром 2,3 × 0,9 × 0,7 см, що, імовірно, використовувався як знаряддя (рис. 4: 2), та кістяна пронизка циліндричної форми з гладкою поверхнею. Діаметр пронизки 0,35 см, діаметр отвору 0,2 см, її довжина 0,9 см (рис. 4: 3). Біля лівого передпліччя знайдений уламок бронзової обойми, виготовленої з прямокутного у перетині (0,2 × 0,1 см) дроту. Довжина уламка 0,9 см (рис. 4: 4).

Для поховання 4 отримано ^{14}C-дату: 2470—2136 cal BC.

Поховання 5 (доби бронзи, впускне) розміщувалося на відстані 5 м на північний схід

від умовного центру (азимут 44°), виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,3 м від R).

Яма овальної в плані форми розміром 1,35 × 0,85 м, глибиною від рівня виявлення 0,4 м, орієнтована уздовж осі північний схід—південний захід.

Кістяк підлітка поганої збереженості лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, скорчено на лівому боці, черепом на північний схід. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим, у колінних — гострим кутом (рис. 3: 14).

Поховання 6 (енеолітичне, основне) виявлене на відстані 5,1 м на північний захід від умовного центру (азимут 330°) на глибині 0,5 м від поверхні (0,5 м від R). Рівень впуску фіксувався у західному профілі центральної бровки (рис. 2).

Могила прямокутної в плані форми із закругленими кутами розміром 1,1 × 0,65 м, глибиною від рівня впуску 0,8 м, орієнтована уздовж лінії північ—північний схід — південь—південний захід.

Кістяк чоловіка 45—50 років лежав скорчено на спині черепом на північ—північний схід. Череп потиличною кісткою спирався на стіну ями. Кістки лівої руки, випростані у ліктьовому суглобі, лежали паралельно хребту. Кістки правої руки зігнуті у ліктьовому суглобі під прямим кутом, кисть — на грудному відділі кістяка. Зігнуті у колінах ноги були підняті колінами догори, ліва стопа розміщувалася на правій (рис. 4: 6).

Згідно з антропологічним визначенням, померлий за життя страждав на пародонтоз, мав значні відкладення зубного каменю, фаланги його стоп уражені артритом. На суглобах спостерігаються розростання вікового характеру та сліди закостеніння зв'язок.

Для поховання 6 отримано ^{14}C-дату: 3946—3543 cal BC.

Поховання 7 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 2,2 м на північний схід від умовного центру (азимут 68°). Виявлене на глибині 0,5 м від поверхні (0,5 м від R).

Могила прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром 2,05 × 1,05 м та глибиною 0,6 м від рівня впуску, орієнтована уздовж осі північ—північний схід — південь—південний захід.

Кістяк чоловіка 30—40 років лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, на спині черепом на північ—північний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисть правої руки лежала в районі таза. Ноги незначною мірою зігнуті у колінних суглобах, укладені «ромбом». На частині тім'яної кістки, що збереглася, спостерігалася ум'ятина розміром 0,23 × 0,24 см, яка добре загоїлася ще за життя небіжчика.

Попід кістками ніг зафіксовані сліди шкіряної (?) підстилки. Навколо черепа відмічена посипка блідо-рожевою вохрою (рис. 4: 7).

Поблизу правого плечового суглоба розміщувалася пляма рожевої вохри діаметром 0,2 × 0,22 м. Біля лівої плечової кістки лежав округлий у плані «хлібець» рожевої вохри діаметром 0,2—0,25 м, висотою до 0,1 м, з отвором посередині. Діаметр останнього 0,05 м. На «хлібець» були покладені мідні пронизки циліндричної форми, виготовлені зі згорнутих у стик пластинок. Довжина пронизок 0,4—0,5 см, діаметр 0,3—0,4 см (рис. 4: 9). Поруч із «хлібцем» знайдено двобічну скребачку на пластині молочного непрозорого кременю правильної овальної у плані форми. Розмір знаряддя 7 × 4,3 × 1,4 см (рис. 4: 8).

Для поховання 7 отримано ^{14}C-дату: 3932—3518 cal BC.

Поховання 8 (доби бронзи, впускне) виявлене на відстані 3 м на південний схід від умовного центру (азимут 127°) на глибині 0,3 м від поверхні (0,3 м від R).

Могильна яма перерізала материковий викид з поховання 15 й простежена з цього рівня. Мала прямокутну в плані форму із заокругленими кутами розміром 1,2 × 0,65 м та глибиною від рівня виявлення 0,6 м. Орієнтована за лінією схід—захід (рис. 5: 1).

Кістяк дитини лежав скорчено на лівому боці черепом на схід. Права рука була зігнута у лікті під прямим кутом, кисть покладена на лікоть випростаної лівої руки. Кістки ніг у тазостегнових та колінних суглобах утворювали тупий кут.

Поховання 9 (катакомбне, впускне) розміщувалося на відстані 9 м на схід від умовного центру (азимут 83°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Вхідна шахта квадратної в плані форми зі стороною 1,4 м мала глибину від рівня виявлення 0,9 м. Орієнтована за сторонами світу. До камери, що прилягала до шахти із заходу, вів арочний вхід завширшки 0,55 м та заввишки 0,35 м. Вхід було закрито пласкою гранітною плитою розміром 0,44 × 0,36 × 0,07 м.

Камера овальної в плані форми розміром 1,25 × 0,9 м орієнтована за лінією північ—південь. Різниця у рівнях дна шахти та камери складала 0,3 м. У ґрунті заповнення камери та на її дні виявилися окремі кістки людини поза анатомічним порядком (рис. 5: 2).

Поховання 10 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 9,5 м на північний схід від умовного центру (азимут 30°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R).

Вхідна яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром 2,6 × 2,2 м, довгою стороною орієнтована уздовж осі північ—південь. На глибині 0,3 м від рівня виявлення уздовж стін був залишений уступ-заплічка. На цьому рівні яма набула прямокутної в плані форми з прямими кутами та вигнутою південною стіною, її розмір 1,6 × 1,2 м. На заплічки спиралися шість дошок поперечного перекриття завдовжки 1,65—1,7 м, завширшки 0,2 м та завтовшки 0,2 м. Глибина ями від рівня уступу складала 0,8 м, загальна глибина ями від рівня виявлення — 1,1 м. На стінах зафіксовано

Рис. 5. С. Піщанка, курган 1: 1 — поховання 8; 2 — поховання 9; 3—7 — поховання 10

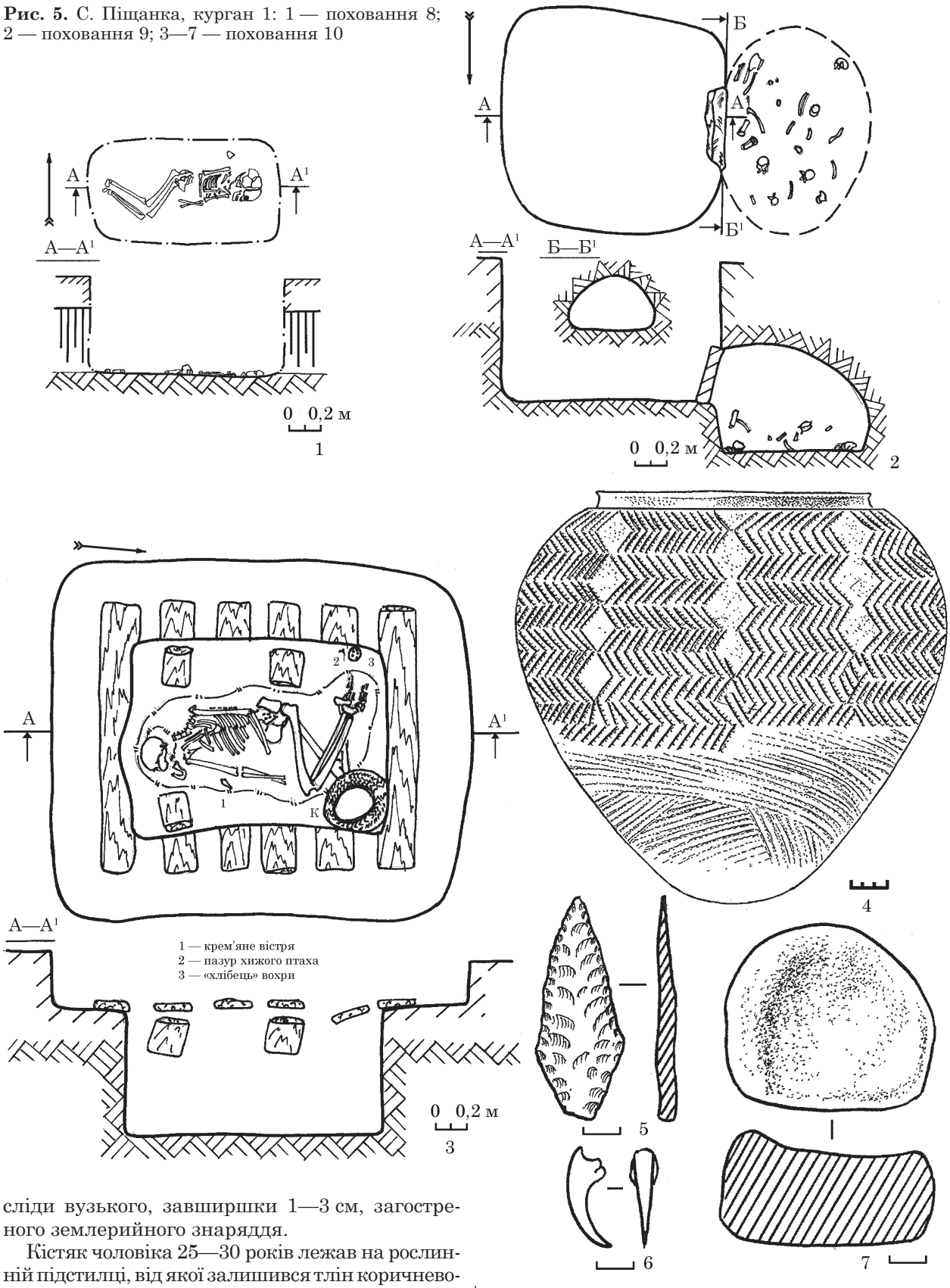

сліди вузького, завширшки 1—3 см, загостреного землерийного знаряддя.

Кістяк чоловіка 25—30 років лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, скорчено на правому боці, черепом на південь. Під черепом виявлено рештки шкіряної (?) подушки розміром 0,25 × 0,2 м. Права рука небіжчика була випростана, укладена уздовж тулуба й спрямована до колін. Ліва — зігнута у лікті, кисть біля передпліччя правої руки. Стопи ніг у положенні «на боці» (рис. 5: 3). Згідно з антропологічними даними (будова та масивність кісток), померлий за життя мав великі навантаження на поперек, таз та ноги.

Біля колінних суглобів померлого у північно-східному куті ями стояла ліпна глиняна посуди-

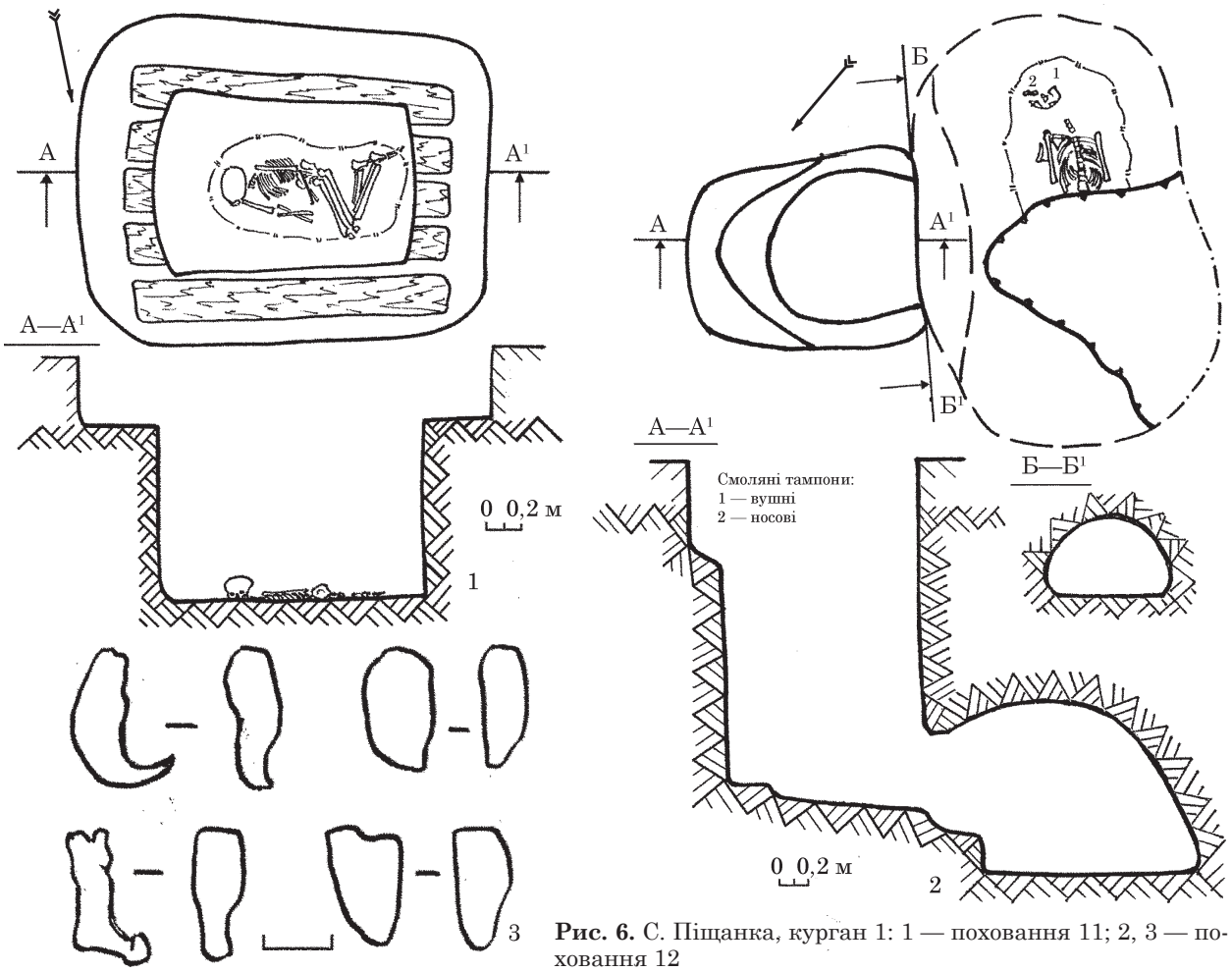

Рис. 6. С. Піщанка, курган 1: 1 — поховання 11; 2, 3 — поховання 12

на з невисокими, прямими, сплощеними з краю вінцями, яйцеподібним тулубом та округлим дном. Максимальне розширення корпусу на рівні 2/3 висоти. Верхня частина посудини прикрашена вертикальними зигзагоподібними композиціями, утвореними горизонтальними рядами відбитків зубчастого штампу. Діаметр тулуба 33 см, вінець — 11,2 см, висота 32 см (рис. 5: 4). У посудині виявлені рештки дерев'яної палички-мішалки (?) та черепашка *Unio*.

Поблизу правого ліктьового суглоба померлого знайдено крем'яне вістря дротика, виготовлене у техніці двобічної пласкої ретуші, підромбічної у плані форми з подовженим пером. Поперечний перетин виробу овальний, черешок не виділений. Довжина вістря 6,2 см, максимальна ширина 2,5 см (рис. 5: 5). У північно-західному куті ями, поблизу стоп померлого лежав овальний у плані та підпрямокутний у перетині «хлібець» вохри червоного кольору розміром 6 × 4,5 × 1,8 см (рис. 5: 7) та кіготь хижого птаха (рис. 5: 6).

Для поховання 10 отримано ^{14}C-дату: 2627—2213 cal BC.

Поховання 11 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 8,2 м на північ від умовного центру (азимут 5°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром 2,3 × 1,85 м орієнтована за лінією схід—південний схід — захід—північний захід. На глибині 0,4 м від рівня виявлення розміщувався уступ-заплічка, нижче якого розмір ями зменшився до 1,5 × 1 м. Її поздовжні стіни прямі, поперечні — вигнуті, кути чітко виділені. На заплічка спиралися п'ять дошок поздовжнього перекриття завдовжки 1,8 м, завширшки 0,2—0,22 м, завтовшки 0,02—0,03 м. Глибина ями від рівня уступу складала 1 м, загальна глибина від рівня виявлення — 1,4 м. У ґрунті заповнення знайдений уламок стінки неолітичної посудини та крем'яний відщеп (рис. 2: 1, 9).

Померла дитина 11—13 років була покладена на рослинну підстилку, від якої залишився тлін коричневого кольору, скорчено на правому боці, головою на схід—південний схід. Права рука була випростана по усій довжині і спрямована до колін; ліва — зігнута у лікті, кистю покладена до передпліччя правої руки. Ноги утворюють тупий кут у тазостегнових суглобах та гострий — у колінах. Стопи лежали «на боці» (рис. 6: 1).

Для поховання 11 отримано ^{14}C-дату: 2832—2239 cal BC.

Поховання 12 (катакомбне, впускне) розміщувалося на відстані 10,2 м на північний

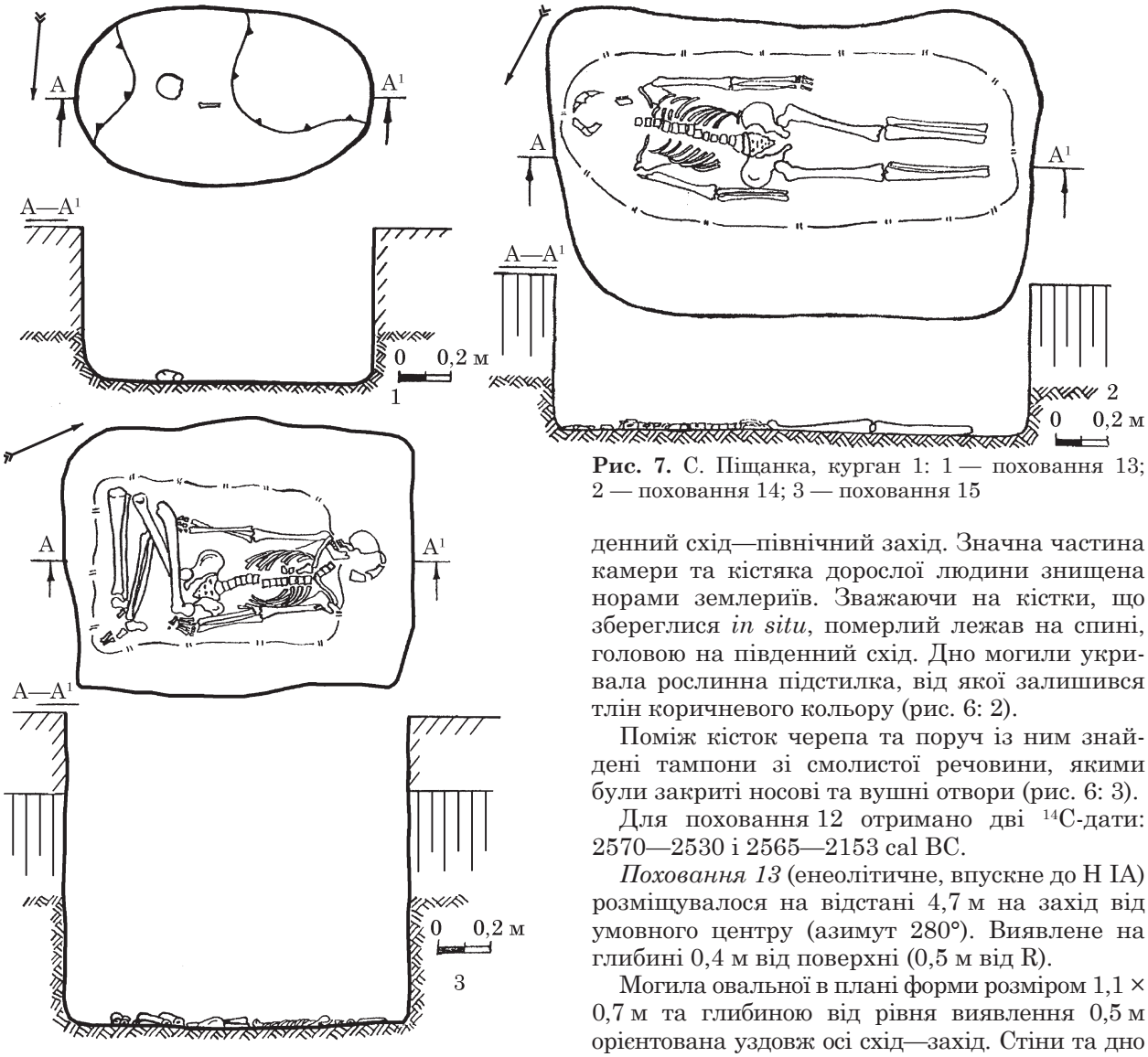

Рис. 7. С. Піщанка, курган 1: 1 — поховання 13; 2 — поховання 14; 3 — поховання 15

схід від умовного центру (азимут 43°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,6 м від R).

Вхідна шахта трапеціеподібної у плані форми орієнтована за лінією північний схід—південний захід. Довжина шахти 1,65 м, ширина у південно-західній частині 1,4 м, у північно-східній — 1,2 м. На глибині 0,7 та 2,3 м у північно-східній частині шахти зафіксовано сходинки, через які її розміри, відповідно, зменшилися до 1,4 × 1,4 м та 1,05 × 1,05 м. Глибина шахти від рівня виявлення дорівнювала 2,5 м. У її заповнені знайдено крем'яну скребачку та відщеп, уламок стінки неолітичної посудини (рис. 2: 2, 7—8).

До камери, що розташовувалася на південний захід від шахти, вів арочний дромос завширшки 0,9 м, заввишки 0,57 м та завдовжки 0,4 м. На вході до камери виявлено ще одну сходинку завширшки 0,35 м та заввишки 0,15 м. Різниця у рівнях дна сходинки та камери склала 0,3 м, між дном шахти та камери — 0,45 м. Загальна глибина катакомби від рівня виявлення 2,95 м, висота склепіння 1,2 м.

Камера «квасолеподібної» у плані форми розміром 2,45 × 1,55 м орієнтована за лінією південний схід—північний захід. Значна частина камери та кістяка дорослої людини знищена норами землериїв. Зважаючи на кістки, що збереглися *in situ*, померлий лежав на спині, головою на південний схід. Дно могили укривала рослинна підстилка, від якої залишився тлін коричневого кольору (рис. 6: 2).

Поміж кісток черепа та поруч із ним знайдені тампони зі смолистої речовини, якими були закриті носові та вушні отвори (рис. 6: 3).

Для поховання 12 отримано дві ^{14}C-дати: 2570—2530 і 2565—2153 cal BC.

Поховання 13 (енеолітичне, впускне до H IA) розміщувалося на відстані 4,7 м на захід від умовного центру (азимут 280°). Виявлене на глибині 0,4 м від поверхні (0,5 м від R).

Могила овальної в плані форми розміром 1,1 × 0,7 м та глибиною від рівня виявлення 0,5 м орієнтована уздовж осі схід—захід. Стіни та дно ями сильно порушені норами землериїв, якими була зруйнована більша частина кістяка дитини. Судячи з розташування черепа та кісток, небіжчик лежав на спині, головою на схід (рис. 7: 1).

Поховання 14 (енеолітичне, основне) розміщувалося на відстані 5,8 м на північ від умовного центру (азимут 7°). Виявлене на глибині 0,5 м від поверхні (0,5 м від R).

Могила в плані близької до прямокутної форми із заокругленими кутами розміром 1,9 × 1,2 м мала глибину 0,6 м від рівня впуску. Орієнтована за лінією північний схід—південний захід.

Кістяк чоловіка 25—30 років лежав випростано на спині, черепом на північний схід. Під ним зафіксована рослинна підстилка, від якої залишився тлін коричневого кольору (рис. 7: 2). За даними антропологів, похований за життя страждав через кілька патологій — пороз, гнійний мастоїдит, на зубах значні відкладення зубного каменю, хребці сильно уражені остеопорозом. У нижній третині лівої ліктьової кістки зафіксовані сліди перелому, який добре загоївся.

Для поховання 14 отримано дві ^{14}C-дати: 3892—3528 і 3600—3520 cal BC.

Рис. 8. С. Миколаївка, шахта «Степова», кургани 2—4

Поховання 15 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 1,5 м на південний схід від умовного центру (азимут 143°) на глибині 0,2 м від поверхні (0,2 м від R).

Яма в плані неправильної, близької до прямокутної форми з прямими та заокругленими кутами розміром 1,35 × 1,1 м, орієнтована за лінією північ—північний схід — південь—південний захід. Глибина до дна від рівня виявлення становила 1,2 м.

Кістяк жінки 30—40 років лежав на рослинній підстилці скорчено на спині черепом на північ—північний схід. Руки померлої були випростані уздовж тулуба, ноги колінами укладені праворуч, утворюючи у тазостегнових суглобах тупий, а у колінах — гострий кут (рис. 7: 3). На черепі зафіксовані патології: пороз, «апельсинова шкірка» в районі надбрів'я, пальцеві вдавлення на внутрішньому боці черепа та відкладення зубного каменю.

Для поховання 15 отримано ^{14}C-дату: 3626—3106 cal BC.

Курганна група на площі шахтного поля шахти «Степова». У 2008 р. Дніпровська цільова археологічна експедиція дослідила три кургани у зоні шахтного поля шахти «Степова» поблизу с. Миколаївка Петропавлівського (нині — Синельниківського) р-ну Дніпропетровської обл.

Курганна група складалася з трьох насипів, розміщувалася на відстані 3,6 км на північний схід від с. Миколаївка, за 1,7 км на південь від автодороги М-04. Кургани розташовувалися «ланцюжком» зі сходу на захід уздовж гребеня вододільного плато, утвореного старим річищем р. Самара та балкою Косьминною (рис. 8).

Домінуючий у групі курган 4 закривав ланцюжок із заходу. Кургани 2 і 3 (під час розкопок було продовжено нумерацію досліджених курганів на шахтному полі шахти «Степової») розташовані на схід від нього (азимут 100°) на відстані, відповідно, 95 і 180 м (рис. 8).

Курган 2 на момент розкопок являв собою насип округлої в плані форми діаметром 33 м та висотою 1,4 м. Курган споруджений упродовж трьох етапів. Первинний насип (H I) пов'язаний з основним ямним похованням 5, материковий викид з якого був покладений навколо могили, залишаючи прохід до неї з південного заходу. Викид складався з трьох шарів. Нижній шар — чорнозем, який послідовно перекривають прошарки сіро-жовтого передматерикового суглинку та материкова глина жовтого кольору. Діаметр викиду по зовнішньому краю 8 м, товщина — 0,6—0,7 м. Діаметр первинного насипу сягав 22 м, його висота не встановлена через руйнацію верхнього відділу кургану оранкою. Насип зведений з дернових блоків, вальців чорнозему та передматерикового суглинку, схили відсипані дрібноструктурним ґрунтом сірого кольору.

Перша кільцева та друга локальна досипки, які збільшили діаметр кургану відповідно до 27 м та до сучасних, з урахуванням деструкції, розмірів, пов'язані з улаштуванням ямного поховання 7 та, імовірно, поховання 3, віднесеного до ЯК умовно. Послідовність їх впуску простежити не вдалося.

Усього в кургані досліджено сім поховань: три ямні (поховання 3, 5, 7), одне катакомбне (4), одне доби бронзи (1), два зрубні (2, 6).

Насип пошкоджений траншеєю водопроводу, що перерізала курган практично через центр за лінією північний захід—південний схід, та кількома сучасними перекопами незрозумілого походження у центрі та північно-західній частині (рис. 9: 1).

Опис поховань.

Поховання 1 (доби бронзи, впускне) розміщувалося на відстані 2,3 м на захід—південний захід від УЦ (азимут 250°). Виявлене на глибині 0,2 м від поверхні (0,2 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав на укритій шкірою (?) рослинній підстилці, від якої зали-

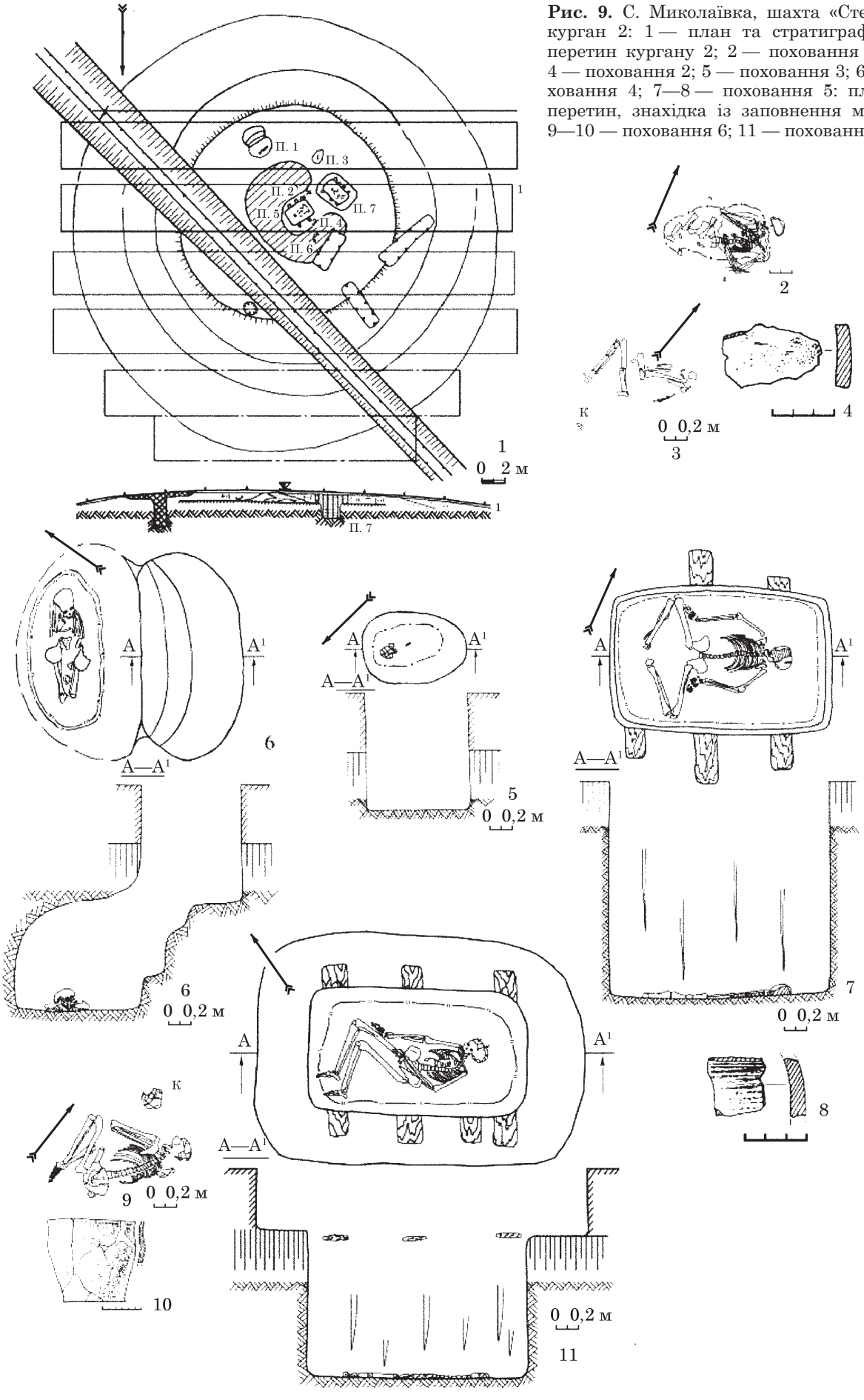

Рис. 9. С. Миколаївка, шахта «Степова», курган 2: 1 — план та стратиграфічний перетин кургану 2; 2 — поховання 1; 3—4 — поховання 2; 5 — поховання 3; 6 — поховання 4; 7—8 — поховання 5: план та перетин, знахідка із заповнення могили; 9—10 — поховання 6; 11 — поховання 7

шився тлін коричневого кольору, скорчено на спині, черепом на північний схід. Кістки правої руки загнуті під гострим кутом, кисть лежала на ребрах верхнього грудного відділу та шийних хребцях. Ліва рука була зігнута у лікті під прямим кутом, кистю покладена на живіт. Ноги були зігнуті у тазостегнових суглобах та колінах під гострим кутом (рис. 9: 2).

Поховання 2 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 3,1 м на південний захід від УЦ (азимут 214°) на глибині 0,7 м від поверхні (0,8 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на схід—північний схід. Руки небіжчика були зігнуті у ліктях, кисті покладені перед обличчям. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних (рис. 9: 3).

Поблизу стоп небіжчика знайдено уламок стінки ліпного глиняного горщика із загладженою поверхнею. Розміри уламка 5 × 3 см, товщина стінки 0,7 см (рис. 9: 4).

Поховання 3 (ямне (?), впускне) розміщувалося на відстані 6,8 м на південь—південний захід від УЦ (азимут 210°) на глибині 0,2 м від поверхні (0,4 м від R).

Могильна яма овальної в плані форми розміром 0,9 × 0,65 м орієнтована уздовж осі північний схід—південний захід. Глибина могили від рівня виявлення — 1 м.

Кістяк дитини 3—4 років зруйнований землериями, від нього зберігся череп та частина передпліччя. Небіжчика було покладено на рослинну підстилку, головою на північний схід. Поруч із черепом, поблизу лівої вилиці знайдений шматочок залізної руди (рис. 9: 5).

Поховання 4 (катакомбне, впускне) розміщувалося на відстані 8 м на південь—південний схід від УЦ (азимут 160°). Виявлене на глибині 0,2 м від поверхні (0,5 м від R).

Вхідна шахта овальної в плані форми розміром 1,8 × 0,9 м орієнтована за лінією північний схід—південний захід. Глибина шахти від рівня виявлення — 1 м. До камери вели дві сходинки шириною 0,2—0,25 м, глибиною, відповідно, 0,2 та 0,55 м від рівня дна шахти. Вхід до шахти щілиноподібної форми розміром 1,45 × 0,55 м.

Поховальна камера у плані сегментоподібної форми розміром 1,85 × 1,1 м орієнтована уздовж осі північний схід—південний захід. Глибина камери від рівня виявлення — 1,8 м (0,8 м від рівня дна вхідної шахти). Висота склепіння 0,9 м.

У камері виявлений розчленований кістяк жінки 25—35 років. Кістки укладені з намаганням надати їм анатомічного порядку та північно-східної орієнтації. Дно камери попід кістками, судячи з шарів тліну, було укрите підстилкою з кори, перекритої очеретом та травою (рис. 9: 6).

Поховання 5 (ямне, основне) розміщувалося на відстані 1,5 м на південь—південний захід від УЦ (азимут 210°), виявлене на глибині 0,8 м від поверхні (1 м від R).

Могила прямокутної в плані форми з округленими стінками розміром 2 × 1,3 м та глибиною від ДГ 1,8 м орієнтована за лінією північний схід—південний захід. На стінах зафіксовані вертикальні жолобки — сліди округлих у перетині знарядь діаметром 2—3 см. Від перекриття залишилися три покладені упоперек дерев'яні плахи завдовжки 1,7—2,5 м, завширшки 0,17—0,2 м та завтовшки 0,03 м.

Кістяк дорослої людини лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, скорчено на спині, черепом на північний схід.

Череп лежав на правій скроні. Руки небіжчика були зігнуті у ліктях, кисті дорзальними частинами спиралися на стегна укладених «ромбом» ніг (рис. 9: 7).

У заповненні ями знайдений уламок стінки ліпного глиняного горщика вохристо-коричневого кольору. Зовнішня поверхня кераміки укрита горизонтальними розчосами. Розміри уламка 2,8 × 2,7 см (рис. 9: 8).

Поховання 6 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 1,8 м на північний схід від УЦ (азимут 272°). Виявлене попід шаром оранки на глибині 0,2 м від поверхні (0,4 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці з сильним розворотом на груди, черепом на північ—північний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті лежали під нижньою щелепою. Кістки ніг у тазостегнових та колінних суглобах зігнуті під гострим кутом (рис. 9: 9).

Перед лицьовим відділом черепа знайдено банкоподібну ліпну глиняну посудину з трохи відігнутими назовні та сплощеними з краю вінцями, перегином плічок на 2/3 висоти корпусу та пласким дном із закраїною. Зовнішня поверхня загладжена, має вохристо-коричневий колір. Діаметр вінець та корпусу 13,6 см, дна — 9,4 см, висота посудини 12,9 см (рис. 9: 10).

Поховання 7 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 4,7 м на південний захід від УЦ (азимут 230°). Виявлене на глибині 0,2 м від поверхні (0,4 м від R).

Вхідна яма прямокутної в плані форми із сильно заокругленими кутами розміром 2,95 × 2,1 м орієнтована за лінією північний захід—південний схід. На глибині 0,6 м від рівня виявлення розташовувався уступ-заплічка, нижче якого розміри ями зменшилися до 1,95 × 1,15 м. На уступі збереглися залишки чотирьох дерев'яних плах перекриття, що були покладені упоперек ями, довжиною 1,6 м, шириною 0,18—0,22 м, товщиною 0,03—0,04 м. Глибина ями нижче уступу 1,2 м. На її стінах зафіксовані вертикальні жолобки довжиною 0,7 м — сліди землерийних знарядь з округлим у перетині робочим краєм діаметром 2—3 см.

Кістяк чоловіка 35—40 (45) років лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, скорчено на правому боці черепом на схід—північний схід. Кістки правої руки випростані, кисть паралельна правому

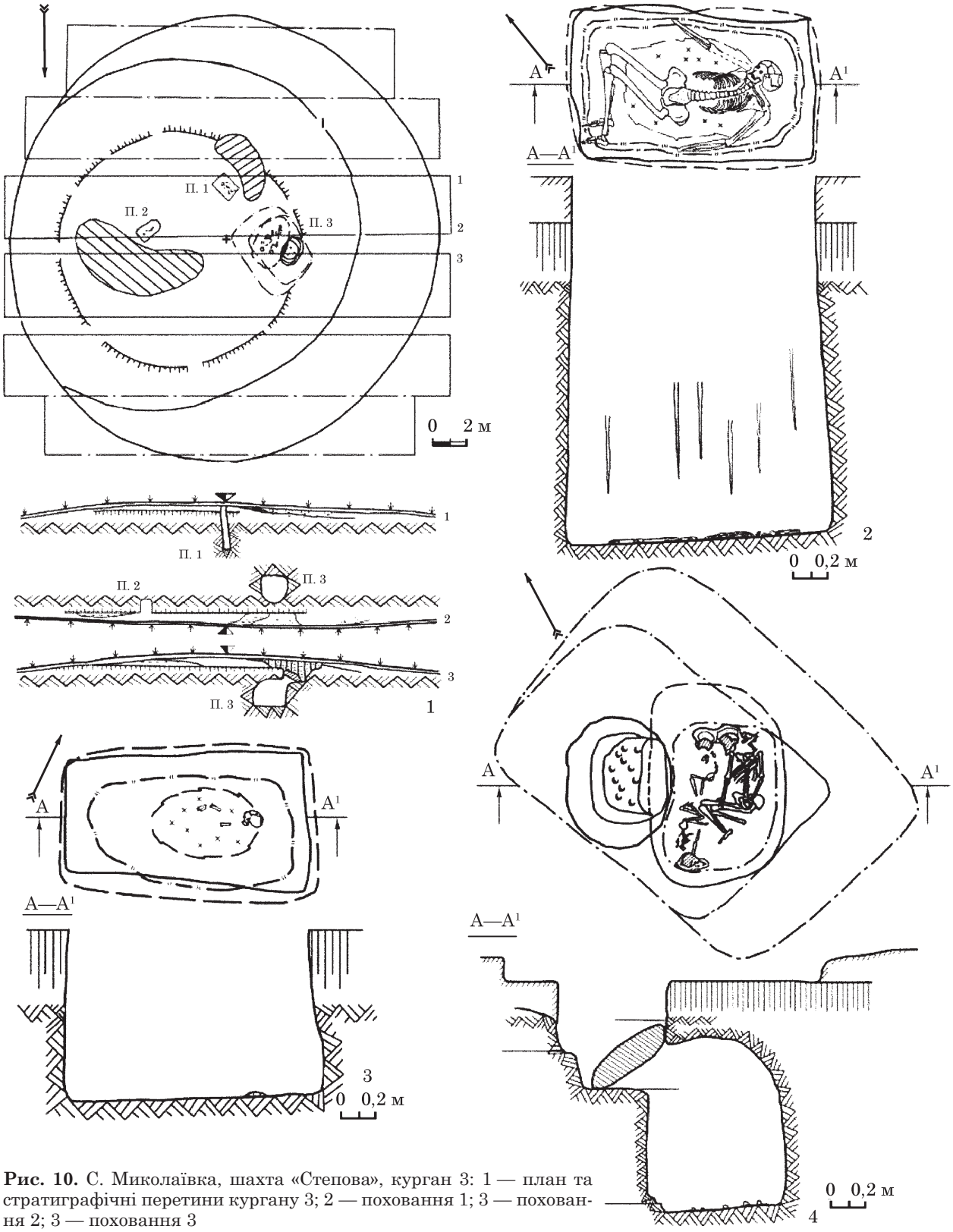

Рис. 10. С. Миколаївка, шахта «Степова», курган 3: 1 — план та стратиграфічні перетини кургану 3; 2 — поховання 1; 3 — поховання 2; 3 — поховання 3

стегну. Ліва рука зігнута у ліктьовому суглобі, кисть лежала на правому крилі таза та правому стегні. Зігнуті під гострим кутом ноги небіжчика утворювали з тулубом тупий кут. Стопи — у положенні «на боці».

На черепі зафіксовані сліди пофарбування вохрою бурого кольору (рис. 9: 11).

Курган 3. Насип кургану мав округлу в плані форму діаметром 26 м та висотою 0,7 м. Його оточувала ледь помітна западина, глибиною на момент розкопок 0,2 м та шириною 7 м. Стратиграфічні спостереження дозволяють реконструювати два стратиграфічних періоди у будівництві кургану.

Первинний насип (Н І) споруджений для основного ямного поховання 2, материковий викид з якого розміром 7,2 × 2,7 м, завтовшки до 0,2 м лежав на давньому горизонті на північ від ями. Діаметр первинного кургану, зведеного з однорідного чорнозему сірого кольору становив 19 м, висота не встановлена через пошкодження оранкою верхнього відділу насипу.

На південно-західному схилі первинного насипу було влаштоване ямне поховання 1, материковий викид з якого розміром 4 × 1,7 м, завтовшки близько 0,1 м, укладений на південний захід від ями на поверхню Н І.

З цим похованням пов'язана локальна добудова (Н ІІ), що збільшила курган до сучасних, з урахуванням деструкції, розмірів.

Також до кургану було впущене катакомбне поховання 3. Для нього у центрі насипу була влаштована виїмка ґрунту, з рівня дна якої була вирита вхідна шахта (рис. 10: 1).

Опис поховань.

Поховання 1 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 2,9 м на південь від УЦ (азимут 180°). Виявлене з-попід шару оранки на глибині 0,2 м від поверхні (0,3 м від R).

Могила прямокутної в плані форми розміром по верхньому краю 1,65 × 1,05 м орієнтована за лінією південний схід—північний захід. На стінах зафіксовані вертикальні жолобки — сліди округлих у перетині землерийних знарядь діаметром 2—3 см. Стіни ями розширялися до дна, яке розташовувалося на глибині 2,35 м від рівня впуску, через що її розмір збільшився до 1,7 × 1,1 м.

Кістяк дорослої людини лежав на складній підстилці, що, судячи з тліну, складалася з послідовних шарів кори (лубу) та трави й була накрита шкірою, скорчено на правому боці черепом на схід—північний схід. Голова померлого була повернута праворуч. Права випростана та ліва, зігнута в лікті, руки небіжчика були відведені від тулуба. Ноги укладені колінами праворуч. Стопи — у положенні «на боці» (рис. 10: 2).

Поховання 2 (ямне, основне) розміщувалося на відстані 4 м на схід від УЦ (азимут 95°). Влаштоване з рівня ДГ — 0,4 м від поверхні (0,6 м від R).

Могила трапецієподібної в плані форми з чітко виділеними кутами орієнтована уздовж осі північний схід—південний захід. Довжина ями 1,3 м, ширина у північно-східній частині 0,75 м, у південно-західній — 0,6 м. Стіни ями розширялися до дна, через що її розмір збільшився до 1,35 × (0,85—0,7) м.

Кістяк дитини 2—3 років лежав скорчено на спині черепом на північний схід на укритій шкірою органічній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору (рис. 10: 3).

Поховання 3 (катакомбне, впускне) розміщувалося на відстані 3,7 м на захід від УЦ (азимут 278°). Виявлене під шаром оранки на глибині 0,2 м від поверхні (0,3 м від R).

Під час влаштування поховання спочатку з поверхні кургану була вирита прямокутна в плані яма із заокругленими кутами розміром 4,5 × 3,35 м орієнтована за лінією північ—північний захід — південь—південний схід. На рівні ДГ (0,4 м від поверхні), у західній частині ями була вирита вхідна шахта катакомби, неправильно овальної в плані форми, розміром 1,6 × 1,2 м, орієнтована уздовж осі північний схід—південний захід. На глибині 1,15 м від рівня виявлення попід трьома стінами шахти (окрім південно-східної) була залишена неширока сходинка, нижче якої шахта набула правильної овальної форми та розмір 1,1 × 0,65 м. Дно шахти розташовувалося на глибині 1,6 м від рівня виявлення (1,8 від поверхні, 1,9 м від R).

Шахта частково «нависала» над поховальною камерою, яка була влаштована під південно-східною стінкою. Вхід до камери мав форму арки розміром 1 × 0,55 м, його закривав масивний уламок вапнякової брили. Камера «квасолеподібної» в плані форми розміром 2,55 × 1,6 м, орієнтована за лінією північний схід—південний захід. Дно, укрите рослинною підстилкою, від якої залишився тлін коричневого кольору, розміщувалося на глибині 3 м від рівня виявлення (3,2 м від поверхні, 3,3 м від R). Різниця у рівнях дна шахти та камери склала, таким чином, 1,4 м (рис. 10: 4).

Поховання колективне — дорослого та двох дітей. Кістяк чоловіка 35—40 років лежав у південно-східній частині камери скорчено на правому боці черепом на північний схід. Ліва рука померлого була ледве зігнута у лікті, кистю покладена на таз, права — випростана, кисть охоплювала ліве стегно. Зігнуті в колінах під гострим кутом ноги небіжчика утворювали з тулубом прямий кут. На зубах померлого простежені потужні відклади зубного каменю, на хребцях, що збереглися, сліди остеохондрозу.

Кістяк однієї дитини лежав скорчено на правому боці черепом на північ—північний схід уздовж кісток правої руки дорослого. Кістки його ніг утворювали прямий кут у тазостегнових та колінних суглобах.

Кістяк другої дитини лежав протилежно першому скорчено на правому боці черепом на південь—південний схід. Положення кісток рук та ніг аналогічне кістяку дорослого.

На черепах померлих зафіксовані плями крейди та вохри бурого кольору (рис. 10: 4). На тазових кістках дорослого, між фалангами лівої кисті, знайдений невиразний крем'яний відщеп розміром 1,3 × 1 × 0,3 см.

Курган 4 мав у плані краплеподібну форму видовжену за лінією північний схід—південний захід. Його діаметр уздовж осі північ—південь становив 36 м, схід—захід 39—40 м. Незвична форма насипу обумовлена наявністю на північно-західному схилі кургану ями діаметром 10 м та глибиною по центру 1,3 м, ґрунт з ями укладений на схил кургану 4. На момент роз-

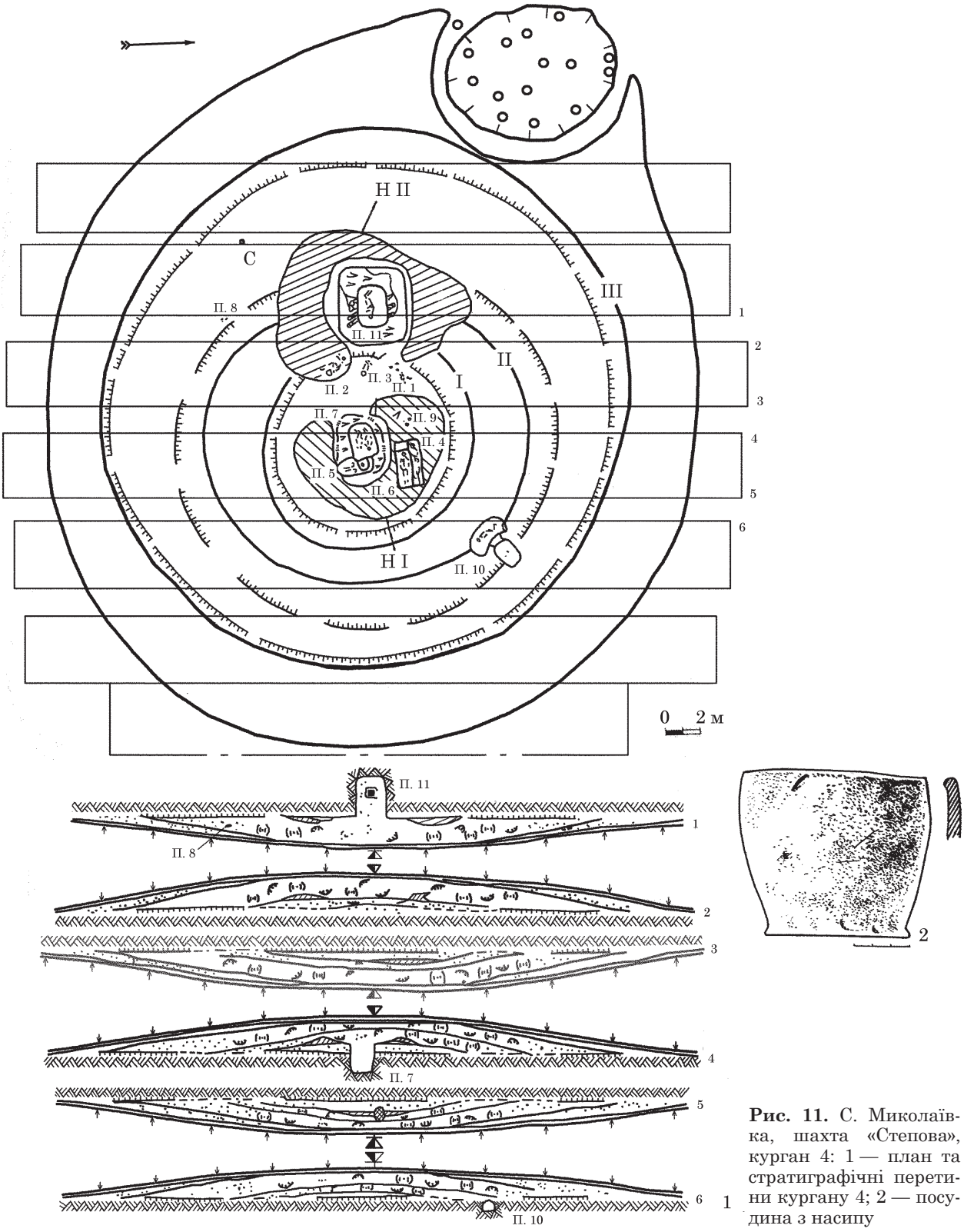

Рис. 11. С. Миколаївка, шахта «Степова», курган 4: 1 — план та стратиграфічні перетини кургану 4; 2 — посудина з насипу

копок яма заповнилася ґрунтом, заросла деревами, викид з неї злився з основним насипом.

Спостереження за профілями контрольних бровок дозволили простежити чотири етапи у будівництві насипу. Первинний курган овальної в плані форми діаметрами 11 та 12 м мав висоту 0,5 м від рівня давнього горизонту. Споруджений з однорідного дрібноструктурного чорнозему світло-сірого кольору над основним енеолітичним похованням 5. Діаметр круглого в плані підкурганного майданчика склав 9,5 м.

До центру Н I без конструктивних змін було впущено енеолітичне поховання 6, що частково зруйнувало основне поховання 5.

Наступний етап будівництва кургану пов'язаний з ямним похованням 7, влаштованим

з рівня первинного насипу у центрі кургану. Воно своєю чергою частково зруйнувало поховання 6. Викид з поховання 7 складався з послідовних шарів чорнозему, передматерикового суглинку та глини. Він оточував яму напівкільцем, залишаючи вільним прохід до неї із західного боку.

Діаметр викиду по зовнішньому краю 8 м, максимальна товщина 0,5 м. Простір усередині викиду укривав шар очерету, на який були покладені плахи перекриття. З похованням 7 пов'язано спорудження першої кільцевої досипки (Н II), що збільшила діаметр насипу до 17 м, висоту — до 1,4 м. Центральна частина насипу зведена з дернових блоків, шматків чорнозему та передматерикового суглинку. У полах насип складений з однорідного дрібноструктурного сірого чорнозему.

На межі західного схилу Н II влаштоване ямне поховання 11. Материковий викид з нього, що містив шари чорнозему, передматерикового суглинку та глини, напівкільцем оточував могилу, залишаючи прохід до неї зі сходу. Викид частково лежав на схилі Н II, частково за її межами. Розмір викиду по зовнішньому краю 10,5 × 8 м, товщина сягала 0,5 м. Для поховання 11 споруджений Н III, що збільшив діаметр кургану до 28 м та змістив його верхівку на захід. Висота Н III не простежується через руйнацію оранкою його верхнього відділу. Гранулометричні характеристики ґрунту такі самі, як і для Н II.

Остання добудова кургану (Н IV), що збільшила його до сучасних розмірів, пов'язана з катакомбним похованням 10. Вона зведена з однорідного дрібноструктурного ґрунту темно-сірого кольору. Інші поховання впущені до кургану з рівня Н IV без його конструктивних змін (рис. 11: 1).

На відстані 11 м на південний захід від УЦ (азимут 230°) на глибині 0,4 м від поверхні (1,4 м від R) була знайдена ліпна глиняна банка із загнутими до середини краями вінець. Поверхня посудини вохристо-сірого кольору зі слідами грубого загладжування. У нижній частині тулуба простежені сліди пальцевого формування. Діаметр дна 7,9 см, корпусу — 10,8 см, вінець — 10,6 см, висота 9,5 см (рис. 11: 2).

Усього в кургані виявлено 11 поховань, зокрема два енеолітичні (5, 6), два ямні (7, 11), одне катакомбне (10), одне доби пізньої бронзи (3), чотири зрубні (1, 2, 8, 9), одне середньовічне кочівницьке (4).

Опис поховань.

Поховання 1 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 2 м на захід—північний захід від УЦ (азимут 308°). Виявлене на глибині 0,2 м від поверхні (0,2 м від R).

Кістяк дорослої людини зруйнований оранкою. Імовірно, він лежав скорчено на боці черепом на північний схід (рис. 12: 1).

Поховання супроводжувалося посудиною — ліпною глиняною мискою з відігнутими назовні й сплощеними з краю вінцями, різким перегином плеча на s висоти тулуба й пласким дном із закраїною. Зовнішня поверхня посудини вохристо-коричневого кольору, загладжена. Діаметр дна 10,3 см, корпусу — 19,4 см, вінець — 18,8 см, висота посудини 13 см (рис. 12: 2).

Про наявність супутньої їжі свідчать уламки кісток тварин.

Поховання 2 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 2,9 м на південний захід від УЦ (азимут 226°). Виявлене на глибині 0,25 м від поверхні (0,25 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці з поворотом на груди черепом на південний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті лежали перед лицевим відділом черепа. Кістки ніг зігнуті у суглобах під гострим кутом.

Поблизу стоп похованого знайдені уламки кісток тварин — залишки супутньої їжі (рис. 12: 3).

Поховання 3 (доби пізньої бронзи, впускне) розміщувалося на відстані 2,8 м на захід від УЦ (азимут 260°). Виявлене на глибині 1 м від поверхні (1,05 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на схід—південний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті розташовувалися під нижньою щелепою. Ноги небіжчика були зігнуті у суглобах під гострим кутом, коліна були підтягнуті до грудей, стопи — до таза (рис. 12: 4).

На грудному відділі кістяка між кістками рук лежала на боці невеличка глиняна посудинка — плошка з вертикальними стінками та пласким дном без закраїни. Вона була орнаментована з краю вінець та дна короткими вертикальними насічками та пружковою композицією, що складалася з горизонтального пружка у придонній частині та коротких вертикальних пружків, якими поверхня посудинки ділилася на шість частин. В одному такому секторі розміщувалося наліпне кільце. Усі пружки розсічені глибокими насічками. Зовнішня поверхня плошки загладжена, вохристого кольору. Діаметр дна 5,8 см, устя — 6,4 см, висота посудинки 5,8 см (рис. 12: 6).

Поблизу епіфізу правої стегнової кістки знайдене кістяне сегментоподібне у перетині прясельце. Діаметр виробу 4,7 см, товщина 1,4 см. Отвір діаметром 0,7 см просвердлений під кутом (рис. 12: 5).

Поховання 4 (кочівницьке, впускне) розміщувалося на відстані 3,6 м на північний схід від УЦ (азимут 57°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,35 м від R).

Могила прямокутної в плані форми з прямими кутами розміром 2,45 × 1,3 м, орієнтована широтно. На глибині 0,6 м від рівня виявлення зроблена сходинка шириною у західній частині ями 0,55 м, у східній — 0,35 м. На ній лежав кістяк коня з підігнутими кінцівками, череп храпом орієнтований на південний захід (рис. 12: 7). Між щелепами тварини були затиснуті залізні двоскладні вудила з рухливими кільцями на кінцях, виготовлені з овального у перетині

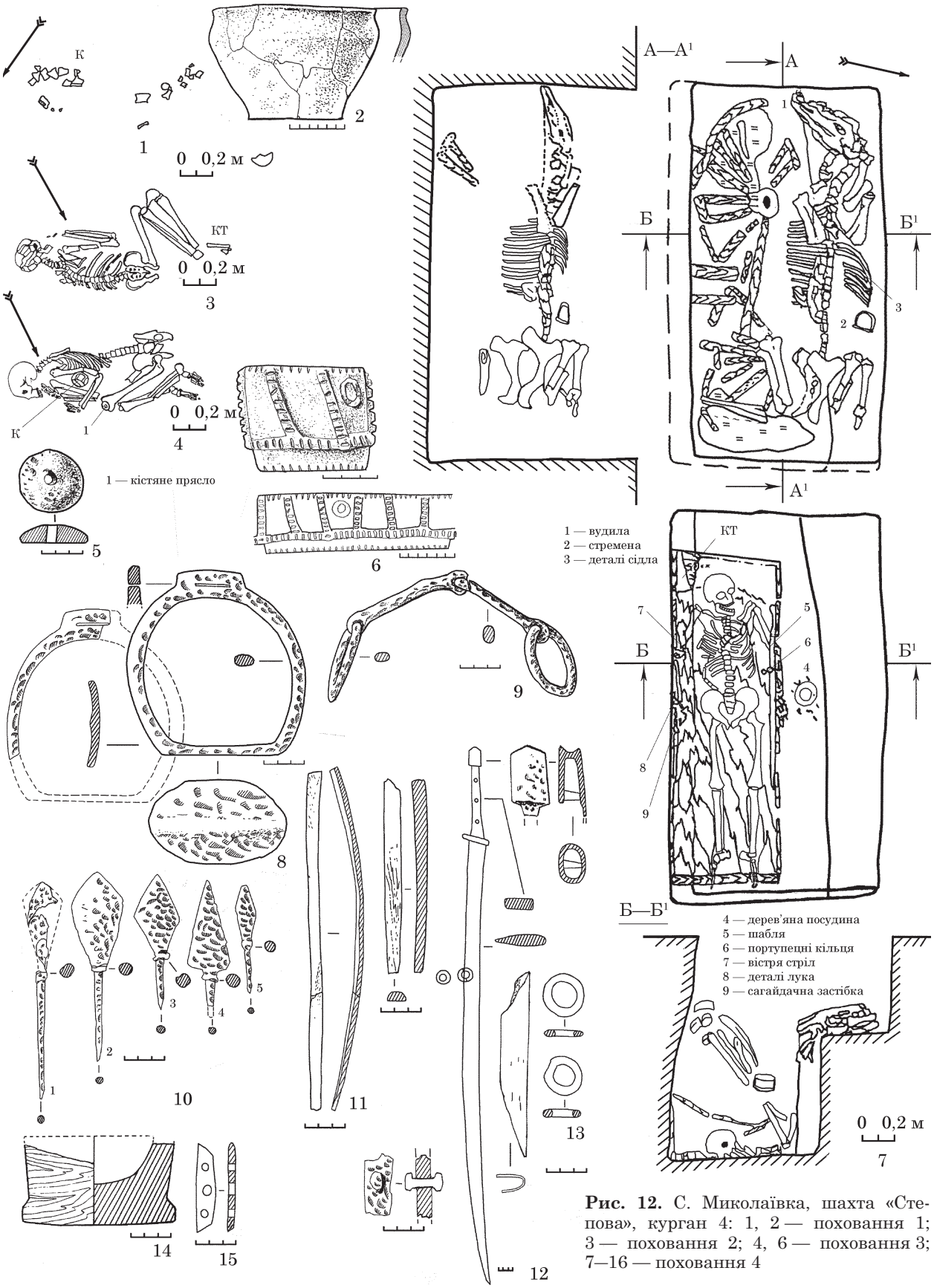

Рис. 12. С. Миколаївка, шахта «Степова», курган 4: 1, 2 — поховання 1; 3 — поховання 2; 4, 6 — поховання 3; 7–16 — поховання 4

прута завширшки 1,3 см, завтовшки 0,9 см. Довжина складових гризла 10,3 см, діаметр кілець 6,4 см. Ширина прута, з якого виготовлені кільця, 1,1 см, товщина 0,6—0,7 см (рис. 12: 9).

У районі грудного відділу кінського кістяка розміщувалися зотлілі дерев'яні деталі сідла та залізні парні стремена з прямокутною горизонтальною щілиноподібною петлею, невідокрем-

леною від арочної дужки, та широкою пласкою підніжкою овальної форми. Отвір для путлища вузький прямокутний. Діаметр дужки 13,5 см, висота стремені 13,9 см, довжина підніжки 10 см, ширина 5,8 см. Ширина петлі 5,1 см, розміри отвору для путлища 2,7 × 0,02 см (рис. 12: 8). Частина кістяка коня сповзла зі сходинки до ями.

Під південною стінкою ями влаштований незначний підбій. Нижче сходинки яма розширялася. Біля дна, що розміщувалося на глибині 1,35 м від рівня виявлення, вона набула трапецієподібної в плані форми. Її довжина склала 2,5 м, ширина у західній частині 0,85 м, у східній — 1 м. Підбій закритий навскісно встановленими деталями дерев'яного візка та двома колесами зі спицями, що спиралися верхніми краями на південну стінку. Діаметри коліс дорівнюють 1,3—1,5 м. Діаметр спиць 0,06—0,07 м, діаметр маточини близько 0,2 м. До складу перекриття входив також шар очерету завтовшки близько 0,02 м, укладений на дерев'яні деталі візка.

Поховання влаштоване у дерев'яній скрині довжиною 2,1 м та шириною 0,7—0,75 м, зробленій із поздовжніх дошок завтовшки 0,02 м. Висота скрині 0,4 м. На дні камери, між сходинкою та дерев'яною скринею, стояла дерев'яна чаша на плитковому піддоні з рівними стінами, що ледве розширялися догори. Внутрішня поверхня посудини обпалена. Діаметр дна 12 см, діаметр тулуба над закраїною 10,8 см, діаметр устя 12,2 см, висота 6,5 см, товщина стінок 2 см, товщина дна 3 см (рис. 12: 14). Чашеподібна виїмка навколо посудини обпалена.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині черепом на захід. Руки небіжчика були незначною мірою зігнуті у ліктях та відведені від тулуба (рис. 12: 7). Праворуч від черепа лежала супутня їжа — частина крижу великої копитної тварини. Уздовж північної стіни скрині на лівій плечовій кістці лежала залізна шабля у дерев'яних піхвах, що були обтягнуті шкірою (рис. 12: 7).

Шабля довжиною 101 см мала слабо вигнутий клинок краплеподібної у перетині форми з рівномірним вигином, який звужувався від середини до гострого кінчика. Розмір леза 80 × 4 см за товщини у центральній частині 1 см. На лезі частково збереглися рештки обтягнутих шкірою дерев'яних піхов. Заковане з клинком прямокутне у перетині руків'я мало слабкий нахил у бік леза. Загальна довжина руків'я 21 см, ширина в перетині 2,7 см, поблизу навершя — 1,5 см. Дерев'яні бокові пластини на руків'ї кріпилися трьома розташованими в ряд на однаковій відстані одна від одної залізними заклепками. Вузьке брускоподібне перехрестя розміром 7 × 1 см прилягало до руків'я асиметрично. Навершя, скручене з тонкої залізної пластини, мало овальну форму в перетині і прямокутну форму в плані, та неглибоку виїмку у верхній частині. На одній із пласких планок зламаний виступ. Навершя кріпилося до руків'я залізною заклепкою. Довжина навершя 4,5 см, ширина у нижній частині 3 см, у верхній — 1,8 см, глибина виїмки 0,5 см (рис. 12: 17).

Дерево піхов повністю зотліло, від шкіри залишилися окремі фрагменти. До них, імовірно, кріпилися два залізних портупейних кільця, що лежали поруч, виготовлені з овальних у перетині прутків завширшки 0,8 см й завтовшки 0,5 см та 0,6 см. Діаметри кілець 3,2 см і 2,9 см (рис. 12: 13).

На правому плечі уздовж південної стіни скрині лежав трапецієподібний у перетині дерев'яний лук, від якого зберігся уламок завдовжки 15,7 см, завширшки 1,3 см, завтовшки 0,9 см. На основу лука кріпилася кістяна пласка вигнута накладка завдовжки 13,6 см, завширшки 1 см і завтовшки 0,3 см. Зовнішній та внутрішній бік накладки укриті слідами абразивних інструментів (рис. 12: 11).

Попід кістками правої кисті лежала пласка кістяна сагайдачна застібка трапецієподібної в плані форми з трьома отворами — великим центральним та меншими бічними. Довжина виробу 6,4 см, ширина 1,5 см, товщина 0,5 см. Діаметр центрального отвору 0,7 см, бічних — 0,5 см (рис. 12: 15).

У повністю зотлілому берестяному сагайдаку розміщувалися п'ять залізних вістер стріл трьох типів. Три пласких черешкових асиметрично-ромбічних вістер з кільцевим опором в основі пера та довгим насадом розмірами.

1. Довжина пера 7,9 см, ширина 3,8 см, довжина черешка 9,3 см, загальна довжина 17,2 см (рис. 12: 6: 1).

2. Довжина пера 7,9 см, ширина 3,9 см, довжина черешка 6,9 см, загальна довжина 14,8 см (рис. 12: 6: 2).

3. Довжина пера 6,7 см, ширина 3,5 см, довжина черешка 5,1 см, загальна довжина 11,8 см (рис. 12: 6: 3).

Другий тип представлений черешковим вістрям з видовженим трикутним пером та з кільцевим опором у його основі. Довжина пера 8,3 см, ширина 3,7 см. Черешок зламаний, довжина вістря 10,3 см (рис. 12: 6: 4).

Вістря третього типу — черешкове з видовжено-ромбічним, овальним у перетині пером з кільцевим опором в основі. Довжина пера 5,4 см, ширина 1,7 см, товщина 0,8 см, довжина черешка 3,8 см, загальна довжина вістря 9,2 см (рис. 12: 6: 5).

Поховання 5 (енеолітичне, основне) розміщувалося на відстані 3,3 м на схід—південний схід від УЦ (азимут 110°) на глибині 1,9 м від поверхні (1,9 м від R).

Могила неправильної овальної в плані форми орієнтована за лінією північ—південь. Довжина ями 1,8 м, ширина у північній частині 0,8 м, у південній 0,65 м, глибина від рівня впуску 0,3 м.

Кістяк жінки (?) 30—35 років лежав випростано на спині черепом на північ. Верхня частина кістяка зруйнована ямою енеолітичного поховання 6. Збереглися кістки ніг та кисті рук (рис. 13: 1).

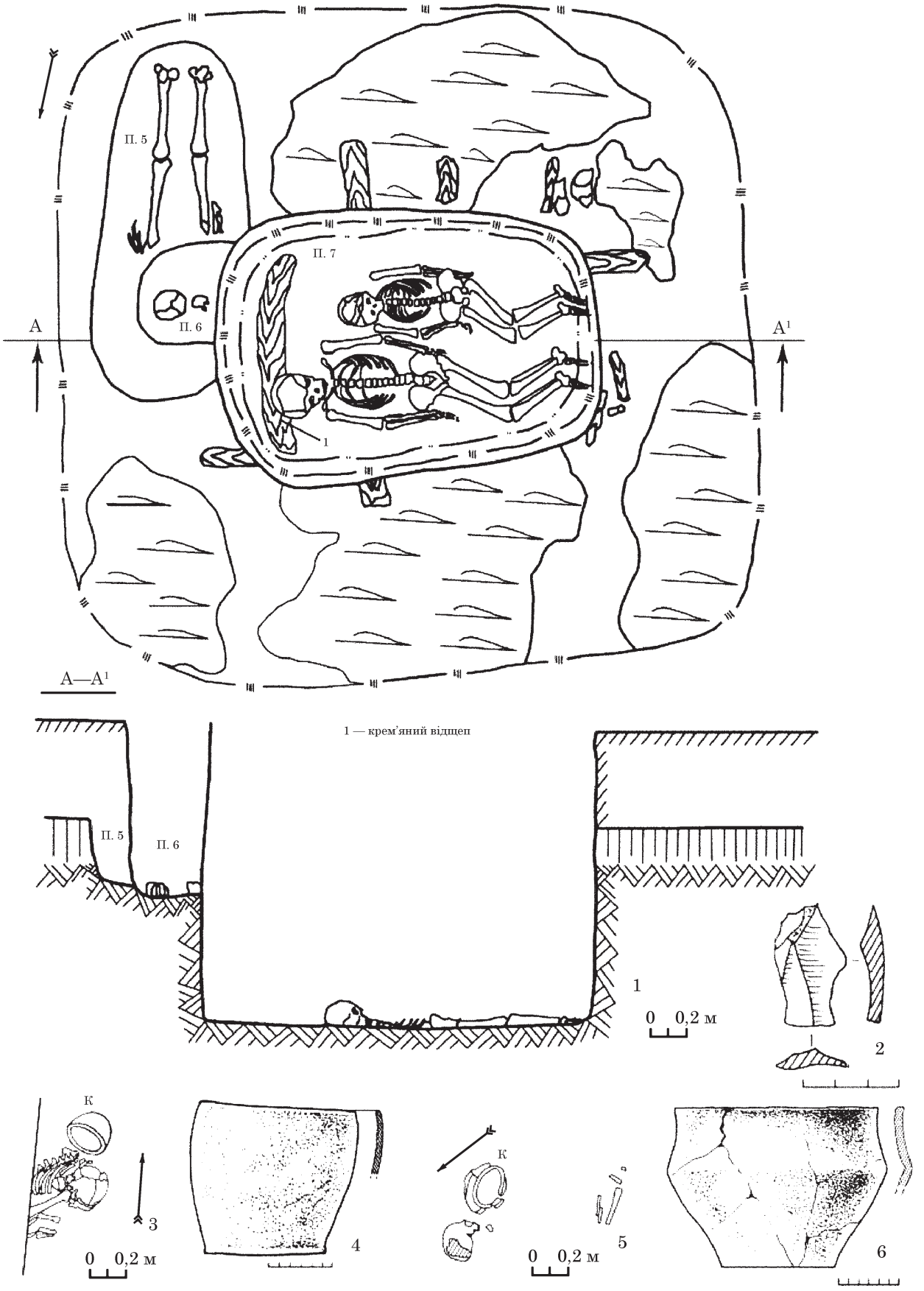

Рис. 13. С. Миколаївка, шахта «Степова», курган 4: 1 — поховання 5—7; 2 — поховання 7; 3—4 — поховання 8; 5—6 — поховання 9

Поховання 6 (енеолітичне, впускне) розміщувалося на відстані 3,1 м на схід—південний схід від УЦ (азимут 105°). Виявлене на глибині 1,4 м від поверхні (1,4 м від R).

Могила овальної чи прямокутної з дуже заокругленими кутами форми шириною 0,5 м, довжиною у збереженій частині 0,5 м, глибиною від рівня впуску 0,85 м, орієнтована уздовж осі схід—північний схід — захід—південний захід. Західна частина ями зрізана ямним похованням 7. Від кістяка дитини зберігся череп, плечова кістка та кілька ребр, судячи з розташування яких, небіжчик лежав черепом на схід—північний схід (рис. 13: 1).

Поховання 7 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 2 м на схід—південний схід від УЦ (азимут 115°). Виявлене на глибині 1,4 м від поверхні (1,4 м від R).

На поверхні H I під час влаштування поховання було оформлено прямокутний майданчик розміром 3,8 × 3,4 м, орієнтований за лінією схід—північний схід — захід—південний захід. Майданчик був укритий потужним шаром очерету. Розмір та форма майданчика зафіксовані під час ручної розбірки центральної бровки. Шар очерету перекривав розташовану у центрі майданчика поховальну яму. Над очеретом зафіксовані залишки дерев'яного перекриття, від якого збереглися чотири плахи, покладені упоперек могили та дві — уздовж довжиною, відповідно, 1,8 і 2,25 м, шириною від 0,06 до 0,13 м, товщиною 0,03 м.

Могила прямокутної в плані форми розміром 2 × 1,35 м, глибиною від рівня впуску 1,5 м, орієнтована уздовж осі схід—північний схід — захід—південний захід. Дно укривала підстилка з кори (?), над якою зафіксовано тлін очерету, імовірно від перекриття.

Поховання парне — двох дорослих людей. Більший за розмірами кістяк лежав під північно-західною стіною скорчено на спині черепом на схід—північний схід. Кістки рук були дещо зігнуті у ліктьових суглобах, кисті лежали з обох боків таза. Кістки ніг, що завалилися праворуч, у тазостегнових та колінних суглобах утворювали тупий кут. Права стопа лежала на боці, ліва — «на підошві». Дно могили поблизу черепа та стоп посипане вохрою бурого кольору. Під черепом виявлене узголів'я — дерев'яна дошка довжиною 1 м, шириною 0,12 м, завтовшки близько 0,01 м (рис. 13: 1).

На цій дошці, праворуч від черепа, лежав крем'яний відщеп розміром 3,6 × 2,2 × 0,5 см (рис. 13: 2). Біля стоп померлого знайдена розчавлена черепашка *Unio*.

Менший за розмірами кістяк лежав ліворуч від першого у тій же позі та орієнтації (рис. 13: 1).

Поховання 8 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 10 м на південний захід від УЦ (азимут 210°). Виявлене на глибині 1 м від поверхні (1,5 м від R).

Нижня частина кістяка зрізана бульдозером під час влаштування траншеї. Кістки, що збереглися, дозволяють встановити, що кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті розташовувалися перед лицевим відділом черепа (рис. 13: 3).

За черепом небіжчика, устям на південний захід, на боці лежала ліпна глиняна банка із загнутими усередину закругленими з краю вінцями та пласким дном із закраїною. Зовнішня поверхня посудини загладжена, вохристо-сірого кольору. Діаметр дна 11 см, тулуба — 15,4 см, устя — 14,6 см, висота посудини 13,1 см (рис. 13: 4).

Поховання 9 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 0,4 м на північний захід від УЦ (азимут 325°). Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,3 м від R).

Зруйнований оранкою кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на північ—північний схід (рис. 13: 5).

Перед лицевим відділом черепа розташовувався розвал ліпного горщика з ледь відігнутими назовні, горизонтально зрізаними з краю вінцями, ребром на 2/3 висоти та пласким дном без закраїни. Діаметр дна посудини 11,1 см, тулуба — 22 см, вінець — 20,3 см, висота горщика 15,8 см (рис. 13: 6).

Поховання 10 (катакомбне, впускне) розміщувалося на відстані 10,8 м на північний схід від УЦ (азимут 46°). Виявлене на глибині 0,2 м від поверхні (1,5 м від R).

Вхідна шахта неправильної прямокутної із заокругленими кутами форми розміром 1,5 × 1,3 м, глибиною від рівня впуску 1,1 м, орієнтована уздовж осі північ—північний схід — південь—південний захід.

Камера долучалася до шахти з південного заходу, прохід до неї мав арочну форму та розмір 0,7 × 0,4 м, довжина дромосу 0,2 м. Вхід був закритий двома вертикально встановленими лопатками великих копитних тварин та сімома круглими у перетині дерев'яними плашками довжиною до 0,4 м, діаметром 0,03—0,04 м. Перед входом до камери у дромосі було влаштовано поріг заввишки 0,15 м, завширшки 0,25 м.

Камера квасолеподібної в плані форми розміром 2,15 × 1,15 м, глибиною від рівня дна шахти 0,2 м, від рівня порога — 0,35 м, орієнтована уздовж осі схід—південний схід — захід—північний захід. Висота склепіння 0,75 м. Східна стіна порівняно рівна, утворювала з північною та південною стінами кути, близькі до прямого. Західна стіна заокруглена.

Кістяк жінки 20—25 років лежав на покритій очеретом органічній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору, слабко скорчено на правому боці черепом на схід. Кістки рук незначною мірою зігнуті у ліктьових суглобах, кистями спрямовані до колінних суглобів. Уздовж плечових кісток жіночого кістяка лежав кістяк немовляти в анатомічному порядку та в аналогічній позі та орієнтації.

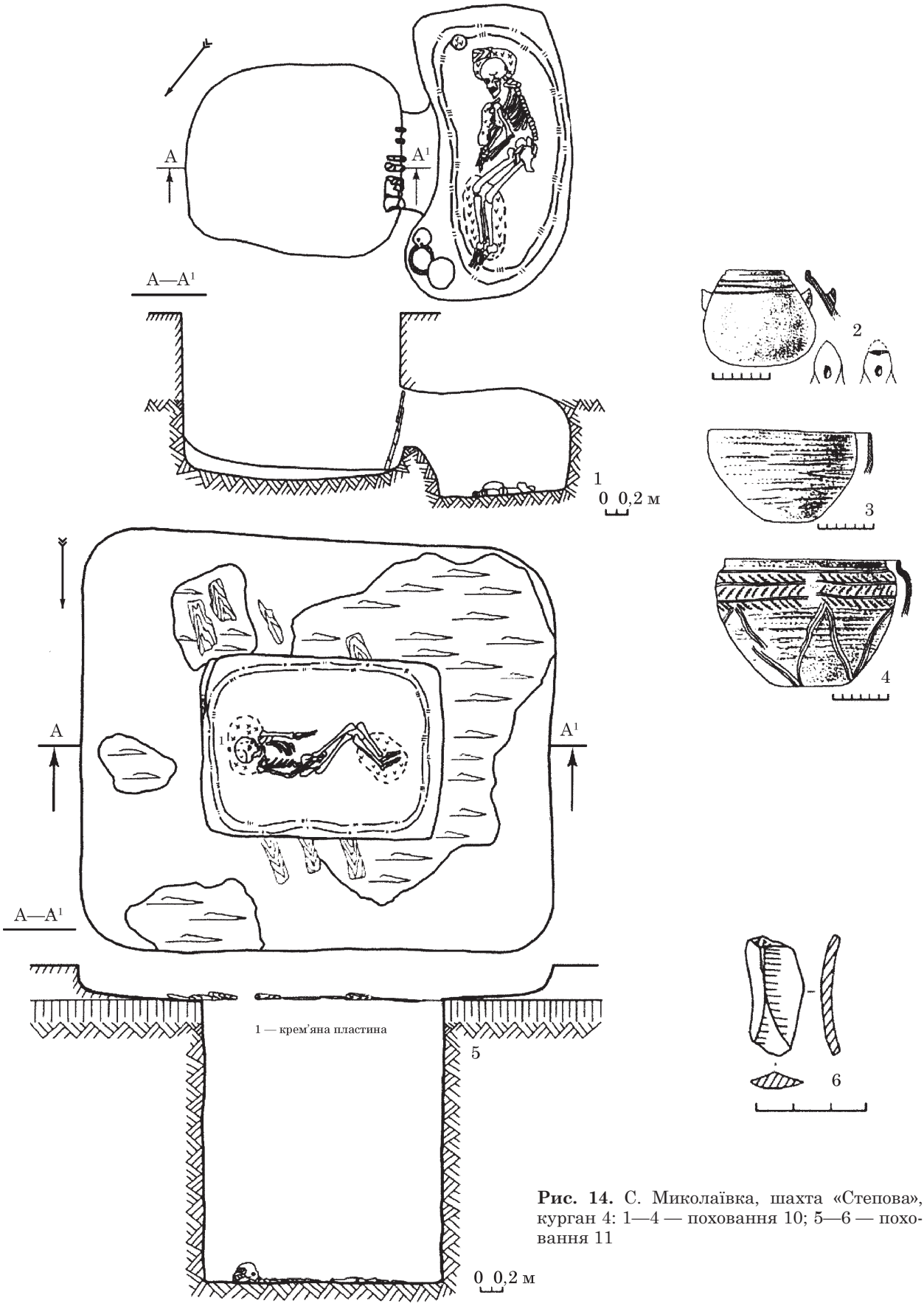

Рис. 14. С. Миколаївка, шахта «Степова», курган 4: 1—4 — поховання 10; 5—6 — поховання 11

Дно камери попід кістяком дитини та кістками ніг жінки щільно посипане червоною вохрою. Попід черепом жінки, що лежав у плямі яскраво-червоної вохри, зафіксовані залишки дерев'яного узголів'я та сліди зотлілої шкіри. У північно-східному куті камери, поруч із че-

репом жіночого кістяка, розміщувалася пляма червоної вохри діаметром 0,1 м (рис. 14: 1).

Патології на черепі жінки свідчать про перенесений нею за життя мастоїдит.

У північному куті камери щільно один до одного стояли устям донизу три ліпні горщики (рис. 14: 1).

Посудина 1. Ліпний глиняний горщик з невисокими прямими вінцями із закругленим краєм, плечем, розташованим на 3/4 висоти корпусу, та сплощеним дном. У верхній частині горщик прикрашений трьома прокресленими горизонтальними лініями, між якими нанесені ряди навскісних відбитків зубчастого штампу, що утворюють «ялинкову» композицію. В одному місці орнаментальний пояс розірваний. У нижній частині корпус укритий горизонтальними розчосами та декорований зигзагом з хвилястих ліній, прокреслених трьохзубчастим штампом. Зовнішня поверхня коричневого кольору. Діаметр дна 7 см, корпусу — 19,3 см, вінець — 17,5 см. Висота вінець 0,9 см, загальна висота посудини 13,9 см (рис. 14: 4).

Посудина 2. Ліпна глиняна відкрита чаша низьких пропорцій з вертикальними стінками у верхній частині округлого корпусу та сплощеним дном. Зовнішня поверхня вохристо-коричневого кольору, декорована горизонтальними розчосами. Висота посудини 9 см, діаметр вінець 14 см, дна — 5 см (рис. 14: 3).

Посудина 3. Асиметрична ліпна глиняна посудина мішкоподібної форми з максимальним розширенням корпусу на 1/3 висоти, з прямими невисокими вінцями та округлим сплощеним денцем. У верхній частині корпусу посудина прикрашена трьома горизонтальними лініями, нанесеними відбитком перевитої мотузки. Посудина має попарно розташовані та загострені догори наліпи-«вушка» з вертикальними наскрізними отворами для підвішування. Зовнішня поверхня загладжена, вохристо-жовтого кольору. Діаметр корпусу 12,4 см, устя — 6,6 см, висота шийки 0,6 см, загальна висота посудинки 10,6 см (рис. 14: 2).

Поховання 11 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 5,2 м на захід від УЦ (азимут 268°) на глибині 1,4 м від поверхні (1,6 м від R).

Вхідна яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром 4,1 × 3,6 м, орієнтована уздовж осі схід—захід. На глибині 0,3 м від рівня впуску розміщувався укритий шаром очерету уступ, на який спиралися плахи поперечного перекриття, що трохи навскіс перекривали могильну яму. Збереглися залишки чотирьох плах завдовжки 2,3—2,45 м, завширшки 0,12—0,15 м, завтовшки 0,03—0,04 м. На цьому рівні яма набула прямокутної форми, стіни округлені, кути підкреслені. Її розмір зменшився до 2,1 × 1,6 м. Глибина від рівня уступу 2,5 м, від рівня впуску — 2,8 м.

Кістяк дорослої людини 40—45 років лежав на укритій очеретом органічній підстилці, від якої залишився тлін коричневого кольору (кора?), слабко скорчено на лівому боці черепом на схід. Ліва рука небіжчика була випростана по усій довжині й спрямована у напрямку колін. Права — зігнута у лікті, кистю покладена на таз. Ноги померлого укладені ліворуч, утворювали з тулубом та у колінах тупий кут. Стопи — «на боці».

Череп інтенсивно пофарбований червоною вохрою, під ним простежені сліди зотлілої шкіри від узголів'я (рис. 14: 5).

На ньому за черепом лежала крем'яна ножеподібна пластина розміром 3,1 × 1,4 × 0,5 м (рис. 14: 6).

Поховання доби енеоліту. Поховання енеолітичного часу були досліджені у двох курганах. П'ять поховань виявлені у кургані 1 поблизу с. Піщанка, ще два — у кургані 4 біля шахти «Степової».

У кургані 1 біля с. Піщанка три основних поховання дорослих індивідів 6, 7 та 14, були перекриті невеликим насипом (Н ІА) з сірого чорнозему висотою 0,5 м та діаметром 11,8 м. Будівництво енеолітичного кургану (Н І) завершилося після влаштування у південно-західному підніжжі Н ІА ще двох дитячих поховань 1 та 13.

У центральному похованні 7 небіжчика було покладено на спині із зігнутими у ліктях руками та укладеними «ромбом» ногами. Згідно з класифікацією Ю. Я. Рассамакіна, воно належить до групи ІІС (Rassamakin 2004, I, S. 45—49, Abb. 39). Цілком слушною є позиція дослідника, яким подібні поховання розглядаються у межах першої поховальної традиції — класичних випростаних на спині поховань групи І, від яких не відрізняється за іншими ознаками (Rassamakin 2004, I, S. 48; Рассамакін 2013, с. 18). Саме до групи І належить й ще одне основне поховання 14 з небіжчиком, що лежав у «класичній» позі на спині з випростаними кінцівками.

Поховання 7 і 14 мають розглядатися у межах постмаріупольської / квітянської культури, на користь чого свідчить й інвентар, яким супроводжувалося поховання 7 — металеві трубчасті пронизки, що були покладені на «хлібець» рожевої вохри, та двобічна скребачка на пластині молочного непрозорого кременю.

У третьому основному похованні 6 кургану 1 поблизу с. Піщанка, небіжчик лежав скорчено на спині з піднятими колінами догори ногами. За формальними ознаками це поховання віднесене Ю. Я. Рассамакіним до групи ІІ А його авторської класифікації (Рассамакін 2013, с. 18). Поховання безінвентарне. У той само час можлива ймовірність віднесення поховання 6 до групи ІІС, якби ноги померлого, після розкладу зв'язок, розпалися «ромбом». Принаймні можна навести приклад віднесеного автором розкопок до групи ІІС поховання 15 кургану 3 поблизу с. Виноградне, де кістяк дорослої людини лежав скорчено на спині, спираючись потиличною кісткою черепа та кістками плечового відділу на стіну, «*…що надавало кістяку напівсидяче положення*». Кістки ніг «*зберегли ледь підня-*

те становище, але були розведені "ромбом"» [1] (Rassamakin 2004, II, S. 116, Abb. 364: 3).

Стратиграфічні дані дозволяють говорити про синхронність трьох основних поховань кургану 1 біля с. Піщанки, попри відмінності у поховальному обряді. Випадки знаходження випростаних та скорчених на спині поховань в одному стратиграфічному контексті відомі за матеріалами курганів степової зони України. Мова йде, зокрема, про курган 1 поблизу с. Старогорожене на Миколаївщині (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1977), курган 1 біля с. Широке (Крилова 1971) та курган 6 поблизу с. Зелений Гай (Ковалева та ін. 2003) у середній течії р. Інгулець, курган 59 біля с. Верхня Тарасівка (Евдокимов 1977; Николова, Рассамакин 1985) тощо. До того ж у Зеленогайському кургані різні за положенням кістяки розміщувалися в одному похованні. Розуміння цього явища потребує подальших досліджень.

Впускними до Н ІА були ще два енеолітичні дитячі поховання украй поганої збереженості. В обох похованнях 1 і 13 кістяки лежали на спині. Поховання 13 було майже повністю знищене норами землериїв. Кістяк у похованні 1 зберігся краще, судячи з розташування стегнових кісток, ноги небіжчика були або початково укладені «ромбом», або були підняті у колінах і розпалися після розкладу зв'язок. Тож поховання 1 умовно можна віднести до групи ІІС, за класифікацією Ю. Я. Рассамакіна (Rassamakin 2004, I, S. 45—49, Abb. 39), так само, як і основне поховання 7.

Кількість постмаріупольських / квітянських поховань із зігнутими в колінних суглобах кістками ніг поступово збільшується. У 2021 р. Дніпровською археологічною експедицією «Охоронної археологічної служби України» під керівництвом одного з авторів статті був досліджений курган 6068/1 поблизу с. Новоолександрівка Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл. В основному постмаріупольському / квітянському похованні 27, яке було оточено кромлехом, кістяк померлої людини лежав на спині черепом на північ—північний схід. Кістки рук були випростані уздовж кістяка, незначною мірою зігнуті у ліктьових суглобах. Кисті розташовувалися у положенні «на долонях». Ноги початково були викладені «ромбом». Кістки ніг зігнуті у колінних суглобах під тупим кутом, повернуті назовні стопи розміщувалися у положенні «на боці», п'яти підтягнуті одна до одної. Поховання супроводжувалося виробом із вохри. Першим впускним до кургану було енеолітичне поховання 21, що належить до кола животилівських (Тесленко 2022).

Таким чином, у межах постмаріупольської/ квітянської культури поступово виокремлюється низка поховань, специфікою якої є положення кістяка на спині із слабко зігнутими у суглобах кінцівками, принаймні розведеними «ромбом» кістками ніг. За особливостями курганного будівництва, оформлення могили та інвентарю подібні поховання невід'ємні, як справедливо зазначає Ю. Я. Рассамакін, від загального масиву постмаріупольських / квітянських пам'яток. І, судячи з радіовуглецевого датування, вони навряд чи локалізуються у часі й з'являються уже на ранніх етапах культури (Рассамакін 2013, с. 25). Територіально ці поховання, як це випливає з проведеної Ю. Я. Рассамакіним картографічної роботи, не утворюють «*зони підвищеної концентрації*» (Rassamakin 2004, I, S. 20, Abb. 8). Між тим, все ж таки більшість подібних поховань, здається, тяжіють до Подніпров'я та Присамар'я. У цілому ж, питання виділення цієї групи поховань залишає широкий простір для дискусій.

Звертає увагу ще один, встановлений під час досліджень енеолітичного комплексу кургану 1 біля с. Піщанки, факт, — а саме наявність впускних дитячих поховань при трьох основних похованнях чоловіків. При цьому на кістках небіжчиків з основних поховань 7 і 14 зафіксовані сліди прижиттєвих травм. На сьогодні, на жаль, ми не маємо достатньої кількості антропологічних визначень для повноцінного статево-вікового аналізу енеолітичних поховань у контексті їх культурної належності та місця у кургані. Проте наші спостереження спонукають до більш прискіпливого ставлення до співвідношення у курганах поховань дітей та дорослих, з огляду на стратиграфічні дані.

Своєрідним підтвердженням зазначеному є матеріали енеолітичного часу з кургану 4 біля шахти «Степової». Основне поховання 5, судячи із залишків кінцівок, було влаштоване випростано на спині у північній орієнтації й належить до постмаріупольської / квітянської культури (група І, за класифікацією Ю. Я. Рассамакіна). За антропологічними визначеннями кістяк належав жінці (?) 30—35 років. Першим впускним було енеолітичне дитяче поховання 6, яма якого зруйнувала північну частину основного поховання 5. На жаль, перше впускне поховання ямної культури (7) своєю чергою перерізало могилу поховання 6. Від дитячого кістяка залишився череп та кілька кісточок, що не дозволяє визначити його культурну належність. Інвентар в енеолітичних похованнях цього кургану відсутній. Проте ми й у цьому випадку маємо констатувати впуск дитячого поховання до кургану з основним похованням дорослого.

Поховання ямної культури. Поховання ямної культури досліджені в усіх чотирьох курганах. У кургані 1 біля с. Піщанки були виявлені чотири ямні поховання. Спочатку в енеолітичний курган було впущене поховання 15, що супроводжувалося добудовою первинного насипу. Пізніше, у північному та північно-східному секторах кургану були влаштовані поховання 2, 10 і 11. На жаль, з'ясувати, які з них супроводжувалися досипками, виявилося неможливим через руйнацію оранкою верхнього відділу кургану.

1. Тут і далі переклад наш — *Д. Т., Е. К., В. М.*

Поховання 15 влаштоване у прямокутній ямі з нерівними стінками, кістяк лежав у скорченій позі на спині черепом на північ—північний схід. Дно закривала рослинна підстилка. За сукупністю обрядових рис — поза кістяка, орієнтація, відсутність вохри тощо — поховання 15 може бути віднесене до розвиненого етапу ямної культури. Утім, отримана для цього поховання радіовуглецева дата украй рання, що протирічить відносній хронології ямної культури загалом. Детальний аналіз цієї колізії запропоновано нижче.

У похованні 2 кістяк дорослої людини лежав долілиць, із зігнутими кінцівками. Відсутність слідів перекриття, підстилки, вохри та інвентарю підтверджує загальноприйняту думку про низький прижиттєвий статус у ямному суспільстві осіб, похованих у такий спосіб.

Поховання 10 та 11 виявилися надзвичайно схожими між собою. Обидва влаштовані у ямах з уступом, у прямокутних ямах з вигнутими стінами, які перекривалися дерев'яними плахами (у похованні 10 вони покладені упоперек ями, у похованні 11 — уздовж). Положення кістяків у двох могилах ідентичне — скорчене на правому боці з випростаними кістками правої руки та зігнутими у ліктьовому суглобі — лівої. Сліди підстилки на дні в обох випадках фіксувалися лише під кістяком. Вони відрізняються орієнтацією небіжчиків (східна у похованні 11 та південна у похованні 10), проте це може бути пов'язане з місцем розташування могили в кургані. За усіма рисами поховального обряду обидва поховання належать до фінальної стадії ямної культури, для якої передбачають співіснування з ранньокатакомбною культурою. Подібному висновку не протирічать знахідки у похованні 10 посудини великих розмірів, ще округлодонної, але вже з типовим «ранньокатакомбним» візерунком, та крем'яного вістря дротика. Також у цьому похованні виявлені вохровий хлібець та пазур хижого птаха. Віднесення поховань 10 і 11 до ямно-катакомбного часу підтверджується й отриманими радіовуглецевими датами.

У кожному з трьох курганів, досліджених поблизу шахти «Степової», виявлені по два ямні поховання (поховання 3 кургану 2 можна лише умовно вважати ямним, через зруйнованість дитячого кістяка й неможливість чітко встановити рівень його впуску). Принагідно зазначимо, що усі три кургани розміщувалися на приблизно однаковій відстані один від одного.

Основне поховання 5 кургану 2 влаштоване у прямокутній ямі, перекритій дерев'яними плахами, покладеними упоперек ями. Померлого поклали скорчено на спині із зігнутими у ліктях руками. Ноги початково виклали «ромбом», на користь чого свідчить положення кистей рук: вони були покладені уздовж стегон. Привертає увагу неординарна для масиву ямних поховань глибина ями — 1,8 м.

Перше впускне ямне поховання 7, що супроводжувалося першою досипкою, влаштоване у ямі з уступом на південний захід від основного поховання. Могила також мала перекриття з дерев'яних плах, покладених поперек ями. Кістяк дорослої людини лежав слабо скорчено на правому боці, черепом на південний схід. Права рука була випростана, кистю покладена на праве стегно, ліва зігнута в лікті, кистю теж лежала на правому стегні.

До спільних рис оформлення обох могил маємо віднести ідентичні за складом підстилки на дні ям та сліди однакових землерийних знарядь на стінах.

У кургані 3 основним було ямне поховання 2. Кістяк дитини зберігся погано, лежав скорчено на спині черепом на північний схід. На південний захід від основного поховання було влаштоване впускне ямне поховання 1, з яким пов'язана досипка кургану. Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці, черепом на південний схід. Це поховання також відрізнялося неабиякою глибиною ями — 2,35 м від рівня впуску, при цьому яма не мала уступу-заплічків, що було добре видно у профілі контрольної бровки.

Обидві могили відрізнялися чітко прокресленими кутами прямокутних ям, стінки яких розширювалися до дна, та складними рослинними підстилками, що були укриті шкірою.

Ямне поховання 7 кургану 4 було впущене у центр енеолітичного насипу. Навколо могили було облаштовано майданчик, укритий очеретом. Перекриття могильної ями складалося з дерев'яних плах, що лежали уздовж та поперек ями над очеретом. У парному похованні обидва кістяки лежали скорчено на спині черепами на схід. Під черепом більшого за розміром кістяка зафіксоване дерев'яне узголів'я у вигляді дошки. На неї праворуч від черепа поклали невеликий крем'яний відщеп. Після влаштування поховання курган був добудований (Н II).

Ще одне ямне поховання 11 розміщувалося на захід від поховання 7. Воно впущене з рівня насипу II. Яма мала уступ, щільно укритий очеретом, з рівня якого була вирита могильна яма глибиною 2,1 м. Могила була перекрита дерев'яними плахами, покладеними упоперек. Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на схід. Під черепом зафіксовані залишки узголів'я, на якому лежав уламок крем'яної пластини. Поховання 11 теж супроводжувалося досипкою.

Таким чином, в усіх трьох курганах у перших ямних похованнях небіжчики лежали у скорченій на спині позі з орієнтацією на схід (курган 4) або північний схід (кургани 2, 3). В усіх трьох випадках викиди з могил оточували яму з «головної» частини, залишаючи вільним прохід до поховання, так би мовити, «з ніг».

Наступні за ними впускні поховання влаштовувалися на південний захід (кургани 2, 3) або захід (курган 4) від попередніх, начебто «закриваючи» проходи у їх викидах. Своєю чергою спостерігається «намагання» розташувати викиди впускних поховань симетрично викидам ос-

новних. Ураховуючи, що на момент здійснення впускних поховань викиди з основних уже були закриті насипами, подібну організацію курганного простору навряд чи можна вважати випадковою. Кістяки в усіх впускних похованнях лежали у скорченій на боці позі (на правому боці черепом на південний схід у курганах 2, 3, на лівому — черепом на схід у кургані 4), кожне з них супроводжувалося досипкою.

Зазвичай скорчені на боці впускні поховання відносять до найпізніших фаз ямної культури, тоді як скорчені на спині у східній орієнтації — до ранніх. На жаль, ми не маємо радіовуглецевих дат для ямних поховань з курганів біля шахти «Степової». Утім, низка спільних рис у поховальному обряді перших та других поховань в кожному кургані разом з планіграфічними спостереженнями свідчить на користь їх принаймні хронологічної близькості. Однакові принципи організації підкурганного простору за майже однакової відстані між курганами, наявність у кожному з курганів поховання з непересічною глибиною ями спонукають до припущення, що усі три кургани залишені однією локальною групою степового населення доби ранньої бронзи з єдиними ритуальними традиціями. Подібна гіпотеза вимагає перевірки новітніми методами природничих наук, які б дозволили визначити ступінь спорідненості похованих у курганах індивідів. Це повною мірою стосується й майже ідентичних за обрядом поховань 10 та 11 у кургані поблизу с. Піщанка.

Поховання катакомбних культур. Чотири поховання катакомбної КІО були виявлені у кургані поблизу с. Піщанка та три — у курганах біля шахти «Степова». Вони відрізняються як за конструкцією катакомб, так і за поховальним обрядом. Поховання 3, 4 та 12 у Піщанці мають круглі вхідні шахти та квасолеподібні камери. Порівняно невисокі сходинки (у похованні 12 їх дві) сполучають шахти та камери. Глибина шахти поховання 12 становила не менш 2,5 м, й, таким чином, воно є ледь не найглибшим у кургані. Ці три катакомби за конструкціями типові для інгульської культури. На відміну від них, поховання 9 демонструє риси бахмутської культури сходу України: прямокутна, майже квадратна шахта та овальна камера, довжина якої майже не перевищує ширину шахти (Братченко 1976, с. 20—21, рис. 6, II група, 1—3; Санжаров 2001, с. 132, рис. 45).

Стосовно положення небіжчиків, то найінформативнішим виявилося поховання 4 з випростаним на спині кістяком. У похованні 12 збереглася лише верхня частина кістяка (поховання було напівзруйноване землериями). Судячи з розташування кісток, померлий лежав на спині. Оскільки конструкція катакомби є характерною для інгульської культури, вельми імовірно, що ноги небіжчика також були випростані.

Поховання 3, вочевидь, є кенотафом: ані кісток, ані слідів підстилки зафіксувати не вдалося. Кенотафи трапляються у невеликій кількості на території між Прутом та Дніпром, однак на сьогодні залишаються сумніви, чи дійсно ці катакомби ніколи не використовувалися для поховання (Kaiser 2003, S. 252)? В. І. Мельник нарахував 135, за його висловом, «символічних могил» між Доном та Центральним Передкавказзям, більшість з яких тяжіє до Нижнього Дону та Калмикії (Мельник 1991, с. 45). Подібними є спостереження М. В. Андреєвої щодо східно-маницької культури, де кожне десяте поховання не містить кісток померлого та інших свідчень влаштування поховання, окрім інвентарю (Андреева 2014, с. 48—53, табл. 2).

Поховання 3 з округлою в плані вхідною шахтою та овальною камерою є типовим для інгульської культури і представляє західну традицію ККІО.

У похованні 9, що за конструкцією тяжіє до бахмутських старожитностей, кістки людини виявилися розкиданими по дну камери. На жаль, антропологічні висновки щодо цього поховання відсутні, вочевидь, через погану збереженість кісток. Поховання з подібним станом уже неповного кістяка вкрай рідко трапляються в інгульській та бахмутській культурах. Зазначимо, що лише у двох похованнях (4 та 12) дно камери укривали рослинні підстилки. Імовірно, відсутність підстилок у похованнях 3 та 9, де не було кістяка узагалі чи залишилися лише окремі кістки померлого, є додатковим елементом неповного поховання. Принаймні ця особливість підкреслює неординарний характер цих поховань.

Катакомбні поховання у курганах поблизу шахти «Степової» також відрізняються конструктивно та за обрядом. Як і в кургані біля с. Піщанка, вони є впускними до курганів. Над похованням 3 кургану 3 та похованням 10 кургану 4 були зведені насипи, що маркували завершення спорудження насипів.

Поховання 4 кургану 2 мало овальну вхідну шахту та овальну камеру майже такого ж розміру. Вони сполучалися кількома сходинками, що вели донизу на глибину 0,8 м. Поховання було вторинне, кістяку жінки намагалися надати анатомічного порядку, імітуючи положення «на спині». Подібні вторинні поховання були узагальнені В. І. Мельником (Мельник 1991, с. 21—22) і є досить розповсюдженими у східних районах ККІО (див.: Трифонов 1991; Андреева 2014 та ін.). Трапляються вони і в інгульських похованнях на Правобережжі Дніпра. Зокрема у похованні 5 кургану 1 поблизу с. Вишневе у середній течії р. Інгулець лежали два розчленовані кістяки в інгульській за параметрами катакомбі (розкопки Д. Л. Тесленка 2017 р., матеріал неопублікований).

Для поховання 3 кургану 3 була влаштована велика вхідна яма розміром 4,5 × 3,35 м, і лише з рівня її дна, з глибини 0,4 м почали рити катакомбу. До овальної шахти долучалася прямокутна камера з сильно заокругленими кутами у

східній частині. На дні розміщувалися кістяки чоловіка та двох дітей у скорченій позі на правому боці. Дитячі кістяки лежали ногами один до одного, черепами у протилежні боки. Колективні поховання представлені невеликою кількістю у різних районах ККІО (див.: Мельник 1991), вони не є винятком. Такі поховання відомі в матеріалах інгульської культури (Kaiser 2003, S. 243—253), але найбільший їх відсоток припадає на ранньокатакомбну культуру. За обрядом поховання 3 кургану 3 може бути віднесене саме до останньої (Братченко 2001). На користь цього свідчить й незвичайна поховальна конструкція, а саме велика прямокутна в плані камера.

Поховання 10 кургану 4 влаштоване у катакомбі з прямокутною вхідною шахтою та прямокутною камерою, вхід до якої було закрито сімома плашками та двома лопатками великої рогатої худоби. Кістяк молодої жінки лежав на шкіряній підстилці слабо скорчено на правому боці, поруч нього — кістяк немовляти. Це єдине поховання з розглянутих, яке супроводжувалося трьома посудинами, зокрема й чашею з орнаментом, характерним для катакомб Приазов'я. Незвичайною є й амфорка з двома вертикально перфорованими наліпами-вушками.

Посудини з найбільшим розширенням корпусу у нижній частині порівняно часто трапляються у східній групі культури кулястих амфор, а також у культурах, що наслідують культуру дзвоноподібних кубків у Карпатському басейні (пор.: Kulcsár 2009). Утім, подібність обмежується лише деякими морфологічними ознаками, за іншими елементами вони чітко відрізняються. Найближчими до посудини з поховання 10 є амфори типу VBI, за класифікацією М. Шмит для кераміки східної групи культури кулястих амфор (Szmyt 2010, fig. 37: A: 1—3). Проте для цього типу характерні ручки, у той час як вушка-наліпи з вертикальними отворами інколи трапляються на амфорах типу VBII (Szmyt 2010, fig. 38: B: 5—6).

Питання відносної хронології катакомбних поховань, досліджених поблизу шахти «Степової», складне. Щодо ранньокатакомбного віку поховання 3 кургану 3 уже йшлося вище. Кераміка з поховання 10 кургану 4 більш властива для поховань розвиненої фази ККІО, й напевне, саме до цього періоду слід відносити й поховання 4 кургану 2. На жаль, для поховань з курганів біля шахти «Степової» відсутні радіовуглецеві дати, аби підтвердити ці припущення.

За ^{14}C-датами поховання 4 та 12 у кургані поблизу с. Піщанка належать до другої половини III тис. до н. е. й, відповідно, підтверджують їх інгульську культурну належність.

Лише три з семи поховань супроводжувалися інвентарем. Найбільш показовими є три посудини з поховання 10 кургану 4 біля шахти «Степової». У похованні 12 кургану біля Піщанки були знайдені смолисті тампони, якими закривалися очниці та носові отвори. Цей тим маніпуляцій з черепом найчастіше відомий з поховань у курганах на р. Молочній. При цьому траплялися різні способи покриття черепа смолистими речовинами чи глиняною масою. Однак подібна риса обряду не може правити за хронологічний репер, оскільки поховання з модельованими черепами відомі на усіх етапах ККІО (Kaiser 2010). За матеріалами середнього Присамар'я відомі випадки використання смолистих речовин для тампонів і в раніший час. Зокрема у ямному похованні 3 кургану 27 поблизу с. Богуслав очниці померлого були закриті плитками спресованої вохри, у грушоподібному отворі зафіксовані тампонами зі смолистої речовини, тоді як на черепі чітко простежувався малюнок, нанесений вохрою (Марина 1995).

Утім, подібні маніпуляції з черепами у чергове підтверджують наявність складних поховальних ритуалів у носіїв ККІО.

Різноманітність катакомбних споруд та обряду катакомбних поховань з досліджених у Присамар'ї курганів є досить цікавою та може бути пояснена їх розташуванням на периферії різних катакомбних культур, зокрема інгульської та бахмутської. Вочевидь, тут змішувалися різні культурні традиції, що й відбилося у неординарних за обрядом катакомбних похованнях.

Поховання доби пізньої бронзи. У кургані біля с. Піщанка також були знайдені два поховання, які можна віднести попередньо до бронзової доби. Обидва вони містили незрослі кістяки дітей. Поховання 8 мало прямокутну форму із заокругленими кутами, що перерізало викид з ямного поховання 15. Кістяк дитини лежав слабо скорчено на лівому боці. У похованні 5 кістяк підлітка також лежав на лівому боці. Дно було укрите підстилкою. Оскільки у цих похованнях не було інвентарю, неможливо їх пов'язати з конкретною археологічною культурою.

Те саме стосується й поховання 1 у кургані 2 біля шахти «Степової». Тут кістяк дорослої людини лежав на спині, сильно зігнуті у колінах ноги небіжчика укладені праворуч. Дно було укрите двома підстилками, одна з яких була зроблена зі шкіри, а інша — з рослинного матеріалу.

У похованні 3 в кургані 4 тієї ж групи було знайдено прикметну посудинку — невелику чашечку, стінки якої прикрашені пружковим орнаментом. Пряма аналогія такій посудинці нам невідома, але декор є характерним для бабинської культури (Литвиненко 2011, рис. 3, 5, 6). Серед інвентарю також було кістяне прясельце, але воно не є хронологічним маркером.

Розглянуті поховання бронзової доби неможливо більш конкретно культурно ідентифікувати без даних радіокарбонного датування. Можливо, вони належать до бабинської культури (принаймні два поховання з курганів біля шахти «Степова»), але цілком можливе датування частини з них зрубним часом.

У курганах групи шахта «Степова» досліджені шість могил, які можна віднести до зруб-

ної культури за конструкціями могил, поховальним обрядом й передусім інвентарем. Наскільки узагалі можна було фіксувати контури поховання — померлі лежали в овальних або прямокутних ямах. Дерев'яних конструкцій виявити не вдалося. Усі померлі лежали в скорченій позі. Поховання 1 в кургані 4 було надто сильно пошкоджене, тому залишається незрозумілою поза кістяка. У трьох інших зрубних похованнях цього кургану кістяки лежали на лівому боці, тоді як у похованнях кургану 2 — на правому боці. Усі вони були орієнтовані черепами на схід з різними відхиленнями.

У чотирьох похованнях було по одній посудині. У похованні 2 кургану 2 біля стопи кістяка виявлено лише неорнаментований уламок кераміки. Поховання 2 кургану 4 супроводжувалося кістками тварин. Крім того, у насипу цього ж кургану знайдено типову для зрубної культури ліпну банку. Усі п'ять посудин неорнаментовані й мають вохристо-коричневий або вохристо-сірий колір. Поверхня іноді була ретельно загладжена, іноді грубо. За формами та технологією виготовлення посудини добре співвідносяться з типами кераміки, виділеними В. В. Отрощенком для бережнівсько-маївської зрубної культури (Отрощенко 2001).

Два поховання супроводжувалися кістками тварин, у яких можна вбачати залишки супутньої їжі, для них, на жаль, немає археозоологічних визначень.

Поховання кочовика доби середньовіччя. Особливості поховального обряду та інвентарю поховання 4 кургану 4 поблизу шахти «Степової» дозволили авторам розкопок віднести його до половецьких старожитностей (Ромашко, Тесленко, Фещенко 2009). Утім, для датування цього поховання визначальним є інвентар.

Зафіксовані морфологічні характеристики шаблі дозволяють залучити її до наявних типологій. За класифікацією О. В. Євглевського, який дослідив 135 од. кочівницьких шабель, слабкий вигин клинка характерний для шабель XII — першої половини XIII ст. (70,4 %). На другу половину XIII—XIV ст. їх припадає лише 22,2 % (Евглевский, Потемкина 2000, с. 146). Загалом шаблю можна датувати XIII ст., а найближчою аналогією до неї слід вважати шаблю з поховання 6 кургану 14 поблизу с. Пролетарське у Присамар'ї (Шалобудов, Кудрявцева 1981, с. 97, 100, рис. 2, 3).

Вістря стріл у сагайдачному наборі виготовлені із заліза, належать до черешкових з кільцевим опором в основі пера. Три вістря можна умовно поєднати в один тип, як асиметрично-ромбічні. Другий тип представлений вістрям з видовжено-трикутним пером. До третього типу віднесене невелике масивне вістря видовжено-ромбічної форми, овальне у перетині. Більшість вістер стріл першого типу, що траплялися у кочівницьких похованнях регіону, датуються золотоординським часом XIII—XIV ст. (Безверхий 1991, с. 122—124; Шалобудов 1990, с. 111—115; 2012, с. 99—105). Кістяна сагайдачна застібка трапеціеподібної форми з трьома отворами також належала до золотоординського часу (Шалобудов 2012, с. 104—105).

Вудила з двоскладовим гризлом й великими рухомими кільцями датуються досить широко. Більш цікаві для датування парні залізні стремена з невеликою прямою підніжкою овальної форми та вузькою щілиноподібною петлею, пробитою у верхній частині сплющеної арки. Вони мають виділений виступ, що дозволяє їх датувати першою половиною XII — серединою XIII ст. та віднести до третьої хронологічної групи, за класифікацією М. В. Квітницького (Братченко, Квитницкий, Швецов 2012, с. 85—88, 104). Цей факт дозволяє нам встановити *terminus ante quem* цього поховального комплексу у межах XIII ст.

Деталі лука важко датувати за фронтальною кістяною накладкою, але за своїм виконанням вона відрізняється від витончених накладок XI—XII ст. і, ймовірно, може бути віднесена до XIII ст. (Братченко, Квитницкий, Швецов 2012, с. 94).

На окрему увагу заслуговує дерев'яна чаша на плитковому піддоні. Дерев'яні посудини трапляються в половецьких похованнях зрідка й зазвичай разом з дерев'яними двоколісними візками (Шалобудов 1992, с. 113—119; Рассамакин 2003, с. 207—228). Знахідки деталей двоколісного візка у похованнях кочівників досить рідкісні. Незважаючи на те, що згадки про колісний транспорт кочівників Євразійських степів містяться у давньоруських літописах та західноєвропейських джерелах, самі візки у могилах зберігаються погано й кожне нове відкриття викликає неабиякий інтерес (Шалобудов, Лесничий 2003, с. 193—206). У нашому випадку цікаво й те, що при похованні у дощатій труні були знайдені деталі візка. Більшість поховань з візками датована XII—XIV ст.

Узагальнюючи датування різних категорій інвентарю ми можемо припускати, що половецьке поховання 4 кургану 4 було влаштоване у золотоординський час, ближче до середини — другої половини XIII ст. Цьому не протирічить рання дата стремен, оскільки вони могли використовуватися за прямим призначенням й залишатися у вжитку досить тривалий час.

Радіовуглецеве датування та аналіз стабільних ізотопів. Вісім радіовуглецевих дат були отримані для кургану 1 поблизу с. Піщанка. Три для енеолітичних поховань, три — для поховань ямної культури й дві — для поховань ККІО (табл. 1). Для аналізу були відібрані лише кістки людей; дослідження проводилися у радіовуглецевій лабораторії у Києві. Це конвенційна радіовуглецева лабораторія (див. http://c14.kiev.ua), стандартні відхилення складають від 60 до 70 років, що призводить до відносно широких часових інтервалів після калібрування. Спочатку

Таблиця 1. Радіовуглецеві дати за кістковим матеріалом із поховань кургану 1 курганної групи II поблизу с. Піщанка (калібрацію проведено за програмою Oxcal v. 4.4)

№ поховання	Культура	Лабораторний №	BP	cal BC, 95,4 % вірогідності	Примітки
7	Енеоліт	Кі-15169	4880 ± 70	3932—3518	—
14	Те саме	Кі-15172	4890 ± 60	3892—3528	Усі три поховання основні для насипу I
6	Те саме	Кі-15168	4940 ± 70	3946—3543	—
1, 13	Те саме	—	Немає	—	Перші впускні в насип I
15	Ямна	Кі-15175	4630 ± 60	3626—3106	Перше впускне ямної культури, основне для насипу II
10	Те саме	Кі-15171	3960 ± 60	2627—2213	—
11	Те саме	Кі-15174	3970 ± 60	2832—2239	Послідовність поховань для наступних насипів III й IV не визначена
12	Катакомбна	Кі-15173	3890 ± 60	2565—2153	—
4	Інгульська	Кі-15170	3840 ± 60	2470—2136	—

всі радіовуглецеві дані, зазначені у BP, були окремо піддані калібруванню за допомогою програми Oxcal v. 4.4. Результати наведені з ймовірністю 95,4 % (табл. 1) та, за єдиним винятком, добре узгоджуються з археологічною періодизацією та відносною хронологією культур. Лише для ямного поховання 15 була отримана досить рання дата: 3626—3106 cal BC. Таким чином, воно стає старшим за саму ямну культуру, яка — наскільки буде продемонстровано нижче — сягає навіть своєю найдавнішою фазою приблизно до 3100 р. до н. е. (cal BC). Усі вісім радіовуглецевих дат залучалися до баєсової моделі, до якої були додані стратиграфічні дані як археологічна інформація. Модель є статистично значущою зі значенням A-133. Результати моделювання з каліброваними часовими інтервалами демонструє рис. 15.

Дати, отримані для енеолітичних поховань, практично повністю вкладаються у часовий інтервал від 38 до 36 ст. до н. е. На думку Ю. Я. Рассамакіна, вони «*…постають цілком закономірними та відповідають абсолютній хронології середнього енеоліту причорноморської степової смуги…*» й «*підтверджують можливість синхронізувати ранній горизонт випростаних поховань із Трипіллям C/1…*» (Рассамакін 2013, с. 26). Зазначимо, що усі три поховання були здійснені упродовж досить короткого часу й перекриті єдиним насипом (H IA). Трохи згодом (поверхня H IA не встигла укритися дерновим шаром) у кургані були влаштовані ще два дитячі енеолітичні поховання, які виявилися майже зруйнованими, що унеможливило отримання зразків для радіовуглецевого датування.

Наступне за стратиграфією кургану поховання, для якого було отримано абсолютну дату, — поховання 15 ямної культури. Оскільки спорудження насипу II пов'язане лише з ним, поховання 15 представлене у моделі окремою фазою. Калібрований часовий діапазон складає 3621—3105 cal BC, що значно молодше енеолітичних поховань, але порівняно з іншими ямними похованнями в кургані 1 воно є набагато давнішим, воно мало бути здійснене принаймні на кілька століть раніше.

Баєсове моделювання радіовуглецевих датувань у контексті стратиграфічних даних все ще зрідка застосовується при дослідженні підкурганних поховань степової зони Східної Європи. Звичайно, це може бути пов'язане з тим, що часто ^{14}C-дати можна отримати лише для окремих поховань, інколи — для обмеженої кількості поховань з одного кургану. Уперше подібна модель була застосована Й. Герсдорфом, А. Хойслером і Ю. Расамакіним (Görsdorf et al. 2004). У 2020 р. Д. Діаконеску узагальнив абсолютні дати для десяти курганів і курганних груп Південно-Східної та Східної Європи, враховуючи лише ті, для яких була доступна стратиграфічна інформація (Diaconescu 2020). Порівняння стратиграфії і наявних радіовуглецевих дат продемонструвало, що на цих двох великих територіях можна відстежити більш-менш синхронні фази. Відповідно, ранній етап ЯК датується 3100—2900 cal BC, а розвинена фаза 2900—2600 cal BC. Найпізніший етап ямної культури співпадає з ранньокатакомбною культурою і датується у межах 2750—2300 cal BC. У другій половині III тис. до н. е. у степу представлені різні регіональні культури ККІО. Програма інтенсивного датування, реалізована у межах українсько-польського проекту співробітництва для курганів у регіоні Ямпіль, демонструють аналогічні результати (Goslar et al. 2015, рис. 11). Радіовуглецеві дати, отримані для поховань 10 і 11 кургану біля с. Піщанка, таким чином, повною мірою відповідають абсолютному хронологічному інтервалу (27—24 ст. cal BC) пізнього етапу ямної культури.

Дехто з дослідників на підставі даних ^{14}C наголошують на більш ранньому датуванні початку ямної культури (напр., Черних, Орловська 2004). Якщо з цим погодитися, поховання 15 з Піщанки також можна розглядати як досить раннє поховання ЯК. Теоретично можна припустити, що після того, як другий насип був споруджений, курган припинив використову-

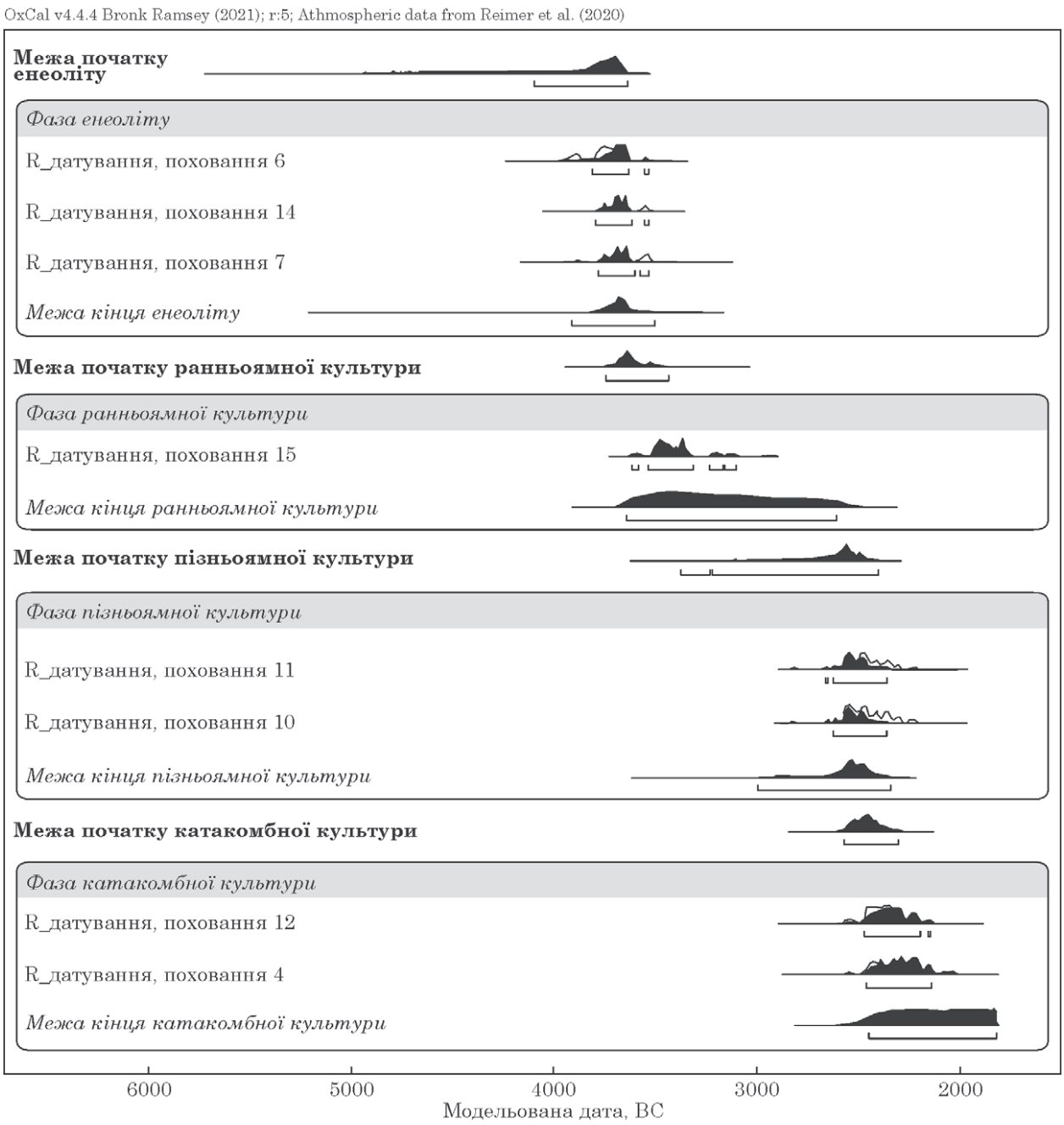

Рис. 15. Баєсова модель радіовуглецевого датування для поховань у кургані 1 поблизу с. Піщанка (Oxcal v. 4.4)

Таблиця 2. Результати аналізу стабільних ізотопів азоту й вуглецю за зразками з кургану 1 поблизу с. Піщанка (за: Gerling 2015, app. D, table 1a)

№ поховання	Зразок	δ ^{13}C, ‰ (vs. V-PDB)	S. E.	δ ^{15}N, ‰ (vs. AIR)	S. E.	C/N	Колаген, %
6	Кістка	–18,8	0,1	12,0	0,1	3,2	12,2
6	Молар 1	–18,5	<0,1	12,2	0,1	3,2	14,3
6	Молар 3	–18,8	<0,1	12,3	<0,1	3,2	6,7
14	Молар 1	–17,2	<0,1	15,9	0,1	3,4	1,8
14	Молар 2	–17,5	<0,1	14,3	0,1	3,2	11,0
15	Кістка	–19,0	0,2	14,0	0,1	3,2	9,3
10	Те саме	–18,2	<0,1	13,0	0,4	3,2	11,1
11	Те саме	–18,8	<0,1	11,7	0,2	3,2	5,5

ватися як місце поховання упродовж багатьох поколінь. Й аж до середини III тис. до н. е. поховання тут не влаштовувалися. Якщо за допомогою подальшого застосування баєсового моделювання із залученням стратиграфічних даних буде встановлена наявність тривалих періодів між використанням курганів носіями однієї культури, то це гіпотетичне судження звертає увагу на цікавий аспект, про який досі бракує інформації. Чи кургани і курганні групи безперервно використовувалися як місця поховання, чи були певні інтервали? Чи вони систематично використовувалися як місця поховання через певний період, і чи можна визначити різні сценарії для різних культур?

Оскільки зразками для радіовуглецевого аналізу були кістки людини, цілком можливий вплив на результати резервуарного ефекту. К. Герлінг проаналізувала зразки з п'яти поховань кургану 1 поблизу с. Піщанка на стабільні ізотопи вуглецю й азоту (Gerling 2015), зокрема з поховання 15 (табл. 2). Значення стабільних ізотопів вуглецю ($\delta\ ^{13}C$) варіюються від 17,2 до 19,0 % для усіх п'яти небіжчиків. Зразок з поховання 15 має найбільше від'ємне значення $\delta\ ^{13}C$, що свідчить про харчування переважно наземними харчовими ресурсами. Значення $\delta\ ^{15}N$ проаналізованих зразків варіюються від 12,0 до 15,9 %, показник для поховання 15 знаходиться у середньому діапазоні зі значенням 14,0 %. Не можна заперечувати, що за життя похований харчувався також і прісноводними ресурсами, що призвело б до накопичення у кістках так званого старого вуглецю. Проте досить близькі ізотопні значення для зразків з усіх обраних кістяків з кургану 1 біля с. Піщанка, свідчать про подібність харчового набору місцевого населення у різні періоди. Оскільки радіовуглецеві дати для інших поховань кургану не демонструють відхилень у бік більшої давнини, дію резервуарного ефекту щодо дати для поховання 15, найімовірніше, можна виключити.

Радіовуглецевий аналіз було проведено й для двох катакомбних поховань 4 та 12. Його результати демонструють майже однакові калібровані часові інтервали у моделі (2471—2151 cal BC для поховання 12 і 2462—2138 cal BC для поховання 4). Отримані дати також добре узгоджуються з абсолютною та відносною хронологією розвиненої фази ККІО.

Таким чином, радіовуглецевий аналіз надав важливих результатів для поховань доби енеоліту, раннього і середнього бронзового віку у кургані поблизу с. Піщанка. Дані 14C дозволили отримати обґрунтовану модель на основі баєсової статистики, до якої була залучена інформація щодо стратиграфії кургану. За винятком дати, одержаної для поховання 15, яка залишається спірною попри докладне обговорення, усі інші добре узгоджуються як із стратиграфічною послідовністю поховань у кургані, так й з їх культурно-хронологічними характеристиками. Відтак, абсолютні інтервали для цих поховань добре співвідносяться з даними інших регіонів, тож поступово формується більш досконала база абсолютних дат для культур енеоліту та доби бронзи Північного Причорномор'я.

ЛІТЕРАТУРА

Андреева, М. В. 2014. Восточноманычская катакомбная культура: анализ материалов погребальных памятников. Москва: Таус.

Безверхий, А. П. 1991. Средневековые кочевнические памятники Правобережья Днепра (по материалам экспедиции ДГУ). В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 119-130.

Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Братченко, С. Н., Квитницкий, М. В., Швецов, М. Л. 2012. *Кочевники развитого средневековья на Северском Донце (по материалам исследований 1978 г. Донецкой экспедиции Института археологии)*. Киев: ИА НАН Украины.

Евглевский, А. В., Потемкина, Т. М. 2000. Восточноевропейские кочевнические сабли. *Степи Евразии в эпоху средневековья*, 1. с. 117-180.

Евдокимов, Г. Л. 1977. Курганы эпохи бронзы Верхнетарасовского могильника. В: Чередниченко, Н. Н. (ред.). *Курганы юга Днепропетровщины*. Киев: Наукова думка, с. 5-56.

Крилова, Л. П. 1971. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. В: Ватченко, Г. Ф. (ред.). *Наш край*. Дніпропетровськ: Промінь, с. 18-31.

Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца*. Днепропетровск: ДНУ.

Литвиненко, Р. А. 2011. Культурный круг Бабино: название, таксономия и структура. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 225, с. 108-123.

Марина, З. П. 1995. Ямные погребения Левобережья Днепра с производственным инвентарем. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 63-77.

Мельник, В. И. 1991. *Особые виды погребений катакомбной общности*. Москва: Наука.

Николова, А. В., Рассамакин, Ю. Я. 1985. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра. В: *Советская археология*, 3, с. 37-56.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Рассамакин, Ю. Я. 2003. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Евразии в эпоху средневековья*, 3, с. 207-228.

Рассамакін, Ю. Я. 2013. Поховання квітянської культури в контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.

Ромашко, В. А, Тесленко, Д. Л., Фещенко, Е. Л. 2009. Раскопки курганов у с. Николаевка Петропавловского р-на Днепропетровской обл. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 256-258.

Санжаров, С. Н. 2001. *Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья*. Луганск: ВНУ.

Тесленко, Д. Л. 2022. Курган Сура-Оба. В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 124-130.

Трифонов, В. А. 1991. Степное Прикубанье в эпоху энеолита—средней бронзы (периодизация). В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Прикубанья*. Ленинград: Наука, с. 92-166.

Черных, Е. Н., Орловская, Л. Б. 2004. Радиоуглеродная хронология древнеямной общности и истоки курганных культур. *Российская археология*, 1, с. 84-99.

Шалобудов, В. Н. 1990. Еще раз о находках распрямленных гривен в половецких погребениях. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 107-119.

Шалобудов, В. Н. 1992. Повозка из кочевнического погребения у села Чапаевка. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 113-119.

Шалобудов, В. Н. 2012. Неопубликованные кочевнические погребения, открытые экспедициями ДГУ в 1972—1999 годах. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Днепропетровськ: ДНУ, с. 86-106.

Шалобудов, В. Н., Кудрявцева, И. В. 1981. Позднекочевнические погребения Приорелья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск: ДГУ, с. 84-100.

Шалобудов, В. Н., Лесничий, П. П., 2003. Опыт реконструкции позднекочевнических повозок (по материалам половецких погребений Поднепровья). *Степи Евразии в эпоху средневековья*, 3, с. 193-206.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балушкин, А. М. 1977. Курганная группа у с. Старогорожена. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 99-145.

Diaconescu, D. 2020. Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehistorische Zeitschrift*, 95, 1, p. 17-47.

Gerling, C. 2015. *Prehistoric Mobility and Diet in the West Eurasian Steppes 3500 to 300 BC. An Isotopic Approach*. Topoi Berlin Studies of the Ancient World, 25. Berlin; Boston: De Gruyter.

Görsdorf, J., Rassamakin, Y., Häusler, A. 2004. ^{14}C Dating of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine. In: Higham, T., Bronk Ramseydf, Ch., Owen, C. (eds.). *Radiocarbon and Archaeology. 4th International Symposium St. Catherine's College, Oxford 9—14 April 2002*. Oxford University School of Archaeology Monographs, 62. Oxford, p. 127-134.

Goslar, T., Klochko, V. I., Kośko, A., Włodarczak, P., Żurkiewicz, D. 2015. Chronometry of Late Eneolithic and «Early Bronze» Cultures in the Middle Dniester area: Investigations of the Yampil Barrow Complex. *Baltic-Pontic studies*, 20, p. 256-291.

Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archäologie in Eurasien, 14. Mainz: Philipp von Zabern.

Kaiser, E. 2010. Maske oder Ahnenschädel? Zu den Lehmmodellagen auf Schädeln in der osteuropäischen Katakombengrabkultur (2500—2000 v. Chr.). In: Meller, H., Maraszek, R. (eds.). *Masken der Vorzeit in Europa (I). Internationale Tagung vom 20. bis 22. November 2009 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, 4. Halle (Saale), p. 97-108.

Kulcsár, G. 2009. *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Maky-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci cultures in Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica, XXIII. Budapest.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Yu. Ya., Nikolova, A. V. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. Ya. (eds.). *Import and Imitation in Archaeology*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums, 11. Langenweissbach, p. 51-87.

Szmyt, M. 2010. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic studies, 8. Poznan.

REFERENCES

Andreeva, M. V. 2014. *Vostochnomanychskaia katakombnaia kultura: analiz materialov pogrebalnykh pamiatnikov*. Moskva: Taus.

Bezverkhii, A. P. 1991. Srednevekovye kochevnicheskie pamiatniki Pravoberezhia Dnepra (po materialam ekspeditsii DGU). In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 119-130.

Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy*. Kyiv: Naukova dumka.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.

Bratchenko, S. N., Kvitnitskii, M. V., Shvetsov, M. L. 2012. *Kochevniki razvitogo srednevekovia na Severskom Dontse (po materialam issledovanii 1978 g. Donetskoi ekspeditsii Instituta arkheologii)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Evglevskii, A. V., Potemkina, T. M. 2000. Vostochnoevropeiskie kochevnicheskie sabli. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*, 1. s. 117-180.

Evdokimov, G. L. 1977. Kurgany epokhi bronzy Verkhnetarasovskogo mogilnika. In: Cherednichenko, N. N. (ed.). *Kurgany iuga Dnepropetrovshchiny*. Kyiv: Naukova dumka, s. 5-56.

Krylova, L. P. 1971. Arkheolohichni rozkopky starodavnikh kurhaniv na Kryvorizhzhi v 1964—1966 rr. In: Vatchenko, H. F. (ed.). *Nash krai*. Dnipropetrovsk: Promin, s. 18-31.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita-bronzy v Krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DNU.

Litvinenko, R. A. 2011. Kulturnyi krug Babino: nazvanie, taksonomiia i struktura. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 225, s. 108-123.

Marina, Z. P. 1995. Iamnye pogrebeniia Levoberezhia Dnepra s proizvodstvennym inventarem. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 63-77.

Melnik, V. I. 1991. *Osobye vidy pogrebenii katakombnoi obshchnosti*. Moskva: Nauka.

Nikolova, A. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1985. O pozdneeneoliticheskikh pamiatnikakh Pravoberezhia Dnepra. In: *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 37-56.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturnostratyhrafichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rassamakin, Iu. Ia. 2003. Pogrebenie znatnogo kochevnika na reke Molochnoi: opyt rekonstruktsii veshchevogo kompleksa. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*, 3, s. 207-228.

Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannia kvitianskoi kultury v konteksti absoliutnoi khronolohii. *Arkheolohiia*, 4, s. 17-41.

Romashko, V. A, Teslenko, D. L., Feshchenko, E. L. 2009. Raskopki kurganov u s. Nikolaevka Petropavlovskogo r-na Dnepropetrovskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 256-258.

Sanzharov, S. N. 2001. *Katakombnye kultury Severo-Vostochnogo Priazovia*. Lugansk: VNU.

Teslenko, D. L. 2022. Kurhan Sura-Oba. In: Hershkovych, Ya. P., Hrechko, D. S. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky Nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 124-130.

Trifonov, V. A. 1991. Stepnoe Prikubane v epokhu eneolita—srednei bronzy (periodizatsiia). In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Prikubania*. Leningrad: Nauka, s. 92-166.

Chernykh, E. H., Orlovskaia, L. B. 2004. Radiouglerodnaia khronologiia drevneiamnoi obshchnosti i istoki kurgannykh kultur. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 84-99.

Shalobudov, V. N. 1990. Eshche raz o nakhodkakh raspriamlennykh griven v polovetskikh pogrebeniiakh. In: Koval-

eva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 107-119.

Shalobudov, V. N. 1992. Povozka iz kochevnicheskogo pogrebeniia u sela Chapaevka. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 113-119.

Shalobudov, V. N. 2012. Neopublikovannye kochevnicheskie pogrebeniia, otkrytye ekspeditsiiami DGU v 1972—1999 godakh. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheolohii Podniprov'ia*. Dnepropetrovsk: DNU, s. 86-106.

Shalobudov, V. N., Kudriavtseva, I. V. 1981. Pozdnekochevnicheskie pogrebeniia Priorelia. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Stepnoe Podneprove v bronzovom i rannem zheleznom vekakh*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 84-100.

Shalobudov, V. N., Lesnichii, P. P., 2003. Opyt rekonstruktsii pozdnekochevnicheskikh povozok (po materialam polovetskikh pogrebenii Podneprovia). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*, 3, s. 193-206.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Balushkin, A. M. 1977. Kurgannaia gruppa u s. Starogorozhena. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 99-145.

Diaconescu, D. 2020. Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehistorische Zeitschrift*, 95, 1, p. 17-47.

Gerling, C. 2015. *Prehistoric Mobility and Diet in the West Eurasian Steppes 3500 to 300 BC. An Isotopic Approach*. Topoi Berlin Studies of the Ancient World, 25. Berlin; Boston: De Gruyter.

Görsdorf, J., Rassamakin, Y., Häusler, A. 2004. ^{14}C Dating of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine. In: Higham, T., Bronk Ramseydf, Ch., Owen, C. (eds.). *Radiocarbon and Archaeology. 4th International Symposium St. Catherine's College, Oxford 9—14 April 2002*. Oxford University School of Archaeology Monographs, 62. Oxford, p. 127-134.

Goslar, T., Klochko, V. I., Kośko, A., Włodarczak, P., Żurkiewicz, D. 2015. Chronometry of Late Eneolithic and «Early Bronze» Cultures in the Middle Dniester area: Investigations of the Yampil Barrow Complex. *Baltic-Pontic studies*, 20, p. 256-291.

Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archäologie in Eurasien, 14. Mainz: Philipp von Zabern.

Kaiser, E. 2010. Maske oder Ahnenschädel? Zu den Lehmmodellagen auf Schädeln in der osteuropäischen Katakombengrabkultur (2500—2000 v. Chr.). In: Meller, H., Maraszek, R. (eds.). *Masken der Vorzeit in Europa (I). Internationale Tagung vom 20. bis 22. November 2009 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, 4. Halle (Saale), p. 97-108.

Kulcsár, G. 2009. *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Maky-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci cultures in Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica, XXIII. Budapest.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Yu. Ya., Nikolova, A. V. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. Ya. (eds.). *Import and Imitation in Archaeology*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums, 11. Langenweissbach, p. 51-87.

Szmyt, M. 2010. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic studies, 8. Poznan.

D. L. Teslenko, E. Kaiser, V. M. Shalobudov

KURGAN SITES IN THE SAMARA RIVER BASIN: RESULTS OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Four barrows (kurgans) were excavated in the basin of the river Samara in 2007—2008. Kurgan 1 near the village of Peschanka was located in its lower course. Three kurgans were situated near the mine «Stepova» in the middle course of Samara. Fifteen burials were discovered in the barrow 1 near the village of Peschanka. Three of them, graves 6, 7, 14 appear to be the earliest, exhibiting male burials and dating to the 38th to the 36th centuries BC (Eneolithic). The first burial mound was erected above these burials. Another two Eneolithic graves with skeletons of children were dug into the first kurgan. The construction of the Copper Age kurgan was completed after these two graves by digging a ditch around the mound.

Among the four burials of the Yamna culture grave 15 was the oldest. However, its radiocarbon date 3626—3106 cal BC seems to be very early and is therefore debatable. But analyses of stable isotopes of nitrogen and carbon do not indicate a diet which might have caused a reservoir effect. The radiocarbon dates obtained for other burials in this kurgan correspond quite well with the relative chronology.

The graves 10 and 11 date to the Yamna culture as well, but show characteristics in the funeral rites of its final phase. The calibrated time spans fall into the interval of 27—24 centuries cal BC. They coincide with the absolute dating of the Early Catacomb culture.

C^{14}-dates were also obtained for the catacomb graves 4 and 12. They agree well with the absolute and relative chronology of the developed phase of the Catacomb culture.

The earliest kurgan (barrow 4) near the mine «Stepova» was built above the destroyed burials of the Eneolithic. In all three kurgans graves of the earliest phase of the Yamna culture were found. Interestingly, the identical organization of the space under and in the barrows and the very similar of details of the funeral rites indicate that all three barrows form a single burial complex. Probably, all graves were erected according to the same canonical norms during a relatively short time period. Most likely a single community used and formed these Early Bronze Age barrows. Unfortunately, the absence of radiocarbon dating makes it impossible to verify this hypothesis.

The burials of the Catacomb culture discovered in the kurgans near the mine «Stepova» exhibit features of different phases and demonstrate the influence of various regions.

The grave of a Kipčak warrior appears to be the most recent burial in kurgan 4 and dates to the time of the Golden Horde.

Keywords: Eneolithic, Yamna culture, Catacomb culture, absolute chronology.

Одержано 27.06.2023

КАЙЗЕР Ельке, доктор, професор, Інститут праісторичної археології, Берлінський вільний університет, Берлін, Німеччина.
KAISER Elke, Dr. hab., Professor, the Institute of Prehistoric Archaeology, Freie Universitaet Berlin, Berlin, Germany.
ORCID: 0000-0003-0462-0189,
e-mail: ekaiser@zedat.fu-berlin.de.

ТЕСЛЕНКО Дмитро Леонідович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TESLENKO Dmytro, Ph. D., Senior researcher, «Protective archaeological service of Ukraine», Institute of archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6543-1547, e-mail: Dmytro.L.Teslenko@gmail.com.

ШАЛОБУДОВ Володимир Миколайович, незалежний дослідник, Дніпро, Україна.
SHALOBUDOV Volodymyr, independent researcher, Dnipro, Ukraine.

УДК [903:591-035.56]477-89Дон)”637” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.09

Ю. М. Бровендер, О. П. Журавльов †

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА КАРТАМИШІ

Стаття присвячена аналізу археозоологічних колекцій із пам’яток Картамиського археологічного мікрорайону Донецького гірничорудного центру доби пізньої бронзи. Результати досліджень певною мірою можуть свідчити про вектори торгівельних зв’язків гірників-металургів, оскільки, як відомо, худоба була головним продуктом їх обміну.

Зіставлення картамиських і каргалинських колекцій остеологічного матеріалу вказує на суттєві між ними відмінності, які полягають в особливостях життєзабезпечення цих двох виробничих центрів зрубної спільноти. Вважаємо, що ця обставина позначилась і на виборі тварин для ритуальних дій. На Каргалах основною жертовною твариною була велика рогата худоба (бик), а на Картамиші — дрібна рогата худоба (коза / вівця).

Ключові слова: *бережнівсько-маївська зрубна культура Донецького кряжу, Картамиський археологічний мікрорайон, велика рогата худоба, дрібна рогата худоба, покровсько-мосоловська зрубна культура Сіверськодонецького Лівобережжя.*

Вступ. Проблема металовиробництва завжди була однією з найактивніше досліджуваних тем в європейській і світовій археології. Її важливість і надзвичайна актуальність обумовлені насамперед тим, що металеві вироби, отримані шляхом виконання дуже складних технологічних операцій, є найважливішим джерелом у вивченні історії однієї з провідних галузей давніх виробництв, що визначала загальнокультурний і соціально-економічний прогрес праісторичних спільнот (Дергачов, Бочкарев 2002).

Новий етап у вивченні металовиробництва Донецького гірничорудного центру, як і металовиробництва епохи бронзи східноєвропейського степу та лісостепу, що пов’язується з початком нового тисячоліття, характеризується активністю дослідницького пошуку, базованого на взаємодії з різними галузями знань (природничими, технічними). Комплексний підхід до дослідження давнього металовиробництва дає змогу повніше реалізувати інформаційний потенціал археологічних пам’яток, що є об’єктами давнього металовиробництва.

Проблема металовиробничої діяльності носіїв зрубної культурної традиції Донецького гірничорудного центру не була об’єктом спеціального наукового пошуку Якова Петровича Гершковича. Проте проблематика зрубної культурної спільноти доби пізньої бронзи цікавила науковця і постійно перебувала у полі його зору (Гершкович 1978; 1982; 1995; 1998; Гершкович, Иевлев 1986; Гершкович та ін. 2005).

Велику увагу Яків Петрович приділяв використанню природничих методів в археології для відтворення об’єктивної та повнішої картини минулого (Гершкович 2016; Герасименко, Гершкович 1996; Гершкович та ін. 2005; Гершкович, Журавлев 1999).

Під час роботи II Міжнародного Картамиського польового семінару у липні 2003 р. і знайомства з пам’ятками картамиського виробничого комплексу Яків Петрович Гершкович звертав увагу на важливість фахового археозоологічного дослідження усього масиву остеологічної колекції Картамишу.

Нині весь кістковий матеріал Картамиського археологічного мікрорайону, єдиного із усіх чотирьох досліджених розкопками виробничих комплексів у Бахмутській улоговині Донбасу, опрацював археозоолог.

Матеріали і методи. Остеологічний матеріал Картамиського археологічного мікрорайону, виявлений на чотирьох його пам’ятках, а саме похованні 1 гірничої виробки 1 копальні

© Ю. М. БРОВЕНДЕР, О. П. ЖУРАВЛЬОВ, 2023

Таблиця 1. Співвідношення між ссавцями з поховання 1 гірничої виробки 1 копальні Червоне озеро IV

Вид	Кістки		Особи	
	N	%	*N*	%
Свійські				
Бик свійський (*Bos taurus* L.)	75	91	2	40
Вівця свійська (*Ovis aries* L.)	1	1	1	20
Вівця і коза	3	4	1	20
Кінь свійський (*Equus caballus* L.)	3	4	1	20
Разом	82	100	5	100
Співвідношення між свійськими і дикими				
Свійські	82	100	5	100
Разом	82	100	5	100

Таблиця 2. Співвідношення між ссавцями з техногенної ділянки копальні Червоне озеро I

Вид	Кістки		Особи	
	N	%	*N*	%
Свійські				
Бик свійський (*Bos taurus* L.)	3155	83	25	45
Вівця свійська (*Ovis aries* L.)	29	1	8	14
Коза свійська (*Capra hircus* L.)	5	1	2	4
Вівця і коза	527	13	10	18
Свиня свійська (*Sus scrofa domestica* E.)	31	1	8	14
Кінь свійський (*Equus caballus* L.)	44	1	3	5
Разом	3791	100	56	100
Співвідношення між свійськими і дикими				
Свійські	3791	100	56	100
Разом	3791	100	56	100

Таблиця 3. Співвідношення між ссавцями з поселення Червоне озеро 1

Вид	Кістки		Особи	
	N	%	*N*	%
Свійські				
Бик свійський (*Bos taurus* L.)	3089	92	34	72
Вівця свійська (*Ovis aries* L.)	8	0,2	3	6,5
Коза свійська (*Capra hircus* L.)	1	0,1	1	2
Вівця і коза	193	5,7	1	2
Свиня свійська (*Sus scrofa domestica* E.)	11	0,3	4	9
Кінь свійський (*Equus caballus* L.)	54	1,6	3	6,5
Собака свійський (*Canis familiaris* L.)	1	0,1	1	2
Разом	3357	100	47	100
Дикі				
Козуля європейська (*Cervus elaphus* L.)	1	33	1	50
Тур (*Bos primigenius* Bojanus)	2	67	1	50
Разом	3	100	2	100
Співвідношення між свійськими і дикими				
Свійські	3357	99,9	47	96
Дикі	3	0,1	2	4
Разом	3360	100	49	100

Таблиця 4. Співвідношення між ссавцями з поселення Червоне озеро 3

Вид	Кістки		Особи	
	N	%	*N*	%
Свійські				
Бик свійський (*Bos taurus* L.)	4778	83,5	77	62
Вівця свійська (*Ovis aries* L.)	44	0,8	8	6
Коза свійська (*Capra hircus* L.)	6	0,1	3	2
Вівця і коза	535	9,3	16	13
Свиня свійська (*Sus scrofa domestica* E.)	64	1,1	8	6
Кінь свійський (*Equus caballus* L.)	293	5,1	12	10
Собака свійський (*Canis familiaris* L.)	1	0,1	1	1
Разом	5721	100	125	100
Дикі				
Кулан (*Equus hemionus* P.)	2	4	1	14
Олень благородний (*Cervus elaphus* L.)	3	7	1	14
Тур (*Bos primigenius* B.)	40	89	5	72
Разом	45	100	7	100
Співвідношення між свійськими і дикими				
Свійські	5721	99	125	95
Дикі	45	1	7	5
Разом	5766	100	132	100

Таблица 5. Видовий склад ссавців із пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону доби бронзи

Вид	Червоне озеро IV		Червоне озеро I		Червоне озеро 1		Червоне озеро 3		Разом	
	N	%	*N*	%	*N*	%	*N*	%	*N*	%
Свійські										
Бик свійський	2	40	25	45	34	72	77	62	138	59,2
Вівця свійська	1	20	8	14	3	6,5	8	6	20	8,6
Коза свійська	—	—	2	4	1	2	3	2	6	2,6
Вівця і коза	1	20	10	18	1	2	16	13	28	12
Разом (дрібні копитні)	2	40	20	36	5	10,5	27	21	54	23,2
Свиня свійська	—	—	8	14	4	9	8	6	20	8,6
Кінь свійський	1	20	3	5	3	6,5	12	10	19	8,2
Собака свійський	—	—	—	—	1	2	1	1	2	0,8
Всього	5	100	56	100	47	100	125	100	233	100
Дикі										
Кулан	—	—	—	—	—	—	1	14	1	11,1
Олень благородний	—	—	—	—	—	—	1	14	1	11,1
Козуля європейська	—	—	—	—	1	50	—	—	1	11,1
Тур	—	—	—	—	1	50	5	72	6	66,7
Разом	—	—	—	—	2	100	7	100	9	100

Таблица 6. Співвідношення між домашніми і дикими тваринами на пам'ятках Картамиського археологічного мікрорайону бережнівсько-маївської зрубної культури

Вид	Червоне озеро IV		Червоне озеро I		Червоне озеро 1		Червоне озеро 3		Разом	
	N	%	*N*	%	*N*	%	*N*	%	*N*	%
Свійські	5	100	56	100	47	96	125	95	233	96,3
Дикі	—	—	—	—	2	4	7	5	9	3,7
Разом	5	100	56	100	49	100	132	100	242	100

Таблиця 7. Видовий склад ссавців побутових пам'яток ПМЗК і БМЗК Сіверськодонецького Лівобережжя

Вид	Іллічівка		Капитанове 1		Усове озеро		Разом	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Свійські								
Бик свійський	18	43,9	195	51,7	206	52,8	419	51,9
Вівця і коза	13	31,7	99	26,2	111	28,5	223	27,6
Свиня свійська	6	14,6	47	12,5	43	11	96	11,9
Кінь свійський	4	9,8	24	6,4	22	5,6	50	6,2
Собака свійський	—	—	12	3,2	8	2,1	20	2,5
Разом	41	100	377	100	390	100	808	100
Дикі								
Олень благородний	2	33,2	3	21,5	2	2,3	7	8
Козуля європейська	1	16,7	1	7,1	2	2,9	4	4,6
Кулан	—	—	2	14,3	—	—	2	2,3
Сайгак	—	—	—	—	1	1,5	1	1,1
Тур	—	—	2	14,3	—	—	2	2,3
Тарпан степовий	—	—	1	7,1	—	—	1	1,1
Кабан	—	—	2	14,3	49	72,1	51	58
Лисиця звичайна	1	17,6	1	7,1	1	1,5	3	3,4
Вовк	—	—	—	—	5	7,3	5	5,7
Бобер річковий	—	—	1	7,1	1	1,5	2	2,3
Заєць русак	—	—	1	7,1	5	7,3	6	6,8
Видра	1	16,7	—	—	—	—	1	1,1
Лось	1	16,7	—	—	—	—	1	1,1
Борсук	—	—	—	—	1	1,5	1	1,1
Рись	—	—	—	—	1	1,5	1	1,1
Разом	6	100	14	100	68	100	88	100

Таблиця 8. Видовий склад ссавців побутових пам'яток БМЗК Донецького кряжу

Вид	Олександрівськ		Степанівка		Провалля		Разом	
	N	%	*N*	%	*N*	%	*N*	%
Свійські								
Бик свійський	23	47	60	51,3	23	67,7	106	53
Вівця і коза	13	26,5	30	25,6	5	14,7	48	24
Свиня свійська	2	4,1	8	6,8	1	2,9	11	5,5
Кінь свійський	10	20,4	18	15,4	4	11,8	32	16
Собака свійський	1	2	1	0,9	1	2,9	3	1,5
Разом	49	100	117	100	34	100	200	100
Дикі								
Олень благородний	—	—	1	33,3	—	—	1	16,7
Кабан	1	33,3	—	—	—	—	1	16,7
Вовк	2	66,7	—	—	—	—	2	33,3
Заєць русак	—	—	2	66,7	—	—	2	33,3
Разом	3	100	3	100	—	—	6	100

Червоне озеро IV, техногенної ділянки копальні Червоне озеро I, поселеннях Червоне озеро 1 і Червоне озеро 3, нараховує біля 13000 кісток від 242 тварин. Для порівняння картамиської колекції використані відповідні матеріали трьох поселень покровсько-мосоловської зрубної культури Сіверськодонецького Лівобережжя (Іллічівка, Капітанове 1, Усове озеро) і трьох поселень бережнівсько-маївської зрубної культури Сіверськодонецького Правобережжя (Олександрівськ, Степанівка, Провалля), на яких досліджено 1102 тварини (Журавлев 2001).

У роботі задіяні порівняльно-історичний метод, метод статистичного обліку, аналогій. Для вирішення поставленого завдання використані результати археозоологічного аналізу, які у науковий обіг введено вперше.

Визначення кісток візуально за відомими методиками виконав О. П. Журавьов (Громова 1950, 1953, 1960; Журавлев 1982; Boessneck, Müller, Teichert 1964; Kratochvil 1969, p. 483—490; Schramm, 1967, s. 107—133). За необхідності було використано порівняльні колекції палеонтологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України.

Вимірювання кісток здійснено штангенциркулем і міліметровою стрічкою з точністю до 0,5 мм, індекси та відношення розраховано з точністю до 0,5 %. Біометричну обробку даних виконано за звичайною методикою (Лакин, 1973). Відмінності вважали достовірними за значення критерію оцінки $t \pm 2{,}59$ і вище (за $P = 0{,}99$).

Результати досліджень. Багаторічні дослідження пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону — найвиразнішого і найліпше дослідженого серед інших виробничих комплексів Донецького гірничорудного центру доби пізньої бронзи, крім археологічного, дали чисельний остеологічний матеріал. Його узагальнення, а також порівняння з відповідними і синхронними матеріалами дослідженого розкопками поселення Горний Каргалинського виробничого центру (Антипина 2004), дає можливість зробити певні висновки.

Видова структура остеологічних колекцій, що походить із пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону епохи бронзи, досить однорідна (табл. 1—6). Водночас за видами тварин між пам'ятками мікрорайону простежується деяка кількісна невідповідність. Ця обставина почасти може бути обумовлена особливостями функціонування Картамиських пам'яток у системі спеціалізованого у гірничорудній справі виробництва.

Уявлення авторів певною мірою підтверджуються загальною тенденцією в видовому співвідношенні тварин, що спостерігається в межах кожної пам'ятки. Переважну більшість колекції (96,3 %) складають кістки домашніх тварин (табл. 6), найбільше — великої рогатої худоби (59,2 %) (табл. 5), їх висока частка спостерігається в усіх вибірках. За кількістю кісток їм суттєво поступається дрібна рогата худоба (23,2 %). Невеличкі вибірки утворюють кістки свині (8,6 %) і коня (8,2 %). Останки собак у всієї сукупності матеріалів становлять десяті частки відсотка (табл. 5), кістки диких тварин — 3,7 % (табл. 6).

Впадає в очі досить висока кількість у вибірці останків такої дикої тварини як тур (табл. 5). Не можна не помітити, що з багатьох досліджених розкопками поселень зрубної спільноти доби пізньої бронзи Сіверськодонецького Лівобережжя кістки тура відомі лише на поселенні Капітанове I (табл. 7). Череп і кінцівки цієї тварини знайдені і в святилищі цього поселення (Отрощенко та ін. 1996). Нагадаємо, що поселення Капітанове-I розглядають як факторію, де в епоху пізньої бронзи відбувався широкий спектр торгівельних операцій, учасниками яких були представники різних ареалів Дніпро-Донського регіону (Бровендер 2007; 2016). Лютість тура обмежувала давніх мисливців навіть у виборі його як об'єкта полювання, тому складно собі уявити його як керовану тяглову силу. Однак використання його в селекції великої рогатої худоби, яка сприяла збільшенню розмірів тварин, було цілком можливим (Журавлев 2001, с. 12, 54—55).

Ретроспективний підхід до аналізу джерел допоміг простежити цілеспрямовану селекцію цього виду тварин в епоху пізньої бронзи (Журавлев 2001, с. 12). Для розуміння доцільності виведення нової породи домашньої тварини, найліпше пристосованої до умов утримання і потреб людини, звернімо увагу на фізичні особливості тура. Висота в холці цієї тварини досягала двох метрів, а маса — 800 кг (Журавлев 2001, с. 52). На поселеннях зрубної спільноти кістки тура є рідкістю. І тут не можна оминути увагою спостереження, згідно з якими велика рогата худоба поселення Капітанове I відрізнялась від інших синхронних йому зрубних поселень (Усове озеро (Березанская 1990), Мосоловське (Пряхин 1996), Лиман (Бровендер 2000), Степанівка (Бровендер 2012)).

Великими розмірами відрізнялась і велика рогата худоба пам'яток Картамишу. Володіючи величезним фізичним потенціалом, виведена шляхом селекції велика рогата худоба, крім повнішого задоволення потреб рудокопів у м'ясній і молочній їжі, могла бути використана як тяглова сила для транспортування руди, зокрема на великі відстані. Про значні фізичні навантаження великої рогатої худоби свідчать простежені аномальні сліди на кістках кінцівок великої рогатої худоби поселення Капітанове I. Важлива роль бика в житті гірників-металургів Картамиського мікрорайону підкреслена його зображенням на одній керамічній посудині, виявленій на поселенні Червоне озеро 1 (Бровендер 2020, с. 11 рис. 5.6).

Висновки. Результати аналізування остеологічної колекції пам'яток Картамишу певною мірою можуть свідчити про вектори торгівельних зв'язків гірників-металургів, оскільки, як відомо, худоба була головним продуктом їхнього обміну. В цьому випадку ми виходимо з особливостей видового складу тварин покровсько-мосоловської зрубної культури Сіверськодонецького Лівобережжя і бережнівсько-маївської зрубної культури Донецького кряжу (Бровендер 2000; 2016, Журавлев 2001, с. 58—71).

Кількісне співвідношення трьох із чотирьох основних видів домашніх тварин (вівця і коза,

свиня, кінь) на Картамиських пам'ятках Донецького гірничорудного центру доби бронзи займає проміжне положення між відповідними тваринами з поселень покровсько-мосоловської зрубної культури Сіверськодонецького Лівобережжя і бережнівсько-маївської зрубної культури Донецького кряжу (табл. 8). На нашу думку, отримані дані можна розглядати як один із проявів торговельно-обмінних операцій гірників-металургів Донецького гірничорудного центру як з населенням бережнівсько-маївської зрубної культури Донецького кряжу, так і з населенням покровсько-мосоловської зрубної культури Сіверськодонецького Лівобережжя.

Зіставлення картамиських і каргалинських колекцій остеологічного матеріалу вказує на суттєві між ними відмінності, які полягають в особливостях життєзабезпечення цих двох виробничих центрів зрубної спільноти — покровсько-мосоловського на Каргалах і бережнівсько-маївського на Картамиші. На Каргалах значно більше великої рогатої худоби (80 %), але істотно менше дрібної рогатої худоби (17 %), коня (2 %) і, особливо, свині (0,3 %; Антипина 2004, с. 187).

Істотне домінування кісток великої рогатої худоби над кістками інших тварин на поселенні Горний визначило виключно його високе місце в життєзабезпеченні каргалинських гірників-металургів. На Каргалах, бик був також основною жертовною твариною (Антипина 2004, с. 210). Велика рогата худоба за кількістю значно переважала інших тварин і в Картамиші, проте в ритуальних діях на передній план тут виходила дрібна рогата худоба (Бровендер 2008; Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010).

ЛІТЕРАТУРА

Антипина, Е. Е. 2004. Археозоологические материалы. Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы*. III. Москва: Языки славянской культуры, с. 182-239.

Березанская, С. С. 1990. *Усово озеро. Поселение на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.

Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца*. Диссертация канд. ист. наук. ИА НАН Украины.

Бровендер, Ю. М. 2007. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 224-234.

Бровендер, Ю. М. 2008. Копальня Червоне озеро IV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи. *Археологія*, 4, с. 64-69.

Бровендер, Ю. М. 2012. *Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже*. Алчевск: ДонДТУ.

Бровендер, Ю. М. 2016. *Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи*. Автореферат дисертації д-ра істор. наук. ІА НАН України.

Бровендер, Ю. М. 2020. Гончарний комплекс пам'яток доби пізньої бронзи на Картамиському мідному рудопрояві Донбасу. *Археологічна керамологія*, 1 (3), с. 3-38.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. 2010. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі. *Археологія*, 2, с. 87-101.

Гершкович, Я. П. 1978. К вопросу об андроновских элементах в срубной культуре на Украине. *Древние культуры Поволжья и Приуралья*, 221, с. 92-94.

Гершкович, Я. П. 1982. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я. *Археологія*, 2, с. 15-21.

Гершкович, Я. П. 1995. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы. В: *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы украинско-российского полевого археологического семинара*. Луганск, с. 37-38.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Гершкович, Я. П., Антипина, Е. Е., Лебедева, Е. Ю., Панковский, В. Б., Усачук, А. Н., Шевченко, Д. А. 2005. Комплексные исследования поселений эпохи поздней бронзы в бассейне Северского Донца. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр*., с. 95-99.

Гершкович, Я. П., Иевлев, М. М. 1986. Этнокультурные изменения в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы в свете палеоклиматических данных. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI республиканской конференции молодых археологов*. Киев: Наукова думка, с. 38-40.

Гершкович, Я. П., Журавлев, О. П. 1999. Животноводство населения сабатиновской культуры Нижнего Поднепровья (по материалам Новокиевского поселения). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 49-75.

Герасименко, Н. П., Гершкович, Я. П. 1996. К палеоэкологии бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья в эпоху поздней бронзы. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и второго украинско-российского полевого семинара*. Воронеж, с. 70.

Громова, В. И. 1950. *Определитель млекопитающих СССР по крупным трубчатым костям (с альбомом рисунков)*. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, IX. Москва; Ленинград: АН СССР.

Громова, В. И. 1960. *Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным костям заплюсны*. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XVI. Москва: АН СССР.

Громов, И. М., Баранова, Г. И. (ред.). 1981. *Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен—современность*. Ленинград: Наука.

Дергачев, В. А., Бочкарев, В. С. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Журавлев, О. П. 1982. О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Новые методы археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 205-216.

Журавлев, О. П. 2001. *Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья*. Киев: ИА НАН Украины.

Лакин, Г. Ф. 1973. *Биометрия*. Москва: Высшая школа.

Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М., Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1996. Украинско-российская экспедиция по изучению Капитановского археологического микрорайона памятников эпохи бронзы (итоги работ 1995—1996 гг.). В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и второго украинско-российского полевого семинара*. 2. Воронеж: ВГУ, с. 4-10.

Пряхин, А. Д. 1996. *Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*. 2. Воронеж: ВГУ.

Boessneck, J., Muller, H., Teichert, M. 1964. *Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (Ovis aries Linne) und Zige (Capra hircus Linne)*. Kuhn-Archiv, 78, H. 1—2. Berlin: Akademia-Verlag.

Kratochvil, Z. 1969. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. *Acta veterinaria*, 38, p. 483-490.

Schramm, Z. 1967. Rynice morfologiczne niektorych kości kozy i owzy. *Rozniki Wyzszej Szkoly w Poznaniu*, XXXVI, s. 107-133.

REFERENCES

Antipina, E. E. 2004. Arkheozoologicheskie materialy. Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*. III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, s. 182-239.

Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo ozero. Poselenie na Severskom Dontse*. Kyiv: Naukova dumka.

Brovender, Iu. M. 2000. *Poseleniia srubnoi obshchnosti v srednem techenii Severskogo Dontsa*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Brovender, Iu. M. 2007. Nakhodki detalei konskoi upriazhi v kontekste Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 224-234.

Brovender, Yu. M. 2008. Kopalnia Chervone ozero IV Kartamyskoho hirnycho-metalurhiinoho kompleksu doby bronzy. *Arkheolohiia*, 4, s. 64-69.

Brovender, Iu. M. 2012. *Stepanovskoe poselenie srubnoi obshchnosti na Donetskom kriazhe*. Alchevsk: DonDTU.

Brovender, Yu. M. 2016. *Donetskyi hirnycho-metalurhiinyi tsentr doby bronzy*. Avtoreferat dysertatsii d-ra istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Brovender, Yu. M. 2020. Honcharnyi kompleks pam'iatok doby piznoi bronzy na Kartamyskomu midnomu rudoproiavi Donbasu. *Arkheolohichna keramolohiia*, 1 (3), s. 3-38.

Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D. 2010. Kartamyskyi kompleks hirnycho-metalurhiinykh pam'iatok bronzovoho viku v Tsentralnomu Donbasi. *Arkheolohiia*, 2, s. 87-101.

Gershkovich, Ia. P. 1978. K voprosu ob andronovskikh elementakh v srubnoi kulture na Ukraine. *Drevnie kultury Povolzhia i Priuralia*, 221, s. 92-94.

Hershkovych, Ya. P. 1982. Pro kam'iani pokhovalni sporudy zrubnoi kultury Pivnichno-Skhidnoho Pryazov'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 15-21.

Gershkovich, Ia. P. 1995. O kharaktere zaseleniia Srednego Podontsovia v epokhu pozdnei bronzy. In: *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona: Materialy ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminara*. Lugansk, s. 37-38.

Gershkovich, Ia. P. 1998. Etnokulturnye sviazi v epokhu pozdnei bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniia pamiatnikov (Nizhnee Podneprove — Severo-Vostochnoe Priazove — Podontsove). *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Gershkovich, Ia. P. 2016. Subotovskoe gorodishche. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Gershkovich, Ia. P., Antipina, E. E., Lebedeva, E. Iu., Pankovskii, V. B., Usachuk, A. N., Shevchenko, D. A. 2005. Kompleksnye issledovaniia poselenii epokhi pozdnei bronzy v basseine Severskogo Dontsa. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 95-99.

Gershkovich, Ia. P., Ievlev, M. M. 1986. Etnokulturnye izmeneniia v Severnom Prichernomore v epokhu pozdnei bronzy v svete paleoklimaticheskikh dannykh. In: *Aktualnye problemy istoriko-arkheologicheskikh issledovanii: Tezisy dokladov VI respublikanskoi konferentsii molodykh arkheologov*. Kyiv: Naukova dumka, s. 38-40.

Gershkovich, Ia. P., Zhuravlev, O. P. 1999. Zhivotnovodstvo naseleniia sabatinovskoi kultury Nizhnego Podneprovia (po materialam Novokievskogo poseleniia). *Starozhytnosti Pivnichnoho Prychornomor'ia i Krymu*, VII, s. 49-75.

Gerasimenko, N. P., Gershkovich, Ia. P. 1996. K paleoekologii basseina Severskogo Dontsa i Severo-Vostochnogo Priazovia v epokhu pozdnei bronzy. In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi: Tezisy dokladov i materialy rossiisko-ukrainskoi nauchnoi konferentsii i vtorogo ukrainsko-rossiiskogo polevogo seminara*. Voronezh, s. 70.

Gromova, V. I. 1950. *Opredelitel mlekopitaiushchikh SSSR po krupnym trubchatym kostiam (s albomom risunkov)*. Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda, IX. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Gromova, V. I. 1960. *Opredelitel mlekopitaiushchikh SSSR po kostiam skeleta. Opredelitel po krupnym kostiam zapliusny*. Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda, XVI. Moskva: AN SSSR.

Gromov, I. M., Baranova, G. I. (eds.). 1981. *Katalog mlekopitaiushchikh SSSR. Pliotsen—sovremennost*. Leningrad: Nauka.

Dergachev, V. A., Bochkarev, V. S. 2002. *Metallicheskie serpy pozdnei bronzy Vostochnoi Evropy*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaia shkola.

Zhuravlev, O. P. 1982. O metodike polevykh opredelenii kostei skeleta domashnikh ovets i koz iz arkheologicheskikh pamiatnikov. In: Gening, V. F. (ed.). *Novye metody arkheologicheskikh issledovanii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 205-216.

Zhuravlev, O. P. 2001. *Osteologicheskie materialy iz pamiatnikov epokhi bronzy lesostepnoi zony Dnepro-Donskogo mezhdurechia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Lakin, G. F. 1973. *Biometriia*. Moskva: Vysshaia shkola.

Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M., Priakhin, A. D., Besedin, V. I. 1996. Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu Kapitanovskogo arkheologicheskogo mikroraiona pamiatnikov epokhi bronzy (itogi rabot 1995—1996 gg.). In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi: Tezisy dokladov i materialy rossiisko-ukrainskoi nauchnoi konferentsii i vtorogo ukrainsko-rossiiskogo polevogo seminara*. 2. Voronezh: VGU, s. 4-10.

Priakhin, A. D. 1996. *Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epokhi pozdnei bronzy*. 2. Voronezh: VGU.

Boessneck, J., Muller, H., Teichert, M. 1964. *Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (Ovis aries Linne) und Zige (Capra hircus Linne)*. Kuhn-Archiv, 78, H. 1—2. Berlin: Akademia-Verlag.

Kratochvil, Z. 1969. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. *Acta veterinaria*, 38, p. 483-490.

Schramm, Z. 1967. Rynice morfologiczne niektorych kości kozy i owzy. *Rozniki Wyzszej Szkoly w Poznaniu*, XXXVI, s. 107-133.

Yu. M. Brovender, O. P. Zhuravlev

RESULTS OF ARCHAEOZOOLOGICAL RESEARCH ON KARTAMYSH

The paper is devoted to the analysis of archaeozoological collections from the excavations of the Kartamysh archaeological microdistrict of Donetsk Mining Center of Late Bronze Age. The results of the carried

out research to a certain extent may indicate the vectors of trade relations between miners and metallurgists, since, as it is known, livestock was the main element of their exchange. Among four main types of domestic animals, the quantitative ratio of three species as sheep or goat, pig and horse on the Kartamysh monuments of the Donetsk Mining Center (DMC) occupies a middle position relating to the same animals from the settlements of the Pokrovsko-Mosolovskaya Timber Culture (PMTC) of the Severskiy Donets Left Bank and Berezhnovsko-Mayevskaya Srubnaya culture (BMSC) of Donetsk ridge. On our opinion, data obtained can be considered as one of the manifestations of trade and exchange operations of DMC miners-metallurgists both with the inhabitants of the BMSC of the Donetsk ridge and with the inhabitants of the PMSC of the Severskiy Donets Left Bank.

Comparing the Kartamysh to the Kargaly collections of osteological material indicates significant variations in both, which consist in the life support features of the two mining and metallurgical centers of the Timber Community — BMSC and PMSC. The above fact, as far as we could see, affected the animal they chose for ritual ceremonies. On Kargaly, the main sacrificial animal was cattle (a bull), and on Kartamysh — small cattle (a goat or a sheep).

Keywords: Berezhnovsko-Mayevskaya Srubnaya culture of Donetsk ridge, Kartamysh archaeological microdistrict, cattle, small cattle, Pokrovsko-Mosolovskaya Srubnaya culture of the Severskiy Donets Left Bank.

Одержано 3.06.2023

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович, доктор історичних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, Україна.
BROVENDER Yurii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6372-0812, e-mail: brovender@ukr.net.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович, кандидат історичних наук.
ZHURAVLYOV Oleg, Candidate of Historical Sciences.

УДК [903.23:7.016.4](477.62)”637” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.10

А. В. Корохіна, Я. П. Гершкович †

МАЛЬОВАНА ТА ПОФАРБОВАНА КЕРАМІКА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ПОСЕЛЕННЯ ГЛИБОКЕ ОЗЕРО 2 НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

Статтю присвячена публікації рідкісної для культур зрубної спільноти кераміки з мальованим орнаментом та слідами маніпуляцій із фарбою, виявленої на поселенні Глибоке Озеро 2, що в середній течії Сіверського Дінця. Розглянуті матеріали датовані перехідним періодом між бронзовою та ранньою залізною добою (XII—XI ст. до н. е.).

***Ключові слова**: мальована кераміка, зрубна спільнота, постзрубний тип, доба пізньої бронзи, Східна Європа, орнамент.*

Вступ. Кераміка культур зрубної спільноти та похідного від неї постзрубного типу знана переважно завдяки заглибленому (відтиснутому та прокресленому) орнаменту. Декор зрубної кераміки є предметом аналізу чи не кожної публікації, присвяченої цій культурі. У дбеяких роботах увага приділяється суто його потенціалу як соціальному маркеру (напр.: Каргин 2006; Цимиданов 2010) або знаковій системі (напр.: Отрощенко, Формозов 1988; Кочерженко, Слонов 1993; Беседин, Сафонов 1996; Захарова 1996). Проте, лише у поодиноких публікаціях містяться дані щодо фарбування поверхонь. Автору цієї замітки вдалося виявити фрагменти кераміки із мальованим орнаментом та вірогідними слідами маніпуляції із фарбою під час повторного огляду колекції поселення Глибоке Озеро 2 у Сіверському Подінців'ї. Пропонована публікація має на меті ввести до наукового обігу цей достатньо рідкісний матеріал та навести аргументи щодо його датування та інтерпретації.

Поселення Глибоке Озеро 2: характеристика пам'ятки та її керамічного комплексу. Поселення Глибоке Озеро 2 розміщується в середній течії р. Сіверський Донець. Пам'ятку відкрили в 1990 р. Ю. Б. Полідович та С. М. Дегерменджи, дослідила розкопками в 1991 р. Донецька експедиція НПК «Археолог» при Інституті археології НАН України (керівник Я. П. Гершкович) та Донецький обласний краєзнавчий музей (Ю. Б. Полідович, В. В. Циміданов, О. Р. Дубовська, С. М. Дегерменджи). Всього за 300 м від нього розташовувалося відоме Іллічівське поселення (Шаповалов 1976), а за 4 км на схід, нижче за течією річки — поселення Усове Озеро (рис. 1; Березанская 1990).

Площа поселення складає не менше ніж 3000 м^2, з яких розкопками досліджено 1685,5 м^2. Під час досліджень застосовувалася методика суцільного розкриття площі з фіксацією профілів за перпендикулярними бровками, що лишалися через кожні 2 м. Усього було досліджено дев'ять споруд («жител»), 30 господарчих ям та декілька поховань у межах поселення. Виявлено значну керамічну колекцію, знахідки з каменю, кістки, свідчення бронзоливарного виробництва.

Базуючись на фактах прямої стратиграфії об'єктів та характеристиці ґрунтів, Я. П. Гершкович розробив схему культурно-стратиграфічного поділу пам'ятки. Остання містить чотири «шари» (I—IV), з поділом шарів II і III на два «горизонти» кожен (рис. 2: 1). Одинадцять радіовуглецевих дат було отримано для пам'ятки у Київській лабораторії радіовуглецевого датування. Базуючись на них та традиційних методах, період існування поселення визначено в межах кінця XIII—XI ст. до н. е. (Гершкович 1995; 1998, с. 63, 86—87; Гераси-менко, Гершкович 1996).

Загальна кількість виявлених фрагментів кераміки перевищує 7000 од. Керамічні вироби

© А. В. КОРОХІНА, Я. П. ГЕРШКОВИЧ, 2023

Рис. 1. Локалізація поселення Глибоке Озеро 2

ми розподіляємо на дві загальні категорії «керамічні ємності» й «технічну кераміку». Глиняні ємності, у свою чергу, класифіковано на «посуд» і «пательні».

Виділяються мінімум 826 екз. посуду, з яких 569 од. були знайдені у вузьких стратиграфічних контекстах (тобто можливо визначити їхній зв'язок з певним шаром або горизонтом). Їхній асортимент досить одноманітний: більшість форм представлені «слоїками» та «горщиками», які разом складають близько 73 % (повні профілі) або 96 % (повні профілі + екземпляри, реконструйовані за великими фрагментами) у колекції. Інші морфо-функціональні класи представлені чашами, мисками, черпаками та келихом на ніжці (рис. 2: 2). Приблизно дві третини посудин орнаментовано, більшість із них (516 од.) — у рельєфній техніці (прокреслена, відтиснута або наліпна орнаментація). «Пательні» представлені у кількості 27 од. До категорії «технічна кераміка» зараховано 23 вироби, серед яких — 17 глиняних «вальків», чотири «шпателі» й одна дископодібна «фішка» зі стінок посудин, два глиняних кружала.

У культурному відношенні матеріали поселення демонструють поступовий перехід від пізньої зрубної культури до культури т. зв. постзрубного типу. Спираючись на аналогії з пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та абсолютне датування, Я. П. Гершкович синхронізував шари I і II з матеріалами розвинутої та пізньої сабатинівської культури; наступні шари були атрибутовані як належні до «постзрубного періоду» (Гершкович 1998; 2006). Детальне вивчення керамічної колекції підтверджує цей висновок. Другий шар відмічено появою кераміки з орнаментацією, характерною для т. зв. східного блоку культур валикової кераміки — специфічно оформлених валиків, що розміщуються низько на тулубі посудин (щодо еволюції в оформленні валиків див.: Горбов 1996; Берестнев 2001, с. 114—116; Ромашко 2013, с. 179—211). У цей же час з'являються «пательні». У третьому шарі «східні» впливи стають більш проявленими. Окрім того, при переході між горизонтами 2b і 3a зафіксовано статистично значущі зміни у співвідношенні «горщиків» та «банок» (Корохіна, Гершкович 2020); зміну мінералогічного складу глин, що використовувалася у виробництві кераміки (Корохина, Бельский 2021); зміни у параметрах різноманіття рельєфної орнаментації та зв'язку найбільш масових мотивів із основними морфо-функціональними класами кераміки (Korokhina, forthcoming). Утім, припустимий «зсув» у розвитку керамічної традиції не вбачається різким її порушенням, засвідчуючи вплив спорідненої традиції та, найімовірніше, приток нового населення.

Мальована та пофарбована кераміка. За результатами огляду колекції вдалося виділити два варіанти нанесення фарби на глиняний посуд.

Варіант 1. Нанесення фарби на поверхню до випалу (рис. 3). Застосовувалася червона фарба (припустимо, вохра), якою вкривалися значні за площею ділянки зовнішньої поверхні посудин (або, можливо, вся посудина). Часто такий спосіб поєднується з «візерунком», виконаним фарбою чорного кольору. Після нанесення червоного пігменту поверхня посудин майже завжди підлисковувалася, що сприяло змішуванню фарби з приповерхневим шаром глини і, відповідно, її більшій стійкості (подібний прийом зафіксовано на кераміці Західного Сибіру: Дубовцева 2015, с. 38). Характерною рисою (у порівнянні з другим варіантом фарбування) є «м'який» червоний колір ділянок поверхні,

ближчий до жовто-гарячих відтінків. Поряд із тим, такий колір не міг бути отриманий лише за рахунок короткотривалого випалу кераміки в багатті, яким переважно користувалося населення пам'ятки.

Лінії чорного пігменту мають чіткі обриси, подекуди облущуються, отже, можна припустити його нанесення на поверхню кераміки вже після обробки поверхонь. У придонних частинах посудин простежуються вертикальні смуги, шириною 0,7—1 см, що наносилися ритмічно, ймовірно, по всьому периметру тулуба (рис. 3: 1—4). Схему орнаменту у верхній частині виробів наразі встановити важко: лише на одному екземплярі слоїка зафіксовано фрагмент горизонтально орієнтованої (вірогідно, криволінійної) смуги (рис. 3: 5).

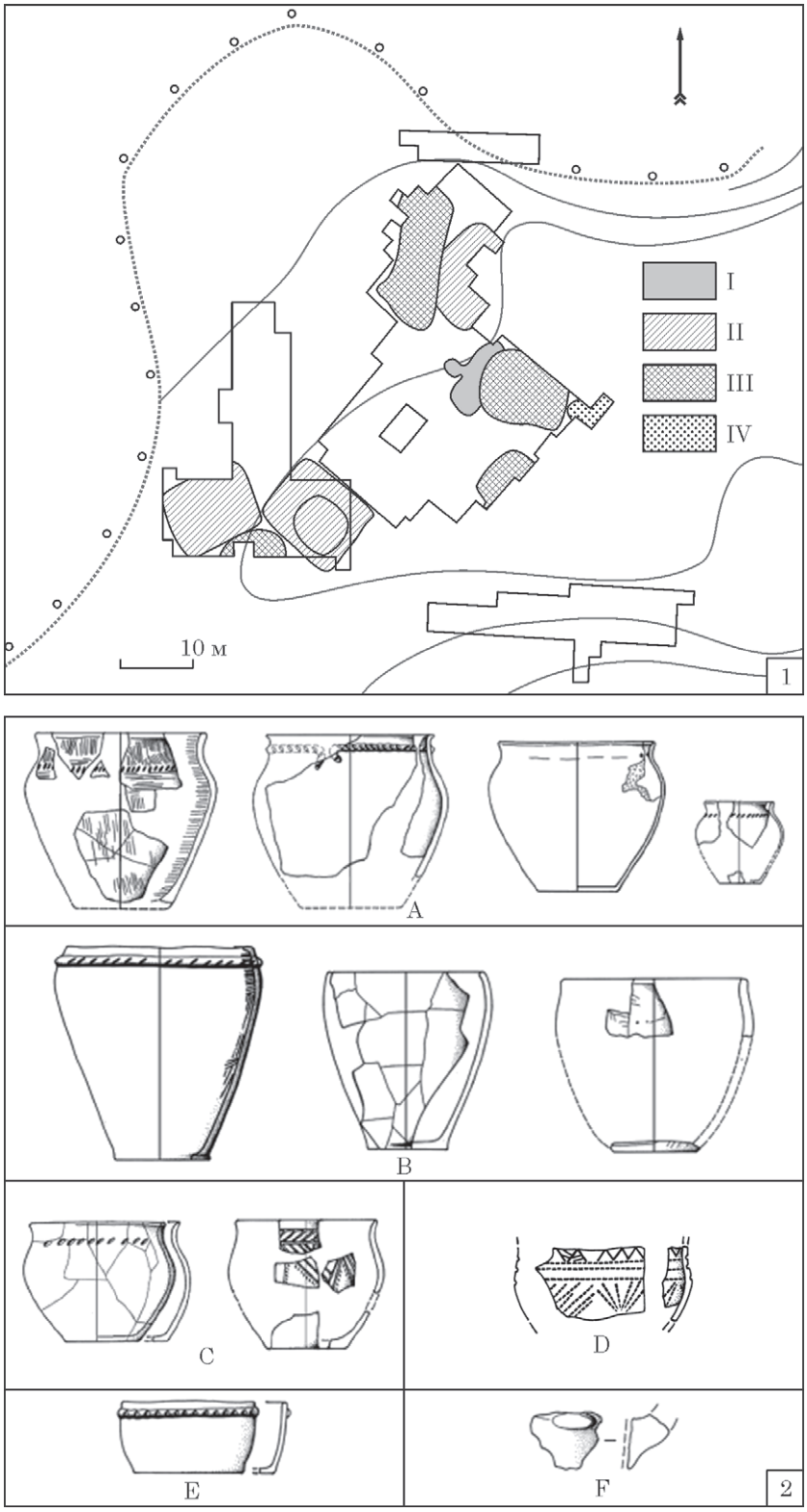

Рис. 2. Глибоке Озеро 2: 1 — план розкопів на поселенні із позначенням «жител» та їхньої стратиграфічної належності: римські цифри відповідають номерам стратиграфічних шарів; 2 — типи посуду: A — горщики; B — слоїки; C — чаші; D — келих на ніжці; E — слоїк-миска; F — черпак (?)

Варіант 2. Нанесення фарби на поверхню після випалу (рис. 4). Такий спосіб ми не розглядаємо як власне декорування, оскільки пов'язується з діями, що проводилися (принаймні в низці випадків) з уже розбитими посудинами. «Натирання» фрагментів кераміки червоним пігментом ідентифікується завдяки наявності на поверхнях порошкоподібної речовини та абразивному руйнуванню поверхонь. Колір пігменту в таких випадках частіше є ближчим до брунатного. «Фарбуватися» могли вінця, стінки та денця посудин. Важливо відзначити, що фарба міститься й на зламах фрагментів, що засвідчує проведення маніпуляцій вже після того, як посуд виходив з ужитку. Цілком імовірно, що фрагменти розбитого посуду в цьому випадку слугували доступним приладдям для технологічної обробки сировини для фарби: денця могли використовуватись як контейнери, а стінки — як підручний матеріал для розтирання породи чи змішування компонентів фарби.

Власне, орнаментовані розписом посудини (варіант 1) трапилися: на долівці житла 2 (розвал горщика 2520 та декілька стінок з розвалу 2204); на долівці житла 7 (розвали слоїка та горщика 1660, 1666); в ярусі 2 його заповнення (розвал горщика 1986, стінка 1917); у верхній частині культурного шару біля житла 7 (вінця

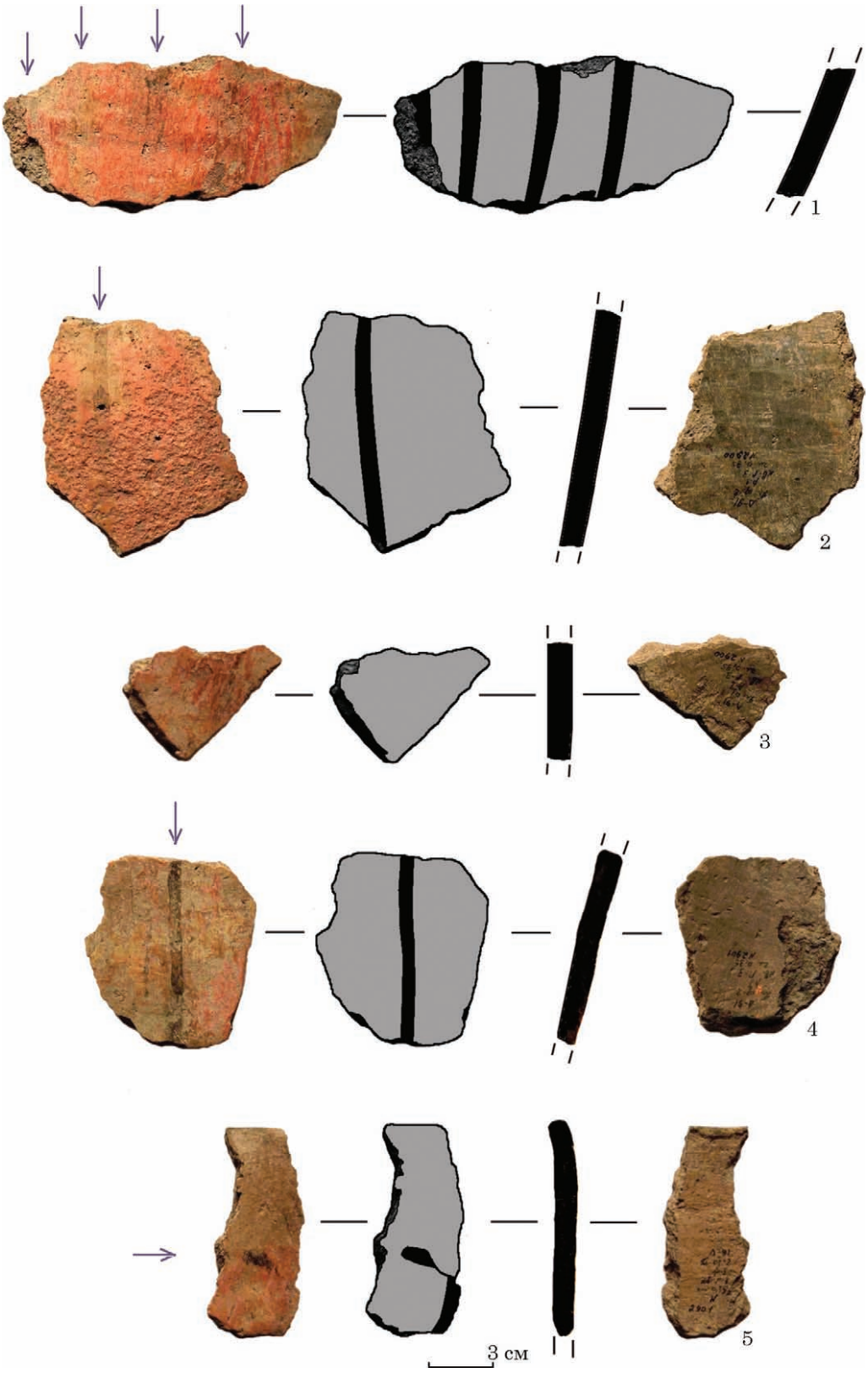

Рис. 3. Мальована кераміка з поселення Глибоке Озеро 2

слоїка 2187); у нижньому та верхньому шарі біля житла 2 (розвали слоїка та горщика 2900, 2901, розвали профільованих посудин 3315, 3316).

Оброблені фарбою вже після випалу фрагменти (варіант 2) трапилися: на долівці житла 6 (стінка 6754, фрагмент з розвалу горщика 7019); на долівці житла 7 (денця 1666, 1772, 1787); у заповненні житла 5 (вінця слоїка 3559); у нижній частині культурного шару біля житла 7 (розвал горщика 2026); у нижньому шарі розкопу 2 (вінця слоїків 5421, 6144).

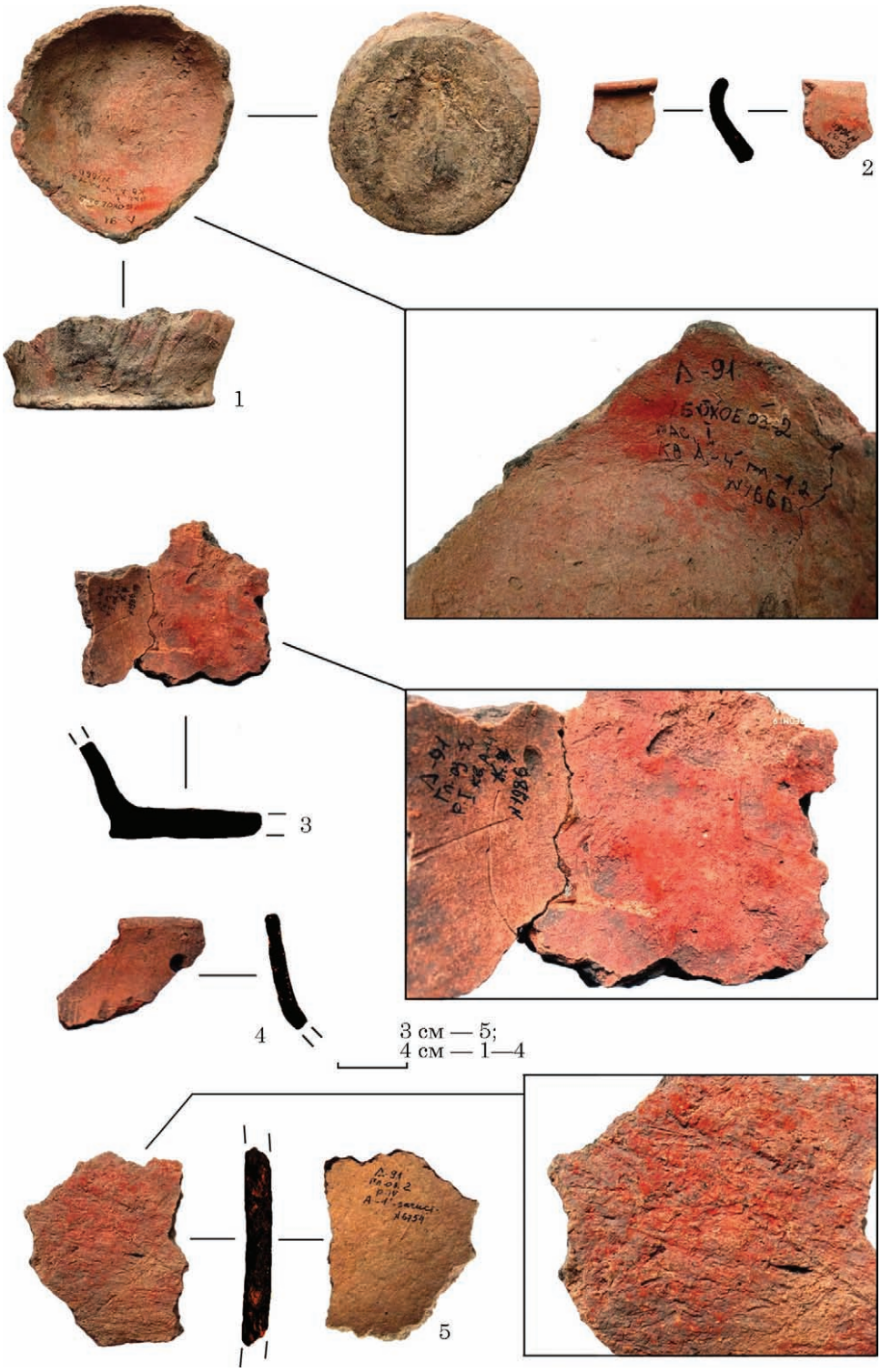

Рис. 4. Пофарбована кераміка з поселення Глибоке Озеро 2

Таким чином, обидва варіанти фарбування пов'язуються з контекстами стратиграфічних шарів II і III. Візуально за технологією фрагменти з фарбою не відрізняються від основної маси кераміки на поселенні.

Дискусія та висновки. Стаття вводить до наукового обігу фрагменти мальованої кераміки з поселення доби пізньої бронзі Глибоке Озеро 2, а також можливі свідчення маніпуляцій із вохристою фарбою, що здійснювалися безпосередньо на поселенні. Обидві категорії знахідок пов'язані зі стратиграфічними шарами II і III, маркуючи перехід від пізньої зрубної до т. зв. культури постзрубного типу.

Так званий «вохристий ангоб» є специфічною ознакою кераміки степанівського типу бережнівсько-маївської зрубної культури (Бровендер 2012, с. 100—102). Відмічений він і в Усовому Озері (на жаль, без публікації матеріалів та специфікації стратиграфічних контекстів: Бе-

резанская 1990, с. 79). У літературі також згадано низку знахідок кераміки з червоним, а також — із «поліхромним ангобом» у похованнях бережнівсько-маївської зрубної культури Дніпро-Донецького та Доно-Донецького міжріччя (огляд відомих знахідок див.: Пряхин и др. 2000, с. 42—46; Бровендер 2012, с. 100—102). Відзначимо, що до матеріалів Глибокого Озера 2 застосування терміну «ангоб» є недоречним, оскільки, судячи з вигляду поверхонь, їхнє покриття шаром рідкої глини не проводилося.

Мальований орнамент виявлено також під час огляду автором колекції поселення Усове Озеро, що може свідчити про контакти населення двох сусідніх поселень. Цілком очевидно, що вивчення цього явища має продовжуватися, зокрема, для уточнення хронологічного, територіального та культурного вимірів його поширення. Зараз можливо попередньо торкнутися питання походження мальованого декору з Глибокого Озера 2, розглянувши версії його винаходу або запозиченої інновації (Roux 2019, p. 293—307).

Незважаючи на те, що мальовані посудини наразі виявлені в незначній кількості, можна достатньо впевнено стверджувати, що їхнє виробництво було пов'язане з місцевою або спорідненою культурною традицією. Маніпуляції з вохрою, що проводилися на самому поселенні, також, вірогідно, пов'язані з процесом фарбування, що може свідчити на користь їх місцевого виробництва.

Звернемо увагу на те, що в цьому випадку ми стикаємося із суттєвою відмінністю техностилістичних характеристик мальованого декору, який відрізняється від типової для зрубної культури традиції не лише «орнаментальним синтаксисом» (запозичення якого можливо за взаємодії з самими лише об'єктами), а й за технікою виконання (що, як вважається, можливо переважно за умови контакту з носіями технологічної традиції, напр.: Roux 2019, p. 229). Утім, у нашому випадку, мова йде про рідкісні та фрагментовані об'єкти, культурну історію яких наразі простежити важко.

Постає питання, чи могла була подібна кераміка «винаходом», обумовленим експериментами, чи її слід розглядати як привнесене явище та результат культурної дифузії (Roux 2019, p. 306—307). З огляду на комплексну появу інноваційних рис, другий сценарій вбачається більш імовірним.

У пошуках зовнішнього джерела, звернемо увагу на загальний культурно-історичний контекст заключного етапу доби бронзи у Східній Європі — періоду взаємодії різних за походженням культурних компонентів та, очевидно, переміщення населення у широких євразійських масштабах (Гершкович 1998; 2016; Отрощенко 2001, с. 185—190; 2018; Ромашко 2013; Бочкарев, Кашуба 2017). Одним із потужних напрямків культурних впливів на Сіверське Подонеччя визнається «східний», пов'язаний із культурами Поволжя, Приуралля та Північного Казахстану (Гершкович 1998; Куштан 2012). Саме з цим напрямком ототожнюється й головне джерело змін матеріальної культури Глибокого Озера 2, що знайшло відображення в керамічному комплексі (наявність т. зв. східної валикової кераміки у шарах II і, особливо, III) та металовиробництві (Гершкович 1998, с. 78). У цьому контексті, здається, не позбавлене логіки припущення про появу мальованого декору під впливом традицій землеробського населення Середньої Азії, що міг здійснюватися в умовах широкомасштабних контактів за посередництва постандронівського населення.

За доби пізньої бронзи ранньоземлеробські культури, зокрема носії традиції мальованої кераміки, мали широкі та тривалі контакти з племенами т. зв. «степової бронзи» (напр.: Кузьмина 1964; 1994; Виноградова, Кузьмина 1976; Итина 1986; та ін.; огляд проблеми та літератури: Кутимов 1999; 2014; Массон 1999). В умовах формування Євразійської металургійної провінції (ЄАМП) та «спільноти культур валикової кераміки», як масштабної системи обміну матеріальними цінностями, ресурсами та ідеями (Черных, Кузьминых 1989; Черных и др. 2002; Кузьминых, Дегтярева 2006, с. 224), ці контакти здійснювалися в обох напрямках, вочевидь, особливо активізувавшись на заключному етапі доби бронзи (Усманова, Мерц 2020).

Інтенсивність та склад компонентів взаємодії (як субстратних, так і суперстратних) мали часові та локальні особливості, що проявляються, зокрема, в керамічному комплексі та металовиробництві. Конкретні джерела «степового» впливу в Середній Азії пов'язуються зі зрубною, іванівською, федорівською, алакульською, тазабаг'ябською та саргаринсько-олексіївською культурами (напр.: Виноградова, Кузьмина 1986; Кузьмина 1994, с. 231; 2008, с. 318—320; Пьянкова 1999; Кутимов 2014). Виразні риси андронівського (федорівського) впливу у пам'ятках Сіверськодонеччини маркують другий етап бережнівсько-маївської зрубної культури (Литвиненко 1994, с. 13—21; Отрощенко 2001, с. 155). Щодо постзрубного періоду, варто згадати припущення щодо саргаринсько-олексіївської культури як одного з основних носіїв впливу на західну частину ЄАМП в цей період (Гершкович 1998; Куштан 2012; Пробийголова 2012).

Найвідомішим прикладом запозичення елементів ранньоземлеробських традицій, що в переробленому вигляді сягає території Середнього Подніпров'я та басейну р. Інгул, є тип келиха на ніжці (Кузьмина 1974). На території Східної України подібні форми у невеликій кількості побутують не лише у зрубних похованнях, а й на поселеннях доби фінальної бронзи, представляючи, ймовірно, місцеві наслідування (див. рис. 2: 2, D; Ромашко 2013, с. 180—202). Схоже за характером явище (зовнішньої інновації, адаптованої до місцевого соціального се-

редовища) може представляти й мальований декор. Утім, остаточна інтерпретація цього феномену, так само як і пошук його конкретних джерел, потребують подальших досліджень.

Посвята. Статтю присвячено пам'яті Якова Петровича Гершковича — Вчителя та друга.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С. 1990. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.

Беседин, В. И., Сафонов, И. Е. 1996. Числа в орнаментации керамики срубной культуры. *Российская археология*, 2, с. 22-33.

Бочкарев, В. С., Кашуба, М. Т. 2017. От бронзы к железу: скачок или поэтапный переход (по материалам эпохи поздней бронзы — раннего железа Северного Причерноморья и Карпато-Дунайского региона). *Археология Восточно-европейской степи*, 13, с. 87-112.

Бровендер, Ю. М. 2012. *Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже*. Алчевск: ДонГТУ.

Виноградова, Н. М., Кузьмина, Е. Е. 1986. Контакты степных и земледельческих племён Средней Азии в эпоху бронзы. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока*. Москва: Наука, с. 126-151.

Герасименко, Н. П., Гершкович, Я. П. 1996. К палеоэкологии бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья в эпоху поздней бронзы. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и второго украинско-российского полевого археологического семинара*. 2. Воронеж: ВГУ, с. 70-72.

Гершкович, Я. П. 1995. О соотношении керамических комплексов сабатиновской и срубной культур. В: *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов*. Харьков, с. 24-25.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Гершкович, Я. П. 2006. Историческая ситуация в эпоху поздней бронзы к югу от тшинецко-комаровского ареала. In: Taras, H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu*. Lublin: UMCS, с. 133-143.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Горбов, В. Н. 1996. Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий. В: *Северо-восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век)*. 2. Донецк: ДГУ, с. 13-21.

Дубовцева, Е. Н. 2015. Использование охры в керамическом производстве севера Западной Сибири. *Самарский научный вестник*, 4 (13), с. 37-47.

Итина, М. А. 1986. Взаимодействие земледельческих цивилизаций Средней Азии с их «варварской» периферией в эпоху бронзы. В: Массон, В. А. (ред.). *Древние цивилизации Востока*. Ташкент: ФАН, с. 129-137.

Каргин, Ю. Ю. 2006. Варианты орнаментов срубной культурно-исторической общности и критерии их выделения. В: Обыденнов, Т. Г. (ред.). *Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века*. Уфа: БГПУ, с. 77-92.

Корохіна, А. В., Гершкович, Я. П. 2020. Кераміка поселення Глибоке Озеро 2. *Археологія*, 1, с. 99-111.

Корохина, А. В., Бельский, В. Н. 2021. Петрографический и элементный анализ керамики поселения Глубокое Озеро 2 (первые археометрические данные). *Stratum plus*, 2, с. 197-218.

Кочерженко, О. В., Слонов, В. Н. 1993. О семантике орнамента керамики срубной культуры. *Российская археология*, 3, с. 37-42.

Кузьмина, Е. Е. 1964. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии. В: Бадер, О. Н. (ред.). *Памятники каменного и бронзового веков Евразии*. Москва: Наука, с. 142-158.

Кузьмина, Е. Е. 1974. Кубкообразные сосуды Казахстана эпохи поздней бронзы. В: Акишев, К. А. (ред.). *В глубь веков. Археологический сборник*. Алма-Ата: Наука, с. 16-24.

Кузьмина, Е. Е. 1994. *Откуда пришли индоарии?* Москва: Восточная литература.

Кузьмина, Е. Е. 2008. *Арии — путь на юг*. Москва: Летний сад.

Кузьминых, С. В., Дегтярева А. Д. 2006. Поздний бронзовый век. В: Янин, В. Л. (ред.). *Археология: Учебник*. Москва: МГУ, с. 219-270.

Кутимов, Ю. Г. 1999. Культурная атрибуция керамики степного облика эпохи поздней бронзы южных районов Средней Азии (Туркменистана). *Stratum plus*, 2, p. 314-322.

Кутимов, Ю. Г. 2014. К вопросу о культурных контактах степного и земледельческого населения в позднем бронзовом веке на территории Туркменистана. В: Алекшин, В. А. (ред.). *Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения*. Труды ИИМК РАН, 42. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; Арт-экспресс, с. 86-96.

Куштан, Д. П. 2012. Трансевразийский «оловянный» путь эпохи поздней бронзы. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 284-300.

Литвиненко, Р. О. 1994. *Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Авторефераат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Массон, В. М. 1999. Древние цивилизации Востока и степные племена в свете данных археологии. *Stratum plus*, 2, с. 265-285.

Отрощенко, В. В., Формозов, А. А. 1988. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. *Studia Praehistorika*, 9, с. 141-178.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-хронологічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В. 2018. Періодизація бронзової доби України. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей, Ніжин, 23—25 листопада 2018*. Київ: ІА НАН України, с. 92-93.

Пробийголова, О. С. 2012. *Населення нижньої течії Сіверського Дінця та Донецького кряжу у за-*

ключний період доби пізньої бронзи. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II. Материалы работ Украинско-Российской археологической экспедиции*. Воронеж: ВГУ.

Пьянкова, Л. Т. 1999. Степные компоненты в комплексах бронзового века юго-западного Таджикистана. *Stratum plus*, 2, с. 286-297.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.

Усманова, Э. Р., Мерц, В. К. 2020. Саразм и Степь: три паттерна культурного диалога. В: Убайдулло, Н. К. (ред.). *Саразм. Мачмуаи маколахои конференсияи илмӣ-амалии «Накши Саразм дар ташаккулёбии тамаддуни Осиёи Марказӣ» ба ифтихори 5500-солагии Саразм. Душанбе, 12—13 майи соли 2020*. 3. Душанбе: Осорхонаи милли бостонии Тоҷикистон, с. 72-97.

Цимиданов, В. В. 2010. Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и поло-возрастной аспект. *Археологический альманах*, 21, с. 120-139.

Черных, Е. Н. 1983. Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии. В: Зданович, Г. Б. (ред.). *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск: Башкирский госуниверситет, с. 81-89.

Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В. 1989. *Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен)*. Москва: Наука.

Шаповалов, Т. А. 1976. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. В: Березанская, С. С. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины: исследования и материалы*. Киев: Наукова думка.

Korokhina, A. Decorative shift as a marker of cultural change? A case study from the Late Bronze Age settlement of Hlyboke Ozero 2 in Eastern Ukraine. In: *Proceedings of the Belgrade Conference on Archaeological Pottery. Belgrade, May 12—13th 2022*, 22 (forthcoming).

Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham: Springer.

REFERENCES

Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo Ozero. Poselenie srubnoi kultury na Severskom Dontse*. Kyiv: Naukova dumka.

Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkov: Amet.

Besedin, V. I., Safonov, I. E. 1996. Chisla v ornamentatsii keramiki srubnoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 22-33.

Bochkarev, V. S., Kashuba, M. T. 2017. Ot bronzy k zhelezu: skachok ili poetapnyi perekhod (po materialam epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza Severnogo Prichernomoria i Karpato-Dunaiskogo regiona). *Arkheologiia Vostochno-evropeiskoi stepi*, 13, s. 87-112.

Brovender, Iu. M. 2012. *Stepanovskoe poselenie srubnoi obshchnosti na Donetskom kriazhe*. Alchevsk: DonGTU.

Vinogradova, N. M., Kuzmina, E. E. 1986. Kontakty stepnykh i zemledelcheskikh plemen Srednei Azii v epokhu bronzy. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Vostochnyi Turkestan i Sredniaia Aziia v sisteme kultur drevnego i srednevekovogo Vostoka*. Moskva: Nauka, s. 126-151.

Gerasimenko, N. P., Gershkovich, Ia. P. 1996. K paleoekologii basseina Severskogo Dontsa i Severo-Vostochnogo Priazovia v epokhu pozdnei bronzy. In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy Vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi. Tezisy dokladov i materialy rossiisko-ukrainskoi nauchnoi konferentsii i vtorogo ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminara*. 2. Voronezh: VGU, s. 70-72.

Gershkovich, Ia. P. 1995. O sootnoshenii keramicheskikh kompleksov sabatinovskoi i srubnoi kultur. In: *Problemy arkheologii, drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy. Tezisy dokladov*. Kharkov, s. 24-25.

Gershkovich, Ia. P. 1998. Etnokulturnye sviazi v epokhu pozdnei bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniia pamiatnikov (Nizhnee Podneprove — Severo-Vostochnoe Priazove — Podontsove). *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Gershkovich, Ia. P. 2006. Istoricheskaia situatsiia v epokhu pozdnei bronzy k iugu ot tshinetsko-komarovskogo areala. In: Taras, H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu*. Lublin: UMCS, s. 133-143.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Gorbov, V. N. 1996. Final bronzovogo veka Severo-Vostochnogo Priazovia i nekotorye problemy regionalnykh razlichii. In: *Severo-vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek)*. 2. Donetsk: DGU, s. 13-21.

Dubovtseva, E. N. 2015. Ispolzovanie okhry v keramicheskom proizvodstve severa Zapadnoi Sibiri. *Samarskii nauchnyi vestnik*, 4 (13), s. 37-47.

Itina, M. A. 1986. Vzaimodeistvie zemledelcheskikh tsivilizatsii Srednei Azii s ikh «varvarskoi» periferiei v epokhu bronzy. In: Masson, V. A. (ed.). *Drevnie tsivilizatsii Vostoka*. Tashkent: FAN, s. 129-137.

Kargin, Iu. Iu. 2006. Varianty ornamentov srubnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti i kriterii ikh vydeleniia. In: Obydennov, T. G. (ed.). *Uralo-Povolzhskaia lesostep v epokhu bronzovogo veka*. Ufa: BGPU, s. 77-92.

Korokhina A. V., Hershkovych Ya. P. 2020. Keramika poselennia Hlyboke Ozero 2. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-111.

Korokhina, A. V., Belskii, V. N. 2021. Petrograficheskii i elementnyi analiz keramiki poseleniia Glubokoe Ozero 2 (pervye arkheometricheskie dannye). *Stratum plus*, 2, s. 197-218.

Kocherzhenko, O. V., Slonov, V. N. 1993. O semantike ornamenta keramiki srubnoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 37-42.

Kuzmina, E. E. 1964. O iuzhnykh predelakh rasprostraneniia stepnykh kultur epokhi bronzy v Srednei Azii. In: Bader, O. N. (ed.). *Pamiatniki kamennogo i bronzovogo vekov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 142-158.

Kuzmina, E. E. 1974. Kubkoobraznye sosudy Kazakhstana epokhi pozdnei bronzy. In: Akishev, K. A. (ed.). *V glub vekov. Arkheologicheskii sbornik*. Alma-Ata: Nauka, s. 16-24.

Kuzmina, E. E. 1994. *Otkuda prishli indoarii?* Moskva: Vostochnaia literatura.

Kuzmina, E. E. 2008. *Arii — put na iug*. Moskva: Letnii sad.

Kuzminykh, S. V., Degtiareva A. D. 2006. Pozdnii bronzovyi vek. In: Ianin, V. L. (ed.). *Arkheologiia: Uchebnik*. Moskva: MGU, s. 219-270.

Kutimov, Iu. G. 1999. Kulturnaia atributsiia keramiki stepnogo oblika epokhi pozdnei bronzy iuzhnykh raionov Srednei Azii (Turkmenistana). *Stratum plus*, 2, p. 314-322.

Kutimov, Iu. G. 2014. K voprosu o kulturnykh kontaktakh stepnogo i zemledelcheskogo naseleniia v pozdnem bronzovom veke na territorii Turkmenistana. In: Alekshin, V. A. (ed.). *Arkheologiia drevnikh obshchestv Evrazii: khronologiia, kulturogenez, religioznye vozzreniia*. Trudy IIMK RAN, 42. Sankt-Peterburg: IIMK RAN; Art-ekspress, s. 86-96.

Kushtan, D. P. 2012. Transevraziiskii «oloviannyi» put epokhi pozdnei bronzy. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 284-300.

Lytvynenko, R. O. 1994. *Zrubna kultura baseinu Siverskoho Dintsia (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok)*. Avtorefeferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Masson, V. M. 1999. Drevnie tsivilizatsii Vostoka i stepnye plemena v svete dannykh arkheologii. *Stratum plus*, 2, s. 265-285.

Otroshchenko, V. V., Formozov, A. A. 1988. K probleme pismennosti u plemen Severnogo Prichernomoria v epokhu rannego metalla. *Studia Praehistorika*, 9, s. 141-178.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-khronolohichni zistavlennia).* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V. 2018. Periodyzatsiia bronzovoi doby Ukrainy. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei, Nizhyn, 23—25 lystopada 2018.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 92-93.

Probyiholova, O. S. 2012. *Naselennia nyzhnoi techii Siverskoho Dontsia ta Donetskoho kriazhu u zakliuchnyi period doby piznoi bronzy*. Avtorefeferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M. 2000. *Poselenie epokhi bronzy Kapitanovo II. Materialy rabot Ukrainsko-Rossiiskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. Voronezh: VGU.

Piankova, L. T. 1999. Stepnye komponenty v kompleksakh bronzovogo veka iugo-zapadnogo Tadzhikistana. *Stratum plus*, 2, s. 286-297.

Romashko, V. A. 2013. *Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury).* Kyiv: KNT.

Usmanova, E. R., Merts, V. K. 2020. Sarazm i Step: tri patterna kulturnogo dialoga. In: Ubaidullo, N. K. (ed.). *Sarazm. Мачтиаи маколаҳои konferensiiai ilmї-amalii «Наќshi Sarazm dar tashakkulebii tamadduni Osiei Markazu» ba iftikhori 5500-solagii Sarazm. Dushanbe, 12—13 maii soli 2020.* 3. Dushanbe: Osorkhonai milli bostonii Тоҷikiston, s. 72-97.

Tsimidanov, V. V. 2010. Ornamentatsiia keramiki srubnoi kultury: sotsialnyi i polo-vozrastnoi aspekt. *Arkheologicheskii almanakh*, 21, s. 120-139.

Chernykh, E. N. 1983. Problema obshchnosti kultur valikovoi keramiki v stepiakh Evrazii. In: Zdanovich, G. B. (ed.). *Bronzovyi vek stepnoi polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia*. Cheliabinsk: Bashkirskii gosuniversitet, s. 81-89.

Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V. 1989. *Drevniaia metallurgiia Severnoi Evrazii (seiminsko-turbinskii fenomen).* Moskva: Nauka.

Shapovalov, T. A. 1976. Poselenie srubnoi kultury u s. Ilichevka na Severskom Dontse. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy: issledovaniia i materialy*. Kyiv: Naukova dumka.

Korokhina, A. Decorative shift as a marker of cultural change? A case study from the Late Bronze Age settlement of Hlyboke Ozero 2 in Eastern Ukraine. In: *Proceedings of the Belgrade Conference on Archaeological Pottery. Belgrade, May 12—13th 2022*, 22 (forthcoming).

Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham: Springer.

A. V. Korokhina, Ia. P. Gershkovich

PAINTED AND DYED POTTERY OF THE LATE BRONZE AGE FROM THE SETTLEMENT OF HLYBOKE OZERO 2 ON THE SIVERSKYI DONETS RIVER

The paper is aimed at the publication of pottery with painted decoration and traces of paint manipulation discovered at the settlement of Hlyboke Ozero 2 in the middle reaches of the Siverskyi Donets. The finds are associated with stratigraphic layers II and III, marking the transition from the Late Zrubna culture to the so-called Post-Zrubna culture (12th—11th centuries BC).

The settlement of Hlyboke Ozero 2 is located in the middle reaches of the Siverskyi Donets River and was explored by excavations in 1991 (Y. P. Gershkovych, Y. B. Polidovych, V. V. Tsymidanov, O. R. Dubovska, S. M. Degermendzhy). The area of the site is at least 3000 sq.m., of which 1685.5 m^2 have been excavated.

The scheme of cultural and stratigraphic division of the site includes four «layers» (I—IV), with layers II and III divided into two «horizons» each. Based on radiocarbon dates and traditional methods, the period of the settlement's existence is determined to be the late 13th to 11th centuries BC. Based on analogies with the materials of the North-Western Black Sea coast, layers I and II are synchronized with the developed and late Sabatynivka culture; the following layers are attributed to the «post-Zrubna period».

Two variants of paint application on pottery were identified.

1) Painting before firing. Red paint (probably, ochre) was used to cover large areas of the outer surface of the vessels (or possibly the entire vessel). Often this technique is combined with a «pattern» made with black paint: the bottom parts of the vessels were covered rhythmically with vertical stripes, probably around the entire perimeter of the body.

2) Application of paint to the surface after firing. This technique is likely to be associated with actions carried out, in particular, with already broken vessels. It is possible that pottery sherds served as available tools for the processing of raw materials for paint. Visually, the fragments with paint do not differ from the bulk of the ceramics at the settlement.

The so-called ochre engobe characterises the materials of the Stepanivka type of the Berezhynivka-Maivka Zrubna culture, while red or polychrome engobe is mentioned as a method of painting vessels from some Late Bronze Age burials of the Dnipro—Donets and Don—Donets interfluve. It is likely that the production of painted vessels on the Hlyboke Ozero 2 was caried out by the bearers of the local or kindred cultural tradition.

Looking for a probable external source for this decorative style, let's consider the final stage of the Bronze Age in Eastern Europe as a period of interaction of cultural components of different origins and, probably, population movements on a wide Eurasian scale. One of the main directions of cultural influences on the Siverskyi Donets' region is the «Eastern» one, associated with the cultures of the Volga region, the Urals and Northern Kazakhstan. It is this direction that was the main source of changes in the material culture of Hlyboke Ozero 2, which is reflected in pottery and bronze metal-working. In this context, we propose to consider the hypothesis of the appearance of painted decoration on Late / Post-Zrubna pottery of the western periphery of the culture under the impact of the traditions of the agricultural entities of Central Asia. This could have been carried out through the agency of the Post-Andronovo population.

Keywords: painted pottery, Timber-grave culture, Post-Timber-grave culture, Late Bronze Age, Eastern Europe, decoration.

Одержано 19.04.2023

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович, доктор історичних наук.
GERSHKOVYCH Yakiv P., Doctor of Historical Sciences.
ORCID: 0000-0002-5915-1300.

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOROKHINA Anastasiia V., Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6123-6285,
e-mail: a.v.korokhina@gmail.com.

УДК [572.9:903.5](477.72)”637” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.11

Т. О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ БІЛОЗЕРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. КАЇРИ

До наукового обігу уведено інформацію стосовно антропологічного складу населення, похованого на могильнику білозерської культури біля с. Каїри. Визначено його положення серед хронологічно близьких груп території України.

Ключові слова: *доба бронзи, білозерська культура, антропологія, краніологія, поховальний обряд.*

Вступ. Натепер кількість опублікованого антропологічного матеріалу, який репрезентує мешканців України фінального етапу доби бронзи, є незначною. Уведення до наукового обігу кожної нової серії, що належить до цього хронологічного періоду, допомагає збільшити базу даних вивчення фізичного типу населення, перевірки низки старих і нових гіпотез, уточнити антропологічну ситуацію на землях України у кінці II — на початку I тис. до н. е., а інколи й інакше подивитись на місце населення даної території серед хронологічно близьких популяцій Євразії. Викладений тут матеріал представляє носіїв білозерської культури.

Матеріали та методика. Розкопки курганно-ґрунтового могильника білозерської культури біля с. Каїри (курганна група Кутареві Могили) 1988 р. виконав Геніческий загін Херсонської археологічної експедиції Інституту археології НАН України. Пам’ятка розташована на лівому березі Каховського водосховища, в 7 км південніше птахофабрики с. Каїри Горностаївського району Херсонської обл. Дослідження могильника виконали Ю. О. Шилов та М. В. Ковальов (Кубышев и др. 1988).

У процесі розкопок біля с. Каїри археологи відкрили 79 поховань, віднесені до білозерської культури. Вони становлять сім різних за розмірами скупчень, позначених у науковому звіті як кургани 5, 6, 11, 12, 14, 15, 16. Найбільша концентрація поховань припадає на курган 12 (60 поховань), який автор розкопок Ю. О. Шилов вважав більш ранньою частиною могильника. Він наголошував, що термін «курган» у цьому випадку є умовним: тут можна говорити про ґрунтовий могильник, який складався з декількох рядів поховань по 3—9 могил у кожному. Частина цих могил була, на його думку, позначена вапняковими плитами, зсунутими через пізніше орання.

Антропологічний матеріал я вивчала часткова в польових умовах, згодом його реставрували і досліджували в лабораторії Відділу біоархеології Інституту археології НАН України. У 53 випадках стать та вік «білозерців», що були поховані біля с. Каїри, визначені антропологом, іноді через погану збереженість кісток вік визначав археолог, тоді переважно зафіксовано, хто похований — дорослий чи дитина.

Короткий опис і статево-вікові визначення кісткових решток подані в антропологічному додатку до археологічного звіту (Рудич 1988, с. 194—211). Була опублікована також тезова інформація стосовно антропологічного матеріалу каїрського могильника (Литвинова, Рудич 1994, с. 111).

У цій роботі головний акцент зроблено на краніологічному аналізуванні скелетних решток. Стан антропологічного матеріалу був середнього ступеня збереженості. Після реставрації придатними для вимірів за краніометричною програмою виявились 27 черепів дорослих осіб. Із них 12 черепів належали чоловікам, 15 — жінкам.

Опис та виміри краніологічного матеріалу виконано за методиками, упровадженими вітчизняною антропологічною школою, у лабора-

© Т. О. РУДИЧ, 2023

Таблиця 1. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів із могильника білозерської культури біля с. Каїри

Ознака за Мартіном	*N*	*Min*	*Max*	*M*	*S*
1. Поздовжній діаметр	12	186	208	194,7	8,0
8. Поперечний діаметр	10	127	147	137,5	7,0
17. Висотний діаметр b—br	5	146	150	148,0	2,00
20. Вушна висота p—br	6	116	126	120,5	3,3
5. Довжина основи черепа	7	96	126	113,7	11,3
9. Найменша ширина лоба	8	90	112	100,0	7,3
10. Найбільша ширина лоба	6	113	126	119,5	4,8
11. Вушна ширина	9	107	135	121,0	8,2
12. Ширина потилиці	9	106	116	110,2	4,0
29. Лобна хорда	9	107	124	115,5	5,8
30. Тім'яна хорда	10	96	128	118,5	10,0
31. Потилична хорда	9	95	113	99,5	6,1
Висота вигину лоба	10	21	28	24,8	2,3
Висота вигину потилиці	10	21	36	26,1	4,1
40. Довжина основи обличчя	2	111	115	113,0	2,8
43. Верхня ширина обличчя	6	96	113	105,5	5,9
45. Діаметр вилиць	7	127	140	133,8	5,6
46. Середня ширина обличчя	5	88	97	92,4	4,0
48. Верхня висота обличчя	7	68	73	70,0	2,0
60. Довжина альвеолярної дуги	2	55	56	55,5	0,7
61. Ширина альвеолярної дуги	3	58	70	64,7	6,1
55. Висота носа	6	48	53	51,7	2,0
54. Ширина носа	5	20	28	23,6	3,0
51. Ширина орбіти	5	40	45	42,2	2,0
51a. Ширина орбіти	2	39	43	41,0	2,8
52. Висота орбіти	6	29	34	31,5	2,1
MC. Максиллофронтальна ширина	—	—	—	—	—
MS. Максиллофронтальна висота	—	—	—	—	—
SC. Симотична ширина	2	8	9	8,5	0,7
SS. Симотична висота	1	4	4	4,0	—
DC. Дакріальна ширина	—	—	—	—	—
DS. Дакріальна висота	—	—	—	—	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	3	80	82	81,3	1,2
77. Назомалярный кут	2	134	144	139	7
Zm. Зигомаксилярний кут	3	123	124	123,6	0,4
72. Загальний кут обличчя	3	78,5	91	83,8	6,5
73. Кут середньої частини обличчя	3	78,5	90	83,5	5,9
75.1. Кут носа	3	22	40	29	9,6
Fc. Глибина іклової ямки	7	2	6	3,6	1,5
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	2	113	122	117,5	6,4
66. Кутова ширина нижньої щелепи	1	111	111	111	—
71a. Найменша ширина гілки щелепи	9	30	36	33,7	2
67. Передня ширина нижньої щелепи	8	43	50	47,6	2,3
69. Висота симфізу нижньої щелепи	9	29	38	33,1	3,3
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	11	29	38	33,2	3,2
69 (3). Товщина тіла нижньої щелепи	12	7	14	10,7	1,8
Надпереніссся (1—6)	12	1	6	3,2	1,3
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	11	1	3	2,1	0,9
Соскоподібні виростки (1—3)	12	1	3	2,0	0,6
Індекс					
Черепний	9	64,9	77,9	71,7	3,9
Лицевий	4	52,1	56,6	53,6	2,0
Орбітний	5	69	85	75,7	7,4
Носовий	3	40	47,9	43,7	3,6
Симотичний	1	50	50	50,0	—
Дакріальний	—	—	—	—	—

торії ІА НАН України (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980).

Внутрішньогруповий краніологічний аналіз каїрської групи. ***Чоловіки.*** Чоловічі черепи із вибірки з могильника біля с. Каїри характеризуються загалом довгою коробкою. До категорії великих і дуже великих потрапляють усі черепи серії. Середня ширина черепа у середньому мала, але змінюється від дуже малих до великих значень. За черепним індексом серія загалом доліхокранна. Індивідуальні характеристики черепного індекса коливаються від різкодоліхокранних до мезокранних. Доліхокранні форми черепа у чоловічій частині популяції домінують, брахікранні відсутні. Черепи в середньому високі за обома висотними розмірами. Лоб широкий, кут нахилу лобної кістки середній. Верхня ширина обличчя середня, діаметр вилиць середній, середня ширина обличчя мала. Висота обличчя середня за абсолютними розмірами, за верхньолицевим індексом обличчя належить до категорії мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке як на назомалярному, так і на зигомаксилярному рівнях. Загальнолицевий кут вказує на мезогнатність. Орбіти середньоширокі та низькі, як за абсолютними розмірами, так і індексом, в серії присутні низько- і високоорбітні черепи. Ніс високий, вузький за абсолютними розмірами і індексом. Надпереніссся високе. Кістки носа виступають добре. Середні розміри і розмах варіацій розмірів та індексів чоловічих черепів подані в табл. 1.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у чоловічій серії розраховані середньоквадратичні відхилення і коефіцієнти варіацій, порівняні зі стандартними значеннями, розрахованими на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964, с. 121—127). Завищені, порівняно зі стандартними, значення в нашій групі існують для таких таксономічно важливих ознак: довжина та ширина черепа, ширина носа. ширина та висота орбіт, черепний індекс, орбітний індекс.

Жінки. Жіноча серія з могильника біля с. Каїри характеризується в середньому довгою черепною коробкою. Усі черепи серії потрапляють

до категорії середніх і дуже довгих. Ширина черепа середня, але розмах варіацій — від дуже малого до великого. За черепним індексом група загалом доліхокранна, індивідуальні характеристики коливаються в межах різкодоліхокранних і мезокранних, але доліхокранні форми домінують. Черепні коробки в середньому високі за обома висотними розмірами.

Лоб середньоширокий, кут нахилу лобної кістки на межі середніх і великих значень. Верхня ширина обличчя середня, діаметр вилиць середній, ширина обличчя на середньому рівні значна. Висота обличчя середня за абсолютними розмірами. За верхньолицевим індексом загалом воно належить до категорії мезен, але з тенденцією до лептен. Горизонтальне профілювання обличчя різке як на назомалярному, так і на зигомаксилярному рівнях. Загальнолицевий кут вказує на мезогнатність. Орбіти середньоширокі та низькі за абсолютними розмірами, за індексом мезоконхні. Ніс на межі середньовисокого та високого, середньоширокий як за абсолютними розмірами, так і за носовим індексом. Надпереніссяе високе. Кістки носа виступають середньо. Середні розміри та розмах варіацій подані в табл. 2.

Для оцінювання внутрішньогрупової варіації ознак у жіночій серії також були розраховані середньоквадратичні ухили і коефіцієнти варіацій, порівняні зі стандартними значеннями, розрахованими на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964, с. 127). Завищені, порівняно зі стандартними значеннями в нашій групі, є такі таксономічно важливі ознаки: ширина та висота черепа, діаметр вилиць, індекси черепний, орбітний та носовий.

Таким чином визначено, що у чоловічої та жіночої частин популяції співпадає завищена варіабельність важливих ознак: поперечного діаметру черепа, черепного та орбітного індексів.

Ми розрахували й коефіцієнти статевого диморфізму у нашій групі і порівняли їх зі стандартними для однорідних популяцій (Алексеев, Дебец 1964). Коефіцієнти більшої кількості ознак у каїрській серії виявляються заниженими або завище-

Таблиця 2. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики жіночих черепів із могильника білозерської культури біля с. Каїри

Ознака за Мартіном	*N*	*Min*	*Max*	*M*	*S*
1. Поздовжній діаметр	15	174	191	184,7	4,8
8. Поперечний діаметр	12	125	150	134,5	7,6
17. Висотний діаметр b—br	8	127	149	137,9	6,7
20. Вушна висота p—br	9	115	135	126,2	7,8
5. Довжина основи черепа	10	94	117	106,5	8,4
9. Найменша ширина лоба	12	92	100	94,7	2,3
10. Найбільша ширина лоба	7	114	127	117,7	4,5
11. Вушна ширина	12	106	129	117,2	6,5
12. Ширина потилиці	8	100	107,5	107,9	5,4
29. Лобна хорда	14	102	115	109,8	3,8
30. Тім'яна хорда	14	97	128	115,9	8,0
31. Потилична хорда	11	89	111	95	6,4
Висота вигину лоба	14	23	28	25,4	1,6
Висота вигину потилиці	11	20	34	24,6	3,9
40. Довжина основи обличчя	4	96	101	99	2,5
43. Верхня ширина обличчя	9	95	107	101,7	3,7
45. Діаметр вилиць	6	117	134	123,6	6,6
46. Середня ширина обличчя	3	93	103	97	5,3
48. Верхня висота обличчя	4	61	70	66,5	4,0
60. Довжина альвеолярної дуги	2	49	53	51,1	2,8
61. Ширина альвеолярної дуги	3	58	65	60,7	3,8
55. Висота носа	6	45	57	50,6	4,2
54. Ширина носа	8	22	25	24,7	1,2
51. Ширина орбіти	9	38	45	40,2	2,0
51a. Ширина орбіти	3	38	42	39,3	2,3
52. Висота орбіти	8	29	38	32,5	2,9
MC. Максиллофронтальна ширина	3	20	21	20,3	0,6
MS. Максиллофронтальна висота	2	8	9	8,5	0,7
SC. Симотична ширина	3	8	10	8,9	1,0
SS. Симотична висота	2	3,5	5	4,25	1,1
DC. Дакріальна ширина	2	20	25	22,5	3,5
DS. Дакріальная висота	2	11	12	11,5	0,7
32. Кут профілю лоба (nasion)	2	83	90	86,5	5,0
77. Назомалярный кут	4	122	142,4	133,1	8,4
Zm. Зигомаксилярний кут	3	110	129	121	9,8
72. Загальний кут обличчя	3	79	89	82,6	5,5
73. Кут середньої частини обличчя	3	78	89	83	5,6
75.1. Кут носа	2	15	24	19,5	6,4
Fc. Глибина іклової ямки	6	4	6	4,8	1,0
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	5	100	125	111,8	1,0
66. Кутова ширина нижньої щелепи	—	—	—	—	—
71a. Найменша ширина гілки щелепи	7	30	37	31,7	2,6
67. Передня ширина нижньої щелепи	9	39	49	44,5	2,7
69. Висота симфізу нижньої щелепи.	8	28	35	33,3	2,6
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	13	28	34	31,5	2,1
69 (3). Товщина тіла нижньої щелепи	14	9	12	10,6	1,0
Надпереніссяе (1—6)	10	1	3	1,2	0,6
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	11	1	2	1,1	0,3
Соскоподібні виростки (1—3)	13	1	2	1,1	0,1
Індекс					
Черепний	11	67,5	79,8	72,9	4,0
Лицевий	4	54,5	55,3	54,9	0,4
Орбітний	7	75,5	89,7	78,2	5,1
Носовий	4	41,6	55,5	49,0	6,1
Симотичний	2	50	55,5	52,7	3,4
Дакріальний	1	60,0	60,0	60,0	—

ними. Варто відзначити, що чоловічі черепи з урахуванням статевого диморфізму мають ширший лоб і більший діаметр вилиць, але нижче обличчя, і вужче на середньому рівні, менші розміри орбіт, нижчі та вужчі носи. Це може свідчити на користь того, що чоловіча та жіноча частина популяції або мали різні витоки, або поповнювались за рахунок вихідців із різних груп. Це підтверджують результати міжгрупового аналізу чоловічих і жіночих груп, але до цього ми повернімось далі.

Коефіцієнти статевого диморфізму, значний розмах варіацій за певними типологічно важливими ознаками й квадратичні відхилення, не характерні для однорідних груп, свідчать на користь гетерогенності каїрської серії. На жаль, збереженість і кількість матеріалу не дають змоги виконати внутрішньогруповий аналіз як чоловічої, так і жіночої частин популяції із залученням низки статистичних методів. Від типологічного підходу у краніологічному аналізуванні антропологи нині відмовляються. Тому основну увагу варто приділити міжгруповому аналізу матеріалу, щоб мати підстави говорити про напрями морфологічних зв'язків популяції.

Міжгруповий аналіз. Серія з могильника біля с. Каїри в колі населення білозерської культури. Обсяг краніологічного матеріалу з поховальних пам'яток білозерської культури, який можна використати для порівняльного аналізу, обмежений і не представляє населення усієї території побутування культури. Це пов'язано, головним чином, з поганою збереженістю матеріалу.

Група з могильника біля с. Каїри походить із Лівобережжя Нижнього Подніпров'я. Тож варто було очікувати найбільшої біологічної подібності людей із каїрського могильника до територіально близьких популяцій цієї культури, представлених опублікованим краніологічним матеріалом із розкопок могильників біля сіл Чернянка, Широке та Первомаївка (Кубышев, Черняков 1986, с. 139—157; Евдокимов 1987, с. 107—126; Лесков, Кравченко 2019).

Чоловіки. Три чоловічі серії білозерської культури з території Лівобережжя Нижнього Подніпров'я (Каїри, Чернянка, Широке) характеризуються дуже довгими, високими і різкодоліхокранними черепними коробками. Серія з могильника біля с. Каїри за висотою черепа у середньому взагалі наближається до світового максимуму. Для середніх значень усіх трьох серій характерне також різке профілювання обличчя у горизонтальній площині. Стосовно розмірів обличчя, його деталей і пропорцій можна відзначити розбіжності.

Чоловіча група з могильника біля с. Каїри істотно відрізняється за середніми розмірами і пропорціями обличчя від чоловіків із територіально найближчого до неї могильника біля с. Чернянка. З усіх нижньодніпровських груп чернянківська вибірка має найвище (на рівні світових максимумів), вузьке за абсолютними розмірами обличчя, що обумовлює найбільший серед білозерських серій верхньолицевий індекс. Саме комбінація великої доліхокранної черепної коробки з високим і вузьким обличчям дали підстави С. І. Круц віднести групу до європеоїдного вузьколицього типу, його давньосередземноморського варіанту (Круц 1984, с. 77).

Як зазначено вище, антропологи відмовились від типологічного підходу у аналізуванні краніологічного матеріалу. Але каїрську чоловічу серію за будь-яких умов важко віднести до давніх середземноморців. Середні характеристики чоловічої групи з каїрського могильника свідчать про середньошироке обличчя як за абсолютними розмірами, так і за верхньолицевим індексом та низькі орбіти, — ознаки, не властиві середземноморцям. Чоловіча серія з могильника біля с. Каїри має різке профілювання обличчя, але на назомалярному рівні воно тяжіє до помірного та є слабкішим, ніж у інших білозерських серіях.

Вибірка черепів із могильника біля с. Каїри за пропорціями обличчя загалом досить близька до групи з могильника біля с. Широке. За шириною обличчя остання серія належить до категорії вузьколиць, але з тенденцією до середньошироких. Дослідниці матеріалів широчанського могильника відзначали домінування у складі популяції доліхокранних вузьколиць форм, але фіксували серед населення представників протоєвропеоїдного типу. Кількість таких черепів була незначною, що дало можливість дослідникам говорити про відносну антропологічну однорідність групи з с. Широкого (Зіневич, Круц 1968, с. 84—89). Тим не менш, наявність цієї домішки серед чоловічої частини населення вплинула на середні характеристики серії. Подальший розгляд білозерських матеріалів на ширшому антропологічному тлі Східної Європи дав підстави для висновку про належність черепів із могильників біля Широкого та Чернянків до різних краніологічних комплексів із відмінним напрямком антропологічних зв'язків (Алексеева, Круц 1999, с. 269).

Каїрська чоловіча серія за формою черепної коробки відрізняється від білозерських матеріалів із розкопок курганного могильника біля с. Первомаївка Верхньорогачицького району Херсонської області (Литвинова, Поруцкий 1987, с. 126—130). Для останніх характерна мезокранія черепної коробки, але кількість спостережень із первомаївського могильника незначна — лише два значення черепного індексу.

Можливості порівняльного аналізу чоловічої серії каїрського могильника з матеріалом білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я вкрай обмежені, бо антропологам не вдалось зняти з черепів регіону інфор-

мацію за рядом важливих ознак. Черепи північно-західної групи характеризуються довгою доліхокранною коробкою і невисоким обличчям, віднести їх до розряду вузьколицих неможливо (Сегеда, Литвинова 1990,с. 93—113). Тобто за перерахованими ознаками серія з Каїрів цілком може морфологічно наближатись до людей білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я. Але аргументовано говорити про це до появи нового білозерського матеріалу з західного регіону не є коректним.

Включення каїрської серії до кола вибірок чоловічих черепів білозерської культури дає змогу аргументованіше говорити про антропологічну неоднорідність чоловічої частини населення. Вона фіксується як на внутрішньогруповому рівні, що чітко простежується у випадку з чоловіками з могильника біля с. Каїри, так і на міжгруповому, навіть у межах досить невеликого району Лівобережжя Нижнього Подніпров'я.

Жінки. Три жіночі серії білозерської культури Нижнього Подніпров'я характеризуються довгою, різкодоліхокранною та високою черепними коробками. Висота черепної коробки жінок із могильників біля Широкого та Каїри наближається до світового максимума. У трьох групах обличчя за абсолютними розмірами середньовисоке та середньоширoке. За верхньолицевим індексом серії з Широкого та Чернянки потрапляють до категорії вузьколицих, а жінки із с. Каїри опиняються на межі середньо- та вузьколицих. Горизонтальне профілювання обличчя в усіх трьох серіях у середньому різке.

Три жіночі вибірки черепів білозерської культури Лівобережжя Нижнього Подніпров'я морфологічно ближчі між собою, ніж чоловічі.

Серія з могильника біля с. Каїри серед хронологічно близьких популяцій. Міжгруповий статистичний аналіз. Розширення кола порівняльного матеріалу за рахунок популяцій інших хронологічно та територіально близьких культур проходило поетапно. У результаті порівняльного аналізу матеріалів Східної Європи можна відзначити морфологічну подібність чоловічої серії з могильника біля с. Каїри насамперед зі збірною серією зрубної культури України, яка складається з матеріалів Лівобережжя, та збірною серією бабинської (багатопружкової) культури України (Круц 1984). Певні антропологічні паралелі «каїрцям» є в деяких кавказьких групах.

Для перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології традиційно широко залучають методи багатовимірної статистики, що сприяє збільшенню об'єктивізації результатів. Для міжгрупового аналізу ми використали пакет програм *Systat*. Порівняння краніологічних матеріалів виконано за допомогою декількох статистичних методів за різним набором ознак та індексів, а також із залученням різної кількості серій.

Чоловіки. Запропоновано один із варіантів міжгрупового факторного аналізу із порівнянням груп за такими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота і ширина обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіт, назомалярний кут, зигомаксилярний кут, кут кісток носа. Перевага цього варіанту полягає у залученні горизонтального профілювання обличчя та кута носа. Ці ознаки досить добре диференціюють популяції Східної Європи та Азії. Проте постають певні обмеження, бо за цих умов до аналізу неможливо залучити групи з території Центральної та Західної Європи через те, що існує розбіжність у методиках й тінформація стосовно профілювання обличчя відсутня у публікаціях західних учених.

У цьому варіанті факторного аналізу серію чоловічих черепів із могильника біля с. Каїри розглянуто серед синхронних і хронологічно близьких серій переважно з південних регіонів Східної Європи. До порівняльного аналізу також залучені групи черепів із лівобережних могильників білозерської культури біля сіл Чернянка і Широке (Зіневич, Круц 1968; Круц 1984). Відсутність інформації за низкою важливих ознак, на жаль, не дала можливості ввести до аналізу серії білозерської культури з території Північно-Західного Причорномор'я.

Хронологічно більш раннє населення території України представлене збірною серією культури багатопружкової кераміки (бабинської культури) (Круц 1984). Зрубну культуру представляють: 1 — збірна серія зрубної культури Лівобережжя Дніпра (Дебец 1948; Зіневич, Круц 1968; Кондукторова 1972; Круц 1984); 2 — збірна група Нижнього Дону (Батиева 2011); 3 — збірна серія поволзького лісостепу; 4 — збірна серія поволзького степу; 5 — Самаро-Сокська група; 6 — збірна серія приуральського лісостепу; 7 — збірна група приуральського степу (Хохлов 2017). Залучена до аналізу також серія абашивської культури (Герасимова 1958). На превеликий жаль відсутні серії представників сабатинівської культури, що б допомогло чіткіше уявити розвиток антропологічної ситуації у Північному Причорномор'ї в добу пізньої бронзи.

Матеріали з Північно-Західного Причорномор'я представляє група з могильника Калфа у Молдові, який відносять до бабинської культури, і збірна серія культури Ноуа, яку складають черепи з могильників Старі Бедражі, Трушешт, Пробота, Дойна, Островец (Cristesku, Antoniu 1962; Necrasov, Cristesku 1968; Великанова 1975; Кондукторова 1980). З Кавказького регіону включені до аналізу серії доби пізньої бронзи — раннього заліза Самтавро й Артік, збірна група кобанської культури Північного Кавказу, а також серія черепів із поховань рівнинних районів Північного Кавказу (Алексеев 2009).

Після факторизації кореляційної матриці виділено два головні фактори, у яких власна вага перевищує 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором мають: довжина і висота черепа, висота обличчя, найбільші від'ємні — назомалярний і зигомаксилярний кути обличчя. Вони розділяють 26,47 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження мають ширина лоба й висота орбіт, а найбільші від'ємні — ширина обличчя й носа, висота носа і ширина орбіт. Вони розділяють 20,4 % сукупності.

За факторними навантаженнями на групи їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

Серія з могильника біля с. Каїри демонструє в цьому варіанті аналізу найбільшу статистичну близькість до збірної серії зрубної культури Лівобережжя Дніпра. Трохи віддаленішою від каїрської серії є група з білозерського могильника Широкого. Те, що серія з с. Каїри статистично є близькою до групи зрубної культури Лівобережжя України, а серія з Широкого — до збірної серії ранішої бабинської культури України, може свідчити, що серед чоловіків, принаймні з двох розглянутих могильників, домінували біологічні складові, які цілком могли пов'язувати їхі з більш раннім населенням території України. Від більшості східних груп зрубної культури усі білозерські серії, як і серії зрубної культури України, бабинської та культури Ноуа, відрізняються за ознаками, ключовими для першого фактору.

З кавказького регіону статистично найближчою до «каїрців» є серія з могильника Артік із Вірменії, а до «широчанців» — вибірка із досить широко датованого могильника Самтавро у Грузії. Населення Кавказу повсякчас було строкатим (Алексеев 2009). Цей варіант аналізу добре демонструє це для доби бронзи: Кавказ перебував у зоні східних, північних і західних впливів, але відбувалась і зворотна міграція. У перспективі уточнити напрям і час міграцій допоможе вужче датування антропологічного матеріалу.

Чоловічі групи білозерської культури в цьому варіанті аналізу на міжгруповому рівні продемонстрували антропологічну неоднорідність. Серія черепів із могильника біля с. Чернянки досить далека від груп із сс. Каїри та Широке за ознаками, які визначають перший фактор. Але варто нагадати, що група з могильника біля Чернянки складається з малої кількості черепів, тож ми цілком можемо мати справу з випадковістю вибірки.

Відзначимо, що усі три чоловічі білозерські групи, а також збірна серія багатопружкової (бабинської) культури України, серія культури Ноуа, деякі кавказькі серії розташовуються в правій половині факторного поля, де концентруються групи, яким властиві довгі, вузькі та високі черепні коробки та різкіше горизонтальне профілювання обличчя. Така комбінація ознак викликає асоціації з низкою популяцій із більш західних, а точніше північно-західних територій.

Досить часто східноєвропейські антропологи, працюючи з матеріалами доби неоліту—бронзи, обмежувались матеріалами Східної Європи, Середньої Азії, Сибіру. Інколи це виглядало як захоплення певними археологічними гіпотезами і бажання перевірити їх, але найчастіше причина була банальнішою: це була відсутність інформації щодо деяких ознак у західних публікаціях, переважно у зв'язку з розбіжностями у методиках.

Готуючи до публікації матеріали з могильника Рованці ульвівецької групи лужицької культури (доба пізньої бронзи — раннього заліза Волині), я звернула увагу на істотну морфологічну подібність волинської лужицької популяції з територіально і культурно далекою групою з могильника біля с. Каїри. Ця подібність спонукала мене уважніше переглянути матеріали Центральної та Західної Європи, зокрема і більш раннього часу.

Поєднання довгої, високої доліхокранної черепної коробки, типове для носіїв білозерської культури, характеризує не тільки групи лужицької, тшинецької та унетицької культур західного регіону, але ви-

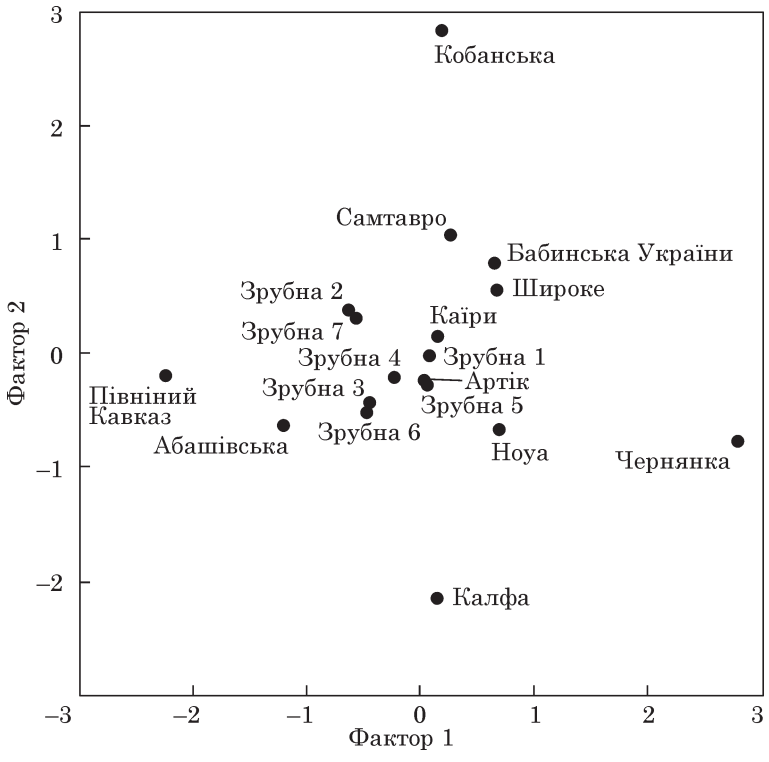

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій

водить нас на деякі популяції шнурового кола. Для частини західних популяцій такі пропорції та розміри черепної коробки поєднуються з різними розмірами і пропорціями обличчя та його деталей (ніс, орбіта тощо).

На наступному етапі здійснено декілька варіантів міжгрупового статистичного аналізу з залученням чоловічих серій доби бронзи Східної, Центральної, Західної Європи та Середньої Азії. Їх порівняно за десятьма ознаками: довжина, ширина, висота черепа, ширина лоба, висота та ширина обличчя, орбіт, носа. Відповдіно до отриманих результатів, серії білозерської культури з сс. Каїри і Широке є проміжними між збірними групами зрубної та бабинської культури України з однієї сторони, і серіями унетицької, лужицької культур, групами кола шнурової кераміки Польщі, Німеччини та Прусії, з іншої (Schwidetzky, Rosing 1990, s. 4—45). Це може свідчити на користь того, що частина населення білозерської культури Нижнього Подніпров'я формувалась за участі нащадків носіїв зрубної культури Лівобережжя України, а також компонента, який мав яскраво означені антропологічні зв'язки із населенням більш західних та північно-західних територій. Можливо, другий компонент походив із популяцій, які ще не представлені антропологічними вибірками. Адже окрім відсутності серій черепів сабатинівської культури, у антропологів немає вибірок, які б репрезентували низку культур лісостепової та лісової зони доби бронзи. Також відсутні серії білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я, які б можна було б залучити до аналізу.

Жінки. Тривалий час міжгруповий краніологічний аналіз базувався виключно на чоловічих вибірках. Останнім часом ситуація стала виправлятися. Жіноча серія з могильника біля с. Каїри була розглянута в колі синхронних і хронологічно близьких серій переважно з південних регіонів Східної Європи. Групи порівняно за такими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота і ширина обличчя, носа й орбіт, назомалярний кут, зигомаксилярний кут, кут кісток носа. До аналізу разом із серією з могильника с. Каїри залучено групи черепів із могильників білозерської культури Чернянка та Широке (Зіневич, Круц 1968; Круц 1984), могильника культури Ноуа Старі Бедражі та бабинської культури Калфа з території Молдови (Великанова 1975). Хронологічно більш раннє населення України представлене збірною серією бабинської культури (культури багатопружкової кераміки, Круц 1984). Серія жіночих черепів сабатинівської культури поки не сформована. «Зрубники» репрезентовано такими збірними серіями: 1 — зрубної культури України (Дебец 1948, Кондукторова, Зіневич, Круц 1968, Круц 1984); 2 — поволзького лісостепу; 3 — поволзького степу; 4 — Самаро-Сокської групи, 5 — приуральського лісостепу; 6 — приуральського степу (Хохлов 2017). З Кавказького регіону залучені серії доби пізньої бронзи — раннього заліза Самтавро й Артік, збірна серія кобанської культури Північного Кавказу, а також збірна серія рівнинних районів Північного Кавказу (Алексеев 2009).

Після факторизації кореляційної матриці виділено два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором мають: висота черепа, ширина обличчя, висота обличчяі носа, а найбільші від'ємні — кути горизонтального профілювання обличчя. Вони розділяють 23,7 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження мають: ширина черепа і лоба, ширина та висота орбіт, кут носа, а найбільші від'ємні — довжина черепа та ширина носа. Вони розділяють 23,7 % сукупності.

За факторними навантаженнями на серії вони вписані у простір двох факторів поліморфізму (рис. 2).

За результатами аналізу всі жіночі серії білозерської культури концентруються в нижній частині факторного поля. Серія з могильника с. Каїри продемонструвала найбільшу статистичну близькість до групи з могильника с. Ши-

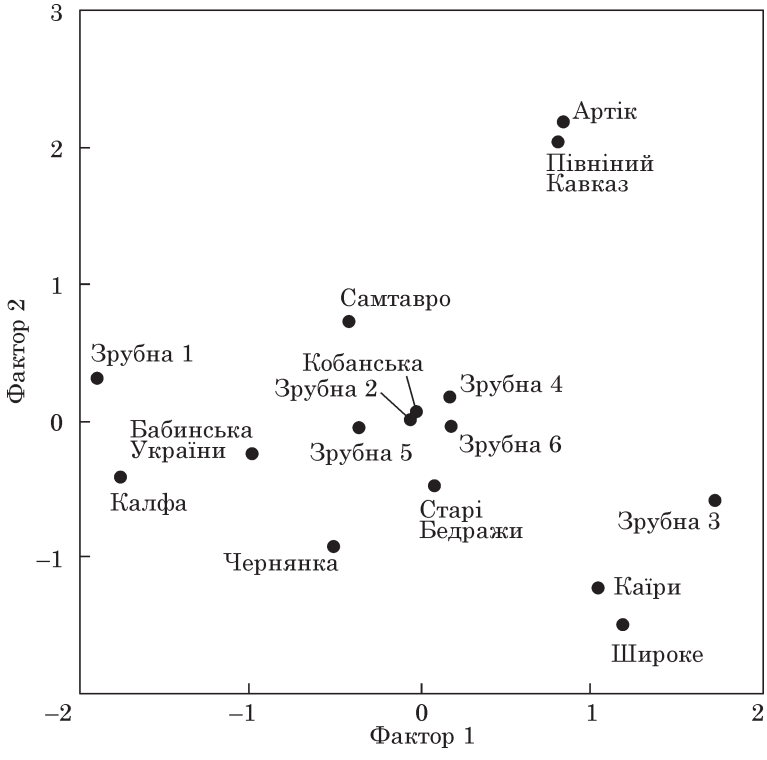

Рис. 2. Результати факторного аналізу жіночих серій

роке. Обидві вони знаходяться в правій нижній частині поля, де концентруються серії з довгою, вузькою й високою черепною коробкою, більшими розмірами обличчя, яке різкіше профільоване у горизонтальній площині, меншими розмірами орбіт, вищими та вужчими носами. З груп, які репрезентують інші культури, до неї статистично наближаються вибірки з Старих Бедражів (культура Ноуа) і зрубної культури степового Поволжжя. Щоправда остання є досить малою за кількістю спостережень. Але важливо відзначити, що усі залучені до аналізу білозерські жіночі групи істотно відмінні від збірної серії зрубної культури України та збірної серії бабинської культури України.

Результати різних варіантів міжгрупового аналізу добре демонструють, що населення білозерської культури Нижнього Подніпров'я було неоднорідним на міжгруповому рівні і найімовірніше формувалось зі складових, які мали різний напрям генетичних зв'язків.

Одна зі складових була пов'язана зі зрубними групами України. Інший компонент можливо походив із культури, яка не представлена краніологічно, але була морфологічно досить близькою до низки груп Європи доби бронзи — раннього заліза: лужицької, унетицької культур та деяких груп шнурового кола.

До питання про поховальні традиції білозерської культури за матеріалами з могильника біля с. Каїри. Поховання білозерської культури цього могильника представлені інгумаціями. Практично усі поховані, незалежно від статі та віку, зорієнтовані головою на південь або південний захід. Кістяки у могилах розміщені у скорченому положенні на правому чи лівому боці, поодинокі кістяки скорчені у положенні на спині. Тобто, для цієї популяції це було важливою та сталою традицією, як і для інших груп білозерської культури.

На могильнику простежено кореляцію між положенням кістяків на правому чи лівому боках зі статтю похованих. Чоловіки на могильнику поховані у скорченій позі переважно на правому боці й обличчям на схід. Жінки — у скорченій позі переважно на лівому боці, обличчям на захід. Серед дітей частина також була похована на правому, а частина на лівому боці, але стать дітей не вдалося визначити за остеологічними ознаками.

Раніше подібна кореляція в межах білозерської культури була зафіксована на матеріалах могильників сс. Широке та Чернянка (Зіневич, Круц 1968, с. 60; Круц 1984, с. 76). В Європі звичайно поховання чоловіків на правому, а жінок на лівому боці зафіксовано з V тис. до н. е., а поширення воно набуло у III тис. до н. е. у похованнях кола культур шнурової кераміки (Вандикилде 2009, с. 282). Треба зазначити, що покладання чоловіків і жінок на правому або лівому боці мало місце у могильниках доби бронзи різних регіонів Євразії (Итина 1961, с. 53; Абдушелишвили 1964; Бадер, Халиков 1987, с. 78; Крайнов 1987, с. 64).

Положення рук померлих автор розкопок Ю. О. Шилов у низці випадків трактував як молитовне. За такого пояснення чоловіки і жінки каїрського могильника могли мати різні об'єкти поклоніння. У випадку орієнтації померлих обличчями на схід або захід цей звичай цілком можна розглядати як віддзеркалення солярних культів. Гіпотетично більшість чоловічої частини популяції, що розвернута обличчям на схід, можна розглядати, як таку, що перебуває у молитовному зверненні до сонця, яке сходить, а переважна частина жінок — до сонця, що заходить.

Можливі й інші інтерпретації. Більшість чоловіків і жінок, похованих у каїрському могильнику, могли бути генетично пов'язані з різними племенами. За результатами внутрішньо- і міжгрупового аналізу чоловіча та жіноча частини каїрської популяції або мали різні витоки, або поповнювались за рахунок вихідців із різних груп. Положення померлих на правому боці обличчям на схід або на лівому боці обличчям на захід цілком може відбивати уявлення про різне розташування їхньої батьківщини. Зрозуміло, що інтерпретації деяких елементів поховального обряду, як правило гіпотетичні, перевірити неможливо.

У могильниках культур, де побутував звичай покладання чоловіків і жінок на різні боки, дослідники, як правило, фіксували поодинокі відхилення від традиції. Іноді це можна пояснити помилками у визначенні статі унаслідок поганої збереженості кісткового матеріалу. М. І. Іткіна на матеріалах могильника Кокча висловила думку, що жінки, поховані на «чоловічому боці», не народжували. У нашій ситуації така мотивація не підходить. На могильнику біля с. Каїри 17 жіночих кістяків лежали на лівому боці, а два — на правому, водночас 13 чоловічих кістяків розташовані на правому боці, а п'ять — на лівому. До того ж у Каїрах на різні боки у похованнях клали дітей, навіть новонароджених, тобто явно до репродуктивного віку.

Супровідний поховальний інвентар у могильнику є досить представницьким. Вироби з бронзи зафіксовано у 17 похованнях, більшість із них представлена скроневими кільцями, пронизями, пружиноподібними прикрасами. Прикраси з бронзи є у більшості жінок — у 13 з 23 поховань, де чітко визначена жіноча стать. Бронзові вироби з двох чоловічих поховань представлені ножами.

У могилах майже половини чоловіків виявлено посуд (11 поховань), домінують кубки. Вони містяться в шести похованнях, в одному випадку кубків два. Посуд міститься в 16 з 23 поховань жінок, в яких чітко визначена стать. Тобто реально найбільша концентрація

посуду наявна у жіночих похованнях, до того ж посуд з жіночих поховань є різноманітнішим за формою.

Кістки тварин (переважно щелепи та лопатки дрібного рогатого скота) є в чотирьох чоловічих, одній жіночій і двох дитячих могилах. Це навряд чи відображає реальну картину покладання «поховальної їжі», оскільки філейні частини не лишають явних слідів у похованні. Фрагменти скелетів (лопатки та щелепи) могли мати не лише «кулінарне» значення.

Традиції ховати дітей молодшого віку на окремих кладовищах або ділянках в білозерській культурі не зафіксовано. На могильнику с. Каїри виявлено 15 поховань дітей і підлітків. Вік антрополог визначив лише у 12 випадках, у трьох належність поховань дітям визначив археолог.

У процесі розкопок і подальшого дослідження зафіксовані поховання дітей від народження. Виявлене одне парне поховання дитини з дорослим, інші дитячі поховання індивідуальні. У семи випадках дитина лежала на лівому боці, в шести — на правому. В одному похованні дитина 6—10 років лежала на спині. Серед дитячих поховань є безінвентарні та супроводжені прикрасами, посудом і рештками кісток тварин. Зокрема прикраси присутні у чотирьох дитячих похованнях, переважно у дітей 6—14 років. У двох могилах були бронзові скроневі кільця, в двох — кістяні пронизки, в одному похованні знайдено намисто з мушлі. Коло дитини віком близько чотирьох років, яка лежала на правому боці, була намистина.

У шести дитячих могилах із 15 містився посуд. Кількість посудин у похованні варіює від однієї до трьох. Посуд відсутній у похованнях дітей першого року життя. Наймолодша дитина, яку супроводжував посуд, мала вік понад 2 роки. Кубки присутні в трьох похованнях дітей у віці *Infantilis* II (7—10 років). У похованні 7 (к. 12), де особа 12—13 років лежала на лівому боці, було два кубки. Мініатюрна посудина знайдена лише в одному похованні, де вона разом із кубком супроводжувала особу 12—13 років, що лежала на правому боці (к. 12, п. 10).

Маю надію, що цей попередній опис зацікавить археологів, які зроблять детальнішу кореляцію поховального інвентаря зі статтю та віком померлих.

Висновки. Антропологічний матеріал із курганно-ґрунтового могильника білозерської культури біля с. Каїри на лівому березі Нижнього Дніпра походив з 53 поховань і виявився надзвичайно інформативним.

Чоловіча група характеризується в середньому довгою, вузькою, високою, доліхокраною черепною коробкою. Лоб широкий, кут нахилу лобної кістки середній. Ширина і висота обличчя середні. За верхньолицевим індексом належить до категорії мезен. Обличчя мезогнатне, його горизонтальне профілювання різке. Орбіти середньоширокі та низькі, ніс високий. Надпереніссяя високе. Кістки носа видаються добре.

Жіноча серія з могильника біля с. Каїри характеризується в середньому довгою, середньошировкою, високою, доліхокраною черепною коробкою. Лоб середньоширокий, кут нахилу лобної кістки на межі середніх і великих значень. Ширина та висота обличчя середня. За верхньолицевим індексом належить до категорії мезен, але з тенденцією до лептен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Загальнолицевий кут вказує на мезогнатність. Орбіти середньоширокі і низькі за абсолютними розмірами, за орбітним індексом мезоконхні. Висота носа на межі середнього та високого, він середньоширокий. Надпереніссяя високе. Кістки носа видаються середньо.

Чоловіча і жіноча групи с. Каїри демонструють морфологічну та статистичну подібність до популяції з могильника білозерської культури біля с. Широке. Проте чоловіча серія с. Каїри подібна до збірної серії зрубної культури України (Лівобережжя), а чоловіча група з Широкого — до збірної серії бабинської (багатопружкової кераміки) культури України. Це може свідчити на користь того, що у чоловіків із цих двох білозерських популяцій домінували біологічні складові, які цілком могли пов'язувати їх з більш раннім населенням території України. Жіночі групи із сс. Каїри та Широке не подібні до жінок зрубної та бабинської культур.

Уведення до наукового обігу попередньої інформації про антропологічний матеріал із білозерського могильника с. Каїри добре ілюструє неоднорідність населення даної культури навіть на рівні одного регіону — Лівобережжя Нижнього Подніпров'я. Але воно ставить нові питання стосовно формування антропологічного складу культури.

Чоловіча та жіноча частини каїрської популяції формувались із дещо різних компонентів. Один із них може бути пов'язаний зі зрубними групами України (Лівобережжя). Інший імовірно походив із культури, яка не представлена нині краніологічним матеріалом, але населення якої було морфологічно близьким до низки груп Європи доби бронзи: лужицьких, тшинецьких, унетицьких та деяких серій шнурового кола. Уточнити походження другого компонента складно через відсутність уведеного до наукового обігу якісного порівняльного матеріалу білозерської культури з Північно-Західного Причорномор'я, низки культур доби бронзи, хоча б тієї самої сабатинівської культури, культур лісостепової та лісової зони. Тим не менш, тема західних антропологічних зв'язків населення білозерської культури України вартує спеціального дослідження. Воно потребує введення до наукового обігу матеріалів, які готуються до друку, а також має бути значним за

обсягом, бо передбачає подання кількох варіантів статистичного аналізу.

На каїрському могильнику була простежена кореляція між розміщенням кістяків у могилі на правому або лівому боках зі статтю похованих: 19 жіночих кістяків лежали у скорченій позі на лівому боці обличчям на захід, а два — у скорченій позі на правому боці обличчям на схід; 15 чоловічих кістяків були поховані у скорченій позі на правому боці обличчям на схід, п'ять — на лівому боці обличчям на захід. У каїрському могильнику в положенні на різних боках ховали також дітей, починаючи від першогоі року життя. Положення померлих обличчям на схід або захід може відображати різну географію батьківщини їхніх предків.

Жіночі поховання у могильнику містять більше поховального інвентарю. Більшість бронзових виробів у похованнях могильника становлять прикраси, які концентруються в половині жіночих і третині дитячих поховань. Найбільша концентрація посуду також фіксується в могилах жінок, до того ж посуд із жіночих поховань є різноманітнішим за формою. У чоловічих похованнях переважають кубки. У могилах дітей кількість посуду варіює від однієї до трьох одиниць, у похованнях дітей першого року життя посуд відсутній.

Коли археологічний матеріал з цього напрочуд цікавого могильника буде належним чином опублікований, то відкриються можливості для розширеної кореляції між поховальним інвентарем та статево-віковими визначеннями похованих.

ЛІТЕРАТУРА

Абдушелишвили, М. Г. 1966. *К краниологии древнего и современного населения Кавказа*. Тбилиси: Мецниереба.

Алексеев, В. П. 2009. *Избранное: в 5 т.* 5: Происхождение народов Кавказа. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеева, Т. И., Круц, С. И. 1999. Древнейшее население Восточной Европы. В: Алесеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 254-278.

Бадер, О. Н., Халиков, А. Х. 1987. Балановская культура. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР*. Москва: Наука, с. 76-84.

Батиева, Е. Ф. 2011. *Население Нижнего Дона в 9 в. до н. э. — 4 в. н. э. (палеоантропологические исследование)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН.

Вандикилде, Х. 2005—2009. Воины и воинские институты в энеолитической Европе. *Stratum plus*, 2, с. 268-299.

Великанова, М. С. 1972. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Герасимова, М. М. 1958. Черепа из погребений срубной культуры в Среднем Поволжье. *Краткие сообщения ИИМК*, 71, с. 72-77.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии: Новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Евдокимов, Г. Л. 1987. Курганный могильник белозерского времени у с. Первомаевка. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 107-126.

Зиневич, Г. П., Круц, С. И. 1968. *Антропологическая характеристика древнего населения территории Украины (по материалам экспедиции 1961—1963 гг.)*. Киев: Наукова думка.

Итина, М. А. 1961. Раскопки могильника тазабагъябской культуры Кокча 3. *Материалы Хорезмской экспедиции*, 5, с. 52-84.

Кондукторові, Т. С. 1973. *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва: Наука.

Кондукторова, Т. С. 1980. Антропологический тип людей культуры Ноа с территории Украины. *Вопросы антропологии*, 65, с. 116-123.

Крайнов, Д. А. 1987. Фатьяновская культура. В: Рыбаков, Б. А. (ред.)..*Эпоха брозы лесной полосы СССР. Археология СССР*. Москва: Наука, с. 58-75.

Круц, С. И. 1972. *Население территории Украины эпохи меди—бронзы (по антропологическим данным)*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования степного Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данням*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: О. Філюк.

Кубышев, А. И., Черняков, И. Т. 1986. Грунтовый могильник белозерской культуры у с. Чернянка. *Советская археология*, 3, с. 139-157.

Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Симоненко, А. В., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Седов, Е. А. 1988. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков в Херсонской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/20.

Лесков, О М., Кравченко, Е. А., Гошко, Т. Ю. 2019. *Могильник білозерської культури біля с. Широке*. Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей; Майдан.

Литвинова, Л. В., Поруцкий, А. Г. 1987. Антропологические материалы из захоронений Белозерского времени. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 126-130.

Литвинова, Л. В., Рудич, Т. О. 1994. Новые материалы к антропологии позднего бронзового века Украины. В: *Тезисы докладов международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 95-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова*. 2. Запорожье: ЗГУ, с. 110-111.

Рудич, Т. А. 1988. Палеоантропологический материал из раскопок экседиции за 1988 г. В: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Симоненко, А. В., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Седов, Е. А. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков в Херсонской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/20, с. 194-211.

Сегеда, С. П., Литвинова, Л. В. 1990. Антропологический материал из раскопок могильника белозерской культуры Будуржель. *Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины*, 1, с. 93-112.

Хохлов, А. А. 2017. *Морфологические процессы в Волго-Уралье в эпоху раннего голоцена (по краниологическим материалам мезолита-бронзового века).* Самара: СГСПУ.

Cristesku, M., Antoniu, S. 1962. Contributie la cunoasterea structurii antropologice a populatiei culturii Noua din Moldova. *Analele stiintifice ale Universitatii Al. I. Guza in Iasi*, s. 2, t. 8, f. 2, p. 193-204.

Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1980. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9, p. 517-549.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie.* Jena.

Necrasov, O., Cristesku, M. 1968. Studiul antropologic al scheletor de la Trusesti apartinind culturii Noua (Bronze). *Studii si cercetari de antropologie*, t. 5, 1, p. 3-17.

Schwidetzky, I., Rosing, F. W. 1990. Verglechend-statistische Untersuchungen zur Antropologie von Neolithikum und Bronzezeit. *Homo*, XL, s. 4-45.

REFERENCES

Abdushelishvili, M. G. 1966. *K kraniologii drevnego i sovremennogo naseleniia Kavkaza.* Tbilisi: Metsniereba.

Alekseev, V. P. 2009. *Izbrannoe: v 5 t.* 5: Proiskhozhdenie narodov Kavkaza. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, T. I., Kruts, S. I. 1999. Drevneishee naselenie Vostochnoi Evropy. In: Aleseeva, T. I. (ed.). *Vostochnye slaviane. Antropologiia i etnicheskaia istoriia.* Moskva: Nauchnyi mir, s. 254-278.

Bader, O. N., Khalikov, A. Kh. 1987. Balanovskaia kultura. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Epokha brozy lesnoi polosy SSSR. Arkheologiia SSSR*. Moskva: Nauka, s. 76-84.

Batieva, E. F. 2011. *Naselenie Nizhnego Dona v 9 v. do n. e. — 4 v. n. e. (paleoantropologicheskie issledovanie).* Rostov-na-Donu: IUNTS RAN.

Vandikilde, Kh. 2005—2009. Voiny i voinskie instituty v eneoliticheskoi Evrope . *Stratum plus*, 2, s. 268-299.

Velikanova, M. S. 1972. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Gerasimova, M. M. 1958. Cherepa iz pogrebenii srubnoi kultury v Srednem Povolzhe. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 71, s. 72-77.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii: Novaia seriia, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Evdokimov, G. L. 1987. Kurgannyi mogilnik belozerskogo vremeni u s. Pervomaevka. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 107-126.

Zinevich, G. P., Kruts, S. I. 1968. *Antropologicheskaia kharakteristika drevnego naseleniia territorii Ukrainy (po materialam ekspeditsii 1961—1963 gg.).* Kyiv: Naukova dumka.

Itina, M. A. 1961. Raskopki mogilnika tazabagieiabskoi kultury Kokcha 3. *Materialy Khorezmskoi ekspeditsii*, 5, s. 52-84.

Konduktorovi, T. S. 1973. Antropologiia naseleniia Ukrainy mezolita, neolita i epokhi bronzy. Moskva: Nauka.

Konduktorova, T. S. 1980. Antropologicheskii tip liudei kultury Noa s territorii Ukrainy. *Voprosy antropologii*, 65, s. 116-123.

Krainov, D. A. 1987. Fatianovskaia kultura. In: Rybakov, B. A. (ed.). *.Epokha brozy lesnoi polosy SSSR. Arkheologiia SSSR*. Moskva: Nauka, s. 58-75.

Kruts, S. I. 1972. *Naselenie territorii Ukrainy epokhi medi—bronzy (po antropologicheskim dannym).* Kyiv: Naukova dumka.

Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskie issledovaniia stepnogo Podneprovia*. Kyiv: Naukova dumka.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim danniam*. Kurgany Ukrainy, 5. Kyiv; Berlin: O. Filiuk.

Kubyshev, A. I., Cherniakov, I. T. 1986. Gruntovyi mogilnik belozerskoi kultury u s. Chernianka. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 139-157.

Kubyshev, A. I., Shilov, Iu. A., Simonenko, A. V., Kovalev, N. V., Kuprii, S. A., Sedov, E. A. 1988. *Otchet o raskopkakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva oroshaemykh uchastkov v Khersonskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/20.

Leskov, O M., Kravchenko, E. A., Hoshko, T. Yu. 2019. *Mohylnyk bilozerskoi kultury bilia s. Shyroke*. Lviv; Vynnyky: Istoryko-kraieznavchyi muzei; Maidan.

Litvinova, L. V., Porutskii, A. G. 1987. Antropologicheskie materialy iz zakhoronenii Belozerskogo vremeni. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 126-130.

Litvinova, L. V., Rudich, T. O. 1994. Novye materialy k antropologii pozdnego bronzovogo veka Ukrainy. In: *Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii «Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria», posviashchennoi 95-letiiu so dnia rozhdeniia professora B. N. Grakova.* 2. Zaporozhe: ZGU, s. 110-111.

Rudich, T. A. 1988. Paleoantropologicheskii material iz raskopok ekseditsii za 1988 g. In: Kubyshev, A. I., Shilov, Iu. A., Simonenko, A. V., Kovalev, N. V., Kuprii, S. A., Sedov, E. A. *Otchet o raskopkakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva oroshaemykh uchastkov v Khersonskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/20, s. 194-211.

Segeda, S. P., Litvinova, L. V. 1990. Antropologicheskii material iz raskopok mogilnika belozerskoi kultury Budurzhel. *Okhrannye istoriko-arkheologicheskie issledovaniia na iugozapade Ukrainy*, 1, s. 93-112.

Khokhlov, A. A. 2017. *Morfologicheskie protsessy v Volgo-Urale v epokhu rannego golotsena (po kraniologicheskim materialam mezolita-bronzovogo veka).* Samara: SGSPU.

Cristesku, M., Antoniu, S. 1962. Contributie la cunoasterea structurii antropologice a populatiei culturii Noua din Moldova. *Analele stiintifice ale Universitatii Al. I. Guza in Iasi*, s. 2, t. 8, f. 2, p. 193-204.

Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1980. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9, p. 517-549.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie.* Jena.

Necrasov, O., Cristesku, M. 1968. Studiul antropologic al scheletor de la Trusesti apartinind culturii Noua (Bronze). *Studii si cercetari de antropologie*, t. 5, 1, p. 3-17.

Schwidetzky, I., Rosing, F. W. 1990. Verglechend-statistische Untersuchungen zur Antropologie von Neolithikum und Bronzezeit. *Homo*, XL, s. 4-45.

T. O. Rudych

ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE POPULATION BILOZERSKA CULTURE', BURIED ON THE BURIAL GROUND NEAR KAIRY VILLAGE

The anthropological material from the burial ground of the Bilozerska Culture near the village of Kairy on the left bank of the Lower Dnieper, came from 53 burials.

The male group is characterized, on average, by a long, narrow, high, dolihocranial cranium. The forehead is wide, the angle of inclination of the frontal bone is average. The width and height of the face are average. According to the upper face index, it belongs to the mesen category. The face is mesognathous, its horizontal profiling is sharp. The orbits are medium wide and low, the nose is high. The bridge of the nose is high. The bones of the nose stand out well.

The female series from the burial ground near the village of Kairy is characterized by a long, medium-wide, high, dolihocranial cranium. The forehead is medium wide, the angle of inclination of the frontal bone

is on the border between medium and large values. The width and height of the face is average. According to the upper face index, it belongs to the category of mesen, but with a tendency to leptene. The horizontal profiling of the face is sharp. The total facial angle indicates mesognathia. The orbits are medium wide and low in absolute size, they are mesoconch according to the orbital index. The height of the nose is on the border between medium and high, it is medium wide both in absolute dimensions and in terms of the nasal index. The bridge of the nose is high. The nasal bones protrude moderately.

The introduction into the scientific circulation of preliminary information about the anthropological material from the Belozersky Culture's burial site of Kairy well illustrates the heterogeneity of the population.

The male and female groups from Kairy show morphological and statistical similarity to the population from the burial ground of the Bilozerska Culture near the village of Shyroke. The men's series from Kairy shows a closeness to the collective series of Zrubna Culture of Ukraine (Left Bank). This may indicate in favor of the fact that men from this population were dominated by a biological component that could well connect them with the earlier population of the territory of Ukraine. Women's groups from Kairy and Shiroke demonstrate a significant statistical difference from women of the Zrubna and Babinska Cultures.

Male and female parts of the population were formed from slightly different components. One of them was associated with Zrubna Culture's groups in Ukraine. The other component may have come from a culture that is not represented by craniological material, but whose population was morphologically close to a number of the European groups of Bronze Age: Łużycka, Unetice, and certain groups of the circle of the Corded Ware Culture.

At the cemetery, a correlation was observed between the placement of skeletons in the grave on the right or left sides with the gender of the buried. 19 female skeletons were lying in a crouched position on their left side and facing west, and 2 women were in a crouched position on their right side facing east. 15 male skeletons were buried in a crouched position on the right side facing east, and 5 on the left side facing west. In the Kairy cemetery, children from the age of 1 were also buried in positions on different sides. The position of the dead facing east or west may reflect the idea of the different location of their forefathers homeland.

Female burials contain more grave goods. Most of the bronze items are the decorations, which are concentrated in half of women's burials and a third of children's burials. The highest concentration of pots is also recorded in the graves of women, besides, the pots from women's burials are more diverse in shape. In children's graves, the number of pots varies from 1 to 3, in the burials of children of the first year of life there are no vessels.

Keywords: Bronze Age, Bilozerska Culture, anthropology, craniology, funerary ritual.

Одержано 17.05.2023

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, Institute of Archaeologe, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002- 3396-504X,
e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК [561:903.4](477.85)”637/638” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.12

Л. В. Кармазіна, С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ВОЛОШКОВОГО 6

У статті опубліковано першу знахідку палеоетноботанічних макрорешток із поселення чорноліської культури Волошкове 6.

***Ключові слова**: чорноліська культура, Волошкове 6, палеоетноботаніка, ячмінь плівчастий, сочевиця звичайна.*

Вступ. Восени 2022 р. Дністровська археологічна експедиція державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”» Інституту археології НАН України під керівництвом А. О. Корвін-Піотровського [1] виконувала рятівні розкопки багатошарового поселення Волошкове 6 (північна околиця с. Волошкове Сокирянської територіальної громади Дністровського р-ну Чернівецької обл.).

Пам’ятка розташована на високій мисоподібній терасі правого берега р. Дністер (рис. 1). Мис має трикутну форму, що звужується в східному напрямку до берегової лінії водойми. Його східну ділянку, що знаходиться над схилом, було пошкоджено роботою важкої будівельної техніки під час видобутку суглинку і подальшого відновлення схилів. Дослідження різного ступеня інтенсивності там тривають із перервами понад 10 років. У 2009, 2011, 2015 рр. на поселенні й у регіоні відбувались розвідкові роботи; у 2017—2018, 2020, 2022 рр. здійснено розкопки (керівник експедиції Д. К. Черновол: Черновол та ін. 2022; 2023).

Метою цієї статті є введення до наукового обігу обгорілих палеоетноботанічних матеріалів із поселення. Це тим більш актуально, оскільки дотепер у науковій літературі згадки про культурні рослини з пам’яток чорноліської культури були поодинокими. Уперше про відбитки проса на денцях чорноліських горщиків повідомив О. І. Тереножкін: «*склад землеробських культур іще не з’ясований. Є уламки посудин із відбитками проса на дні*» [2] (Тереножкин 1961, с. 177), без наведення фактичних даних, авторів визначень тощо. Достовірну інформацію за власними визначеннями навела Г. О. Пашкевич: «*Значна кількість відбитків рослинного походження знаходиться на денці горщика Т 161/52 з Тясминського городища чорноліської культури (розкопки О. І. Тереножкіна). Особливо вражаючим за станом збереженості та виразності морфологічних ознак є відбиток колоска пшениці двозернянки з двома зернівками. На цьому ж днищі зафіксовано ще дві зернівки цієї ж пшениці та 10 відбитків зернівок проса*» (Пашкевич 2003, с. 221). Огляд літератури з метою з’ясувати стан дослідженості чорноліських пам’яток щодо палеоетноботанічних визначень (напр.: Янушевич 1976; 1986; Пашкевич 1991a; 1991b; 1992) дав негативний результат. Тобто нині маємо лише одне достовірне визначення за відбитками на виробах із глини. Обгорілі макрорешт ки, вочевидь, проаналізовані вперше, що лише додає актуальності цій публікації [3].

Археологічний контекст. У результаті досліджень установлено наявність на поселен-

1. Від початку досліджень вже понад 10 років незмінним керівником експедиції є Д. К. Черновол. 2022 р. він став до лав ЗСУ.

2. Переклад *авт*.

3. Серед інших ботанічних визначень є публікація палінологічних даних із городища Суботів (Герасименко 2016), в якій вказано на присутність пилку культурних злакових. Однак такі визначення не висвітлюють склад вирощуваних культур.

© Л. В. КАРМАЗІНА, С. А. ГОРБАНЕНКО, 2023

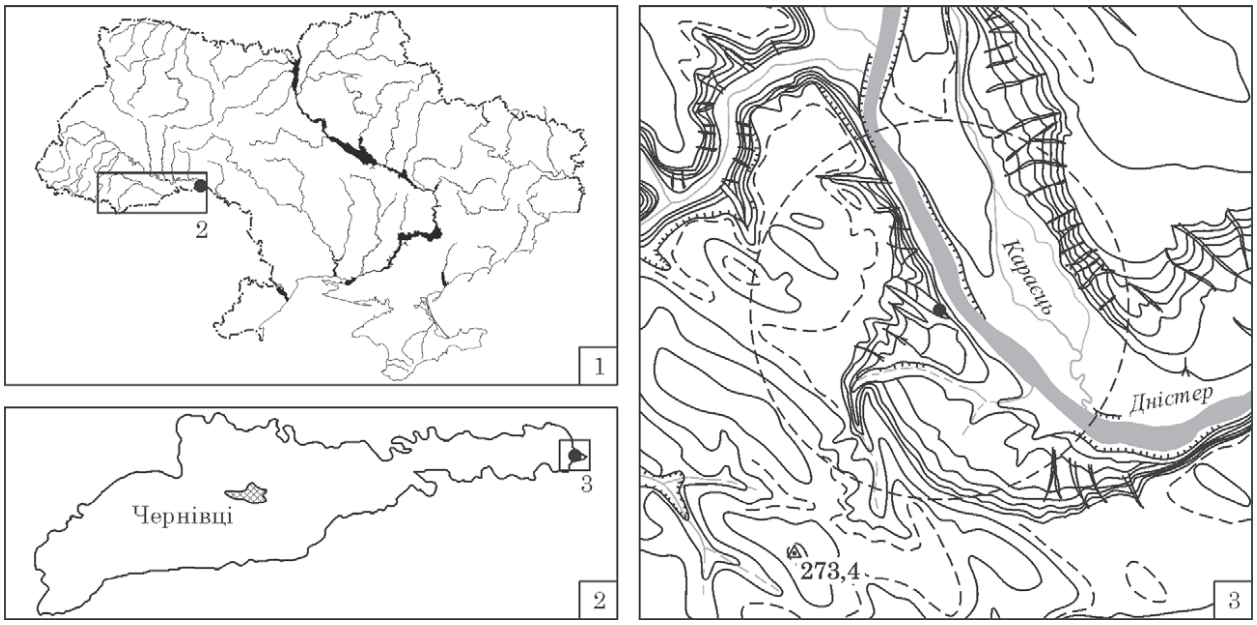

Рис. 1. Місце розташування Волошкового 6: 1 — карта-схема України; 2 — карта-схема Чернівецької обл.; 3 — карта, М 1 см : 1 км (Карта…)

ні трьох умовних горизонтів (Черновол та ін. 2022):

1) фінальна бронза, доба раннього заліза — чорноліська культура;

2) енеоліт — трипільська культура етапу CI/II, 3400—3200 рр. до н. е. старобадражської — бринзенської групи;

3) енеоліт — трипільська культура етапу BI, 4400—4200 рр. до н. е.

Деякі комплекси могли належати до періоду раннього заліза (ранньоскіфська доба, VI ст. до н. е.); є одиничні знахідки давньоруської доби (XII—XII ст.) та нового часу (XVIII ст.).

За сезон 2022 р. експедиція загалом дослідила площу 528 м^2, де виявлено 62 об'єкти. До чорноліської культури належали 46 із них. У двох об'єктах виявлені, з-поміж іншого, рештки ботанічного походження. Нижче наведено їх короткий опис.

Об'єкт 1A (рис. 2: 1) — заглиблення неправильної витягнутої в плані форми, довгою віссю орієнтоване по лінії північ—південь. Контур із заходу має пряму лінію, протилежний — хвилеподібний. Стінки із заходу похилі, дно рівне, у північно-східному секторі горбисте. Розміри: площа 10 × 7,8 м, глибина із півдня 0,8 м, у південно-західній частині до 1,0 м й у південно-східному секторі 1,3—1,5 м. Заповнення складається із мішаних шарів сірого ґрунту із півдня, шару сірого ґрунту та коричневого суглинку, замитого суглинку коричневого кольору. Із глибини 0,6—0,8 м залягав щільний грудкуватий намивний ґрунт. Із заповнення походять уламки кісток тварин, кременю, фрагментів посуду чорноліської культури (рис. 2: 3—7). У південно-східному секторі трапились уламки посуду трипільської культури етапу BI. Не виключено, що об'єкт має природне походження (улоговина? ярок?), і міг бути використаний як місце накопичення відходів людської діяльності.

Об'єкт 49 (рис. 2: 2). У плані яма має форму овалу, довгою віссю орієнтована по лінії схід—захід. Стінки прямі, з глибини 0,2 м утворюють підбій, дно рівне. Зі сходу підбій перерізає борт об'єкта 37. Розміри: верхній контур 1,4—1,2 м, діаметр дна 1,7—1,6 м, глибина 0,5 м. Котлован заповнено шаром ґрунту сірого кольору, уламків обмазки, вугликів і попелу. У заповненні містилися обвуглені зерна бобових, що залягали окремими скупченнями. Зокрема, на глибині 0,2 м у центральній частині котловану залягав уламок нижньої частини ліпленого горщика чорноліської культури, заповнений ґрунтом із золою і зерном. Частину зернівок виявлено й на уламках стінок посудини із заповнення.

Матеріали й методи. У ході досліджень на багатошаровому поселенні Волошкове 6 учасники експедиції звернули увагу на наявність у культурному шарі скупчень ботанічного походження в обгорілому стані та своєчасно відібрали кілька зразків ґрунту для подальших фільтрації й аналізу.

Зразок 1 об'ємом близько 1,5 дм^3 відібрано з об'єкта 1A (рис. 3: 1).

Зразок 2 об'ємом понад 3 дм^3 походить із об'єкта 49 (рис. 3: 2, 3).

Фільтрацію зразків виконано шляхом флотації, в результаті якої обгорілі рештки ботанічного походження відділено від ґрунту для подальшого визначення (детальніше див.: Пашкевич 1998; Горбаненко 2016). Ідентифікаційний аналіз зернівок культурних рослин проведено за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною

Рис. 2. Волошкове 6, об'єкти чорноліської культури, де були виявлені палеоетноботанічні матеріали, та деякі речі з них: 1 — об'єкт 1А (× — місце виявлення); 2 — об'єкт 49; 3—7 — кераміка; 8 — залізо (3—8 — об'єкт 1А)

колекцією і давніми зразками; бур'янів — за відповідними визначниками бур'янів України (напр., Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

Зі *зразка 1* було виділено декілька зернівок злакових та їхніх фрагментів. Збереженість матеріалу можна оцінити у 2 бали за п'ятибальною шкалою (Лебедева 2007; 2008). Через незадовільний стан значна кількість фрагментів визначенню не підлягає. Через пошкодження зернівок і зміну їхніх параметрів щодо первинного стану вимірювання матеріалу не має сенсу. Вдалось вилучити лише п'ять умовно цілих зернівок, котрі можна ідентифікувати, а також близько півтора десятка фрагментів (рис. 4). Усі зернівки — це ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*), а за морфологічними ознаками, які залишились на фрагментах, останні теж можна зарахувати до цього виду.

Зразок 2 виявився набагато результативнішим: пощастило виділити близько 15 см^3. Збереженість матеріалу цілком задовільна — можна оцінити в 4 бали (рис. 5). Усе насіння практично ціле, цілком придатне для визна-

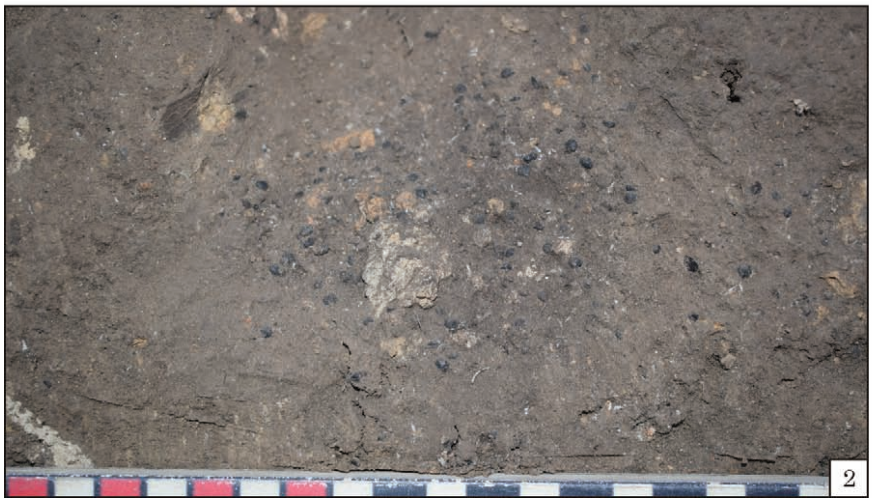

Рис. 3. Волошкове 6, зразки з палеоетноботанічними матеріалами: 1 — *зразок 1*, вигляд грудки, вилученої для фільтрації з об'єкта 1А; *зразок 2*, об'єкт 49: 2 — вигляд *in situ*; 3 — фрагмент кераміки, до якого «прикипіли» окремі зернівки (фото Л. В. Кармазіної)

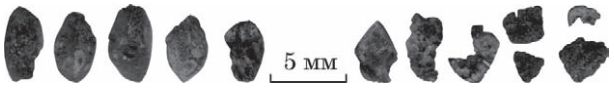

Рис. 4. Волошкове 6, зразок 1 з об'єкта 1А — ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*

чень — це зернобобова культура сочевиця звичайна (*Lens culinaris*) [1].

В обох зразках містилось кілька зернівок бур'яну підмаренника чіпкого (*Galium aparine*).

Обговорення, висновки. 1. Зважаючи на однорідність знахідок можна стверджувати, що обидві вони є результатом збору й зберігання врожаю одного року. За контекстом знахідки *зразка 1* складно зрозуміти, як саме виникло це скупчення: навряд чи воно було результатом цілеспрямованого зберігання збіжжя. Зважаючи на контекст, а також на незначну кількість отриманого матеріалу, можемо припустити, що це були якісь відходи у широкому розумінні.

Натомість, за контекстом знахідки *зразка 2*, з високою вірогідністю можна припустити, що давні землероби зберігали певну кількість врожаю сочевиці окремо (в горщику?) як насінневий фонд для майбутніх посівів.

2. Обидві культури — це давно відомі й вирощувані культурні рослини. Так, ячмінь плівчастий — один із найдавніших і найзвичніших зернових, вирощуваних на території сучасної України від часу виникнення тут землеробства (Пашкевич 1992, с. 23). Що й не дивно, зважаючи на його агробіологічні властивості. Зокрема, ячмінь плівчастий належить до посухо-, морозостійких і швидкостиглих культур. Період його вегетації становить від 60 до 110 днів (ред. Цвелев 1990, с. 176, 188). У південних районах інколи отримують по два врожаї цієї зернової культури. Відомо, що в Грузії, якщо пшениця не зійшла, висівають ячмінь, який навіть у разі пізнього посіву дає врожай (Брегадзе 1982, с. 81).

Натомість сочевиця в палеоетноботанічних матеріалах звичайно представлена поодинокими знахідками насінин. Її появу, поряд з іншими бобовими, зафіксовано на території України від часів трипільської культури (див., напр.: Пашкевич, Відейко 2006, с. 74—78). Знахідки сочевиці в кількості 20—30 насінин відомі лише у заповненнях зернових ям поселення Пилипи 4 культури карпатських курганів (Пашкевич 1991с, с. 31—34). Знахідка на поселенні вельбарської культури Йосипівка 4,

1. Попередню публікацію визначень див.: Горбаненко 2023, с. 349—350. У 2023 р., коли стаття вже знаходилась в редакції, на пам'ятці виявили також обгорілі зразки проса (*Panicum miliaceum*).

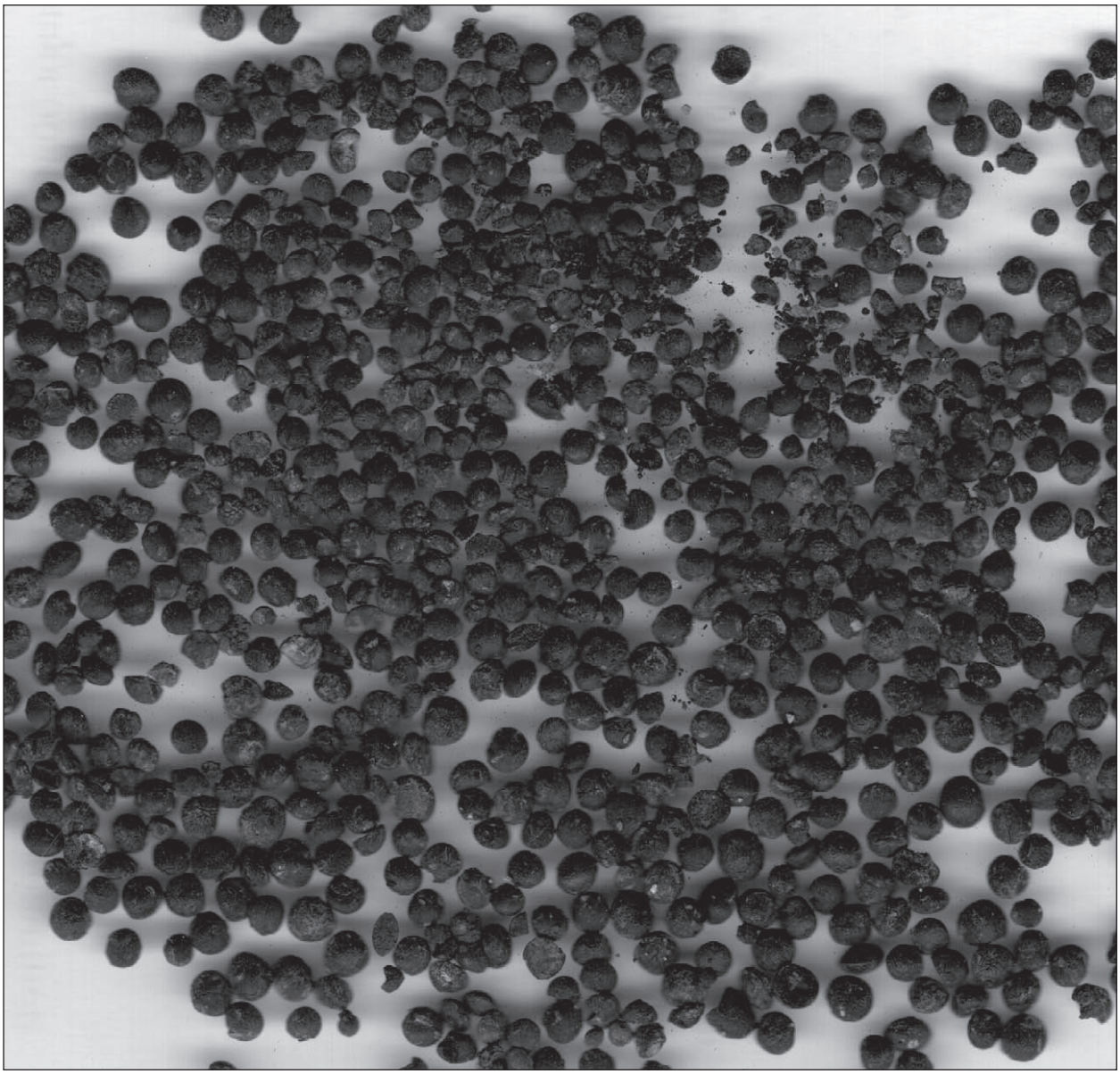

Рис. 5. Волошкове 6, зразок 2 з об'єкта 49 — сочевиця звичайна *Lens culinaris*, М: 2 : 1

імовірно, засвідчує масове вирощування сочевиці, а також її використання разом із іншим бобовим — горохом. Там сочевицю навпіл із горохом виявлено в зерновику (об'ємом 23—25 л), із несуттєвими домішками вики ервілії (45, 48 і 3 % відповідно; 4 % — різні злаки; Пашкевич, Милян 2010).

3. Підмаренник чіпкий є поширеним бур'яном, переважно засмічувачем полів. Віддає перевагу родючим зволоженим ґрунтам із лужною реакцією (Веселовський, Лисенко, Манько 1988). Це дає підстави припустити існування навколо давнього поселення ділянок із такими характеристиками, які давні поселенці використовували під поля. За топографією (див. рис. 1: 3), на північний захід від поселення існують значні за площею ділянки, придатні для хліборобства. За картою ґрунтів (ред. Руденко 2007, карта «Ґрунти») зараз там знаходяться ясно-сірі опідзолені ґрунти переважно на лесових породах [1]. Не виключаємо можливості використання для вирощування культурних рослин і вузької «смужки» заплави на правому березі р. Дністер, 20—50 м завширшки [2]. Такі ділянки мають суттєві переваги над іншими: вони легкі для обробітку ґрунту, а їхня родючість постійно підтримується природним чином за рахунок розливів рік.

1. Актуальніших (давніших) даних для цих територій поки що немає, див.: https://paleosoil-holocen.info/map — база даних «Палеоґрунтознавчі дослідження природи голоцену в межах території України», склали А. С. Кушнір, О. М. Лейберюк, В. М. Швайко.
2. На лівому березі навпроти поселення, між р. Дністер і його притокою р. Караєць, такі заплавні ділянки мають понад 1 км ширини, становлять суттєвий фонд сільськогосподарських (хліборобських) угідь і нині зайняті полями й городами.

Зважаючи на те, що підмаренник — яра рослина, тут маємо непряме свідчення того, що й посіви вказаних культурних рослин теж ярі. Що відповідає й нашим знанням про рівень розвитку хліборобства того часу.

Прикінцеві положення. Зважаючи на склад знахідок, можемо лише констатувати, що носії чорноліської культури вирощували ячмінь плівчастий і сочевицю звичайну. Спроба аналізу зернового господарства [1] й складу їжі хліборобського походження за такими знахідками неможливі. Нині щодо опублікованого матеріалу можемо лише стверджувати, що це перші визначені обгорілі макрорештки із пам'яток чорноліської культури і друга повноцінна палеоетноботанічна ідентифікація для цієї культури. Таким чином, поки можна лише розширити список вирощуваних носіями чорноліської культури рослин. До раніше визначених зернових культур пшениці двозернянки й проса нині додано ще ячмінь плівчастий, а також зернобобову культуру сочевицю звичайну. Отже, поки неможливо стверджувати, що встановлено повний асортимент вирощуваних культурних рослин. Тим більше передчасно говорити про встановлення характерних палеоетноботанічних спектрів окремих пам'яток і комплексу, притаманному культурі загалом. З огляду на це вважаємо передчасними й спроби культурно-хронологічного порівняльного аналізу.

Дякуємо А. О. Корвіну-Піотровському, А. А. Коржу, А. С. Кушніру, Д. К. Черноволу.

1. Імовірне співвідношення вирощуваних / вживаних у їжу культурних рослин; детальніше див., напр.: Горбаненко 2014.

ЛІТЕРАТУРА

Брегадзе, Н. А. 1982. *Очерки по истории агроэтнографии Грузии*. Тбилиси: Мецниереба.

Веселовський, І. В., Лисенко, А. К., Манько, Ю. П. 1988. *Атлас-визначник бур'янів*. Київ: Урожай.

Герасименко, Н. П. 2016. Изменение палеоэкологических условий в районе Суботовского городища по палинологическим и педологическим данным. В: Гершкович, Я. П. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины, с. 447-474.

Горбаненко, С. А. 2014. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.

Горбаненко, С. А. 2016. Флотація й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1 (18): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття, с. 137-144.

Горбаненко, С. 2023. Палеоетноботанічні визначення 2020—2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 349-355.

Карта… *Карта Украины: Генеральный штаб. 1970—1980-е гг*. М: 1 : 100000.

Кушнір, А. С., Лейберюк, О. М., Швайко, В. М. *Палеоґрунтознавчі дослідження природи голоцену в межах території України*. Режим доступу: https://paleosoil-holocen.info.

Лебедева, Е. Ю. 2007. Методические аспекты археоботанических исследований. *Матеріали та дослідження з археології Східної Європи*, 7: Від неоліту до кімерійців, с. 289-296.

Лебедева, Е. Ю. 2008. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии). *Орис: междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 86-109.

Пашкевич, Г. А. 1991a. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит — бронза)*: Каталог. Киев: Препринт.

Пашкевич, Г. А. 1991b. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.*: Каталог I. Киев: Препринт.

Пашкевич, Г. А. 1991c. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.*: Каталог II. Киев: Препринт.

Пашкевич, Г. А. 1992. *Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам)*. Дисс. … д-ра биол. наук в форме научного доклада. Киев: Институт ботаники им. М. Г. Холодного НАН Украины.

Пашкевич, Г. О. 1998. Про відбір зразків для палеоботанічних досліджень. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 184-185.

Пашкевич, Г. О. 2003. Палеоетноботанічні дослідження 2002 року. *Археологічні дослідження 2001—2002 рр.*, с. 220-221.

Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*. Київ: ІА НАН України.

Пашкевич, Г. О., Милян, Т. Р. 2010. *Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка III у Побужжі*. Львів.

Руденко, Л. Г. (ред.). 2007. *Національний атлас України*. Київ: Картографія.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Янушевич, З. В. 1976. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинев: Штиинца.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования*. Кишинев: Штиинца.

Цвелев, Н. Н. (ред.). 1990. *Культурная флора СССР*. 2, 2: Ячмень. Ленинград: Агропромиздат.

Черновол, Д., Желага, Д., Болтанюк, П., Старенький, І., Поміркований, В., Ланг, Є. 2022. Дослідження на багатошаровій пам'ятці Волошкове 6 (Горби). *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 337-340.

Черновол, Д., Корвін-Піотровський, А., Кармазіна, Л., Окатенко, В. 2023. Дослідження на багатошаровій пам'ятці Волошкове 6 (Горби). *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 338-341.

REFERENCES

Bregadze, N. A. 1982. *Ocherki po istorii agroetnografii Gruzii*. Tbilisi: Metsniereba.

Veselovskyi, I. V., Lysenko, A. K., Manko, Yu. P. 1988. *Atlas-vyznachnyk bur'ianiv*. Kyiv: Urozhai.

Gerasimenko, N. P. 2016. Izmenenie paleoekologicheskikh uslovii v raione Subotovskogo gorodishcha po palinologicheskim i pedologicheskim dannym. In: Gershkovich, Ia. P. *Subotovskoe gorodishche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 447-474.

Horbanenko, S. A. 2014. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Horbanenko, S. A. 2016. Flotatsiia y promyvannia yak metody arkheolohichnykh doslidzhen: realii y perspektyvy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Problemy ta vidkryttia, s. 137-144.

Horbanenko, S. 2023. Paleobotanichni vyznachennia 2020—2022 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 349-355.

Karta… *Karta Ukrainy: Generalnyi shtab. 1970—1980-e gg*. M: 1 : 100000.

Kushnir, A. S., Leiberiuk, O. M., Shvaiko, V. M. *Paleogruntoznavchi doslidzhennia pryrody holotsenu v mezhakh terytorii Ukrainy*. Rezhym dostupu: https://paleosoil-holocen.info.

Lebedeva, E. Iu. 2007. Metodicheskie aspekty arkheobotanicheskikh issledovanii. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Yevropy*, 7: Vid neolitu do kimeriitsiv, s. 289-296.

Lebedeva, E. Iu. 2008. Arkheobotanicheskaia rekonstruktsiia drevnego zemledeliia (metodicheskie kriterii). *Opus: mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, s. 86-109.

Pashkevich, G. A. 1991a. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy (neolit — bronza)*: Katalog. Kyiv: Preprint.

Pashkevich, G. A. 1991b. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy: Pamiatniki I tys. do n. e. — II tys. n. e.*: Katalog I. Kyiv: Preprint.

Pashkevich, G. A. 1991c. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy: Pamiatniki I tys. do n. e. — II tys. n. e.*: Katalog II. Kyiv: Preprint.

Pashkevich, G. A. 1992. *Kulturnye rasteniia Ukrainy ot neolita do srednevekovia (po paleoetnobotanicheskim materialam)*. Diss.... d-ra biol. nauk v forme nauchnogo doklada. Kyiv: Institut botaniki im. M. G. Kholodnogo NAN Ukrainy.

Pashkevych, H. O. 1998. Pro vidbir zrazkiv dlia paleobotanichnykh doslidzhen. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 184-185.

Pashkevych, H. O. 2003. Paleoetnobotanichni doslidzhennia 2002 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia 2001—2002 rr.*, s. 220-221.

Pashkevych, H. O., Videiko, M. Yu. 2006. *Rilnytstvo plemen trypilskoi kultury*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Pashkevych, H. O., Mylian, T. R. 2010. *Paleobotanichni znakhidky z poselennia Yosypivka III u Pobuzhzhi*. Lviv.

Rudenko, L. H. (ed.). 2007. *Natsionalnyi atlas Ukrainy*. Kyiv: Kartohrafiia.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na dneprovskom Pravoberezhe*. Kyiv: AN USSR.

Ianushevich, Z. V. 1976. *Kulturnye rasteniia Iugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniiam*. Kishinev: Shtiintsa.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleoetnobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

Tsvelev, N. N. (ed.). 1990. *Kulturnaia flora SSSR*. 2, 2: Iachmen. Leningrad: Agropromizdat.

Chernovol, D., Zhelaha, D., Boltaniuk, P., Starenkyi, I., Pomirkovanyi, V., Lanh, Ye. 2022. Doslidzhennia na bahatosharovii pam'iattsi Voloshkove 6 (Horby). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 337-340.

Chernovol, D., Korvin-Piotrovskyi, A., Karmazina, L., Okatenko, V. 2023. Doslidzhennia na bahatosharovii pam'iattsi Voloshkove 6 (Horby). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 338-341.

L. V. Karmazina, S. A. Gorbanenko

THE PALAEOETHNOBOTANICAL MATERIALS OF THE CHORNOLISKA CULTURE FROM VOLOSHKOVE 6

In 2022, the Dniester expedition of the «State Research Centre "Protective Archaeology Service of Ukraine"» of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine explored the multi-layered settlement of Voloshkove 6. The 528 m^2 area has been studied and 62 objects were discovered. 46 of them belonged to the Chornoliska culture. In two objects (objects 1A and 49) the remains of botanical origin were found.

The researchers noticed the palaeoethnobotanical remains in time and removed the soil containing them. Samples have been taken and the burned macro-remains of plants also were selected by flotation. Using identification analysis it was ascertained that sample 1 (object 1A) contained several caryopses and fragments of barley (*Hordeum vulgare*). In sample 2 (object 49) about 15 cm^3 of legume seeds — lentil (*Lens culinaris*) was distinguished. Isolated cleavers (*Galium aparine*) were found in small quantities in both samples.

Given the homogeneity of the finds, it can be argued that they are the result of harvesting and storing the harvest of one year. Sample 2 can be interpreted as a seed fund for future crops, which was stored in a separate container.

Today, this is the first find of charred macro-remains from the sites of the Chornoliska culture and the second reliable definition of the palaeoethnobotanical materials of this culture. Therefore, barley (*Hordeum vulgare*) was added to the previously established list cereals of millet (*Panicum miliaceum*) and emmer wheat (*Triticum dicoccon*) grown by the carriers of the Chornoliska culture. So far, legumes are represented only by lentil.

This finding does not yet make it possible to assess the grain farming as a whole. Currently, it only supplements the data on cultivated plants that were grown by the carriers of the Chornoliska culture.

Keywords: the Chornoliska culture, Voloshkove 6, palaeoethnobotany, barley (*Hordeum vulgare*), lentil (*Lens culinaris*).

Одержано 16.02.2023

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
GORBANENKO Sergii, Ph D, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369,
e-mail: gorbanenko@gmail.com.

КАРМАЗІНА Людмила Валентинівна, молодший науковий співробітник, ДП «НДЦ "ОАСУ"», Інститут археології України, Київ, Україна.
KARMAZINA Liudmyla, Research Officer, State Research Center «Protective Archaeological Service of Ukraine» Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6495-7205,
e-mail: lu_karmazina@ukr.net.

ДИСКУСІЇ

УДК 902.3(477)"632" DOI: 10.37445/adiu.2023.01.13

В. С. Вєтров

ДОСВІД РОЗВІДОК АРХЕОЛОГІЧНИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ МЕТОДОМ БУРІННЯ (за матеріалами палеоліту)

Розглянуто сучасні методи дослідження археологічних пам'яток із використанням різнотипних технологій буріння. Запропонована експериментально розроблена технологія буріння і дослідження кернів як основний елемент археологічної розвідки. Розробку методики здійснено на основі розвідок місцезнаходжень палеоліту.

Ключові слова: *археологічна розвідка, буріння, палеоліт.*

Вступ. Прогресивне використання методів природничих наук в археологічних дослідженнях є реалією сьогодення. Метод буріння як технологічна складова може бути застосований як неінвазійна для культурного шару операція безпосередньо на місці археологічного дослідження. Також бурові роботи можуть бути використані з метою відбору зразків ґрунту для потреб геології, геофізики, геохімії, палеоботаніки. Буріння забезпечує відбір одиничних ґрунтових проб або повних ґрунтових колонок для опису археологічного об'єкта за допомогою методів природничих наук.

Сучасний досвід археологічних робіт із використанням буріння має декілька практичних напрямів. Найпоширенішим є використання бурових робіт для загального геоморфологічного опису ділянки археологічного місцезнаходження. Переважно цим займаються геологи, які мають досвід робіт на археологічних об'єктах і знаються на специфіці таких досліджень. Наприклад, компанія *Wessex Archeology* (Велика Британія). Інший напрямом бурових робіт на виявлених археологічних об'єктах є неінвазійне дослідження різнотипних ґрунтових насипів і потужних культурних шарів. Прикладом можуть бути дослідження у Великій Британії курганних насипів методом бурінням в гільзу за проєктом «Drilling to the Core of the Mound: a minimally intrusive archaeological technique». Також автор має багаторічний досвід таких досліджень на городищах та фортецях, а саме дослідження культурних шарів потужністю 3—7 м у Меджибізькому замку і в середньовічному Меджибожі (Вєтров, Вєтрова 2022; Вєтров, Погорілець 2022).

Переваги буріння для археологічних досліджень зрозумілі — фактична неінвазивність досліджень потужних насипів, можливість багатопрофільного дослідження, коли один і той самий керн може дати матеріал для визначення мікроморфології ґрунту, його щільності, вологості, споро-пилкових зразків, органіки для радіовуглецевого датування. Якщо відпрацьовується одночасно десять або більше свердловин глибиною 5—15 м, то можна говорити про фінансову рентабельність таких робіт порівняно з шурфуванням на таку саму глибину. До недоліків цього методу можна віднести порівняно високу вартість бурових робіт, обумовлену необхідністю використання фактично промислового (або спеціалізованого) обладнання та роботи фахових бурових майстрів.

Окрім багатопрофільних досліджень на виявлених археологічних об'єктах є напрями пошукових бурових робіт, які сприяють виявленню нових археологічних місцезнаходжень. У глобальному плануванні пошуку місцезнаходжень кам'яної доби це може бути регіональне буріння на геоморфологію, дослідження вже наявних кернів із визначенням специфіки ґрунтів і наявності в кернах артефактів. Такі роботи українські археологи здійснюють у контексті пошуку затоплених пам'яток кам'яної доби в зоні шельфу Чорного моря. (Kadurin, Yanko-Hombach, Smyntyna 2020). В іншому варіанті це може

© В. С. ВЄТРОВ, 2023

бути комплексне буріння по площах, метою якого є уточнення геоморфологічного складу ділянки археологічних розвідок, а також цілеспрямоване буріння на артефакти. Прикладом таких робіт може бути польський проєкт «Exploitation and processing of chocolate flint during Paleolithic and Mesolithic in the North-Western part of its deposits based on non-invasive archeological and geophysical research and test-trenches». У його завдання входить одночасно уточнення геології для пошуку ділянок стародавнього видобутку крем'яної сировини і буріння безпосередньо в знайдених зонах палеолітично-мезолітичної добичі кременю для фіксації артефактів.

Цілеспрямоване буріння з метою датування і отримання детальної інформації про тафономію культурних шарів виконано міжнародною групою дослідників на печерному палеолітичному місцезнаходженні Саймонс (Південна Африканська Республіка; Colarossi et al. 2022). Вони серед іншого мали на меті порівняти за повнотою та якістю дані, отримані неінвазійним бурінням, із даними з контрольного розкопу. В публікації ці дослідники навели дуже гарний фактичний матеріал щодо специфіки буріння сухих ґрунтів і використання різних типів гільзових вкладок залежно від типу керна, який необхідно отримати.

Таким чином буріння переважно використовують як неінвазійний метод дослідження на вже виявлених археологічних об'єктах. Значно рідше буріння застосовують у пошукових археологічних роботах. Перевага методу — фінансова ефективність (порівняно з розкопками або шурфовкою на значній глибині). Недоліки методу — складна матеріально-технічна база, необхідність залучення фахових буровиків.

Матеріали і методи. Протягом останніх десяти років у складі Української нижньопалеолітичної експедиції Інституту археології НАН України і в особистих польових дослідженнях я виконав апробацію різних методів буріння задля оптимізації процесу пошукових робіт. Усі вказані польові роботи здійснено з метою виявлення палеолітичних об'єктів. Однак описані далі методи пошуку можна застосовувати для широкого діапазону типів пам'яток археології.

Перший етап робіт 2012—2014 рр. відбувся в Луганській обл., в середній течі річкової системи Сіверського Дінця. 2012 р. під час розвідок на палеоліт із кварцитовою сировиною в районі с. Піонерське (Станично-Луганський р-н, Лу-

Рис. 1. Розвідувальне буріння на палеолітичному місцезнаходженні Герасимівка 1, 2013 р. (Станично-Луганський р-н, Луганська обл.): 1, 4 — буріння проводить П. Левчук. 3 — буріння проводить В. Вєтров; 2 — готова свердловина

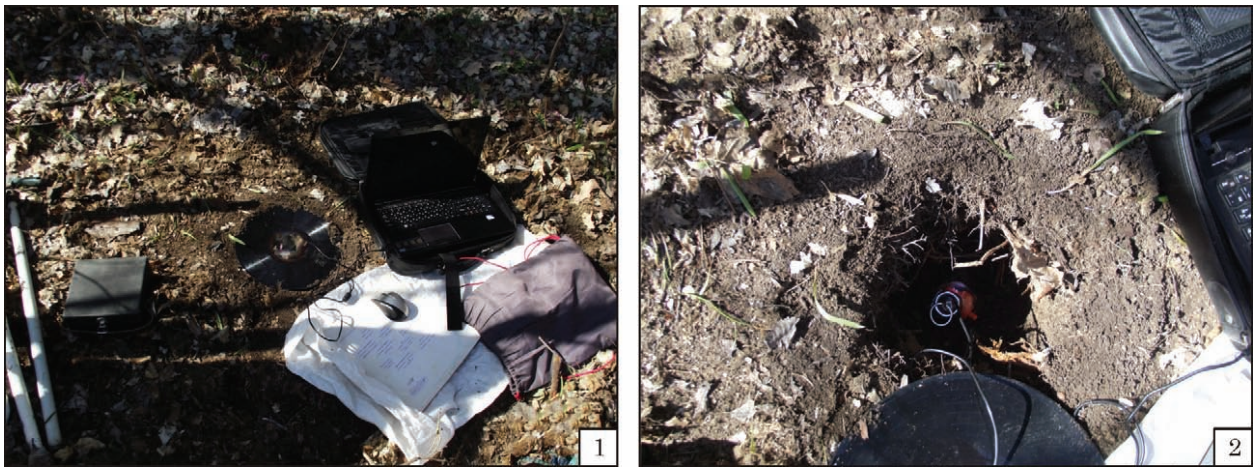

Рис. 2. Розвідувальне буріння на палеолітичному місцезнаходженні Наплавна Дача, 2014 р. (Станично-Луганський р-н, Луганська обл.). 1 — обладнання для фото та відео зйомки в свердловині; 2 — відеокамера у свердловині

Рис. 3. Меджибізький нижньопалеолітичний мікрорегіон (Хмельницький р-н та обл.), розвідки на палеоліт, 2016 р., шурф 2, геолог С. Кармазиненко досліджує нижню частину шурфу забивним стаканом

ганська обл.) апробовано буріння на вододілах Сіверського Дінця. В умовах важких суглинків буріння виконували ручним буром із набором штанг на 8 м, металевим стаканом і коронкою, що мала подвійний зубчастий ряд. Буріння тривало з постійним навантаженням 40 кг баласту на штангу бура. Швидкість буріння склала приблизно 1 м за годину, що було безумовно швидше за шурфування, однак займало багато часу. Роботи організовано з метою уточнення складу палеоґрунтів на вододілах (Ветров, Кармазиненко, Маничев 2013).

2013 року організовано розвідки на палеоліт із кварцитовою сировиною в районі с. Герасімовка (Станично-Луганський р-н, Луганська обл.). Буріння виконано на задернованих площах і ораних ділянках, піскуватих ґрунтах та легких суглинках на глибину 1—1,3 м ручним шнековим буром. Мета — отримати ґрунтові проби суглинків із під шару оранки або дерну для створення загального опису залягання палеоґрунтів, а також отримати артефакти безпосередньо зі стратифікованого горизонту. Швидкість буріння склала приблизно 1 м за 15—20 хв., тобто істотно швидше за шурфування. Швидкість буріння дала змогу упродовж одного польового дня закласти багато свердловин (рис. 1).

2014 року на ділянці палеолітичного місцезнаходження з кварцитовою сировиною Наплавна Дача (Станично-Луганський район, Луганська обл.) здійснено спробу буріння алювіальних покладів у гільзу із відео- та фотофіксацією структури ґрунту всередині свердловини (рис. 2). Результати фільмування виявились малоінформативними, а такі роботи надалі не проводились.

Другий етап робіт почався 2015 р. Він пов'язаний із дослідженням місцезнаходжень нижнього палеоліту поблизу смт Меджибіж Хмельницького р-ну та області. Для системних розвідок були закуплені ручні шнекові бури з однією штангою довжиною 1,3 м. Також був виготовлений бур із двома насадками (стакан і шнек) і штангами загальною довжиною 6 м. 2019 року ще один бур нам передала бурова бригада (керівник Олексій Язвинський). Довжина штанги 1,7 м, наконечник — стакан. Крім цього для експериментів використано забивні 1—2-секційні бури з труб діаметром 70 та 110 мм. Частину цього обладнання з часом модернізовано. Всі бурові розвідувальні роботи на палеоліт у Меджибізькому регіоні виконано у легких піскуватих суглинках. 2016 року за допомогою буру із забивним стаканом досліджено нижню частину розвідувального стратиграфічного шурфу (рис. 3; Ветров, Степанчук 2016, с. 50, рис. 31).

З 2020 р. почалась системна закладка свердловин по правому берегу Південного Бугу з метою виявлення стратиграфічних горизонтів, що можуть містити артефакти нижнього палеоліту (рис. 4). Також тривав польовий опис кернів і уточнення картографічних матеріалів четвертинних покладів. Ці роботи виконано за Програмою міждисциплінарних досліджень ниж-

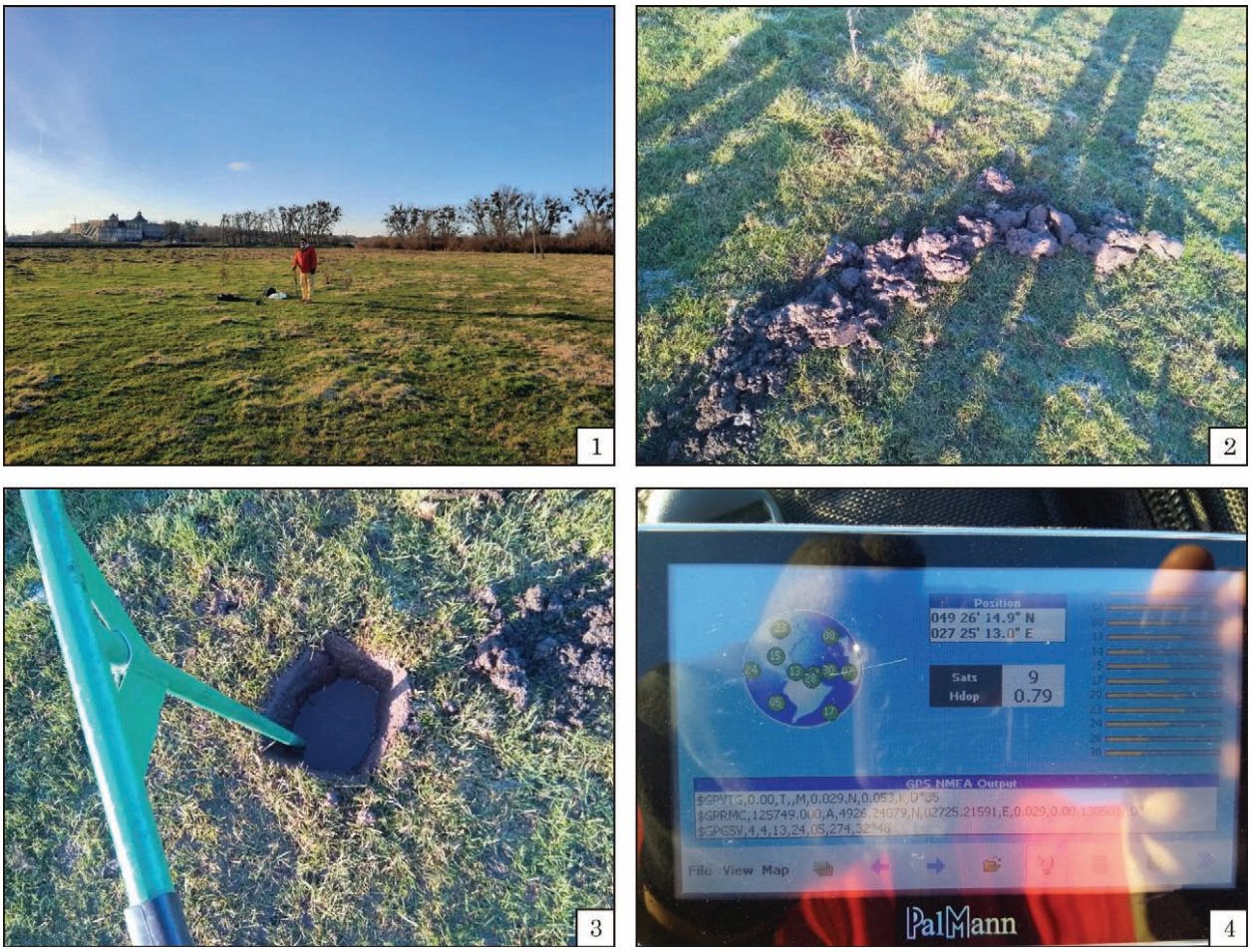

Рис. 4. Буріння розвідувальних свердловин по правому берегу Південного Бугу, 2020 р. (Хмельницький р-н та обл.): 1 — В. Вєтров на пункті буріння; 2 — керн верху свердловини; 3 — підвищення дебету води у свердловині; 4 — GPS-фіксація координат свердловини

ньопалеолітичних пам'яток Східної Європи. Частина їх відбувалась під час Третього робочого польового міжгалузевого семінару «Геологічні аспекти пам'яток археології Хмельниччини» в листопаді 2020 р. За програмою семінару, після комплексного огляду кар'єру на ділянці нижньопалеолітичного місцезнаходження Головчинці 2 (Вєтров, Науменко 2023) комплексно геоархеологічно обстежено частину долини Південного Бугу, що розташована на захід від місцезнаходження Головчинці-2 до фортифікаційного укріплення XVI ст. Ракочі (рис. 5). На цих площах оглянуто реліктові підвищення з метою виявлення артефактів нижнього палеоліту і відповідної кам'яної сировини, а також уточнено загальну геоморфологію ділянок. За результатами обстеження сформульовано припущення про потенційну можливість заселення підвищених частин досліджених ділянок долини Південного Бугу в ранньому палеоліті. Буріння на глибину 1,2 м виконано ручним шнековим буром діаметром 100 мм. Три керни показали наявність ґрунтів завадівсько-лубенського часу (рис. 5: 4; Вєтров та ін. 2021).

2022 року у пошукових бурових роботах на палеоліт брав участь кандидат геологічних наук Євген Поляченко, старший науковий співробітник Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України. У цей час він працював над розробкою і тестуванням ґрунтового пробовідбірника і, оскільки в нас були схожі завдання, ми разом модернізували наявне бурове обладнання. Далі ми здійснили тестове буріння на ділянці ґрунтів завадівсько-лубенського часу на правому березі Південного Бугу (рис. 6) і промивку кернів на наявність палеолітичних артефактів (рис. 6: 3). В ході робіт було вирішено тестовий просів кернів виконувати безпосередньо під час буріння (рис. 6: 4). Експеримент був вдалим. Контрольна промивка просіяного ґрунту показала 100 % видалення твердої фракції під час просіювання. Крім того, сама операція просіювання займала майже втричі менше часу ніж промивка кернів. Далі був розроблений універсальний алгоритм розвідувального буріння з урахуванням наявного обладнання і місцевих типів ґрунтів.

Для тестування нової методики розвідувального буріння були залучені сторонні особи — наукові співробітники ДІКЗ «Межибіж», які не мали жодного досвіду розвідувальних або бурових робіт. Процес буріння відбувався за таким

Рис. 5. Учасники польового міжгалузевого семінару «Геологічні аспекти пам'яток археології Хмельниччини» на ділянках розвідувального буріння

алгоритмом. Керівник робіт давав приблизний напрям закладки свердловин. Двоє учасників експерименту ставили свердловини і одночасно просіювали керни. І. Костенко бурив ручним буром і викладав керни. Т. Вєтрова фотографувала керни й одразу просіювала їх, вибираючи тверду фракцію. Потім співробітники робили панорамну фотофіксацію свердловини з порядковим номером, закривали верх свердловини цеглиною з маркером, знімали GPS-координати. Після цього група зі всім обладнанням переходила на інше місце. Час закладки одної свердловини глибиною 1—1,2 м та обробки кернів становив 20—30 хв. За результатами робіт у задернованих ґрунтах завадівсько-лубенського часу були знайдені артефакти ніжньопалеолітичного вигляду (рис. 7).

Результати досліджень та їх обговорення. Підсумовуючи результати десяти років експериментів з розвідувального буріння, виконуваного з метою пошуку палеолітичних пам'яток, можна відмітити такі позитивні риси. Сформований практичний досвід буріння ручним буром із насадками шнек і стакан. Можна зазначити, що на легких ґрунтах різниці в експлуатації цих насадок фактично немає. Безумовно, якщо для ґрунтознавчого аналізу потрібен неушкоджений керн, то треба використовувати стакан. Однак є деякі особливості використання цих насадок для пошуку артефактів. Відстань між вітками спіралі шнека становить 3—4 см. Через це артефакт, або камінь такого чи більшого розміру буде виштовхнутий шнеком у бік свердловини і вірогідно не попаде в керн. У разі використання стакана розмір артефактів, які можна ним витягнуті, визначені діаметром стакана (в нашому випадку це 7—10 см). Це ті обмеження бурового обладнання, які необхідно враховувати під час розвідувального буріння з метою знаходження артефактів.

Безумовний плюс розробленої в нашому дослідженні методики полягає в тому, що до виконання бурових робіт можуть бути залучені особи не тільки без досвіду бурових робіт, а навіть взагалі без досвіду археологічних розвідок. Алгоритм користування ручним буром настільки простий, а техніка просіювання кернів однозначна і безпомилкова, що це дає можливість залучати до робіт широкий загал студентів і волонтерів будь-якого віку, статі й кваліфікації. Такий тип розвідувального буріння принципово відрізняється від розвідки з шурфуванням. Кожен археолог, який планував розвідки з

Рис. 6. Буріння розвідувальних свердловин модифікованим обладнанням: 1 — ручний бур з електроприводом; 2 — відбір кернів на промивку; 3 — промивка кернів на базі; 4 — Є. Поляченко на просіві кернів біля свердловини

шурфуванням для пошуку пам'яток кам'яної доби (чи інших археологічних об'єктів), знає, що доручати закласти шурф можна тільки співробітнику з серйозним польовим досвідом. У іншому випадку втрата археологічного матеріалу під час некваліфікованого шурфування неминуча. Обмежена кількість кваліфікованих кадрів часто лімітує обсяги шурфування в наукових розвідках чи в розвідках на ділянках новобудов. З використанням розроблених нами методів розвідувального буріння ці проблеми повністю знімаються.

Ще однією перевагою запропонованої методики розвідувального буріння є обладнання, яке ми використовували. Це є найпростіші шнекові бури, наявні у масовому продажі. На таку саму за довжиною штангу можна поставити стакан з обрізка труби або з гільзи від артилерійського снаряда. Якщо потрібне розвідувальне буріння на глибину понад 1,5 м, то можна зробити розбірні штанги з квадратної труби на фіксаторах (на цей час ми користуємося саме такими). Також штанги можна зробити з круглих труб, що будуть з'єднуватися конусною різьбою. Можна придбати готові польові геологічні бури зі штангами на 4—12 м. Однак наш досвідом

Рис. 7. План розташування свердловин розвідувального буріння на палеоліт: трикутниками позначені свердловини з наявними палеолітичними артефактами у кернах

засвідчує, що дешевше і простіше зробити обладнання для власних потреб самотужки.

У комплекті з буровим обладнанням ми використовували лопату *Fiskars* для закладки верхів'я свердловини, стандартний лоток для

просіювання ґрунту з отворами сітки 5 × 5 мм, та додатковою сіткою з отворами 2 × 2 мм. Для натурної фіксації свердловини і кернів використано фотоапарат і диктофон. Координати свердловини фіксували приладом *GPS*. Тобто для упровадження методики розвідувального буріння жодного додаткового обладнання (окрім буру) археологу не потрібно. Загальна вага обладнання, що переносять на собі два робітників, які працюють разом, складає 20—30 кг. Таким чином кожна пара буровиків є автономною і не потребує допомоги або транспортних засобів. Зазначене нами бурове обладнання має перспективи подальшої модернізації. Наприклад, на цей час ми експериментуємо з використанням ручних бурів із електричним (рис. 6: 1) або бензиновим приводом. Утілення таких новацій дасть можливість скоротити закладку свердловини глибиною 1 м до декількох хвилин.

Висновки. За результатами багаторічних експериментальних робіт із розвідувального буріння і набутого нами досвіду ми пропонуємо застосовувати нашу методику на легких суглинисто-піскуватих ґрунтах. Розвідувальне буріння на важких або каменистих ґрунтах потребує спеціальних навичок і складного обладнання. Оптимальна глибина розвідувального буріння становить 1—2 м, її можна досягнути за допомогою найпростішого бурового обладнання. Важливо, що глибина більшості розвідувальних шурфів у ході масових наукових розвідок або досліджень на ділянках майбутніх новобудов — ті самі 1—2 м.

З урахуванням особливостей ґрунтів і використаного обладнання ми рекомендуємо застосування методики розвідувального буріння насамперед для пошуку місцезнаходжень часів каменю-бронзи. Найсприятливішими для таких робіт є задерновані ділянки річкових терас, пойми та торф'яники, дюни або задерновані піскові масиви, лісові ділянки. Також можна рекомендувати розвідувальне буріння на сільськогосподарських угіддях, де точкове буріння не буде фактично завдавати шкоди посівним площам (рис. 1: 1), тобто питання компенсації наслідків археологічних розвідок не поставатиме. Проста технологія розвідувальних робіт дає можливість залучати некваліфікований персонал. Також можна рекомендувати виконання розвідувального буріння під час археологічної практики студентів перших курсів ЗВО.

Подяки. Автор щиро вдячний директору ДІКЗ «Межибіж» Олегу Погорільцу, який весь час сприяв становленню матеріально-технічної бази експедиції, зокрема поліпшенню бурового обладнання; співробітникам Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України Євгену Поляченку та Владиславу Джаошвілі — за досвід організації та виконання розвідувальних бурових робіт у Хмельницькій області; Олексію Язвинському — за досвід ручного буріння на складних об'єктах Меджибізької фортеці; науковим співробітникам ДІКЗ «Межибіж» Тетяні Ветровій та Івану Костенку — за участь у розвідувальних бурових роботах на палеоліт за програмою експериментальної розробки алгоритму буріння і обробки кернів.

ЛІТЕРАТУРА

Ветров, В. С., Кармазиненко, С. П., Маничев, В. И. 2013. Предварительное комплексное геоархеологическое исследование Луганского палеолитического микрорегиона. В: Бердников, И. М., Липнина, Е. А. (ред.). *Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. Материалы 2-й Всероссийской научной конференции: Фундаментальные проблемы формирования разнообразия палеосреды и палеокультур Евразии. Смена парадигм, 2. Иркутск, Россия, 22 апреля 2013 г.* Иркутск: ИГУ, с. 51-59.

Ветров, В. С., Степанчук, В. Н. 2016. *Отчет о разведках на территории Летичевского района Хмельницкой области в 2015 г.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Ветров, В., Ветрова, Т. 2022. Реалізація програми кореляції археологічних та архітектурно-реставраційних робіт в Меджибізькій фортеці на прикладі комплексного дослідження Південного муру. В: Буйновська, Є. В. (ред.). *Дослідження та збереження культурної спадщини України. Матеріали XVIII науково-практичної конференції. Хотин, Україна, 4 листопада 2022 р.* Хотин, с. 4-11.

Ветров, В., Погорілець, О. 2022. Археологічні дослідження під час реставраційних робіт в зоні Південного муру Меджибізької фортеці. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Хмельниччина: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 85-річчю утворення Хмельницької області. Хмельницький, Україна, 22 вересня 2022 р.* Хмельницький: Стрихар А. М., с. 361-366.

Ветров, В. С., Науменко, О. О. 2023. Результати досліджень нижнепалеолітичного місцезнаходження Головчинці 2 у 2021 році. *Кам'яна доба України*, 22, с. 63-73.

Ветров, В. С., Степанчук, В. М., Веклич, Ю. М., Погорілець, О. Г., Науменко, О. О. 2021. *Звіт про розвідки місцезнаходжень нижнього палеоліту на території Летичівського району Хмельницької області в 2021 р.* Архів, Меджибіж.

Colarossi, D., Fewlass, H., Stahlschmidt, M. C., Presnyakova, D., Matembo, J. 2022. A targeted drilling and dating campaign to identify Stone Age archaeological sites before excavation in west coast southern Africa. *Quaternary Geochronology*, 71, e101314. https://doi.org/10.1016/j.quageo.2022.101314

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. 2017. Exploitation and processing of chocolate flint during Paleolithic and Mesolithic in the North-Western part of its deposits based on non-invasive archeological and geophysical research and test-trenches (online). Available at: http://iaepan.edu.pl/exploitation-and-processing-of-chocolate-flint-during-paleolithic-and-mesolithic-in-the-north-western-part-of-its-deposits-based-on-non-invasive-archeological-and-geophysical-research-and-test-trenche/ (Accessed 12 june 2023).

Kadurin, S., Yanko-Hombach, V., Smyntyna, O. 2020. The Ukraine: In search of submerged Late Palaeolithic sites on the north-western Black Sea shelf. In:

Bailey, G., Galanidou, N., Peeters, H., Jöns, H., Mennenga, M. (eds.). *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes*. Coastal Research Library, 35. Cham: Springer, p. 413-428. https://doi.org/10.1007/978-3-030-37367-2

Wessex Archaeology. 2017. *Borehole Drilling Survey* (online). Available at: https://www.wessexarch.co.uk/archaeological-services/borehole-drilling-survey (Accessed 12 june 2023).

The Round Mounds Project. *WordPress*. 2015. Drilling to the Core of the Mound: a minimally intrusive archaeological technique (online). Available at: https://roundmoundsproject.wordpress.com/2015/10/12/drilling-to-the-core-of-the-mound-a-minimally-intrusive-archaeological-technique/ (Accessed 12 june 2023).

REFERENCES

Vetrov, V. S., Karmazinenko, S. P., Manichev, V. I. 2013. Predvaritelnoe kompleksnoe geoarkheologicheskoe issledovanie Luganskogo paleoliticheskogo mikroregiona. In: Berdnikov, I. M., Lipnina, E. A. (ed.). *Evraziia v kainozoe. Stratigrafiia, paleoekologiia, kultury. Materialy 2-i Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii: Fundamentalnye problemy formirovaniia raznoobraziia paleosredy i paleokultur Evrazii. Smena paradigm, 2. Irkutsk, Rossiia, 22 aprelia 2013 g.* Irkutsk: IGU, s. 51-59.

Vetrov, V. S., Stepanchuk, V. N. 2016. *Otchet o razvedkakh na territorii Letichevskogo raiona Khmelnitskoi oblasti v 2015 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Vietrov, V., Vietrova, T. 2022. Realizatsiia prohramy koreliatsii arkheolohichnykh ta arkhitekturno-restavratsiinykh robit v Medzhybizkii fortetsi na prykladi kompleksnoho doslidzhennia Pivdennoho muru. In: Buinovska, Ye. V. (ed.). *Doslidzhennia ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy. Materialy XVIII naukovo-praktychnoi konferentsii. Khotyn, Ukraina, 4 lystopada 2022 r.* Khotyn, s. 4-11.

Vietrov, V., Pohorilets, O. 2022. Arkheolohichni doslidzhennia pid chas restavratsiinykh robit v zoni Pivdennoho muru Medzhybizkoi fortetsi. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Khmelnychchyna: istoriia ta suchasnist. Materialy Vseukrainskoi naukovoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 85-richchiu utvorennia Khmelnytskoi oblasti. Khmelnytskyi, Ukraina, 22 veresnia 2022 r.* Khmelnytskyi: Strykhar A. M., s. 361-366.

Vietrov, V. S., Naumenko, O. O. 2023. Rezultaty doslidzhen nyzhnepaleolitychnoho mistseznakhodzhennia Holovchyntsi 2 u 2021 rotsi. *Kam'iana doba Ukrainy*, 22, s. 63-73.

Vietrov, V. S., Stepanchuk, V. M., Veklych, Yu. M., Pohorilets, O. H., Naumenko, O. O. 2021. *Zvit pro rozvidky mistseznakhodzhen nyzhnoho paleolitu na terytorii Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti v 2021 r.* Arkhiv, Medzhybizh.

Colarossi, D., Fewlass, H., Stahlschmidt, M. C., Presnyakova, D., Matembo, J. 2022. A targeted drilling and dating campaign to identify Stone Age archaeological sites before excavation in west coast southern Africa. *Quaternary Geochronology*, 71, e101314. https://doi.org/10.1016/j.quageo.2022.101314

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. 2017. Exploitation and processing of chocolate flint during Paleolithic and Mesolithic in the North-Western part of its deposits based on non-invasive archeological and geophysical research and test-trenches (online). Available at: http://iaepan.edu.pl/exploitation-and-processing-of-chocolate-flint-during-paleolithic-and-mesolithic-in-the-north-western-part-of-its-deposits-based-on-non-invasive-archeological-and-geophysical-research-and-test-trenche/ (Accessed 12 june 2023).

Kadurin, S., Yanko-Hombach, V., Smyntyna, O. 2020. The Ukraine: In search of submerged Late Palaeolithic sites on the north-western Black Sea shelf. In: Bailey, G., Galanidou, N., Peeters, H., Jöns, H., Mennenga, M. (eds.). *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes*. Coastal Research Library, 35. Cham: Springer, p. 413-428. https://doi.org/10.1007/978-3-030-37367-2

Wessex Archaeology. 2017. *Borehole Drilling Survey* (online). Available at: https://www.wessexarch.co.uk/archaeological-services/borehole-drilling-survey (Accessed 12 june 2023).

The Round Mounds Project. *WordPress*. 2015. Drilling to the Core of the Mound: a minimally intrusive archaeological technique (online). Available at: https://roundmoundsproject.wordpress.com/2015/10/12/drilling-to-the-core-of-the-mound-a-minimally-intrusive-archaeological-technique/ (Accessed 12 june 2023).

V. S. Vietrov

EXPERIENCE OF EXPLORATION OF ARCHAEOLOGICAL SITES BY DRILLING METHOD (Based on Paleolithic Materials)

Over the past ten years, being in the Ukrainian Lower Palaeolithic Expedition of the National Academy of Sciences of Ukraine and in personal field research, various drilling methods exclusively for the optimization of the exploration process have been tested. All these field works were carried out in order to find Palaeolithic sites. However, our exploratory drilling techniques can be used to locate a wide range of archaeological sites. The first stage of exploratory drilling was carried out in 2012—2014 in the Luhansk region, in the middle reaches of the Siverskyi Donets river system. The second stage of such works began in 2015. It concerns the study of Lower Palaeolithic sites near Medzhybizh settlement, Khmelnytskyi district, Khmelnytskyi region. Based on the results of many years of experimental work we offer our method of exploratory drilling on light loamy-sandy soils. We consider that the optimal depths of exploratory drilling are from 1 to 2 m. According to the characteristics of the soil and used equipment we recommend using the exploratory drilling method to search first of all the Paleolithic-Bronze Age sites. The most appropriate for such works are the sod areas of river terraces, river floodplains and peat bogs, dunes or sod sand plates, forest areas. It is also possible to recommend exploratory drilling on agricultural land where the point drilling will not damage the cultivated areas and raise the issue of reimbursement for the fallout of archaeological exploration.

The simple technology of reconnaissance works needs no high-skilled staff. The exploratory drilling is also to be recommended during the archaeological practice of first-year students of higher educational institutions. The progressive use of natural science methods in archaeological research is a reality today. The drilling method, as a technological component, can be applied as a non-invasive operation for the cultural layer, directly on the archaeological site. Drilling works can also be used in other types of research, as a method of selecting soil samples for the needs of geology, geophysics, geochemistry, and palaeobotany. Drilling can provide for the selection of single soil samples or complete soil columns for the description of an archaeological object using the methods of natural sciences.

Keywords: Archaeological exploration, drilling, Paleolithic.

Одержано 16.06.2023

ВЄТРОВ Віктор Сергійович, завідувач, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», смт Меджибіж, Україна.
VIETROV Viktor, Head, State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh», Medzhybizh, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6948-7599,
e-mail: vetrov.poryad@gmail.com.

УДК 903.3(477)”636” DOI: 10.37445/adiu.2023.01.14

Д. К. Черновол

ДО ПИТАННЯ ВЕЛИКИХ СПОРУД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У роботі розглянуто проблему трипільських будівель, які мають великі розміри за загальною площею та за розмірами корисної площі. Великими спорудами трипільської культури пропонується вважати площадки, розмір корисної площі яких становить понад 100 м², відповідно, зростає і розмір самої площадки. Такі споруди пропонується вважати залишками чоловічих будинків. Опосередковано це твердження підкріплюють залишки матеріальної культури, виявлені в них під час розкопок. У цих будівлях відбувалися певні господарські процеси, такі як первинна обробка шкіри, виготовлення кременевих знарядь праці, обробка кісток та рогів тварин. Також у них було виявлено велику кількість предметів озброєння (вістер стріл, дротиків, списів) та предметів культового призначення.

Ключові слова: *трипільська культура, площадка, споруда, будівля, інтер’єр, сім’я, чоловічий будинок.*

Глинобитні перепалені решітки наземних трипільських будівель, які називають площадками, переважно інтерпретують як залишки двоповерхових дерев’яно-глинобитних споруд. Здебільшого це будівлі житлового призначення, у малій кількості є споруди винятково господарського призначення, їх особливості вже були розглянуті автором (Chernovol 2021). Деякі дослідники, зокрема О. В. Цвек, Т. Г. Мовша, а потім і М. Ю. Відейко, порушили питання існування в трипільській культурі святилищ, храмів або ж «мегаструктур» — нежитлових споруд громадського користування (Мовша 1971; Цвек 1993; Відейко 2005; 2015; Nebbia et al. 2018; Hofmann et al. 2019). За розташуванням елементів інтер’єру всі будівлі подібні одна до одної, основна відмінність — це їхній розмір, який міг коливатися від 4—5 м до 30 м завдовжки та від 3,5 до 8—11 м завширшки. Зважаючи на значну різницю у величині, виникає питання: чим саме були або кому належали будівлі великих розмірів? С. М. Рижов у деяких великих спорудах вбачав будівлі господарського призначення (Рижов 2002). О. В. Дяченко припустив, що у великих будинках проживали племінні авторитети (Дяченко, Черновол 2009). К. П. Бунятян (1999) було висловлено згодом розвинуте автором припущення про існування чоловічих будинків у трипільській культурі (Черновол 2019). М. Ю. Відейко до категорії великих споруд трипільської культури залучив споруди із поселень Майданецьке комплекс «М» та Небелівка «мегаструктура», які він інтерпретував як храми (Відейко 2005; 2015). Загалом у цій статті пропонується розглянути проблему призначення великих споруд шляхом аналізу будівельних матеріалів та трудовитрат, інвентарю, загальних розмірів споруд та розміру їх корисної площі, і також знайти раціональне пояснення цього феномену.

У цьому контексті прикметними є експерименти зі спалення будинків, які проводили В. В. Чабанюк у 2003 р. у с. Легедзине та Ст. Джонстон у 2014—2015 рр. у с. Небелівка. У результатах обох експериментів наводиться кількість будівельного матеріалу, задіяного у спорудженні двоповерхового трипільського будинку, а також побічно вказується на певні трудовитрати, пов’язані з його будівництвом. Під час експерименту, проведеного В. В. Чабанюком, було збудовано двоповерхову споруду розмірами 4 × 7 м. Для її будівництва було використано 16 т глини, 1,5 т полови, 20 м³ лісу, 3 м³ лози для стін, 160 очеретяних снопів для даху, 5 м³ води для виготовлення будівельної суміші з глини та полови (Чабанюк 2008).

© Д. К. ЧЕРНОВОЛ, 2023

Примітно, що перший поверх цього будинку було збудовано на дерев'яному зрубі. Проте традиційні реконструкції двоповерхового трипільського будинку розглядають стіну першого поверху у вигляді стовпової конструкції із плетивом лози між стовпами та замащуванням цих прольотів глиною. Такі стіни були виявлені під час розкопок площадки 4 поселення Доброводи (Круц и др. 2005). Подібна двоповерхова споруда розмірами 3 × 4 м була побудована Ст. Джонстоном (Johnston et al. 2019). На її будівництво було витрачено 3,4 м^3 лісу та 4,5 м^3 глини. При розрахунках, що 1 м^3 глини відповідає 1500 кг пухкої глини, ми отримуємо 6750 кг задіяного у будівництві матеріалу. Таким чином, вага глини, використаної в обох експериментах, приблизно співпадає.

Власне, В. В. Чабанюк збудував малий трипільський будинок площею 21 м^2, Ст. Джонстон — 12 м^2. Якщо застосувати ці розрахунки для будівництва великої трипільської споруди розмірами 100—200 м^2 або більше, це передбачає значно більшу кількість будівельного матеріалу. Будівництво великої споруди також значно збільшує трудовитрати на його зведення за умови, що глина під час будівництва наноситься на дерев'яний каркас впродовж одного дня (спостереження за сучасним глинобитним будівництвом у селах Черкаської обл.). У такому разі це збільшує трудовитрати приблизно в п'ять—десять разів, що потребує раціонального та логічного пояснення таких дій.

В експериментальному спорудженні будинку в с. Легедзине брало участь 28 осіб. Якщо взяти до уваги, що під час толоки колектив працюючих був невмотивований і більшість учасників не володіли професійними навичками, можна припустити, що у будівництві реального трипільського будинку брало участь удвічі менше людей — 14—15 осіб. При зведенні будинку площею 200 м^2 зростає і кількість задіяних ресурсів, а це приблизно 100 осіб одночасно. Однак, можна припустити, що будівництво було поетапним.

У той самий час виникає питання: які будівлі вважати малими, середніми чи великими за розмірами, споруда якої площі відповідатиме категорії великої споруди? Вперше на питання різниці у розмірах будівель звернули увагу Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевський (Пассек 1940a; 1940b; Кричевский 1940; Кричевський 1940). Т. С. Пассек, взявши участь у розкопках поселення Коломийщина під керівництвом С. С. Магури, запропонувала типологію трипільських будівель за їхніми розмірами, ґрунтуючись на версії Є. Ю. Кричевського, що трипільські площадки — це залишки будинків, призначених для багатосімейних колективів. Т. С. Пассек запропонувала розділити площадки за розмірами на три типи. До першого типу вона зарахувала будівлі площею 12—30 м^2, до другого типу — 50—92 м^2, до третього типу — 105—137 м^2. Ця типологія була представлена за матеріалами поселення Коломийщина I (Пассек 1940a). Але на поселенні Коломийщина II (площадка 2), на її думку, було розкопано споруду площею 160 м^2, яка не увійшла до її таблиці (Пассек 1949). Із твердження Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевського випливає, що чим більший будинок, тим більше в ньому «печей», відповідно й більше сімей, які в ньому проживали. Варто зазначити, за піч авторами сприймалася усяка конструкція у споруді або концентрація ошлакованої обмазки в будь-якому місці будівлі. Авторами цієї ідеї були М. Ф. Біляшівський та О. А. Спіцин, і під час розкопок на поселеннях Колодисте I та Тальне I вони налічували на площадках до восьми печей (Беляшевский 1899; 1900; 1901; Спицын 1904). Зрозуміло, що чим більшою була споруда, тим більша ймовірність наявності в ній ошлакованих ділянок та різних об'єктів інтер'єру. Таким чином, в окремих великих спорудах поселення Коломийщина I налічувалося до семи печей, утім, на думку Є. Ю. Кричевського, різного призначення.

Відповідно до сучасних поглядів, об'єкти, що виявлені всередині трипільського житла, мають різне призначення — печі, робочі місця, вівтарі, подіуми для посуду. Місця ошлакування вказують на високі температурні режими під час спалення будівлі, а не на залишки будь-яких конструкцій, як це передбачалося раніше. Аналіз будівель трипільської культури за весь період її існування, незважаючи на незначні відмінності, говорить про те, що вони були поділені на два приміщення, вхідне та житлове, іноді споруда мала прибудову з боку входу. У житловому приміщенні праворуч від входу розміщувалася піч. Тобто будівля мала одну піч, а не декілька, як це вважалося раніше. У такому разі будинок, незважаючи на свої розміри, був розрахований на одну нуклеарну сім'ю, а не на багатосімейний колектив.

За результатами дослідження площадок поселення Тальянки томашівської локальної групи, О. В. Дяченко запропонував розподілити будівлі за розміром площі житла на чотири групи (Дяченко, Черновол 2009):

А) 30—35 м^2;

Б) 47,97—67,5 м^2;

В) 72,5—105 м^2;

Г) 139 м^2.

Слід зазначити, що згідно з типологією Т. С. Пассек, споруди групи Б і В належать до споруд середнього розміру. І тільки споруди понад 100 м^2 вважаються великими, тобто відносяться до групи Г. Згідно з дослідженнями в Тальянках, великими спорудами можна вважати не тільки будівлі групи Г, а й групи В. Хоча дефініція «велика-мала споруда» — це вкрай суб'єктивне твердження, оскільки безпосередньо пов'язане зі ступенем дослідження пам'ятки. Загалом було б необхідно вказувати на кількість будівель кожної групи на пам'ятці,

щоб, наприклад, встановити ступінь ієрархічності споруди.

Аналізуючи інтер'єр будівель томашівської локальної групи поселення Тальянки, було встановлено, що зі зростанням площі будівлі кількість елементів інтер'єру не збільшується, розміри елементів інтер'єру також практично не збільшуються (Круц 1987; 1989; 1990; Черновол 2008; Chernovol 2012). Змінюється лише розмір корисної площі житла (корисна площа — територія житлового приміщення між вівтарем і піччю), що загалом впливає на розмір всього будинку. Ці дослідження могли вказувати на демографічний потенціал сімей, які проживали у кожній окремо взятій споруді (Дяченко, Черновол 2009). У результаті, виходячи з розмірів корисної площі житла, було запропоновано розділити будівлі на три групи.

Отже, за розміром корисної площі досліджені споруди поселення Тальянки розподілені так:

I) 6,5—9 м^2;

II) 12,2—24 м^2;

III) 35—39,7 м^2.

Таким чином, якщо вважати площадки груп В і Г (за розміром площі житла) великими, тоді їм за розмірами відповідають споруди груп II і III (за корисною площею приміщення). Можливо, великі житлові будинки зводилися з урахуванням потенційних репродуктивних можливостей сімей. Цілком можливо, що під час освоєння племенем нової території для її забудови, спочатку у цих будинках могли проживати кілька сімей, житло для яких ще будувалося, тобто великі споруди відігравали роль тимчасового колективного житла. В такому разі можна припустити, що великі будівлі на поселенні зводилися дещо раніше за інші споруди, менші за розміром. Також можливо, спочатку вони будувалися для поселенців, у яких у перспективі їхній репродуктивний потенціал міг розкритися максимально. Тобто, спочатку у велику будівлю заселялася молода сім'я, яка мешкала там від початку існування поселення, відтак вона могла пройти весь життєвий цикл, не переселяючись на інше поселення. Отже, до кінця свого життєвого шляху статус, становище в племені людини, яка проживала в цьому будинку, могли зрости від рядового члена племені до певного рангу вождя, чифмена, бігмена тощо. Розглядаючи ту саму ситуацію з позиції статевовікових груп варто зазначити, що літня людина мала у племені більш високий ранг чи статус, ніж молодий член племені. У цьому випадку великі споруди могли будувати для поселенців, які мали не лише високий репродуктивний потенціал, а й у перспективі могли дожити на одному поселенні до високого ієрархічного статусу. Тобто, великі житлові будівлі апріорі мали високий рівень ієрархії, оскільки в них мешкали чи могли мешкати люди з високим соціальним статусом у племені. До цієї категорії будівель можна віднести комплекс «М» з поселення Майданецьке з розмірами корисної площі, за різними підрахунками, від 30 до 40 м^2. Так само можна пояснити рівень трудовитрат на спорудження великого будинку — будівництво для людини з високим соціальним статусом чи, можливо, з високим соціальним статусом у перспективі.

Однак є великі будівлі з середньою корисною площею, що сягає 15 м^2 (група II) за розміру будинку 139 м^2 (група Г) — це площадка 40 на поселенні Тальянки (Круц и др. 2008). Розмір цієї споруди був збільшений за рахунок прибудови з боку входу. До цієї ж категорії, наприклад, можна віднести площадку 2 з поселення Коломийщина II, (Пассек 1949). Також подібна споруда розглядалася в комплексі жител на поселенні Тальянки «Сім'я гончаря» (Корвін-Піотровський та ін. 2019). Це була окрема група будівель, що складалася з п'яти жител. У цьому випадку це площадки 45, 46 (Круц и др. 2011), 47 (Круц и др. 2012) 50, 51 (Корвін-Піотровський та ін. 2019). Найбільшою у цій групі споруд, за рахунок прибудови, була площадка 47 площею 76,5 м^2. Для розуміння різниці між спорудами було здійснено порівняльний аналіз та підрахунок керамічних виробів на цих площадках (табл. 1). У результаті було встановлено, що площадка 47 домінує у цій групі не лише за розмірами, а й за всіма показниками керамічних виробів. Тому автори досліджень запропонували вважати її домінуючою в групі, власне, вказали, що, можливо, статус людини, яка проживала в цьому житлі був вищий, ніж у мешканців сусідніх будинків. Тобто рівень ієрархії площадки 47 найвищий у порівнянні з іншими житлами в цій групі і, можливо, в цьому житлі мешкав глава цього колективу. Слід зазначити, що корисна площа всіх площадок у групі приблизно однакова. Проте виникає питання щодо призначення власне прибудови, за рахунок якої ми отримали більший розмір самого будинку. На це питання немає однозначної відповіді. По-перше, це могла бути господарська прибудова, проте жоден із елементів інтер'єру чи котрась зі знахідок не вказують на вид господарської діяльності, на її конкретне призначення. По-друге, це могла бути житлова прибудова для молодої сім'ї, будинок для якої був у процесі спорудження. Опосередковано на це вказує конструкція, яка за складом глини відповідає печі та розташована вздовж довгого боку будівлі. Імовірна піч розміщувалася праворуч від входу, на місці її традиційного розташування. Крім того, більша кількість керамічних виробів (посуду) може вказувати як на ієрархічний статус мешканця цього будинку, так і на те, що цей посуд розрахований на більшу кількість мешканців, які проживали у цьому будинку, наприклад, на дві родини.

Показником ступеня ієрархії будівлі запропоновано розглядати кількість цілих кубків та

Таблиця 1. Порівняльні показники кількості виявленого посуду в житлах «Сім'ї гончаря», поселення Тальянки

Назва предмету	Кількість предметів і **фрагментів**, од., виявлених на площадці №				
	45	46	47	50	51
Столовий посуд	912	1088	2748	1582	1581
Кухонний посуд	160	151	232	173	156
Цілий кубок / частково збережений / розвал	5/5/2	12/2/	19/5/	14/4/	5/4/
Ціла кубкоподібна посудина / частково збережена / розвал	4/ /	2/1/	5/ /1	3/ /1	/ /2
Мініатюрна посудина	3	**1**	**2**	1	—
Ціла грушоподібна посудина розміру кубка / розвал	1	/1	—	—	—
Ціла миска / розвал / миска на ніжках	/3/	/3/2 + **2**	2/8/2	/3/	/4/
Ціла амфора	—	—	2	—	—
Цілий гутус	1	—	1	—	—
Розвал біконічної й сфероконічної посудини	11	11	26	15	10
Розвал кратера	4	—	3	7	3
Розвал амфори	2	1	—	—	1
Розвал кухонного посуду	3	4	9	4	1
Кількість посудин на площадці	44	36	83	52	24
Фрагменти вінець кубків	**6**	**5**	**13**	**6**	**7**
Фрагменти вінець кубкоподібних посудин	**2**	**2**	**2**	—	—
Фрагменти вінець столових посудин, горщиків	**43**	**44**	**42**	**50**	**45**
Фрагменти вінець амфор	—	—	**3**	**3**	**4**
Фрагменти вінець кратерів	**12**	**8**	**7**	**13**	**14**
Фрагменти вінець грушоподібних посудин	**2**	**2**	**1**	—	**1**
Фрагменти вінець конічних мисок	**110**	**121**	**128**	**136**	**120**
Фрагменти вінець мисок напівсферичних	**7**	**6**	**11**	**17**	**16**
Фрагменти вінець кухонного посуду	**8**	**14**	**9**	**5**	**12**
Фрагменти вінець невизначених столових посудин	**69**	**61**	**93**	**79**	**100**
Антропоморфна пластика / зооморфна пластика / модель саней / модель житла	1/1/1/	1/1/1/	1/1/2/1	2/2/1/	/ /1/1

кубкоподібних посудин, знайдених на площадці (Chernovol 2012; Корвін-Піотровський та ін. 2019; Черновол 2019). На думку дослідників, такі предмети розташовувалися переважно біля вівтаря в торці житла та біля порога, в місці переходу з вхідного в житлове приміщення, тобто в місцях, пов'язаних певним чином із сакральною діяльністю. Тому виникло припущення, що кубки були залишені навмисно, у зв'язку з обрядом залишення житла його мешканцями, і кількість таких кубків могла вказувати на соціальний статус господаря будинку, який проживав у ньому. Варто зазначити, що традиція залишання кубків та інших цілих форм біля вівтаря і порога простежена лише в житлах томашівської локальної групи, до яких і належать розглянуті площадки. За цими показниками перше місце у комплексі жител «Сім'я гончаря» посідає площадка 47, що також опосередковано вказує на її високий рівень ієрархії в групі.

У цілому, в результаті аналізу розмірів житлових будівель, постає питання: з якого саме моменту будівлю слід вважати великою або ж середньою, адже це, власне, вкрай суб'єктивна думка. Не можна сказати, що площадка 47 — це дуже велика споруда, але в своїй групі будівель вона має найбільший розмір. За сукупністю ознак можна лише припустити, що чим більша споруда, тим вищий соціальний статус людини (господаря будинку), яка у ній проживала.

Однак у трипільській культурі є споруди, які значно більші й за загальними розмірами, і за розмірами корисної площі, ніж розглянуті вище будівлі. Сама площа таких будівель становить від 200 до 260 м^2, розмір корисної площі житлового приміщення — від 100 м^2 та вище. Це площадки різного часу й різних локально-хронологічних утворень. Площадка 3 на поселенні Ожеве-острів етапу BI має розмір 10 × 20 м (Chernovol 2014), її корисна площа житлового приміщення 120—140 м^2; площадка 3 на поселенні Глибочок Тернопільської обл. етапу BI — 11 × 26 м, її корисна площа 160м^2 та площадка 2 цього самого поселення — 9 × 21 м, її корисна площа 100 м^2 (Черновол, Сохацький 2010), площадка 2—4 на поселенні Косенівка етап CI/II — 8 × 29 м, її корисна площа 140 м^2 (Бузян, Якубенко 1990). Можливо, до категорії великих споруд можна зарахувати площадки раннього трипілля дві на поселен-

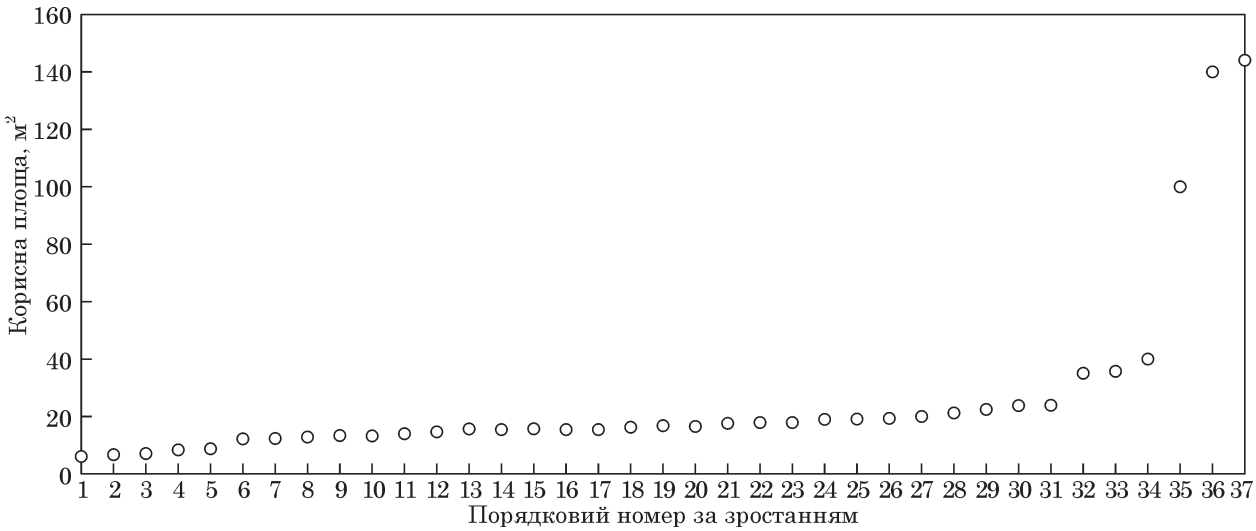

Ранжування площадок за розміром корисної площі

ні Ленківці — 8 × 19 м (Черниш 1959) та дві на поселенні Бернашівка I — 8 × 18 м (Збенович 1980), корисну площу ранньотрипільських будівель важко встановити через ступінь їхньої збереженості. Також до цієї категорії будівель можна віднести «мегаструктуру» на поселенні Небелівка етап BII, розкопки М. Ю. Відейка. Однак є низка публікацій, в яких міркування дослідників щодо неї (Корвін-Піотровський 2015; Gaydarska, Chapman 2016) суперечать погляду автора розкопу. У зв'язку з цим виникають ряд сумнівів щодо конструкції споруди та елементів інтер'єру, розміщених у ній. Можливо, в майбутньому з'являться публікації автора розкопу, які дозволять зняти питання.

Саме тому розміри цих споруд вимагають запровадження наступної IV групи будівель за параметрами корисної площі: 100—160 м² (рисунок), і навіть введення будівель групи Д за розмірами площадок. Якщо розглядати кількість мешканців цих будинків із розрахунку одна особа на 4 м², то ми побачимо, що він умовно розрахований на 35 осіб. Отже, ці споруди розраховані на таку кількість людей, що загалом перевищує репродуктивні можливості однієї окремо взятої нуклеарної родини. Необхідно також зауважити, що між третьою та четвертою групою споруд ми маємо лакуну в розмірах корисної площі — серед розкопаних площадок не відомі споруди з корисною площею 60, 70, 80, 90 м² (рисунок).

Ці споруди стандартизовані за набором елементів інтер'єру, розділені на два приміщення, праворуч від входу до житлового приміщення розміщена піч. Проте в їхньому інтер'єрі є певні особливості, відсутні в інших будинках. Так, на площадці 3 поселення Глибочок Тернопільської обл., у житловому приміщенні було виявлено, ймовірно, дві печі. Печі були розташовані вздовж довгої стіни житлового приміщення праворуч від входу — одна одразу біля входу, інша — у глибині приміщення. Потреба додаткової печі могла бути викликана великою площею житлового приміщення — 176 м². Однієї печі, можливо, було недостатньо для обігріву цього приміщення. Характерно, що такий варіант будівлі в трипільській культурі представлений в єдиному екземплярі (Черновол, Сохацький 2010; Черновол 2019; 2021а). Площадка 3 поселення Ожеве-острів мала гральну дошку, встановлену стаціонарно, яка досягала 6 м завдовжки, була розташована вздовж довгого боку будинку, ліворуч від входу в торці будівлі. Площадка 2—4 поселення Косенівка, ймовірно, мала п'ять приміщень на першому поверсі. Подібні споруди невідомі й у інших локальних групах трипільської культури. Піч на другому поверсі розміщена, судячи з графічних реконструкцій, ближче до центральної частини приміщення, а не безпосередньо біля входу (Бузян, Якубенко 1990). Однак в окремий варіант ця споруда не була виділена, оскільки достеменно не відомо, це виняток чи хибна інтерпретація об'єкта автором розкопок.

Для кращого розуміння цих споруд пропонується провести порівняння керамічного комплексу, виявленого у великому будинку, з керамічними комплексами, а також знахідками кременю та кісток тварин в інших житлових будівлях. Для зіставлення взято матеріали з площадок поселення Ожеве-острів: великої площадки 3 та площадки 6 цього поселення, що має житлове призначення та виняткову збереженість. Корисна площа будівлі 6 становить 16 м², відповідно вона розрахована для проживання чотирьох осіб, тож кількість виявленого на цій площадці матеріалу, а саме керамічних виробів, кременю та кісток тварин також має відповідати саме такій кількості мешканців. Отже, кількість кожної групи матеріалу з площадки 3 має приблизно відповідати кількості мешканців та розмірам корисної площі споруди. Згідно з поданим у таблиці матеріалом, у будівлі 3 проживало близько 35 осіб (табл. 2).

Таблиця 2. Порівняльна характеристика керамічних виробів із площадок поселення Ожеве-острів

Назва	№ 3	№ 6	№ 4	№ 7
Корисна площа житла, м^2	140	16	?	?
Імовірна кількість мешканців будівлі (1 особа / 4 м^2)	35	4	?	?
Кількість ідентифікованих форм, од.	3688	569	539	227
Кубки та їхні фрагменти	459	133	110	26
Миски та їхні фрагменти, од.	957	140	140	?
Покришки та їхні фрагменти, од.	303	36	34	?
Грушоподібні посудини та їхні фрагменти, од.	198	34	15	6
Горщики та їхні фрагменти, од.	681	80	119	?
Біноклеподібних посудин фрагменти / розвали та цілі, од.	307/33	27/1	35/1	7/
Фрагменти поліхромного посуду, од.	290	12	14	8
Мініатюрні посудини, од.	21	—	—	2
Кухонний посуд та його фрагменти, од.	278	72	41	?
Тарний посуд та його фрагменти, од.	194	33	36	?
Фішки, од.	20	—	—	—
Антропоморфна пластика / зооморфна пластика, од.	1/3	—	—	—

Проте на сьогодні ще не з'ясовано, які саме предмети керамічного комплексу вказують на ступінь ієрархії площадок етапу BI, це запропоновано лише для площадок етапу CI томашівської локальної групи. Наприклад, на площадці 3 поселення Ожеве-острів знайдено 33 розвали біноклеподібних посудин, а на інших площадках цього поселення — по одному розвалу. В той самий час на кожній із розкопаних на цій пам'ятці площадок знайдено фрагменти біноклеподібних посудин саме з розвалів із площадки 3 (Черновол 2021b).

Кременевий комплекс площадки 3 поселення Ожеве-острів налічував 43,1 % виробів та відходів кременевого виробництва від загальної кількості виробів, виявлених на всій розкопаній частині поселення. Коли у всіх інших спорудах було виявлено по одному робочому місцю, пов'язаному з кременевим виробництвом, на площадці 1 — два місця, то на площадці 3 виявлено п'ять таких місць. Впадає в око кількість виявлених вістер стріл: на площадці 3 їх знайдено 55 од., в інших спорудах — 1—2 вістря стріл. Також на цій площадці було виявлено кілька преформ до вістер стріл, що, на думку І. С. Радомського, свідчить про те, що вони були зроблені в результаті навчання з виготовлення цих виробів (Радомський 2018a; 2018b).

Остеологічний матеріал із поселення Ожеве-острів був оброблений палеозоологом доктором М. Забільською-Кунек із Жешувського університету. За її даними, всього на площадках цього поселення було 2247 од. кісток тварин. На площадці 3 виявлено 865 знахідок, що становить 38,5 % загальної кількості знайденого матеріалу. За прийнятими умовами ми порівнюємо ці дані з площадкою 6, де виявлено 274 од. кісток тварин, що становить 12 % від загальної кількості виявленого матеріалу. На розкопаній частині поселення було виявлено 250 виробів із кістки зі слідами обробки їх людиною. З площадки 3 походить 134 предмети, тобто 53,6 % від загальної кількості. З площадки 6 походить 24 предмети, тобто 9,6 % від загальної кількості виробів. Частина кістяних предметів з площадки 3 могла бути задіяна у кременевому виробництві, зокрема кінцівки рогів оленя та кози могли використовуватися як посередники. На цій площадці було виявлено роги оленя, серед них були як здобуті в процесі полювання, так і сезонно скинуті оленем і потім підібрані людиною. До того ж велика кількість заготовок говорить про те, що в цій споруді, крім виготовлення кременевих знарядь праці, відбувалася ще й обробка кісток та рогів тварин. Також на площадці 3 здійснювалася первинна обробка шкір тварин. Крім суто господарських знахідок із кістки, на площадці було виявлено кістяні ложки-лопатки, які мали, ймовірно, культове призначення. Лопатки були зроблені з рогової кістки, мали тонку ручку довжиною 8 і 12 см. З одного кінця вона закінчувалася пласкою тонкою ложкою у вигляді лопатки, довжиною 4 см, шириною 1 см. З іншого кінця одна з лопаток мала зооморфне навершя. Крім зазначених знахідок із кістки, у споруді було виявлено верхню частину двох людських черепів, які, найімовірніше, слід пов'язати також із культовою сферою діяльності. Підсумовуючи викладене, виникає питання про призначення площадки 3 з поселення Ожеве-острів етапу BI та подібних до неї за розмірами будівель.

У цій споруді відбувалися виробничі процеси: первинна обробка шкіри, обробка крем'яної сировини, виготовлення крем'яних виробів, виготовлення кістяних знарядь праці. Можливо, там здійснювалися й інші господарські дії, зокрема наступні стадії обробки шкіри, проте, на сьогодні це важко довести. Отже, можна при-

пустити, що у цьому приміщенні була поліфункціональна общинна майстерня. Проте можна з упевненістю стверджувати, що у цій споруді відбувався процес навчання обробці та виготовленню кременевих знарядь, ймовірно, молоді певного віку. Слід зауважити, що у зазначених видах господарської діяльності застосовувалася винятково чоловіча робоча сила.

На противагу версії про винятково господарське призначення площадки 3 Ожеве-острів можуть свідчити конструкції та знахідки сакрального призначення. Зокрема, стаціонарна чаша в торці споруди, що розміщувалася у місці, де встановлювали вівтар, та стаціонарна ігрова дошка великих розмірів. Серед предметів сакрального призначення є знахідки, які відсутні в інших спорудах цього поселення, це — черепи людей, кістяні лопатки, антропоморфна статуетка, три зооморфні статуетки. Окрім предметів господарського та сакрального призначення у споруді, налічувалася велика кількість предметів озброєння, а саме вістер стріл, дротиків, списів (Черновол, Радомський 2015). Відтак, це приміщення поєднувало в собі господарські, сакральні та «військові» функції. Найвірогідніше, за часів енеоліту таким приміщенням міг бути чоловічий будинок, який поєднував у собі всі ці функції. Зокрема, це підтверджують виявлені кременеві преформи, оскільки саме в чоловічих будинках відбувалися господарські дії, спрямовані на навчання молоді певної вікової групи.

Окрім іншого, у чоловічому будинку збирався чоловічий склад племені для проведення магічних ритуалів та святкувань (Леви-Стросс 2018, с. 57–60). Старійшини племені навчали молодь правилам проживання та заборонам, які були притаманні їхньому суспільству. Таким чином, пояснюється розмір будівлі, що була розрахована на імовірну кількість представників певної статевовікової групи юнаків і старійшин, які знаходилися там, щоб стежити за процесом навчання молоді (Леви-Стросс 2018). Виходячи з того, що для ночівлі людині необхідно близько 2 м^2, то, ймовірно, таке приміщення, як споруда 3 поселення Ожеве-острів могло вмістити в себе від 50 до 80 осіб. Мешканців, що постійно перебували у ньому, могло налічуватися близько ±35 осіб.

Умовно до цієї категорії будівель віднесено деякі великі споруди раннього Трипілля, зазначені вище. Через їхню низьку збереженість не можна визначити розмір їхньої корисної площі, можна лише стверджувати, що ці споруди — найбільші для цього етапу розвитку культури. Можна припустити, що споруда подібного призначення будувалася, виходячи з розміру передбачуваної статевовікової групи або кількості чоловічого населення, яке у перспективі там могло збиратися. У такому разі розмір цього будинку мав приблизно співвідноситися з розміром поселення — маленьке поселення означало менше населення певної категорії, тож менших розмірів будинок відповідного призначення. Як відомо, поселення раннього Трипілля були невеликими за площею та мали низьку щільність забудови, тому зазначені вище будівлі цілком могли служити чоловічими будинками раннього Трипілля.

В. Я. Пропп, аналізуючи етнографічні та фольклорні джерела, описав таке явище, як чоловічий будинок, виділивши для нього ряд ознак: 1) будинок був захований у лісі; 2) він вирізнявся своїм розміром; 3) будинок був обнесений огорожею, іноді — з надягненими на палиці черепами; 4) будинок стояв на стовпах; 5) вхід у будинок — по приставних сходах або по стовпу; 6) вхід та інші отвори завішені та закриті; 7) у будинку має бути кілька приміщень (Пропп 1998).

Зважаючи на зазначені критерії, треба зауважити, що будинок міг бути розташований не в лісі, а на околиці поселення. До того ж, у К. Леві-Стросса чоловічий будинок розміщувався у центрі поселення (Леви-Стросс 2018). Використавши дані етнографії, можна провести порівняння будівель за запропонованими вище ознаками.

1. Відомо, що споруда на поселенні Небелівка та Ожеве-острів розміщувалася на краю поселення, тобто була відокремлена від інших. На геомагнітних планах поселень видно, що такі споруди можуть розміщуватись і в центральній частині поселення (Рудь, Улрау, Манігда 2016; Рудь та ін. 2018).

2. Споруда найбільша на поселенні, в обох випадках.

3. Щодо наявності огорожі зауважимо, що на поселенні Ожеве-острів було зафіксовано кам'яну кладку за 8 м від торця будівлі. Було встановлено, що ця кладка призначалася для утримання чотирьох стовпів. Така конструкція могла виглядати як елемент огорожі, проте мала більш сакральне значення. Сама кладка пролягала вздовж лінії між площадками 1, 7. Тепер поміркуємо щодо споруди на поселенні Небелівка. М. Ю. Відейко вважає, що споруда мала розмір 20 × 40 м, як це виглядає на її реконструкціях (Відейко, Бурдо 2015а). Але ця сама споруда в реконструкції Б. Гейдарської має розміри 20 × 8 м (Gaydarska, Chapman 2016). До того ж, вона пропонує інакшу орієнтацію площадки. У такому разі інша частина конструкції, яку М. Ю. Відейко вважає залишками стіни споруди, може бути її огорожею. У випадках з іншими спорудами подібних розмірів важко щось стверджувати, оскільки площа навколо споруд була недостатньо досліджена. Щодо наявності людських черепів, В. Я. Пропп вказує, що черепи можуть бути не тільки на огорожі, а й на стовпах споруди. Людські черепи були виявлені лише у будівлі поселення Ожеве-острів. Так, один із черепів було знайдено між завалом стіни та платформи.

4. Будинок на стовпах або двоповерховий — споруди трипільської культури у переважній більшості випадків двоповерхові.

5. Відповідно, і вхід на другий поверх відбувався сходами. Щодо цієї ознаки, виділеної В. Я. Проппом, можна лише здогадуватись, оскільки такі деталі інтер'єру археологічно не збереглися.

6. У споруді налічувалося кілька приміщень. Традиційно трипільська споруда на другому поверсі розподілена на два приміщення, іноді на три. Перший поверх в окремих випадках, ймовірно, було поділено на два приміщення. Лише в одному випадку, за однією з версій реконструкції, перший поверх площадки 2—4 поселення Косенівка мав п'ять приміщень. В. Я Пропп також зазначив, що поруч із чоловічим будинком зазвичай розміщувалася ще одна споруда менших розмірів. За його твердженням, це був будинок для ініціацій. На поселенні Ожеве-острів дійсно була низка споруд, що розташовувалися поруч із площадкою 3. Можливо, такою спорудою могла бути площадка 7, яка належала до будівель I групи, тобто була розрахована на 1—2 особи. Площадка 7 з'єднувалася каналом із площадкою 3, отже також була задіяна у процесі обробки шкір. На площадці 7 готувалася суміш із перепаленої черепашки та попелу, яка разом із водою по каналу надходила в яму під площадкою 3. Судячи з усіх ознак та аналізу матеріалу з цієї споруди, її слід вважати спорудою господарського призначення. Також, цілком імовірно, такою спорудою могла бути площадка 1, інтер'єр якої був одного варіанту з площадкою 3. Крім того, площадки 1 і 7 з'єднувала кам'яна огорожа. Однак, припустити котра зі споруд могла бути будинком для ініціацій і чи була у трипільського населення така споруда, досить складно. Якщо поставити під сумнів реконструкцію М. Ю. Відейка і прийняти версію Б. Гейдарської щодо «мегаструктури» на поселенні Небелівка, то слід прислухатися до версії О. Г. Корвін-Піотровського, який стверджував, що в межах паркану могло бути кілька споруд (Корвин-Пиотровский 2015). Ймовірно, залишки такої споруди розміщувалися з протилежного боку від чоловічого будинку в межах огорожі. Зовсім інша ситуація простежувалася на поселенні Глибочок Тернопільської обл. Поруч із площадкою 3, яка мала корисну площу 160 м^2, розташовувалася площадка 2 з корисною площею 100 м^2. Виникає питання: може ця споруда слугувала будинком для ініціацій або ж це ще один чоловічий будинок, який збудували раніше, проте згодом він виявився занадто малим для потреб племені. За даними геомагнітних зйомок, така ситуація спостерігається і на багатьох інших поселеннях (напр.: Чепмен та ін. 2010; Рудь, Улрау, Манігда 2016; Рудь та ін. 2018). Для поселень-гігантів характерна наявність кількох таких споруд, оскільки на великих поселеннях одночасно знаходилася велика кількість представників певної статевовікової групи. Отже, можливо, для них будувалося кілька споруд, оскільки їх складно було розмістити в одній будівлі. Таку ситуацію можна спостерігати на опублікованих планах поселення Небелівка (Chapman 2015).

У результаті викладеного вище можна зробити висновок, що великими спорудами у трипільській культури можна вважати споруди, в яких проживали племінні авторитети різного рангу та значущості в племені, а також споруди, що могли слугувати чоловічими будинками. Ці будівлі вирізняються великими розмірами корисної площі житлового приміщення: для нуклеарних сімей, де проживали племінні авторитети, корисна площа становила від 35 до 40 м^2, для чоловічого будинку — понад 100 м^2. Будівлі з проміжними розмірами корисної площі житлового приміщення у трипільській культурі на сьогодні не відомі. Слід зазначити, що чоловічий будинок — це фактично така сама житлова споруда, тому його інтер'єр особливо не відрізняється від інтер'єру звичайного трипільського будинку. Крім того, вживана дефініція «храм» щодо великих споруд трипільської культури видається дещо неточною, більш доречною є дефініція «чоловічий будинок». Хоча загалом питання святилищ у спорудах трипільської культури не знімається. У трипільській культурі є площадки з великою кількістю об'єктів сакрального призначення, але це, як правило, споруди невеликих розмірів, які потребують окремого дослідження та відповідного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

Беляшевский, Н. Т. 1899. Площадки с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уезде Киевской губернии. *Археологическая летопись Южной России*, I, с. 174-176.

Беляшевский, Н. Т. 1900. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии. *Археологическая летопись Южной России*, II, с. 148-155.

Беляшевский, Н. Т. 1901. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии. *Археологическая летопись Южной России*, III, с. 69-72.

Бузян, Г. Н., Якубенко, Е. А. 1990. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы. В: Збенович, В. Г. (ред.). *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1-го полевого семинара.* Киев, с. 58-64.

Бунятян, К. П. 1999. *Давнє населення України*. Київ: Либідь.

Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України*. Київ.

Відейко, М. Ю, Бурдо, Н. Б. 2015. «Мегаструктура» — храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка. В: Дяченко, О. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка*

наукових праць пам'яті Володимира Круца. Львів: Астролябія, с. 97-110.

Дяченко, О. В., Черновол, Д. К. 2009. Середній склад сім'ї населення західнотрипільської культури. *Археологія,* 3, с. 3-12.

Збенович, В. Г. 1980. *Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры).* Киев: Наукова думка.

Корвин-Пиотровский, А. Г. 2015. «Мегаструктуры» на поселениях гигантах трипольской культуры: варианты интерпретаций. В: Відейко, М. Ю (ред.). *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград, с. 19-20.

Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2019. Комплекс «сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд; матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 243-262

Кричевский, Е. Ю. 1940a. Трипольские площадки. По раскопкам последних лет. *Советская археология,* 6, с. 20-46.

Кричевський, Є. Ю. 1940b. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок. В: Ячменьов, М. І. (ред.). *Трипільська культура.* 1. Київ: АН УРСР, с. 479-592.

Круц, В. А. 1987. Крупные трипольские поселения: К истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья. В: *Задачи советской археологии в свете решении XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва: Наука, с. 133-135.

Круц, В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 117-132.

Круц, В. А. 1990. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине». Тезисы докладов 1-го полевого семинара*. Киев, с. 43-47.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Исследования поселений-гигантов трипольской культуры 2002—2004 гг.* Киев: Корвин-Пресс.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2008. *Трипольское поселение гигант Тальянки. Исследования 2008 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Леви-Стросс, К. 2018. *Печальные тропики*. Москва: АСТ.

Мовша, Т. Г. 1971. Святилища трипольской культуры. *Советская археология*, 1, с. 201-205.

Пассек, Т. С. 1938. Трипольские модели жилища. *Вестник древней истории*, 4, с. 235-246.

Пассек, Т. С. 1940a. Звіти про розкопки жител (площадок) №№ 1, 2, 4, 11. В: Ячменьов, М. І. (ред.). *Трипільська культура.* 1. Київ: АН УРСР, с. 43-177.

Пассек, Т. С. 1940b. Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934—1938). В: Ячменьов, М. І. (ред.). *Трипільська культура.* 1. Київ: АН УРСР, с. 9-37.

Пассек, Т. С. 1941. Трипольское поселение у Владимировки (раскопки 1940 г.). *Вестник древней истории*, 1, с. 212-220.

Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений*. Материалы и исследования по археологии СССР, 10. Москва: Наука.

Радомський, І. С. 2018a. *Крем'яна індустрія трипільського населення етапу ВІ Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожеве-Острів).* Автореферат дисертації канд. істор. наук. ІА НАН України.

Радомський, І. С. 2018b. Колективна обробка кременю в одній зі спруд поселення Ожеве-Острів трипільської культури етапу ВІ. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.).* Київ: ІА НАН України, с. 94-95.

Рижов, С. М. 2002. Трипільський шар поселення Ріпниця-1. В: *Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років*. Київ: Академперіодика, с. 19-40.

Рудь, В., Улрау, Р., Манігда, О. 2016. Геомагнітна зйомка та географічне моделювання у вивченні поселення Тростянчик. *Вісник рятівної археології*, 2, с. 55-76.

Рудь, В., Улрау, Р., Федоров, С., Зайцева, О. 2018. Дослідження на поселеннях трипільської культури Тростянчик та Війтівка. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р*., с. 11-14.

Спицын, А. А. 1904. Раскопки глиняных площадок близь села Колодистого Киевской губ. *Известия Археологической комиссии*, 12, с. 87-118.

Чабанюк, В. В. 2008. Новые экспериментальные данные по проблеме трипольского домостроительства. В: Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки*. Киев, с. 211-218.

Чепмен, Дж., Гейдарська, Б., Вілліс, Р., Сванн, Н., Бурдо, Н. Б., Котова, Н. С., Беленко, М., Відейко, М. Ю. 2010. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р*., с. 458-460.

Черниш, К. К. 1959. *Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі*. Київ: АН УРСР.

Черновол, Д. К. 2008. Интерьер трипольского жилища по материалам поселения Тальянки. В: Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки*. Киев, с. 168-191.

Черновол, Д. К., Сохацький, М. П. 2010. Інтер'єр жител заліщицької локальної групи за матеріалами поселення Глибочок Борщівського району Тернопільської області. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 32-35.

Черновол, Д. К., Радомський, І. С. 2015. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-острів. В: Дяченко, О. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 367-384.

Черновол, Д. К. 2019. *Інтер'єр будівель трипільської культури*: Автореферат дисертації канд. істор. наук. ІА НАН України.

Черновол, Д. К. 2021a. Варіанти житлових будівель трипільської культури за елементами інтер'єру другого поверху. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 188-197.

Черновол, Д. К. 2021b. Биноклевидные сосуды из поселения Ожево-остров: классификация, планиграфия, значение. In: Sava, E. (ed.). *Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei:*

ediția a 31-a, 28—29 octombrie 2021. Chişinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, c. 31-32.

Цвек, О. В. 1993. Релігійні уявлення населення трипілля. *Археологія*, 3, с. 74-90.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Corso, M. D., Dreibrodt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PLoS One*, 14, 9, e0222243. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243

Johnston, S., Chapman, J., Gaydarska, B., Diachenko, A., Voke, P., Nebbia, M., Litkevych, V. 2019. The Nebelivka experimental house construction and house-burning, 2014—2015. *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 9, 1, p. 61-90.

Chapman, J. 2015. The Nebelivka mega-site plan. В: *На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Кіровоград, p. 14-15.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giantsettlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Chernovol, D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108-109.

Chernovol, D. 2021. The Tripolye culture workshops and dwellings of non-domestic function. *Sprawozdania Archeologiczne*, 73, 2, p. 47-66.

Gaydarska, B., Chapman, J. 2016. Nine questions for Trypillia megasite research. In: Борисов, Б. (ред.). *Проф. д-р Борис Борисов — ученици и приятели*. Велико Търново: ИВИС, p. 179-197.

Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A. and Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, 50, 1, p. 41-61.

REFERENCES

Beliashevskii, N. T. 1899. Ploshchadki s raspisnymi sosudami v Zvenigorodskom i Umanskom uezde Kyivskoi gubernii. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, I, s. 174-176.

Beliashevskii, N. T. 1900. Raskopki na meste neoliticheskogo poseleniia s keramikoi domikenskogo tipa u s. Kolodistogo Zvenigorodskogo uezda Kyivskoi gubernii. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, II, s. 148-155.

Beliashevskii, N. T. 1901. Raskopki na meste neoliticheskogo poseleniia s keramikoi domikenskogo tipa u s. Kolodistogo Zvenigorodskogo uezda Kyivskoi gubernii. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, III, s. 69-72.

Buzian, G. N., Iakubenko, E. A. 1990. Kharakternye cherty domostroitelstva Kosenovskoi lokalnoi gruppy. In: Zbenovich, V. G. (ed.). *Rannezemledelcheskie poseleniia-giganty tripolskoi kultury na Ukraine. Tezisy dokladov 1-go polevogo seminara*. Kyiv, s. 58-64.

Buniatian, K. P. 1999. *Davnie naselennia Ukrainy*. Kyiv: Lybid.

Videiko, M. Yu., Terpylovskyi, R. V., Petrashenko, V. O. 2005. *Davni poselennia Ukrainy*. Kyiv.

Videiko, M. Yu, Burdo, N. B. 2015. «Mehastruktura» — khram na trypilskomu poselenni bilia s. Nebelivka. In: Diachenko, O. (ed.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy: Zbirka naukovykh prats pam'iati Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astroliabiia, s. 97-110.

Diachenko, O. V., Chernovol, D. K. 2009. Serednii sklad sim'i naselennia zakhidnotrypilskoi kultury. *Arkheolohiia*, 3, s. 3-12.

Zbenovich, V. G. 1980. *Poselenie Bernashevka na Dnestre (k proiskhozhdeniiu tripolskoi kultury)*. Kyiv: Naukova dumka.

Korvin-Piotrovskii, A. G. 2015. «Megastruktury» na poseleniiakh gigantakh tripolskoi kultury: varianty interpretatsii. In: Videiko, M. Yu (ed.). *Na skhidnii mezhi Staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*. Kirovohrad, s. 19-20.

Korvin-Piotrovskyi, O. H., Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2019. Kompleks «sim'ia honcharia» na trypilskomu poselenni-hihanti Talianky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd; materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 243-262

Krichevskii, E. Iu. 1940a. Tripolskie ploshchadki. Po raskopkam poslednikh let. *Sovetskaia arkheologiia*, 6, s. 20-46.

Krychevskyi, Ye. Yu. 1940b. Rozkopky na Kolomyishchyni i problema trypilskykh ploshchadok. In: Yachmenov, M. I. (ed.). *Trypilska kultura*. 1. Kyiv: AN URSR, s. 479-592.

Kruts, V. A. 1987. Krupnye tripolskie poseleniia: K istorii eneoliticheskogo naseleniia Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia. In: *Zadachi sovetskoi arkheologii v svete reshenii XXVII sieezda KPSS: Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Moskva: Nauka, s. 133-135.

Kruts, V. A. 1989. K istorii naseleniia tripolskoi kultury v mezhdureche Iuzhnogo Buga i Dnepra. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiia. Materialy i issledovaniia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 117-132.

Kruts, V. A. 1990. Planirovka poseleniia u s. Talianki i nekotorye voprosy tripolskogo domostroitelstva. In: *Rannezemledelcheskie poseleniia-giganty tripolskoi kultury na Ukraine». Tezisy dokladov 1-go polevogo seminara*. Kyiv, s. 43-47.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Buzian, G. N., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2005. *Issledovaniia poselenii-gigantov tripolskoi kultury 2002—2004 gg*. Kyiv: Korvin-Press.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2008. *Tripolskoe poselenie gigant Talianki. Issledovaniia 2008 g*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2011. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. 2013. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Levi-Stross, K. 2018. *Pechalnye tropiki*. Moskva: AST.

Movsha, T. G. 1971. Sviatilishcha tripolskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 201-205.

Passek, T. S. 1938. Tripolskie modeli zhilishcha. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 235-246.

Passek, T. S. 1940a. Zvity pro rozkopky zhytel (ploshchadok) No. 1, 2, 4, 11. In: Yachmenov, M. I. (ed.). *Trypilska kultura*. 1. Kyiv: AN URSR, s. 43-177.

Passek, T. S. 1940b. Trypilske poselennia Kolomyishchyna (rozkopky 1934—1938). In: Yachmenov, M. I. (ed.). *Trypilska kultura*. 1. Kyiv: AN URSR, s. 9-37.

Passek, T. S. 1941. Tripolskoe poselenie u Vladimirovki (raskopki 1940 g.). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 212-220.

Passek, T. S. 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 10. Moskva: Nauka.

Radomskyi, I. S. 2018a. *Krem'iana industriia trypilskoho naselennia etapu VI Serednoho Podnistrov'ia (za materialamy poselennia Ozheve-Ostriv)*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Radomskyi, I. S. 2018b. Kolektyvna obrobka kremeniu v odnii zi sprud poselennia Ozheve-ostriv trypilskoi kultury etapu VI. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 94-95.

Ryzhov, S. M. 2002. Trypilskyi shar poselennia Ripnytsia-1. In: *Rzhyshchivskyi arkheodrom. Arkheolohichni doslidzhennia ta eksperymentalni studii 2000—2001 rokiv*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 19-40.

Rud, V., Ulrau, R., Manihda, O. 2016. Heomahnitna ziomka ta heohrafichne modeliuvannia u vyvchenni poselennia Trostianchyk. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 2, s. 55-76.

Rud, V., Ulrau, R., Fedorov, S., Zaitseva, O. 2018. Doslidzhennia na poselenniakh trypilskoi kultury Trostianchyk ta Viitivka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 11-14.

Spitsyn, A. A. 1904. Raskopki glinianykh ploshchadok bliz sela Kolodistogo Kyivskoi gub. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 12, s. 87-118.

Chabaniuk, V. V. 2008. Novye eksperimentalnye dannye po probleme tripolskogo domostroitelstva. In: Korvin-Piotro-

vskii, A., Menotti, F. (eds.). *Tripolskaia kultura v Ukraine. Poselenie-gigant Talianki*. Kyiv, s. 211-218.

Chepmen, Dzh., Heidarska, B., Villis, R., Svann, N., Burdo, N. B., Kotova, N. S., Belenko, M., Videiko, M. Yu. 2010. Doslidzhennia na poselenni trypilskoi kultury bilia s. Nebelivka 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 458-460.

Chernysh, K. K. 1959. *Rannotrypilske poselennia Lenkivtsi na serednomu Dnistri*. Kyiv: AN URSR.

Chernovol, D. K. 2008. Interer tripolskogo zhilishcha po materialam poseleniia Talianki. In: Korvin-Piotrovskii, A., Menotti, F. (eds.). *Tripolskaia kultura v Ukraine. Poselenie-gigant Talianki*. Kyiv, s. 168-191.

Chernovol, D. K., Sokhatskyi, M. P. 2010. Inter'ier zhytel zalishchytskoi lokalnoi hrupy za materialamy poselennia Hlybochok Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 32-35.

Chernovol, D. K., Radomskyi, I. S. 2015. Krem'iani vistria z trypilskoho poselennia Ozheve-ostriv. In: Diachenko, O. (ed.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy: Zbirka naukovykh prats pam'iati Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astroliabiia, s. 367-384.

Chernovol, D. K. 2019. *Inter'ier budivel trypilskoi kultury*: Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Chernovol, D. K. 2021a. Varianty zhytlovykh budivel trypilskoi kultury za elementamy inter'ieru druhoho poverkhu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), s. 188-197.

Chernovol, D. K. 2021b. Binoklevidnye sosudy iz poseleniia Ozhevo-ostrov: klassifikaciia, planihrafiia, znachenie. In: Sava, E. (ed.). *Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei: ediția a 31-a, 28—29 octombrie 2021*. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, s. 31-32.

Tsvek, O. V. 1993. Relihiini uiavlennia naselennia trypillia. *Arkheolohiia*, 3, s. 74-90.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Corso, M. D., Dreibrodt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PLoS One*, 14, 9, e0222243. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243

Johnston, S., Chapman, J., Gaydarska, B., Diachenko, A., Voke, P., Nebbia, M., Litkevych, V. 2019. The Nebelivka experimental house construction and house-burning, 2014—2015. *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 9, 1, p. 61-90.

Chapman, J. 2015. The Nebelivka mega-site plan. In: *Na skhidnii mezhi Staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*. Kirovohrad, s. 14-15.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giantsettlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Chernovol, D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108-109.

Chernovol, D. 2021. The Tripolye culture workshops and dwellings of non-domestic function. *Sprawozdania Archeologiczne*, 73, p. 47-66.

Gaydarska, B., Chapman, J. 2016. Nine questions for Trypillia megasite research. In: Borisov, B. (ed.). *Prof. d-r Boris Borisov — uchenici i priiateli*. Veliko Trnovo: IVIS, p. 179-197.

Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A. and Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, 50, 1, p. 41-61.

D. K. Chernovol

THE ISSUE OF THE LARGE DWELLINGS OF TRYPILLIA CULTURE

This paper aims at the analysis of remains of the Trypillia culture dwelling of a large size. The study includes the comparison of large houses' inventory. More specifically, the analysis included the data from the cluster of ploshchadka from the settlement of Talianki (the so-called 'Potter's family I' complex), which included five houses. The largest of these dwellings differs from the others not only by its size but also by the number and importance of the material.

Besides this, the study included the dwelling remains of a size of 200 m^2 and of a useful size of 100 m^2 and more. Population estimates indicate the possibility of such structures' inhabiting by 20—35 people. Therefore, the author proposes to distinguish ploshchadkas group by the parameter of their useful size for the whole Trypillia culture. Such dwellings belong to different periods of the culture. This distinguishing is exemplified by house remains from Ozheve-Ostriv. The analysis of dwellings' inventory indicates that the Dwelling 3 was not only inhabited by a large group of people but it also served for conducting certain craft processes, i.e. tanning, flint knapping, bone and antler processing. Moreover, the inventory of this structure included a high number of weapons (arrowheads, spearheads).

In general the author concludes that the large size dwellings of this group may be interpreted as men's houses. Such dwellings were inhabited by the young people belonging to a certain sex-age group, and served for training in various fields of crafts and activities. Men's houses were also used for gathering the male part of the tribe for magic rituals and feasts. Patriarchs taught young people the rules of common living and taboos of their society. This explains the dwelling size used to gather a particular or supposed number of the representatives of sex-age groups of patriarchs and young men.

Keywords: Trypillia culture, ploshchadka, building, dwelling, interior, family, men's house.

Одержано 10.05.2023

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHERNOVOL Dmytro K., Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8208-0355, e-mail: ch_d_k@ukr.net.

УДК 903(477.7)"636"(091) DOI: 10.37445/adiu.2023.01.15

І. Г. Тарасенко

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СТЕПОВОГО ЕНЕОЛІТУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (за матеріалами новобудовних експедицій 1950—1990 рр.)

Статтю присвячено діяльності новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР на просторах між річками Південний Буг та Молочна, де у 1950—1990-х рр. відбувалось будівництво значних меліоративних об'єктів. Експедиції, які виконували рятівні дослідження, виявили важливий матеріал доби енеоліту, який суттєво поповнив джерельну базу доби.

Ключові слова: *степовий енеоліт, новобудовні експедиції, Південь України, 1950—1990-ті рр., меліорація.*

Вивчення степового енеоліту триває від початку минулого століття, і ось уже понад сто років це питання залишається актуальними, а дослідники не втрачають до нього інтересу. Історіографія культур степового енеоліту висвітлена у роботах Д. Я. Телегіна (1973; Телегин и др. 2001), І. Ф. Ковальової (1984), Н. С. Котової (2006; 2013) та ін.; докладний огляд культурно-хронологічних моделей степового енеоліту викладений у працях Ю. Я. Рассамакіна (Rassamakin 1999; 2004a). У своїй роботі я розгляну пам'ятки степового енеоліту у контексті діяльності новобудовних експедицій 1950—1990-х рр. Півдня України. Зупинімось на характеристиці діяльності новобудовних експедицій, визначенні їхньої ролі у процесі накопичення джерельної бази доби міді та значенні отриманого експедиціями матеріалу у вивченні цього історичного періоду у регіоні. Основну увагу зосередимо на кількості відкритих новобудовними експедиціями енеолітичних пам'яток, уведенні їх у науковий обіг, а також приділимо увагу інтерпретації їх дослідниками.

На початку 1950—1990-ті рр. Південь України, чи не вперше, став місцем масштабних археологічних досліджень, пов'язаних із великим будівництвом об'єктів меліорації. Це дало поштовх для докладнішого вивчення цього регіону, дало змогу отримати значний археологічний матеріал для подальших історичних реконструкцій; а з іншого боку, ці дослідження проводились у стислі терміни та мали рятівний характер.

Новобудовні експедиції 1950-х рр. Початок досліджень (1951—1955 рр.) пов'язаний зі спорудженням потужних меліоративних споруд: Каховського та Молочанського водосховищ, Південно-Українського каналу тощо. У зонах будівництва працювало сім новобудовних експедицій ІА АН УРСР (детальніше див.: Тарасенко 2018). Територіально діяльність експедицій зосереджувалась уздовж берегів річок, де було відкрито основну масу поселень і ґрунтових поховань. Кургани ж розміщувались на вододілах (виняток становили курганні групи у долині р. Молочна), тому і дослідження їх у цей період були незначні, адже вони тоді не потрапляли до зони руйнації.

На початку 1950-х рр. вже були відкриті енеолітичні поселення, ґрунтові та підкурганні поховання. Досліджуючи кургани на р. Сіверський Донець В. О. Городцов виділив незначну, але досить виразну групу випростаних поховань і відніс їх до найдавніших «в залізний період Півдня Росії» (Rassamakin 2005a, S. 1). У 1927 р. А. В. Добровольський відкрив енеолітичне поселення Середній Стіг II з особливою керамікою, а у 1930 р. М. О. Макаренко дослідив кілька скорчених на спині енеолітичних поховань у Маріупольському неолітичному могильнику. Ще один штрих до картини, що склалась на початок 1950-х рр., дають дослідження Т. Т. Теслі 1934 р., коли у курганах поб-

© І. Г. ТАРАСЕНКО, 2023

лизу с. Животилівка було виявлено скорчене на боці поховання у супроводі розписних посудин. У повоєнний час група дослідників відділу первісної археології ІА АН УРСР — О. Ф. Лагодовська, А. В. Добровольський, В. М. Даниленко — займалася складанням зводу пам'яток доби енеоліту—бронзи. Певне упорядкування відомих на той час у степу пам'яток доби енеоліту зробила О. Ф. Лагодовська. Зокрема дослідниця запропонувала карту пам'яток усатівського типу, до якої було залучено матеріал із 25 населених пунктів, серед них і згадане вже поховання із Животилівки (Лагодовська 1953, с. 108). Загалом же наявний енеолітичний матеріал на початок діяльності новобудовних експедицій був досить нечисленним і, головним чином, не знайшов ще свого місця на археологічній карті України.

Протягом початкового періоду діяльності новобудовних експедицій для дослідження курганів археологи застосовували звичну на той час методику розкопок вручну із закладанням розкопів / секторів, зазвичай простір навколо кургану залишався не дослідженим. На сьогодні курган розглядається як монументальна степова архітектурна конструкція (термін запропонований Ю. Я. Рассамакіним), до якої, крім насипу, входить і навколокурганний простір. Однак отриманий археологами у 1950-х рр. матеріал, завдяки ретельності проведених розкопок і наявності публікацій, дослідники активно залучали та продовжують залучати до історичних реконструкцій.

Трудомістка методика розкопок курганів в умовах швидкого темпу новобудов не виправдала себе, підштовхуючи дослідників до розробки нової. На початку 1950-х рр. на новобудовах було зроблено перші спроби застосування механізмів для досліджень, що надалі стане звичною і необхідною справою.

Протягом 1950-х рр. енеолітичний матеріал було отримано на пам'ятках біля населених пунктів Золота Балка, Осокорівка, Михайлівка (Нікопольсько-Гаврилівська експедиція, керівники А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська), Кут, Нижній Рогачик (Горностаївська експедиція, керівник Д. Т. Березовець), Аккермень I (Молочанська експедиція, керівник О. І. Тереножкін), Зміївка (Бериславська експедиція, керівник О. В. Бураков). Джерельна база доби енеоліту поповнилась матеріалом із Михайлівського поселення, трьох стоянок та 26 поховань.

Новобудовні експедиції кінця 1960—1990-х рр. Масштабніші археологічні дослідження Півдня України тривали від кінця 1960-х до 1990-х рр. Вони були пов'язані зі спорудженням передовсім зрошувальних систем у степу. Основними пам'ятками в місці їх зведення були численні кургани, які потребували негайних рятівних досліджень. У цей період на півдні України працювали такі новобудовні експедиції Інституту АН УРСР: Інгульська / Миколаївська (1966—1994, керівник О. Г. Шапошникова, В. М. Фоменко), Південно-Бузька (1969—1975, керівник Г. Т. Ковпаненко), Каховська / Херсонська (1968—1990, керівники О. М. Лєсков, А. І. Кубишев та ін.), Північно-Рогачицька / Запорізька (1968—1992, керівники В. І. Бідзіля, В. В. Отрощенко та ін.), Краснознамянська (1968—1995, керівники Є. В. Черненко, Г. Л. Євдокимов). Оскільки роботи було зосереджено передовсім на курганах, то історичні реконструкції здійснювали, перш за все, за матеріалами поховань. Крім того, кількість отриманого у цей період матеріалу була безпрецедентною і допомогла значно просунутись вперед у питанні вивчення степового енеоліту. Пам'ятки доби міді було досліджено у населених пунктах Миколаївської (Констянтинівка, Виноградний Сад, Старогорожене, Соколівка, Прибужани, Ковалівка та ін.), Херсонської (Сергіївка, Юріївка, Новоолексіївка, Долинське, Любимівка, Старосілля, Первомаївка, Облої, Скадовськ та ін.), Запорізької (Вовчанське, Виноградне, Жовтневе та ін.) областей. Джерельна база доби енеоліту поповнилась матеріалом із трьох поселень та 152 поховань.

Упродовж кількох десятиліть змінилась та удосконалилась методика дослідження курганів. Через значні темпи будівництва археологи почали залучати до розкопок різного типу механізми. А розкопки курганів виконували паралельними бровками. Однак, як видно зі звітів, цю методику протягом 1960—1970 рр. часто обмежували однією центральною бровкою, рідше крім неї залишали дві бокові. Така методика звужувала стратиграфічні спостереження, і була особливо згубною для великих за розміром курганів.

Щодо принципів виділення енеолітичних поховань, то у звітах і попередніх повідомленнях експедицій кінця 1960-х — початку 1970-х рр. вони фіксуються зрідка, позаяк найчастіше їх зараховано до ямної культури. З кінця 1970-х рр. енеолітичні поховання фіксуються у курганах частіше, а за наступне десятиліття їх кількість значно зросла, передовсім за рахунок поховань нижньомихайлівського типу. Головну роль у цьому відіграли дослідження О. Г. Шапошникової та Д. Я. Телегіна.

Перше упорядкування відомих на той час нижньомихайлівських пам'яток зробила О. Г. Шапошникова (1971а). Вона зупинилась на керамічному комплексі поселень (Михайлівка I, Новорозанівка II) та подала аналогії йому у похованнях (Осокорівка, Золота Балка, Грушівка). Через недостатню розробленість питання, критеріїв для виділення нижньомихайлівських поховань дослідниця не сформувала, єдиним надійним визначником була кераміка, подібна до нижнього шару Михайлівського поселення.

Дещо згодом була опублікована стаття Д. Я. Телегіна (1971), яка мала досить важливе значення для розробки питання пам'яток нижньомихайлівського типу. Серед критеріїв для їх виділення на значній території дослідник назвав керамічний матеріал і поховальний обряд. Останній характеризувався такими рисами: могильна яма овальної або неправильно округлої форми (Осокорівка, Грушівка, Аккермень, Первомаївка); поховання у кам'яних скринях, поза небіжчиків — скорчений на спині або випростаний; серед інвентарю нижньомихайлівська кераміка, «циліндри» з вохри (Телегін 1971, с. 14).

Пізніше О. Г. Шапошникова з колегами дещо розширили список обрядових рис для нижньомихайлівських поховань, які були водночас і критеріями визначення енеолітичних підкурганних поховань у цілому. З-поміж них: поховання у неглибоких овальних, рідше у видовжено-овальних ямах і кам'яних скринях; широке застосування каменю у поховальних спорудах (кромлехів, куполів, скринь, закладів); поза небіжчика — скорчений на боці, рідше випростаний; орієнтація головою на схід, північний-схід; широке застосування вохри для посипки, іноді окремі шматки вохри як напутній інвентар; типова кераміка. Крім того, дослідники зазначали, що поховання із переліченими характерними рисами стратиграфічно є у курганах найдавнішими (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 8). Також увагу звертали на несталість поховального обряду: зазвичай скорчено на боці, рідше — випростано на спині.

Описані вище визначальні риси для підкурганних енеолітичних поховань, у поєднанні з неповною публікацією керамічного матеріалу Михайлівського поселення (Котова 2013) та недосконалою методикою розкопок, коли не завжди зафіксовано конструкцію поховальної споруди — зумовили збільшення джерельної бази енеолітичних поховань за рахунок поховань інших, часом досить далеких історичних періодів. Так, В. В. Отрощенко і Ю. Я. Рассамакін з'ясували, що «нижньомихайлівські» поховання Грушівка, к. 1/3, п. 2/8; Первомаївка, к. 3, п. 4; Соколівка, к. 2, п. 3, за поховальним обрядом, інвентарем, зокрема керамікою, належать до кіммерійського часу (Отрощенко, Рассамакін 1990, с. 101—104, 106).

На початок 1990-х рр. завдяки, зокрема, діяльності згаданих новобудовних експедицій, дослідники вже мали суттєву джерельну базу для перегляду наявних і розробки нових концепцій доби енеоліту. Так, спираючись на наявні моделі розвитку степового енеоліту (Телегин 1973; Даниленко 1974; Шапошникова 1987) та детальніше проаналізувавши поховальний обряд, Ю. Я. Рассамакін запропонував у кандидатській дисертації свою культурно-історичну модель (1992), яку розвинув у подальших роботах (Rassamakin 1999; 2004a). Дослідник пов'язав обряд поховання із певними культурами чи групами доби енеоліту, описав характерні ознаки поховальних споруд доби енеоліту, зокрема зазначив, що курганна архітектура доби енеоліту має низку характерних рис: кільцевий рів із материковим викидом із нього на поверхню насипу, прохід у кільцевому рові, залишений, як правило, з південно-західного боку, там само залишки тризни, скупчення розсипаних стулок мушель *Unio*, залишки споруд святилища у вигляді ямок за межами насипу тощо (Рассамакін 1990, с. 69—70).

Н. С. Котова розробляла свою модель степового енеоліту на матеріалах поселень. Щодо поховань дослідниця погоджувалась із думкою Д. Я. Телегіна про існування біритуалізму у багатьох культур, що дало підстави припускати подібне і в енеолітичного населення Степу (Котова 2013, с. 10). Оскільки дослідниця в історичній інтерпретації опиралася передусім на керамічний матеріал, більшість безінвентарних поховань залишилися поза її увагою (Котова 2006; 2013).

Характеристика пам'яток доби енеоліту, досліджених на новобудовах. У сучасних інтерпретаціях енеолітичних матеріалів немає єдиної точки зору. Для позначення одного і того ж явища дослідники часто застосовують різні терміни. Таке різнобарв'я призводить до плутанини. Тому в опрацюванні матеріалів ми будемо послуговуватися періодизацією енеоліту, запропонованою Ю. Я. Рассамакіним (Rassamakin 1999, p. 77).

Однією із дискусійних проблем є початкова фаза степового енеоліту. Свого часу Д. Я. Телегін запропонував виділяти перехідний неоенеолітичний період між неолітом і енеолітом у Степу. Як приклад дослідник наводив співіснування неолітичних культур дніпро-донецької спільноти та енеолітичних середньостогівської та трипільської культур. Дослідник датував цей перехідний період у широких межах 5500—3000/2800 рр. до н. е. (Телегин 1999, с. 28). В. В. Отрощенко звертав увагу на те, що внаслідок такого поділу ямна культурно-історична спільнота випадала із системи пам'яток раннього бронзового віку та переміщувалася в енеолітичний час (Отрощенко 2001, с. 12).

Ранній етап доби міді представлений у нашому матеріалі незначною кількістю поховань скелянської культури, до якої Ю. Я. Рассамакін відносить пам'ятки ***новоданилівського типу*** та виділяє на їх основі обрядову групу II. Серед них дослідник називає: Нижній Рогачик, п. 9; Кут, к. 8, п. 7; Заводівка, поховання зі зруйнованого кургану (Rassamakin 2004b, S. 72—73). Усі три поховання були опубліковані (Березовец 1960; Березовець, Березанська 1961; Отрощенко 1971). Дослідник датує скелянську культуру 4750—4100 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, s. 180—181).

Новоданилівські поховання характеризуються стійким набором обрядових ознак: положенням небіжчика у ямах на спині із підігнутими ногами, руками покладеними на тазі, припіднятою головою (т. зв. поза сидячи). Найпримітніший у цих похованнях інвентар був досить численним і складався з мідних, характерних крем'яних виробів тощо. У похованні біля с. Нижній Рогачик було виявлено довгий крем'яний ніж на пластині; схожий зразок було зафіксовано також у похованні с. Кут (Рассамакін, Будников 1993, с. 135). Д. Я. Телегін включав ці поховання до новоданилівської культури (Телегин и др. 2001, с. 66, 69). Н. С. Котова п. 7 та 1, к. 8, Кут та п. 9, Нижнього Рогачика вважає середньостогівськими (Котова 2006, с. 19).

Одними з перших подібні поховання віднесли до раннього енеоліту В. Г. Збенович (1973) та В. М. Даниленко (1974). Пізніше Д. Я. Телегін та А. Л. Нечитайло виділили їх у новоданилівську культуру і розробляли цю тему (Телегин 1985; Нечитайло 1996; Телегин и др. 2001). Їхню думку поділяли й інші фахівці (Дергачев 1999, с. 132; Мовша, Петренко 1999, с. 40—44).

На початку 1990-х рр. Ю. Я. Рассамакін та Н. С. Котова, зокрема на матеріалі новобудовних експедицій, розробили нову концепцію розвитку степового енеоліту, згідно з якою середньостогівська культура розпадалась на три культури: скелянську, дереївську, квітянську. Згодом дослідниця відмовилась від цього підходу, виділяючи середньостогівську та дереївську культури. До першої, на її думку, належать скелянські пам'ятки і новоданилівський тип (Котова 2006).

Стогівська культура. Д. Я. Телегін виділив середньостогівську культуру (Телегин 1973), яка охоплювала значні простори Дніпро-Донського межиріччя, різні природно-кліматичні зони, пам'ятки якої відрізнялися значною своєрідністю та не існували синхронно, через що не можна вважати їх варіантами однієї культури (Котова 2006, с. 11). О. Г. Шапошникова у розвитку середньостогівської культури виділяла три періоди: квітянський, стогівський, дереївський (1987). Ю. Я. Рассамакін використовує термін «стогівська культура» у межах своєї концепції розвитку степового енеоліту. Під цією назвою дослідник об'єднав поселення типу Середній Стіг II і поховання обрядової групи II з варіантами, що містили кістяк у позі скорчено на спині. Культуру він датував 4100—3900/3800 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, s. 181).

Стогівська культура у матеріалі новобудовних експедицій представлена поселенням, стоянками та похованнями. Так, у нижніх шарах пізньоскіфського поселення Золота Балка було виявлено незначний керамічний матеріал стоянки доби палеометалу, який дослідники долучають до середньостогівської культури (Телегін 1973; Телегин и др. 2001, с. 24; Котова 2006, с. 32). 1952 року під час дослідження поселення пізньої бронзи поблизу с. Зміївка було виявлено кераміку середньостогівської культури (Телегин и др. 2001, с. 24).

Поселення Ташлик II досліджене 1978 р., хоч матеріал із нього було введено до наукового обігу досить недавно. У публікації зазначено, що відкриті горизонти розміщувались у перевідкладеному вигляді і встановити їх культурну послідовність неможливо (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014, с. 137—139). Серед виявлених керамічних фрагментів зафіксовано і ті, що належали до середньостогівської культури. Характер отриманого на поселенні Ташлик II матеріалу, на думку авторів публікації, дає підстави розглядати територію степового Побужжя як контактну зону між населенням із різним видом господарства (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014, с. 147).

Схоже багатошарове поселення досліджене поблизу с. Новорозанівка. Автори розкопок виокремлювали у його енеолітичному шарі кераміку, за їх словами, квітянського типу та пізньосередньостогівську (Шапошникова, Неприна 1977, с. 57—60). Згідно з подальшими інтерпретаціями, поселення Новорозанівка II містило матеріал трьох культур, з-поміж них і середньостогівської, представленої фрагментами кераміки та крем'яними знаряддями (Телегин и др. 2001, с. 12). Ю. Я. Рассамакін та О. В. Цвек вважають виявлений на поселенні Новорозанівка II керамічний матеріал подібним до матеріалу поселення Середні Стіг II. Крім того, дослідники зазначали: *«Матеріали поселення Новорозанівка потребують детального аналізу, оскільки, незважаючи на публікацію, позиція принципово важливих матеріалів ніде не представлена»* [тут і далі — переклад мій] (Цвек, Рассамакин 2001—2002, с. 244). На думку Н. С. Котової, яка звернулась до матеріалів поселення і здійснила їх аналіз, воно належало до дереївської культури (Котова 2013, с. 39).

З-поміж поховань середньостогівської культури, досліджених у регіоні, Н. С. Котова називає п. 15, к. 3, Виноградне (2006, с. 44); за класифікацією Ю. Я. Рассамакіна, це обрядова група IIC (Rassamakin 2004b, s. 116). Зважаючи на опубліковану для цього поховання дату, дослідник також відносить його до середньостогівської культури (Рассамакин 2009, табл. 1, с. 290).

Підрахувати кількість досліджених новобудовними експедиціями поховань стогівської культури (за Ю. Я. Рассамакіним) дуже складно через недостатню розробленість і складність цього питання: «*З представлених… традицій найскладнішим є вивчення другої, не лише через її широкі територіальні межі, …але і через найбільш складну територіальну і хронологічну динаміку її розвитку*» (Рассамакин 2001, с. 84). Вказаний дослідник виділяє для

цього часу (4200/4100—3900/3800) т. зв. хіатус: період невизначеності у розвитку степових культур після ранньоенеолітичного періоду з новоданилівськими похованнями «еліти». У Степовій зоні складно визначити поховальні пам'ятки цього періоду за археологічними даними, а його абсолютна хронологія розроблена слабо. Зважаючи на це, отримана для Виноградне, к. 3, п. 15 дата має важливе значення (Рассамакин 2009, с. 294).

Постстогівська група виділена Ю. Я. Рассамакіним серед комплексу поховань ІІ обрядової традиції (група ІІА). Виділення цієї групи та її назва, за дослідником, пов'язані із поховальним обрядом, що продовжує ранішу традицію стогівських ґрунтових могильників, і матеріальним комплексом, який містить значну кількість запозичень із нижньомихайлівської та квітянської культур (Рассамакин 2001, с. 86). Дослідник датує ці пам'ятки 3900/3800—3500/3400 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213).

На нашому матеріалі виділено 23 поховання (за: Rassamakin 2004b): виявлені у Херсонській (12 од.), Миколаївській (10 од.), Запорізькій (1 од.) областях. Примітно, що поховань обрядової групи ІІА у Запорізькій області зафіксовано порівняно з іншими мало.

Отриманий новобудовними експедиціями матеріал опубліковано частково (49 %): Золота Балка (Вязьмітіна 1961, с. 66), Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балушкин 1977), Прибужани (Rassamakin 2011, p. 300), Соколівка (Шарафутдинова 1980), Богданівка (Фоменко 2021), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Старосілля (Шилов 1977), Скадовськ (Евдокимов, Рассамакин 1988, с. 86), Новоолексіївка (Збенович 1976).

Нещодавно введено до наукового обігу три енеолітичні поховання біля с. Богданівка, досліджені 1988 р. (Фоменко 2021). Культурна приналежність їх у публікації не визначена. Однак за сукупністю ознак В. М. Фоменко наводить найближчу їм аналогію у Прибужани, к. 4, п. 19 (обрядова група ІІА, за Ю. Я. Рассамакіним).

Енеолітичні поховання постстогівської групи, відкриті у 1950-х рр., традиційно дослідники відносили до пам'яток нижньомихайлівського типу: кромлех 5, п. 8, 9, кромлех 2 у Золотій Балці (Шапошникова 1971а, с. 255—256). Серед найраніших поховань постстогівської групи Ю. Я. Расамакін виділяє п. 19, к. 4, Прибужани, де виявлено трипільську антропоморфну статуетку (Рассамакін 2001, с. 86). Як правило, ці поховання розміщено по одному у кургані, виняток становить курганна група 1, к. 1, Мала Олександрівка, де було виявлено три поховання (7, 8, 10) під одним насипом. Н. С. Котова попередньо віднесла цей комплекс поховань до нижньомихайлівської групи, хоча з деяким сумнівом (Котова 2013, с. 95).

Характеризуючи цю групу енеолітичних поховань Ю. Я. Рассамакін зазначав, що для них характерна така сама надмогильна архітектура, як і для поховань груп І та ІІІ. Зокрема це насипи, утворені шматками дерну, насипного комбінованого чорноземно-материкового ґрунту, який брали поруч із майбутнім насипом, через що утворювались овальні глибокі вибірки, які нагадували перервані рови (на нашому матеріалі: Ковальовка VII, к. 1). Крім того, характерною рисою були кромлехи, утворені із вертикально вкопаних плит (Ковальовка VII, к. 1, Старосілля, к. 4); зрідка кільцеві рови (Софіївка, к. 23, Любимівка, к. 19). Поховання здійснювали, як правило, в овальних чи підовальних ямах з кістяками, покладеними на спину та з витягнутими вздовж тіла руками, варіанти покладення ніг різні (зігнуто ліворуч, праворуч чи ромбом). На думку Ю. Я. Рассамакіна, цілком імовірно, зважаючи на незначну глибину поховальних ям, ноги навмисно так укладали. Для поховального інвентарю групи, на думку дослідника, характерний синкретизм: сформовані шматочки вохри, традиції, притаманної похованням квітянської культури (Рассамакин, Евдокимов 2001, с. 78). Поховальна кераміка також не має єдиної форми і не становить єдиної керамічної традиції; часто траплявся трипільський імпорт (Прибужани, к. 4, п. 19; Новоолексіївка, к. 6, п. 16; Богданівка, к. 4, п. 2). На думку В. Г. Збеновича, трипільський інвентар (дві серезліївські статуетки та амфорка усатівського типу), виявлений у похованнях 15, 16, к. 6, Новоолексіївка, не був імпортом; самі поховання дослідник відносив до пам'яток пізнього етапу трипільської культури Буго-Дністровського межиріччя (Збенович 1976, с. 67, рис. 4). Так само визначала деякі поховання (Констянтинівка, Велика Олександрівка, Любимівка) Т. Г. Мовша (1991).

Квітянська культура була виділена Ю. Я. Рассамакіним (Rassamakin 1999) на матеріалі випростаних енеолітичних поховань із квітянською керамікою у тризні. Ще раніше енеолітичні поховання за цим обрядом І. Ф. Ковальова (1979) виокремила в постмаріупольську культуру. На сьогодні в науковому обігу існують два терміни, які позначають одне коло енеолітичних пам'яток. Одним дослідникам (зокрема: Телегин и др. 2001) виявилась ближчою аргументація І. Ф. Ковальової, яка розглядала постмаріупольські пам'ятки як такі, що беруть початок від маріупольського неолітичного типу та, по суті, були його продовженням (Ковалева 1984). Натомість Ю. Я. Рассамакін, запроваджуючи термін «квітянська культура», використав назву епонімної пам'ятки (балка Квітяна, с. Федорівка, дослідження О. В. Бодянського 1951 р.) та підкреслював одну із особливостей культури — наявність квітянської кераміки.

Квітянська кераміка була виділена В. М. Даниленком. У розробках дослідника цей тип ке-

раміки позначав одну із ранніх фаз ямної лінії розвитку степового енеоліту — чигиринсько-квітянську (Даниленко 1974). Д. Я. Телегін відносив пам'ятки з керамікою цього типу до раннього дошнурового періоду розвитку середньостогівської культури (Телегін 1973). Довгий час ранній вік пам'яток з квітянською керамікою не піддавали сумніву. На сьогодні дослідники схиляються до більш пізньої їхньої хронології. Ю. Я. Рассамакін датує культуру 3800—3500 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213).

Згідно з розробками згаданого дослідника, випростані поховання квітянської культури належать до обрядової групи І. Як правило, такі поховання робили в овальних, іноді овальних вузьких ямах. Над могилою облаштовували кам'яний заклад, а навколо — кромлех; інвентар рідкісний, часто лише посипка вохрою, іноді — шматки сформованої вохри. Особливістю квітянської культури, за Ю. Я. Рассамакіним, була наявність т. зв. квітянської кераміки у тризні (такої самої думки була і І. Ф. Ковальова, характеризуючи постмаріупольську культуру). Для поховань пізнього етапу квітянської культури характерні навершя кічкаського типу (сокири-молоти, за І. Ф. Ковальовою), серезліївські статуетки (Петропавлівка, к. 1), бісер зі стулок мушель (Виноградне, к. 3, п. 41), мідні прикраси (Сегіївка ІІ, к. 1, п. 2, 3) тощо (Рассамакин 2000; Рассамакін 2013, с. 25).

Квітянська культура представлена у регіоні ґрунтовими та підкурганними похованнями (37 поховання, за: Rassamakin 2004b). Її поховання досліджені у Запорізькій (15 од.), Миколаївській (14 од.), Херсонській (8 од.) областях. Матеріал 1950-х рр. опублікований у повному обсязі: Аккермень І (Вязьмітіна 1961), Осокорівка (Рибалова 1960). Переважна більшість пізніших матеріалів опублікована частково: Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балушкин 1977), Виноградний Сад (Фоменко 2007), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Виноградне і Жовтневе (Рассамакин 1987).

Згідно з першими інтерпретаціями дослідників, поховання за випростаним обрядом могли належати до пам'яток нижньомихайлівського типу: Осокорівський могильник, розкоп ІІ, п. 7 та 12 (Телегін 1971, с. 10, рис. 4; Шапошникова 1971а) і могильник із п'яти поховань Аккермень І, к. 13, п. 3, 4, 5, 6, 7 (Лагодовская, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 34—36). Д. Я. Телегін до нижньомихайлівських зараховував Аккермень І, к. 13, п. 3 (Телегін 1971, с. 13—14; с. 10, рис. 4: 4) та виявлену у давньоямному похованні кам'яну стелу (Новопилипівка, к. 5, п. 9). На сьогодні згадані поховання в Осокорівці Н. С. Котова виділяє у нижньомихайлівський тип (Котова 2013). За Ю. Я. Рассамакіним, Осокорівка, розкоп ІІ, п. 7 та Аккермень І, к. 13, п. 3—7 належать до групи І, квітянської культури (Рассамакин 2000, с. 153, табл. 2; Rassamakin 2004b, S. 13—14).

У періодизації степового енеоліту Н. С. Котової немає ні квітянської, ні постмаріупольської культури. Цей тип пам'яток у розробках дослідниці визначено або як дереївський, або як нижньомихайлівський, залежно від виявленого в них керамічного матеріалу (Котова 2013). Такий підхід не знайшов широкої підтримки. Розглядаючи квітянські поховання пізнього періоду у степу, Ю. Я. Рассамакін відзначав випадки виявлення кераміки дереївського, нижньомихайлівського, животилівсько-вовчанського типу у похованнях із випростаними кістяками, однак вважав, що у цих випадках кераміка не може бути культуровизначальною (Рассамакин 2000, с. 156). Такої думки була й І. Ф. Ковальова, яка писала про «чужорідність» такої кераміки у постмаріупольських похованнях, що з'являлась у контактній зоні з носіями вказаних вище типів (Ковалева 1984).

Ю. Я. Рассамакін виділяв три поховання квітянської культури (Констянтинівка, к. 8, п. 9, 23 та Виноградний Сад, к. 2, п. 4), які, найімовірніше, були ґрунтовими (Rassamakin 2004b, S. 4). У публікації Виноградний сад, к. 2, п. 4 також зазначено, що докурганний вік цього поховання підтверджений стратиграфічно (Фоменко 2007, с. 448). Культурна приналежність Виноградний сад, к. 2, п. 4 у публікації вказана як постмаріупольська (Фоменко 2007, с. 449). До кола постмаріупольських пам'яток В. М. Фоменко відніс також випростані поховання у к. 1, Старогорожене та к. 2, Нова Одеса. Свого часу дослідники долучали вказані поховання до пам'яток нижньомихайлівського типу (Телегін 1971; Шапошникова, Фоменко, Балушкин 1977) або до раннього (левенцівського) етапу розвитку нижньомихайлівського типу пам'яток (Шапошникова 1987, с. 12).

В ареалі поширення квітянської культури Ю. Я. Рассамакін виділив ядро та периферію (Рассамакин 2000, с. 163—164). Досліджуваний регіон входить до зони ближньої периферії. Зпоміж наших пам'яток найпівденнішою є Маячка, к. 1, п. 2 і Сергіївка, к. 1, п. 1— 3, найбільш західною — Петропавлівка, к. 1, п. 4, 6. За низкою особливостей дослідник виділяє молочанську групу випростаних поховань (кургани поблизу Виноградного, Жовтневого, Аккермень, Юріївка): типологічна єдність форм поховальних ям, переважання поховань без вохри і слабопофарбованих, відсутність сформованих шматків вохри, наявність кам'яних споруд (закладки, кромлехи), що зближує із квітянськими похованнями Правобережжя, а для Орельсько-Самарського межиріччя не характерне (Рассамакин 1985, с. 38).

І. Ф. Ковальова виділяє п'ять територіальних груп постмаріупольської культури: Молочанська, Дніпро-Бузька, Придніпровська степова з Надпоріжжям, північно-західна Причорноморська та Орельсько-Самарська, яку вважають еталонною (Ковалева 1984). Цей поділ

перегукується з матеріалом новобудовних експедицій Півдня України: пам'ятки зосереджуються у Дніпро-Бузькому межиріччі (14 од.), на р. Молочна вони створюють досить компактну групу (14 од.), у Нижньому Подніпров'ї їх найменше (чотири од.). Для Молочанської групи квітянських поховань, згідно з нашим матеріалом, не фіксується наявність серезліївських статуеток, натомість по дві з них виявлені в інших групах: Дніпро-Бузькій (Петропавлівка) та Придніпровській (Новоолексіївка). Це не суперечить поданій у літературі характеристиці пам'яток квітянської / постмаріупольської культури (Ковалева 1984; Рассамакин 2000).

Нижньомихайлівська культура. Історія вивчення культури починається з відкриття та дослідження нижнього шару Михайлівського поселення (Михайлівка I). Майже одразу В. М. Даниленко на основі керамічного матеріалу встановив культурний зв'язок поховань Осокорівки та Михайлівки I і виділив пам'ятки типу Осокорівка-Михайлівка I (Даниленко 1955, с. 128). Пізніше це дало поштовх для виділення пам'яток нижньомихайлівського типу (Шапошникова 1971а) та подальшого пошуку аналогій. Ми торкались цього питання вище, додамо лише, що на 1970—1980-ті рр. нижньомихайлівський тип пам'яток уособлював собою ввесь степовий енеоліт, але як окрема культура виділений не був. Поняття нижньомихайлівська культура ввів Ю. Я. Рассамакін (Rassamakin 1999). Він же заперечив твердження про синхронність Осокорівки та Михайлівки, яке довгий час не піддавали сумніву (Рассамакин 2016, с. 165). Щоправда у літературі трапляється дещо видозмінений колишній термін — нижньомихайлівська група пам'яток (Котова 2013). Завважимо, що для пам'яток цього типу у Північно-Західному Причорномор'ї існує низка інших назв (приміром: Петренко 1989; Manzura 1993), на яких ми зупинятись не будемо, оскільки це виходить за межі цього дослідження.

Згідно з періодизацією Ю. Я. Рассамакіна, до нижньомихайлівської культури належать поховання, здійснені за варіантами обрядової групи IIIA та IIIB (Rassamakin 1999; 2004a), — поховання у ямах із кістяками, що лежали скорчено на боці з руками, опущеними до тазу. Для курганів нижньомихайлівської культури характерна стійка і складна курганна архітектура. Так, рови навколо кромлехів мали проходи з південно-західного боку, де часто виявляють залишки тризни із керамікою нижньомихайлівського типу; насип складено із ґрунту, покритого шаром глини, яку брали з цих ровів (Rassamakin 1999, p. 92).

Культура представлена у матеріалах новобудовних експедицій поселеннями та підкурганними похованнями. Серед матеріалів новобудовних експедицій виділено 58 поховань. Найбільше у Миколаївській (27 од.) та Херсонській (25 од.) областях, у Запорізькій — одне поховання (за: Rassamakin 2004b). Опубліковано ці матеріали неповністю (33 %): Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балушкин 1977), Виноградний Сад (Фоменко 2007), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Велика Олександрівка (Шилов 1988), Старосілля (Шилов 1977), Виноградне (Рассамакін 1990), Скадовськ (Евдокимов, Рассамакин 1988), Облої (Евдокимов, Рассамакин 1988), Озерне (Рассамакин 2006).

Культура займала територію півдня Степової зони між річками Молочна та Дунай, на півночі вона не поширювалась вище м. Запоріжжя (Rassamakin 1999, p. 92). На нашому матеріалі: крайнім пунктом культури на півночі та заході є Виноградний Сад (Миколаївщина); крайні точки на півдні — Облої, Скадовськ, Озерне (Херсонщина); на сході — Виноградне (Запорізька обл.).

За класифікацією Ю. Я. Рассамакіна, до нижньомихайлівської культури належить Осокорівка, розкоп II, п. 12 (Rassamakin 2004b, S. 173—174; Рассамакин 2016, с. 165), з цим погоджується Н. С. Котова (2013, с. 95). Примітно, що поховання часто розміщували під насипом групами: наприклад Констянтинівка, к. 8, де було виявлено 13 поховань (Миколаївська обл.); Скадовськ, к. 1 (п'ять) та Облої, к. 2 (п'ять), що на Херсонщині.

Серед поселень культури — епонімна пам'ятка багатошарове Михайлівське поселення. Енеолітичний матеріал із нього, отриманий протягом 1950-х рр., опублікований (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962). Однак, як зазначає Н. С. Котова, він був уведений до наукового обігу лише частково, хоча його дуже широко використовували в побудові різних культурно-хронологічних схем (Котова 2013, с. 90).

У керамічному матеріалі ще одного Новорозанівського поселення (Новорозанівка II) автори розкопок фіксували кераміку, за характером обробки подібну до Михайлівки I (Шапошникова, Непріна 1977). Н. С. Котова таку подібність відкидає через нечисленність матеріалу з Новорозанівки II (Котова 2013, с. 93). О. Г. Шапошникова відносила ці два поселення до пізнього етапу розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу (Шапошникова 1987, с. 13). Дещо раніше Д. Я. Телегін запропонував свою періодизацію пам'яток нижньомихайлівського типу, за якою відніс поселення Михайлівка I до раннього михайлівського етапу його розвитку (Телегін 1971).

Нижньомихайлівська група, за Н. С. Котовою, представлена матеріалами двох описаних вище поселень і чотирьох поховань, у нашому матеріалі — два поховання з Осокорівки (Котова 2013, с. 89—95). Як зазначає дослідниця, такий вибір був зумовлений наявністю харак-

терної для Михайлівка I кераміки (Там само, с. 89). Такий підхід дуже скорочує джерельну базу для вивчення цього типу. Можливо, саме через малу репрезентативність нижньомихайлівських пам'яток дослідниця відмовилась від виділення їх в окрему культуру, а називає групою та характеризує як «*вузьке локальне явище, що існувало в Нижньому Подніпров'ї*» (Котова 2013, с. 103). Примітно, що Д. Я. Телегін свого часу навпаки вивів нижньомихайлівський тип пам'яток із цього статусу: «…[він] *перестає бути лише локальною нижньодніпровською групою. Це явище значно більшого територіального діапазону*» (Телегін 1971, с. 13).

На матеріалі новобудовних експедицій Ю. Я. Рассамакін виділив групу пам'яток, що представляють пізній етап розвитку нижньомихайлівської культури (час Трипілля CII). Це, зокрема, поховальні комплекси в Скадовську (к. 1, п. 1, 2, 6, 13, 18), Облоях (к. 2, п. 2—4, 10, 11, 16), Долинському (к. 1, п. 31—33, 40), здійснені за обрядом IIIA, IIIB. Сюди ж дослідник відніс комплекс поблизу с. Озерне (к. 4, п. 2—5, 9), де поховання здійснені за обрядом IIIC, однак не у «класичній» позі адорації, як у животилівсько-вовчанського типу, а з розташуванням кистей рук на животі. Своєрідність поховань в Озерному пов'язана із впливом мігрантів, представників животилівсько-вовчанського типу. За словами дослідника, перелічені комплекси являли собою яскраві пізньоенеолітичні пам'ятки та були сконцентровані у найпівденнішій прибережній частині лівобережної степової зони, що вела у кримські степи (Рассамакин 2006, с. 8, 14).

Нижньомихайлівську культуру нині відносять до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, за В. М. Даниленком, і датують 3900/3800—3500/3400 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213).

Животилівсько-вовчанський тип виділений Ю. Я. Рассамакіним. У літературі є й інша його назва — животилівський тип, дещо раніше запропонована І. Ф. Ковальовою (1978) і обрана за його епонімною пам'яткою (курган біля с. Животилівка (нині м. Новомосковськ), розкопки Т. Т. Теслі). Ю. Я. Рассамакін відкрив репрезентативну групу поховань біля с. Вовчанське (Запорізької обл.), унаслідок чого тип отримав подвійну назву, а межі його існування розширились.

Тип представлений винятково похованнями (поховання обрядової групи IIIC, за Ю. Я. Рассамакіним). Група характеризувалась, як правило, впускними похованнями в овальних ямах, іноді у ямах з підбоями, скорченою на боці позою кістяка головою на схід чи південь, із зігнутими у ліктях руками, кисті перед лицем (т. зв. поза адорації). Серед інвентарю цього типу наявні шматки сформованої вохри, іноді трипільський та північнокавказький імпорт, дуже рідко металеві вироби (Рассамакин 2006, с. 11).

На матеріалі новобудовних експедицій дослідник виділив 26 поховань (за: Rassamakin 2004b). Найбільше поховань групи відкрито у Запорізькій (19 од.), Херсонській (чотири од.) областях; у Миколаївській такі поховання рідкісні (три од.). У Запорізькій обл. спостерігається скупчення поховань групи IIIC (19 од.).

Матеріал опубліковано частково (54 %): Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балушкин 1977), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Велика Олександрівка (Шилов 1988), Старосілля (Шилов 1977), Аккермень (Вязьмітіна та ін. 1960), Виноградне (Рассамакин 1987; Рассамакін 1988; 1990), Озерне (Рассамакин, Евдокимов 2009—2010).

З-поміж матеріалів 1950-х рр., отриманих на новобудовах, поховання цього типу виділив Ю. Я. Рассамакін: п. 3, к. 11; п. 7, к. 2; п. 1 та 8, к. 13 Аккермень I (Рассамакин 1992, с. 51, Rassamakin 1999, p. 73). Інше скупчення поховань групи відзначене у курганах поблизу Виноградного (чотири од.). Загалом узбережжя р. Молочна, так само, як р. Самара, вважають місцем підвищеного скупчення поховань животилівсько-вовчанського типу. Виділено також поховальний комплекс цього типу біля с. Вовчанське: КГ I, к. 1, який містив п'ять поховань, КГ II, к. 1 і 2 — два і одне, відповідно. Поруч подібні поховання відкрито у курганах поблизу Юріївки та Давидівки — одне та два, відповідно (Rassamakin 2004b). Як правило, вони розміщені по одному, рідше по два, у кургані (приміром, Винограде, к. 2, 3, 14, 24 чи Аккермень, к. 2, 11, 13).

Животилівсько-вовчанський тип пам'яток зараховують до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, за В. М. Даниленком, та датують 3500/3400—3000/2900? (Rassamakin 2004a, S. 213).

Рогачицька культура виділена Л. А. Спіциною на основі обробки керамічного матеріалу середнього шару Михайлівського поселення. Зокрема дослідниця звернула увагу на зауваження О. Ф. Лагодовської, яка визначала приналежність Михайлівки II до передямного часу (Лагодовская 1955, с. 19—121). Однак в археології закріпилась інтерпретація шарів, викладена О. Г. Шапошниковою: до передямного часу належить лише матеріал із нижнього шару Михайлівського поселення, верхні шари залишило давньоямне населення (Шапошникова 1971а, с. 252). Згодом, порівнюючи матеріал із середнього шару Михайлівського поселення та з поселення Нижній Рогачик, дослідниця виділила рогачицький тип пам'яток (Шапошникова 1971б). Д. Я. Телегін виділяв пізній широчансько-баратівський етап розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу і датував серединою — другою половиною III тис. до н. е., протягом якого ці пам'ятки «*співіснували*

із раннім етапом ямної культури (Михайлівка II)» (Телегін 1971, с. 15).

Подальша розробка питань, пов'язаних із рогачицькою культурою (пошук аналогій і виділення рогачицьких поховань) належить Л. А. Спіциній та Н. С. Котовій. Серед рогачицьких поховань зазначені: Облої, к. 2, п. 4, 6, 10, 11, 16, 23, 24; Ковалівка IV, к. 1, п. 13 (Kotova, Spitsyna 2010, p. 181, fig. 6; p. 182, fig. 9). Указані поховання з Облоїв, за Ю. Я. Рассамакіним, належать до обрядових групи IIB і IIC та IIIA (нижньомихайлівська культура) (Rassamakin 2004b, S. 100, 117, 120—121), а поховання з Ковалівки долучене авторами публікацій до ранньоямних (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 12). Пізніше Л. А. Спіцина дещо розширила коло поховальних пам'яток рогачицької культури переважно за рахунок ранньоямних комплексів. З матеріалу новобудовних експедицій регіону, крім згаданих, додано такі: Ковалівка I, к. 9, п. 2; Ковалівка IV, к. 1, п. 3; Ковалівка VI, к. 4, п. 7, 8; Ковалівка VII, к. 1, п. 2, 4; Ковалівка VII, к. 4, п. 14; Привільне, к. 1, п. 4, також, імовірно, п. 11—13 з подвійного кромлеха Осокорівки (Спіцина 2016, с. 13—15; 20).

За періодизацією Н. С. Котової, рогачицька культура (Михайлівка II) самостійно представляє пізній етап розвитку степового енеоліту та продовжує існувати на початковому етапі ранньої бронзової доби (Котова 2013). Рогачицьку культуру зараховують до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, за В. М. Даниленком. Проте не всі дослідники погоджуються з необхідністю виділяти цю культуру, наприклад Ю. Я. Рассамакін долучає її енеолітичні пам'ятки до пізнього етапу розвитку нижньомихайлівської культури (Рассамакин, Евдокимов 2006, с. 13), так само, як це робив Д. Я. Телегін (1971).

Висновки. Отже, подана вище характеристика діяльності новобудовних експедицій ІА АН УРСР, що працювали на Півдні України, на просторах між річками Південний Буг та Молочна протягом 1950—1990-х рр., та аналіз отриманих унаслідок цього енеолітичних матеріалів дозволяє зробити такі висновки.

За значний період 1950—1990-х рр. діяльності експедицій у регіоні було досліджено 178 енеолітичних поховань (підрахунок мій, за: Rassamakin 2004b), як правило, підкурганних; три поселення та кілька стоянок, що поповнило джерельну базу вивчення степового енеоліту. У середині 1950—1960-х рр., зокрема і на матеріалі новобудовних експедицій, було зроблено спроби з'ясувати культурно-хронологічну приналежність степових енеолітичних пам'яток (розробки О. Ф. Лагодовської, В. М. Даниленка, О. Г. Шапошникової, Д. Я. Телегіна та ін.). Починаючи з 1970-х рр. з'являються перші культурно-хронологічні моделі, у яких також залучено енеолітичний матеріал, отриманий на новобудовах Півдня України (праці Д. Я. Телегіна, В. М. Даниленка, О. Г. Шапошникової). Енеолітичний матеріал кінця 1960—1990-х рр. походив передовсім із підкурганних поховань, що значно розширило можливості дослідників у побудові культурно-хронологічних моделей, які раніше робили переважно на матеріалі поселень. З кінця 1970—1990-ті рр. в археологічному просторі було започатковано основні дискусії, пов'язані зі степовим енеолітом, більшість із яких не втратила актуальності досі. Підґрунтям для цього були і матеріали, отримані археологами на новобудовах півдня України.

Опираючись на розроблену Ю. Я. Рассамакіним модель розвитку степового енеоліту завважимо, що отриманий на новобудовах енеолітичний матеріал репрезентований усім різнобарв'ям культур цієї доби, починаючи від раннього до пізнього періодів. Скелянська культура представлена лише трьома похованнями новоданилівського типу, зосередженими на півночі степового регіону, що не дивно, зважаючи на ареал її поширення. Наступною за часом існувала стогівська культура, представлена у регіоні поселеннями / стоянками та похованнями. Кількість пам'яток середнього та пізнього енеоліту свідчить про активніше заселення регіону у цей час. Ці періоди представлені похованнями квітянської культури та постстогівської групи пам'яток; поселеннями і похованнями нижньомихайлівської культури, похованнями животилівсько-вовчанського типу. Отриманий новобудовними експедиціями матеріал фіксує також притаманний похованням пізнього енеоліту синкретизм.

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 39-87.

Березовець, Д. Т., Березанська, С. С. 1961. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 10, с. 40-45.

Вязьмітіна, М. І. 1961. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 10, с. 64-74.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, 8, с. 22-135.

Даниленко, В. Н. 1955. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 126-128.

Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины: этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка.

Дергачев, В. А. 1999. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 169-221.

Евдокимов, Г. Л., Рассамакин, Ю. Я. 1988. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памят-*

ники ямной культуры степной зону Украины. Киев: Наукова думка, с. 79-92.

Збенович, В. Г. 1973. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я. *Матеріали з антропології України*, 7, с. 71-80.

Збенович, В. Г. 1976. К пробелеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В, Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы*. Киев: Наукова думка, с. 57-69.

Ковалева, И. Ф. 1978. Погребения «животиловского» типа в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск, с. 46-54.

Ковалева, И. Ф. 1979. «Вытянутые» погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск, с. 61-79.

Ковалева, И. Ф. 1984. *Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке*. Днепропетровск.

Ковпаненко, Г. Т., Фоменко, В. М. 1986. Поховання доби енеоліту-ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу. *Археологія*, 55, с. 10-25.

Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганск: СНУ им. В. Даля.

Котова, Н. С. 2013. *Дереивская культура и памятники нижнемихайловского типа*. Киев; Харьков.

Лагодовська, О. Ф. 1953. Пам'ятки усатівського типу. *Археологія*, VIII, с. 95-108.

Лагодовская, Е. Ф. 1955. Михайловское поселение и его историческое значение. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 119-121.

Лагодовська, О. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: Наукова думка.

Мовша, Т. Г. 1991. Проблема взаимопроникновения степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). Материалы международной конференции. Кишенев 10—14 декабря 1990 г*. Киев, с. 56-58.

Мовша, Т. Г., Петренко, В. Р. 1999. О новоданиловских памятниках Нижнего Поднестровья и Подунавья. *Краткие сообщения Одесского археологического общества*, с. 40-46.

Нечитайло, А. Л. 1996. Европейская общность степного энеолита. *Российская археология*, 4, с. 18-30.

Отрощенко, В. В. 1971. Разведки левого берега Каховского водохранилища. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, с. 10-13.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1990. Культурна належність окремих поховань нижньомихайлівського типу. *Археологія*, 3, с. 101-107.

Петренко, В. Г. 1989. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье. В: *История и археология Нижнего Подунавья*. Рени, с. 18-20.

Рассамакин, Ю. Я. 1987. Энеолитические погребения басейна р. Молочной. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3143.

Рассамакин, Ю. Я. 1988. Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна р. Молочная. В: Шапошникова, О. Г., Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 14-27.

Рассамакін, Ю. Я. 1990. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.

Рассамакин, Ю. Я. 1992. *Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья*. Диссертация канд. ист. наук. ИА НАН Украины.

Рассамакин, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus*, 2, с. 117-177.

Рассамакин, Ю. Я. 2001. Проблемы периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья, и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции. Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы», Самара, 23—28 апреля 2001 г*. Самара, с. 84-92.

Рассамакин, Ю. Я. 2009. Новые даты к абсолютной хронологии эпохи энеолита степного Причерноморья (предварительная информация). *Археологический альманах*, 20, с. 289-296.

Рассамакін, Ю. Я. 2013. Поховання квітянської культури у контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.

Рассамакин, Ю. Я. 2016. Уникальный могильник эпохи энеолита на острове Хортица в районе Днепровских порогов (Украина): предварительные итоги изучния. В: Церна, С., Говедарицы, Б. (ред.). *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев, с. 145-168.

Рассамакін, Ю. Я., Будников, О. Б. 1993. Проблеми раннього степового енеоліту у світлі вивчення нових пам'яток. *Археологія*, 3, с. 128-142.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2001. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений. *Археологический альманах*, 10, с. 71-86.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2006. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический сборник*, 12, с. 4-31.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2009—2010. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический сборник*, 13—14, с. 7-29.

Рибалова, В. Д. 1960. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 5-13.

Спіцина, Л. А. 2016. Рогачицький горизонт у степових поховальних традиціях. *Археологія*, 2, с. 13-29.

Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.

Телегін, Д. Я. 1971. Енеолітичні стели і пам'ятники нижньомихайлівського типу. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Телегін, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1985. Памятники новоданиловского типа. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка.

Телегин, Д. Я., Нечитайло, А. Л., Потехина, И. Д., Панченко, Ю. В. 2001. *Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона*. Луганск: Шлях.

Фоменко, В. М. 2007. Курган эпохи меди—бронзы близ устья р. Бакшалы. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр*., с. 442-450.

Фоменко, В. М. 2021. Енеолітичний курган у районі Бузького Гарду. В: *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Збірка наукових матеріалів XII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції 21—22 жовтня 2021 р*. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, с. 13-17.

Фоменко, В. М., Бурдо, Н. Б., Спіцина, Л. А. 2014. Багатошарова пам'ятка Ташлик II. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 137-147.

Цвек, Е. В., Рассамакин, Ю. Я. 2001—2002. Поселение восточнотрипольской культуры Мирполье и проблема относительной хронологии памятников типа Средний Стог 2. *Stratum plus*, 2, с. 218-245.

Шапошникова, О. Г. 1971a. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. Т. 1, ч. 3, р. VII. Київ: Наукова думка, с. 250-258.

Шапошникова, О. Г. 1971b. Пам'ятки рогачицького типу в Подніпров'ї. В: *Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР*. Київ: Наукова думка, с. 113-115.

Шапошникова, О. Г. 1987. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы Юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-16.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди—ранней бронзы в басейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошникова, О. Г., Неприна, В. И. 1977. Новорозановское многослойное поселение. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 52-65.

Шапошникова, О. Г., Станко, В. Н., Неприна, В. И. 1967. *Отчет о работе Ингульской экспедиции ИА АН УССР за 1967 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/33.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балушкин, А. М. 1977. Кураганная группа близ с. Старогорожено. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 99-145.

Шарафутдинова, И. Н. 1980. Северная курганная группа у с. Соколовка. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Археологические памятники Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 71-124.

Шилов, Ю. А. 1977. Перший та четвертий Старосільські кургани. *Археологія*, 22, с. 48-65.

Шилов, Ю. А. 1988. «Грот быка» по материалам древнейших курганов. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зону Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-14.

Kotova, N., Spitsyna, L. 2010. Ceramics in the burial rites of the Neolithic-Early Bronze Age in the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 179-184. DOI: 10.4312/dp.37.15

Manzura, I. V. 1993. The East-West interaction in the mirror of the Eneolothic and Early Bronz cultures in north-west Pontic. *Revista Arheologica*, 1, p. 23-53.

Rassamakin, Yu. Ya. 1999. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500—2300 BC. In: Levine, M., Rassamakin, Yu., Kislenko, A., Tatarintseva, N. *Late prehistoric exploitation of the Eurasien Steppe*. Cambridge, p. 59-182.

Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Yu. Ya. 2011. Eneolithic burial mounds in the Black Sea Steppe from the first burial symbols to monumental ritual architecture. *Ancestral Landscapes*, 58: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 293-305.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1960. Rozkopky kurhannoho mohylnyka epokhy bronzy ta skifskoho chasu v s. Kut. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 9, s. 39-87.

Berezovets, D. T., Berezanska, S. S. 1961. Poselennia i mohylnyk epokhy bronzy bilia s. Nyzhnii Rohachyk. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 10, s. 40-45.

Viazmitina, M. I. 1961. Mohylnyk epokhy bronzy bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 10, s. 64-74.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovsъka, Ye. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 8, s. 22-135.

Danilenko, V. N. 1955. O rannikh zveniakh razvitiia stepnykh vostochnoevropeiskikh kultur shnurovoi keramiki. Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR, 4, s. 126-128.

Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy: etnoistoricheskoe issledovanie*. Kyiv: Naukova dumka.

Dergachev, V. A. 1999. Osobennosti kulturno-istoricheskogo razvitiia Karpato-Podnestrovia. K probleme vzaimodeistviia drevnikh obshchestv Srednei, Iugo-Vostochnoi i Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 2, s. 169-221.

Evdokimov, G. L., Rassamakin, Iu. Ia. 1988. Dva pozdneeneoliticheskikh mogilnika na iuge Khersonshchiny. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zonu Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 79-92.

Zbenovych, V. H. 1973. Eneolit Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 7, s. 71-80.

Zbenovich, V. G. 1976. K probeleme sviazei Tripolia s eneoliticheskimi kulturami Severnogo Prichernomoria. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V, Telegin, D. Ia. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy. Issledovaniia i materialy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 57-69.

Kovaleva, I. F. 1978. Pogrebeniia «zhivotilovskogo» tipa v Prisamare. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprovia III–I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk, s. 46-54.

Kovaleva, I. F. 1979. «Vytianutye» pogrebeniia Dneprovskogo areala Volgo-Dneprovskoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti epokhi eneolita. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprovia III–I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk, s. 61-79.

Kovaleva, I. F. 1984. *Sever stepnogo Podneprovia v eneolite — bronzovom veke*. Dnepropetrovsk.

Kovpanenko, H. T., Fomenko, V. M. 1986. Pokhovannia doby eneolitu-rannoi bronzy na pravoberezhzhi Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 55, s. 10-25.

Kotova, N. S. 2006. *Rannii eneolit stepnogo Podneprovia i Priazovia*. Lugansk: SNU im. V. Dalia.

Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kultura i pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa*. Kyiv; Kharkov.

Lahodovska, O. F. 1953. Pam'iatky usativskoho typu. *Arkheolohiia*, VIII, s. 95-108.

Lagodovskaia, E. F. 1955. Mikhailovskoe poselenie i ego istoricheskoe znachenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 4, s. 119-121.

Lahodovska, O. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: Naukova dumka.

Movsha, T. G. 1991. Problema vzaimoproniknoveniia stepnykh i drevnezemledelcheskikh kultur v epokhu eneolita i

rannebronzovogo veka. In: *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Kishenev 10—14 dekabria 1990 g*. Kyiv, s. 56—58.

Movsha, T. G., Petrenko, V. R. 1999. O novodanilovskikh pamiatnikakh Nizhnego Podnestrovia i Podunavia. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*, p. 40-46.

Nechitailo, A. L. 1996. Evropeiskaia obshchnost stepnogo eneolita. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 18-30.

Otroshchenko, V. V. 1971. Razvedki levogo berega Kakhovskogo vodokhranilishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g*., s. 10-13.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1990. Kulturna nalezhnist okremykh pokhovan nyzhnomykhailivskoho typu. *Arkheolohiia*, 3, s. 101-107.

Petrenko, V. G. 1989. Pamiatniki eneolita i povorot epokhi k bronzovomu veku v Severo-Zapadnom Prichernomore. In: *Istoriia i arkheologiia Nizhnego Podunavia*. Reni, s. 18-20.

Rassamakin, Iu. Ia. 1987. Eneoliticheskie pogrebeniia baseina r. Molochnoi. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3143.

Rassamakin, Iu. Ia. 1988. Otnositelnaia khronologiia pozdneeneoliticheskikh pogrebenii basseina r. Molochnaia. In: Shaposhnikova, O. G., Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 14-27.

Rassamakin, Yu. Ya. 1990. Eneolitychni pokhovannia Pivnichno-Zakhidnoho Pryazov'ia. *Arkheolohiia*, 1, s. 64-74.

Rassamakin, Iu. Ia. 1992. *Eneolit i rannii bronzovyi vek Severo-Zapadnogo Priazovia*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Rassamakin, Iu. Ia. 2000. Kvitianskaia kultura: istoriia i sovremennoe sostoianie problemy. *Stratum plus*, 2, s. 117-177.

Rassamakin, Iu. Ia. 2001. Problemy periodizatsii eneoliticheskikh pamiatnikov Povolzhia, Podonia, i Severnogo Prichernomoria na primere razvitiia «skelianskoi» pogrebalnoi traditsii. In: Kolev, Ju. I. (ed.). *Bronzovyj vek Vostochnoj Evropy: harakteristika kul'tur, hronologija i periodizacija. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «K stoletiju periodizacii V. A. Gorodcova bronzovogo veka juzhnoj poloviny Vostochnoj Evropy», Samara, 23—28 aprelja 2001 g*. Samara, s. 84-92.

Rassamakin, Iu. Ia. 2009. Novye daty k absoliutnoi khronologii epokhi eneolita stepnogo Prichernomoria (predvaritelnaia informatsiia). *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 289-296.

Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannia kvitianskoi kultury u konteksti absoliutnoi khronolohii. *Arkheolohiia*, 4, s. 17-41.

Rassamakin, Iu. Ia. 2016. Unikalnyi mogilnik epokhi eneolita na ostrove Khortitsa v raione Dneprovskikh porogov (Ukraina): predvaritelnye itogi izuchniia. In: Tserna, S., Govedaritsy, B. (eds.). *Kulturnye vzaimodeistviia. Dinamika i smysly. Sbornik statei v chest 60-letiia I. V. Manzury*. Kishinev, s. 145-168.

Rassamakin, Yu. Ya., Budnykov, O. B. 1993. Problemy rannoho stepovoho eneolitu u svitli vyvchennia novykh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 3, s. 128-142.

Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2001. Novyi eneoliticheskii mogilnik na r. Ingulets i problema vydeleniia «poststogovskikh» pogrebenii. *Arkheologicheskii almanakh*, 10, s. 71-86.

Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2006. Novyi pozdneeneoliticheskii mogilnik na iuge Khersonshchiny v svete regionalnykh issledovanii stepnogo eneolita. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 12, s. 4-31.

Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2009—2010. Novyi pozdneeneoliticheskii mogilnik na iuge Khersonshchiny v svete regionalnykh issledovanii stepnogo eneolita. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 13—14, s. 7-29.

Rybalova, V. D. 1960. Mohylnyk epokhy bronzy v s. Osokorivka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 9, s. 5-13.

Spitsyna, L. A. 2016. Rohachytskyi horyzont u stepovykh pokhovalnykh tradytsiiakh. *Arkheolohiia*, 2, s. 13-29.

Tarasenko, I. H. 2018. Novobudovni ekspedytsii u zoni sporudzhennia Kakhovskoho vodoskhovyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 126-146.

Telehin, D. Ya. 1971. Eneolitychni stely i pam'iatnyky nyzhnomykhailivskoho typu. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-17.

Telehin, D. Ya. 1973. *Serednostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia. 1985. Pamiatniki novodanilovskogo tipa. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 1. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia., Nechitailo, A. L., Potekhina, I. D., Panchenko, Iu. V. 2001. *Srednestogovskaia i novodanilovskaia kultury eneolita Azovo-Chernomorskogo regiona*. Lugansk: Shliakh.

Fomenko, V. M. 2007. Kurgan epokhi medi—bronzy bliz ustia r. Bakshaly. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr*., s. 442-450.

Fomenko, V. M. 2021. Eneolitychnyi kurhan u raioni Buzkoho Hardu. In: *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia. Zbirka naukovykh materialiv XII Mykolaivskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii 21—22 zhovtnia 2021 r*. Mykolaiv: Dyzain ta polihrafiia, s. 13-17.

Fomenko, V. M., Burdo, N. B., Spitsyna, L. A. 2014. Bahatosharova pam'iatka Tashlyk II. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 137-147.

Tsvek, E. V., Rassamakyn, Yu. Ya. 2001—2002. Poselenye vostochnotrypolskoi kulturы Myrpole y problema otnosytelnoi khronolohyy pamiatnykov typa Srednyi Stoh 2. *Stratum plus*, 2, s. 218-245.

Shaposhnykova, O. H. 1971a. Pam'iatky typu nyzhnoho sharu Mykhailivky. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. T. 1, ch. 3, r. VII. Kyiv: Naukova dumka, s. 250-258.

Shaposhnykova, O. H. 1971b. Pam'iatky rohachytskoho typu v Podniprov'i. In: *Materialy XIII konferentsii Instytutu arkheolohii AN URSR*. Kyiv: Naukova dumka, s. 113-115.

Shaposhnikova, O. G. 1987. Epokha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody Iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-16.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi—rannei bronzy v baseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 7-36.

Shaposhnikova, O. G., Neprina, V. I. 1977. Novorozanovskoe mnogosloinoe poselenie. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 52-65.

Shaposhnikova, O. G., Stanko, V. N., *Neprina, V. I. 1967. Otchet o rabote Ingulskoi ekspeditsii IA AN USSR za 1967 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/33.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Balushkin, A. M. 1977. Kuragannaia gruppa bliz s. Starogorozheno. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 99-145.

Sharafutdinova, I. N. 1980. Severnaia kurgannaia gruppa u s. Sokolovka. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 71-124.

Shylov, Yu. A. 1977. Pershyi ta chetvertyi Starosilski kurhany. *Arkheolohiia*, 22, s. 48-65.

Shilov, Iu. A. 1988. «Grot byka» po materialam drevneishikh kurganov. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zonu Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-14.

Kotova, N., Spitsyna, L. 2010. Ceramics in the burial rites of the Neolithic-Early Bronze Age in the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 179-184. DOI: 10.4312/dp.37.15

Manzura, I. V. 1993. The East-West interaction in the mirror of the Eneolothic and Early Bronz cultures in north-west Pontic. *Revista Arheologica*, 1, p. 23-53.

Rassamakin, Yu. Ya. 1999. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500—2300 BC. In: Levine, M., Rassamakin, Yu., Kislenko, A., Tatarintseva, N. *Late prehistoric exploitation of the Eurasien Steppe*. Cambridge, p. 59-182.

Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr).* II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Yu. Ya. 2011. Eneolithic burial mounds in the Black Sea Steppe from the first burial symbols to monumental ritual architecture. *Ancestral Landscapes*, 58: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 293-305.

I. H. Tarasenko

THE HISTORY OF THE STUDY OF STEPPE ENEOLITHIC IN SOUTHERN UKRAINE (based on the materials of saving expeditions 1950s—1990s)

The article is devoted to the activities of the saving expeditions of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR between the Southern Bug and Molochna rivers, where in the the significant melioration facilities have been constructed. The expeditions have discovered important material from the Eneolithic era, which significantly expanded the source base for its study.

During the long period of 1950—1990s, 178 Eneolithic burial mounds, three settlements and several sites were discovered. In the mid-1950s and 1960s, in particular, on the basis of saving expeditions' materials the attempts to find out the cultural and chronological affiliation of the steppe Eneolithic sites have been made (researches by O. F. Lagodovska, V. M. Danylenko, O. H. Shaposhnykova, D. Ya. Telegin, etc.). Since the 1970s the first cultural and chronological models appeared, which also involved the Eneolithic material from excavations of the saving expeditions (the works of D. Ya. Telegin, V. M. Danylenko, O. H. Shaposhnykova). The Eneolithic material of the late 1960s—1990s came from barrow burials which significantly expanded the possibilities of researchers constructing the cultural-chronological models. From the late 1970s to the 1990s, the main discussions related to the steppe Eneolithic were initiated in the archaeological scientific community, most of which are actual up today. The basis for this was, in particular, materials obtained by saving expeditions of the South of Ukraine.

Based on Yu. Ya. Rassamakin's cultural and chronological model of the steppe Eneolithic we can state that the Eneolithic material, discovered by the saving expeditions, shows all cultural varieties of this era beginning from the early period to the late one. The Skelyanska culture is represented by only three burials of the Novodanylivka type, concentrated in the north of the steppe region. The next was the Stohivska culture, represented in the region by settlements/sites and burials. The number of Middle and Late Eneolithic sites indicates a more active settlement of the region at that time. These periods are represented by burials of the Kvityanska culture and the post-Stohivska group of sites; settlements and burials of the Lower Mykhailivka culture, burials of the Zhyotilovo-Vovchansk type. The material obtained by the saving expeditions also shows the syncretic characteristic in the Late Eneolithic burials.

Keywords: Steppe Eneolithic, saving expeditions, Southern Ukraine, 1950s—1990s, land melioration.

Одержано 22.05.2023

ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TARASENKO Iryna, Junior Researcher, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2766-1880,
e-mail: iryna_tarasenko@ukr.net.

ХРОНІКА

УДК 903.5(477.62)”634”(091)

Н. Р. Михайлова

ІСТОРІЯ І ТРАГЕДІЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО НЕОЛІТИЧНОГО МОГИЛЬНИКА

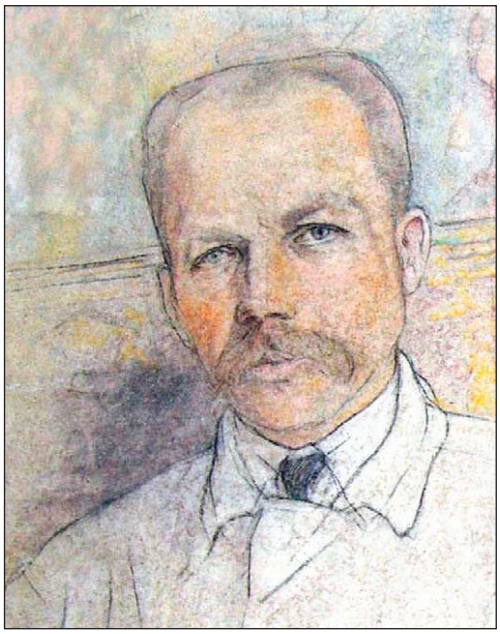

Портрет М. О. Макаренка роботи Б. К. Реріха, із зібрання Національного художнього музею України (за: Горська 2022)

Вступ. Маріупольський неолітичний могильник був, на жаль, у минулому, одним із найвидатніших поховальних комплексів в Україні та Східній Європі. Завдяки звитяжній праці Миколи Макаренка унікальна за багатством і різноманітністю інвентарю пам’ятка була ретельно досліджена, матеріали опрацьовані й опубліковані. Один із корифеїв первісної археології А. Спіцин так обґрунтував наукову значущість давнього некрополя: «*Маріупольський могильник — вражаюче відкриття… Доведеться передивитися з нової точки зору усі наші давні культури*» (Макаренко 1933).

Різним аспектам поховального обряду Маріупольського могильника присвячено праці українських і європейських дослідників. Завдяки зусиллям М. Макаренка було ретельно задокументовано колосальний матеріал некрополя. У рекордно стислі терміни була написана ґрунтовна монографія з численними фотографіями та ілюстраціями, розлогим резюме англійською мовою тощо (Макаренко 1933). А. Столяр докладно проаналізував поховальний обряд і стратиграфію могильника і виділив його як єдиний культурно-історичний комплекс (Столяр 1955). Н. Котова на основі поховального інвентарю Маріупольського могильника та інших поховальних комплексів маріупольського типу здійснила реконструкцію давнього поховального одягу (Котова 2010). Антропологічний склад і хронологію маріупольських могильників досліджували Д. Телегін, І. Потехіна, М. Ліллі (Telegin et al. 2002). Поховальний інвентар Маріупольського могильника, зокрема, персональний орнамент, вивчає Н. Михайлова (Михайлова 2019; 2020; Mykhailova 2020).

Пропонована стаття написана за доповіддю «Mariupol cemeteries 2022», підготовленою разом із О. Яневичем, яка була виголошена автором на Дев’ятому Всесвітньому Археологічному Конгресі в Празі, на Пленарній сесії «The special plenary on the Russian invasion of Ukraine». Цією доповіддю автор мала на меті привернути увагу світової археологічної спільноти до злочинного знищення унікальної археологічної пам’ятки — Маріупольського могильника, руйнації Маріупольського краєзнавчого музею і трагедії мешканців міста Маріуполь (Mykhailova, Yanevych 2022). Так само як і інші

© Н. Р. МИХАЙЛОВА, 2023

виступи українських учасників Конгресу, цю доповідь аудиторія сприйняла дуже емоційно і схвально.

У цій статті матеріали доповіді доповнені документальними свідченнями знищення Маріупольського музею і участі російських археологів у його пограбуванні, а також фотографіями музею та експонатів до і після руйнації.

Передісторія відкриття. Маріупольський могильник було виявлено в околицях Маріуполя — українського міста на березі Азовського моря, яке має давню і славетну історію. Перше поселення на місці сучасного Маріуполя з'явилось в гирлі р. Кальміус ще у XVII ст.: «*За даними В. Пірка, на початку XVII ст. запорозькі козаки при гирлі Кальміусу на місці венеційсько-генуезького поселення Адомахи (Домахи) звели укріплений форпост Домаха*». З 1594 до 1768 рр. фортеця Домаха була центром Кальміуської паланки. Вона слугувала для захисту зимівників, промислів і шляхів сполучення запорізьких козаків від нападів кримських татар. Під прикриттям форпосту перебувало поселення Кальміуська слобода (Синяк 2020). На його місці 1778 р. розпочато будівництво повітового міста Павловськ. 1779 року імператриця Катерина II дарувала місту грамоту, яка обіцяла мешканцям, «переселенцям з Криму», які переважно були греками, привілеї й свободи. А 1780 р. була затверджена офіційна назва новоствореного міста Маріуполь. У XIX ст. до міста почали з'їжджатися також німці-меноніти, євреї, італійці. Головним прибутком міста була торгівля, зокрема — рибні промисли.

Від 1930 р. у Маріуполі розпочато амбітний проєкт — будівництво сталеливарного комплексу, який пізніше дістав назву Азовсталь. На півострові між Азовським морем і р. Кальміус, на місці будівництва доменної печі, заводський службовець археолог-аматор Г. Ф. Кравець помітив червону пляму, під якою виявлено людські кістки з незвичайним інвентарем. Він розповів про знахідку працівникам краєзнавчого музею, а ті звернулись до відомого археолога М. Макаренка.

Доля археолога. Доля Миколи Омеляновича Макаренка (1877—1938 рр.) виняткового за освітою, ерудицією та науковим доробком дослідника, склалася щасливо і трагічно. Велика родина волосного писаря Омеляна Макаренка, що походив із давнього козацького роду, мешкала в українському селі Москалівка Сумської губернії. Син Микола народився в багатодітній сім'ї 4 лютого 1877 р. Після закінчення гімназії юнак переїхав до Петербургу, де протягом 1900—1902 рр. навчався у Центральному училищі технічного малювання барона О. Штиглиця (Рудяченко 2023). Освіту продовжив у 1902—1905 рр., в Імператорському Санкт-Петербурзькому Археологічному інституті. Одночасно з навчанням Микола Омелянович розпочав роботу в Імператорському Ермітажі, де за 16 років зробив кар'єру від асистента аж до помічника головного хранителя фондів. 1910 р. його обрано дійсним членом Російського археологічного товариства. Завдяки праці в Імператорському Ермітажі Микола Макаренко «…став музеєзнавцем високого класу, пізніше застосувавши свій багатий досвід роботи з археологічними та мистецькими колекціями для розвитку музейної справи в Україні» (Кухарчук 2018, с. 368).

Суспільне сум'яття і тотальна руйнація культури, спричинені Жовтневим переворотом і громадянською війною, 1919 р. спонукали вченого до повернення на Батьківщину. Невдовзі він обійняв посаду професора Української державної академії мистецтв і приват-доцента Київського університету на кафедрі археології, очолив секцію мистецтв Всеукраїнської академії наук, став дійсним членом Археологічної комісії України, пізніше ВУАК. Упродовж 1920—1925 рр. Микола Макаренко очолював музей Мистецтв ВУАН (Кухарчук 2018).

А вже 1924 р. М. Макаренка заарештували вперше. Суд над директором музею став початком запеклої боротьби радянської влади з українськими музеями. Миколу Омеляновича звільнили і вислали до Ромнів (Рудяченко 2023).

Другий процес проти М. Макаренка розпочався у жорстокіші 1930-ті рр. Фатальну роль у житті видатного науковця відіграв «Генеральний план забудови Києва», згідно з яким на місці Михайлівського златоверхого монастиря і Софії Київської в середині 1930-х рр. мав постати помпезний і страхітливий Урядовий центр (Рудяченко 2023). Микола Омелянович Макаренко мужньо розпочав боротьбу за духовний спадок Києва. У 1934 р. він виступив проти знесення Михайлівського монастиря. Писав сповнені відчаю листи і Постишеву, і Сталіну, і навіть звернувся до французьких комуністів. За це видатного археолога і музеєзнавця було заарештовано і восени 1934 р. заслано до селища Котлас Архангельської обл., хоча пізніше приговор було пом'якшено і змінено на заслання до Казані. Ще півтора роки Микола Омелянович і його дружина Анастасія Сергіївна могли займатися науковою роботою у Казанському Університеті та музеї. Але вже 1936 р. розпочалась нова серія арештів і приговорів за абсурдними звинуваченнями і 1938 р. у Новосибірську видатного українського вченого М. Макаренка було страчено (Рудяченко 2023). Утім, його мужність і зусилля не були марними — святиня українського народу, Софійський собор, був збережений для історії.

Розкопки Маріупольського могильника. До тих прикрих подій у Маріуполі розпочались виняткові за термінами виконання розкопки, які тривали з серпня до жовтня 1930 р. (фундамент домни мали закласти до ювілею Жовтневої революції). Археологи та робітники працювали

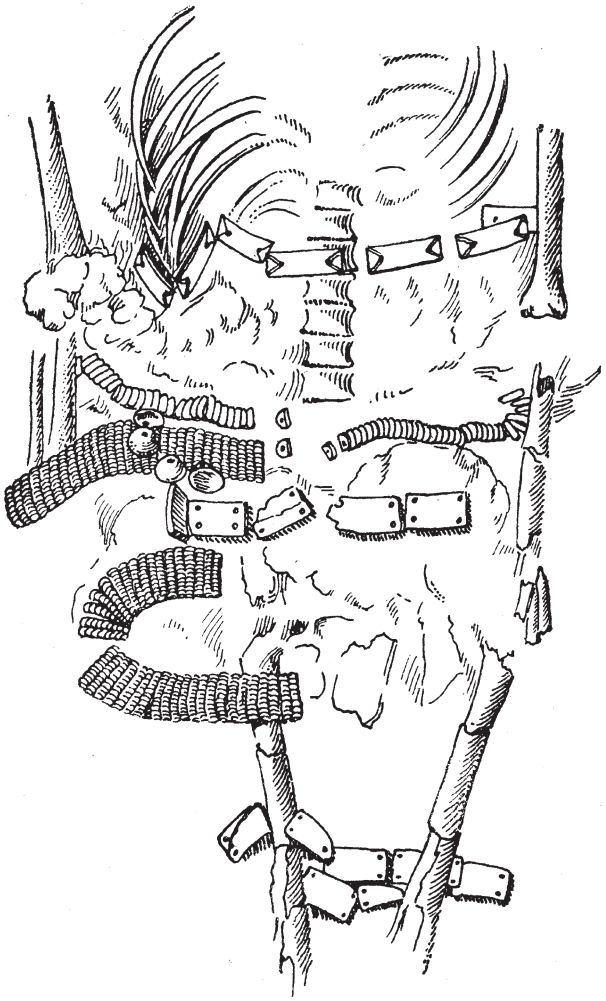

Рис. 1. Маріупольський могильник, поховання 44 (за: Макаренко 1933)

по 12 годин на добу без вихідних. Допомагала, як могла, міська влада й адміністрація Азовсталі. Звичайно ж, в розкопках брали участь співробітники музею. Така масова підтримка мала й зворотній бік. Микола Омелянович з добрим гумором розповідає про складнощі комунікації з місцевим населенням, а саме: «*…велику зацікавленість, що виявило робітництво маріупольських заводів. Щодня на розкопи йшли й обступали місце могильника, що обгороджений був колючим дротом, тисячі робітників… Ці відвідини й великий натовп завдавали немало клопоту дослідному персоналові. Кожному хотілося взяти в руки ту річ, що тримав в руках його попередник кілька тисяч років тому. Часто доводилось чути від мас недовіру до такої глибини минулого. Часто чули ми розмову про те, що могильник наш є братська могила учасників Калкської битви. Траплялися ексцеси й неприємного характеру, але якось вони вже починають потрохи потопати, як у морі, в масі явищ ясних, світлих*» (Макаренко 1933, с. 5).

Усі знайдені під час розкопок артефакти Микола Омелянович передав до Маріупольського краєзнавчого музею. Утім, стосунки дослідника з музеєм склались напруженими, через що суттєво затрималась публікація книжки (Німенко 2008, с. 41).

1933 р. виключні за багатством матеріали поховання були опубліковані у фундаментальній монографії «Маріюпільський могильник» (Макаренко 1933), наклад якої склав 2000 примірників. За якістю публікації, особливо ілюстративного матеріалу, книга випередила свій час, і не тільки на теренах Радянського Союзу. Вона передувала монументальним публікаціям французьких могильників Тев'єк та Хйодік (Pequart 1937; 1954) і німецької пам'ятки Штельмоор (Rust 1943) Але до читача розкішне видання так і не надійшло. Після арешту М. Макаренка у 1934 р. наклад був вилучений і підлягав знищенню. Завдяки мужності одного зі співробітників Інституту археології тираж було збережено в підвальних приміщеннях установи. Під час Другої світової війни фашистські окупанти вивезли наклад монографії. У повоєнні роки комісія, в складі якої працював І. Шовкопляс, розшукала книги у Прибалтиці й повернула до Інституту археології, але знову у «спеціальне» сховище на довгі роки (Німенко 2008).

Маріупольський могильник — унікальне надбання української археології. Поховальний комплекс являв собою смугу забарвленою вохрою глини, орієнтовану з півночі на південь, понад 2 м завширшки і 28 м завдовжки. Під час розкопок було досліджено 124 могили. Рештки людей утворювали багатоярусні скупчення. Скелети лежали в межах смуги паралельно між собою. Вони були орієнтовані у протилежних напрямках: за припущенням М. Макаренка, чоловічі кістяки лежали головою на схід, жіночі — на захід (Макаренко 1933, с. 16—17).

Поховання чоловіків, жінок, а також дітей мали унікально багатий і різноманітний поховальний інвентар (рис. 1). Там були просвердлені ікла кабана, різноманітні орнаментовані перфоровані пластинки з ікл кабана, намистини різної форми з кістки, мушель і геширу, кам'яні та кістяні підвіски, уламки орнаментованого музичного інструменту з пташиної кістки (флейти?), порфіритові булави (рис. 2), дві фігурки тварин із вепрячих ікл і вишукана порфіритова прикраса. Аналогів багатьом виробам не знайдено досі. Склад поховального інвентаря могильника був ідентичним як для дорослих, так і для дитячих поховань (рис. 3). Його однорідність вказує на єдність знакової системи суспільства, яке залишило могильник.

М. Макаренко так оцінив важливість знаходження такої сили прикрас: «А в той час численна кількість речей декоративного призначення свідчить, що людність мала можливість віддавати багато часу та своєї уваги виробництву речей надбудівного змісту та їх широкому вжитку. Очевидячки, для цього були відповідні економічні передумови і розвинена фізіологіч-

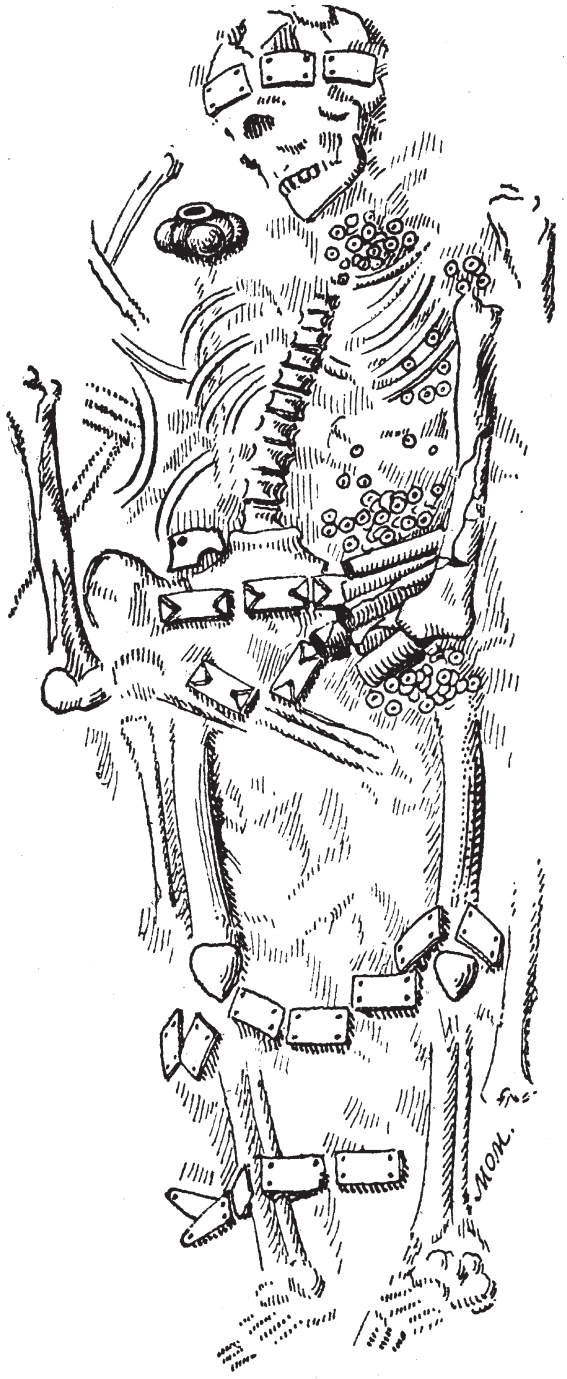

Рис. 2. Маріупольський могильник, чоловіче поховання 8 з кам'яною булавою і фрагментами музичного інструменту (за: Макаренко 1933)

на потреба, а так само — психологічне відчуття» (Макаренко 1933, с. 3).

За свідченням М. Макаренка, власне людські рештки знаходились у дуже поганому стані, деякі в руках археологів розсипались на порох. Іноді наявність людських решток визначали лише за прикрасами. На жаль, умови експедиції не давали змоги ретельно зберегти кістяки. Завдяки зусиллям М. Макаренка два кістяки з багатим оздобленням вдалося вирізати разом із землею — кожен моноліт важив 1,5—2,0 т. Їх склали у спеціально виготовлені дерев'яні

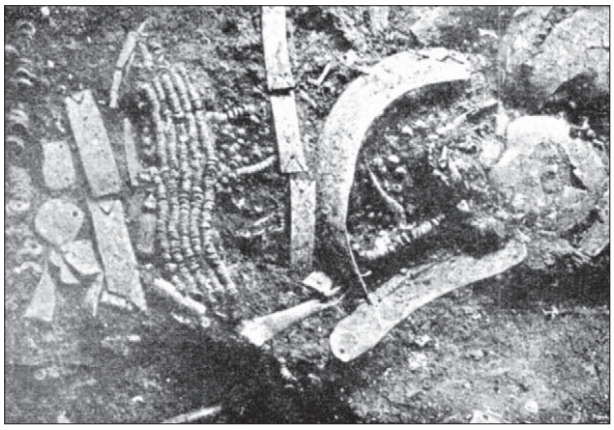

Рис. 3. Маріупольський могильник, дитяче поховання 50 (за: Макаренко 1933)

ящики і перевезли до Маріупольського музею, де з величезними труднощами підняли і через вікна встановили на другому поверсі музею (Кухарчук 2018).

Частину антропологічного матеріалу передали А. Носову, завідувачу відділом Антропології у кабінеті антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Доля Анатолія Зіновійовича Носова (1883—1941) була не менш трагічною, ніж Миколи Омеляновича Макаренка. Народжений у Полтавський губерній, він, як і Микола Макаренко, навчався у Санкт-Петербурзі. У 1912—1916 рр. А. Носов був учнем і помічником славетного антрополога Хведора Вовка, який на той час працював хранителем етнографічного відділу Російського музею Олександра III. Після служби у санітарному загоні на фронтах Першої Світової війни, А. Носов 1918 р. повернувся до Києва. Тут він одразу включився в академічне життя і взяв участь у створенні Кабінету (музею) антропології ВУАН. У 1920-ті рр. знаний антрополог, еколог, етнолог, музеолог і археолог виконував обов'язки Директора Кабінета антропології та етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН, був головним редактором щорічника «Антропологія». 1929 р. Анатолій Зіновійович був заарештований у справі «Спілки визволення України» — тоді лише на декілька місяців. Третього лютого 1933 р. Анатолія Носова заарештували вдруге, за справою «Української військової організації». Судова трійка присудила Носову п'ять років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Після заслання дослідник жив у Ялті, працював заступником директора краєзнавчого музею (Чорна 2011).

Про подальші події розповів його родич Ю. Шевельов: «*Коли почалася евакуація Криму під час німецького наступу, разом з іншими «неблагонадійними» Толю з родиною навантажили на спеціяльний пароплав. Свій людський вантаж цей пароплав ніколи нікуди не довіз...*» (Шевельов 2017, с. 69).

Під час Другої світової війни більшість антропологічного матеріалу зникла, частина залишилась у Маріупольському краєзнавчому музеї. Деякі ар-

Рис. 4. Слухачі курсів Хв. Вовка, Санкт-Петербург (Носов...)

Рис. 5. Фрагмент експозиції Маріупольського краєзнавчого музею; фото люб'язно надав І. Цеунов

хеологічні матеріали потрапили до Донецького та Луганського краєзнавчих музеїв і до Москви.

Значення Маріупольського некрополя в українській археології було настільки великим, що його назву використано для означення типу поховальних комплексів, поширених у пізньому мезоліті та неоліті на теренах від межиріччя Дністра і Прута до Дону. Найбільша кількість могильників розташована в басейні Дніпра, в районі Порогів.

Частина поховального інвентарю Маріупольського могильника зберігалась у Маріупольському краєзнавчому музеї. В експозиції перебували плашки з прикрасами, виготовленими з вепрячих ікл, пластинками, зубами тварин і перламутровим намистом (рис. 5). Окремо були виставлені згадані моноліти з похованнями.

У квітні 2022 р., під час запеклих боїв за Маріуполь, краєзнавчий музей обстріляли окупаційні російські війська (рис. 6). За інформацією російського опозиційного видання «Собеседник», «*…із 70 тисяч експонатів основного фонду залишилось лише 10 тисяч*» (Ноздряков 2023).

Дерев'яні перекриття будівлі, зведеної ще у роки Першої світової війни, згоріли, а разом із ними й експонати, серед яких були планшети з прикрасами із Маріупольського могильника і два моноліти з кістяками (рис. 7; Масюк 2022). Унікальна колекція, яка могла б слугувати об'єктом досліджень для багатьох генерацій вчених усього світу, загинула від російських окупантів.

У вересні 2022 р. в зруйнованому Маріуполі висадився грабіжницький десант під прикрит-

Рис. 6. Фасад Маріупольського краєзнавчого музею після пожежі, 2022 р. (https://gwaramedia.com/yakshho-porivnyati-z-drugoyu-svitovoyu-rujnuvannya-bilshi-praczivnik-mariupolskogo-muzeyu-pro-komandu-ta-eksponati-viddani-rosiyanam/)

Рис. 7. Рештки зруйнованої вирізки з Маріупольського могильника, Маріупольський краєзнавчий музей, 15 травня 2022 р. (https://www.facebook.com/UAceramology/photos/pb.100063553781562.-2207520000./1658259214532411/?type=3)

тям так званого «російського історіческого общества». Головний мародер російської археології, директор ІА РАН Ніколай Макаров цинічно заявив: «*Нам також необхідно врятувати тяжко поранений Маріупольський музей. Сьогодні пройдуть консультації із заступником голови Уряду Донецької Народної Республіки, з Міністерством культури, з мером Маріуполя. Вже є ухвала Уряду Росії, пов'язана з відновленням музею. Сподіваюся, Маріупольський краєзнавчий музей розвиватиметься й надалі*» (переклад мій; Делегация…).

Так зване російское історіческое общество було створено під орудою директора Служби зовнішньої розвідки російської федерації Сергія Наришкіна. 13 травня 2023 р. він сформулював мету своєї «діяльності»: «*Після возз'єднання Новоросії з Росією експерти Товариства активно долучилися до роботи з відновлення та реекспозиції музеїв на території Донбасу. Нашими силами за підтримки Президентського Фонду культурних ініціатив було оновлено заключну частину постійної експозиції Луганського краєзнавчого музею, частково відновлено будівлю Маріупольського художнього музею, зроблено кроки з передачі запорізького музею-заповідника «Кам'яна Могила» під оруду федерального музею-заповідника «Херсонес Тавр. Розраховую, що цей досвід буде*

затребуваний і в ході виконання нового доручення глави держави... Свідченням цього є участь цього музею у підготовці чудової мультимедійної виставки «Російський Азов», яка нещодавно відкрилася за підтримки Російського історичного товариства в павільйоні «Росія — моя історія» Москві» (Нарышкин 2023).

Висновки. 1930 року на місці будівництва заводу «Азовсталь» було виявлено і розкопано Маріупольський неолітичний могильник. Керівником розкопок став відомий археолог Микола Макаренко. Виключно багатий і різноманітний за матеріалом і технікою поховальний інвентар, так само як і антропологічний матеріал, був переданий до Маріупольського краєзнавчого музею. Під час Другої світової війни більшість антропологічного матеріалу загинула. У березні 2022 р. розпочалась російська окупація Маріуполя. Краєзнавчий музей згорів вщент, а разом із ним загинули експонати Маріупольського могильника.

Трагедія Маріупольського могильника є трагедією української археологічної науки: одна з найвизначніших пам'яток первісної археології України, досконало розкопана та перфектно опублікована, була двічі знищена окупантами — фашистськими та рашистськими.

Подяка. Автор висловлює свою вдячність за допомогу у написанні статті, дружні поради і консультації В. Отрощенку, Л. Залізняку, О. Кротовій, О. Яневичу, Ю. Полідовичу, та надані фотоматеріали І. Цеунову.

ЛІТЕРАТУРА

Горська, Н. О. 2022. *Рідкісні видання мистецтвознавчих праць Миколи Омеляновича Макаренка у фонді Національної історичної бібліотеки України (на відзначення 145-річного ювілею видатного вченого).* (online(. Режим доступу: https://nibu.kyiv.ua/news/296/ (Дата звернення 25.04.2023).

Кухарчук, Ю. 2018. Внесок Миколи Макаренка в археологічну науку. *Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії.* Київ, с. 366-381.

Макаренко, М. 1933. *Маріюпільський могильник*. Київ: ВУАК.

Масюк, М. 2022. «Якщо порівняти з Другою світовою, руйнування більші». Працівник музею в Маріуполі про команду та експонати, віддані росіянам (online). Режим доступу: https://gwaramedia.com/yakshho-porivnyati-z-drugoyu-svitovoyu-rujnuvannya-bilshi-praczivnik-mariupolskogo-muzeyu-pro-komandu-ta-eksponati-viddani-rosiyanam/ (Дата звернення 24.04.2023).

Михайлова, Н. Р. 2019. Дитячі поховання Маріупольського типу: питання інтерпретації. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України. с. 171-181.

Михайлова, Н. Р. 2020. Особливі діти. Персональний орнамент у дитячих по хованнях Маріупольського типу. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 163-171.

Німенко, Н. А. 2008. Історія однієї книги (до 75-річчя виходу монографії М. О. Макаренка «Маріюпільський могильник»). *Сумська старовина*, XXV, с. 37-46.

Новости… 2022. Новости и события Российского исторического общества. Делегация Российского исторического общества посетила Мариуполь и Бердянск (online). Режим доступу: https://historyrussia.org/sobytiya/delegatsiya-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva-posetila-mariupol-i-berdyansk.html?fbclid=IwAR1w5DksReWtYQuvMNw-kB6dBWiG0GvDyvrQO34FwLKTHRqCJhPrLMgnYQg (Дата звернення 1.06.2023).

Новости... 2023. Новости и события Российского исторического общества. Сергей Нарышкин: Необходимо последовательно отстаивать историческую правду Новоросии (online). Режим доступу: https://historyrussia.org/sobytiya/sergej-naryshkin-neobkhodimo-posledovatelno-otstaivat-istoricheskuyu-pravdu-novorossii.html (Дата звернення 1.06.2023).

Ноздряков, Д. 2023. Спецоперация по демузеефикации. *Собеседник*, 16, с. 7.

Носов... Носов Анатолій Зіновійович. Матеріал з Вікіпедії — Вільної енциклопедії. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2_%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B9_%D0%97%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Дата звернення 1.06.2023).

Рудяченко, О. 2023. Микола Макаренко. Не жити лагідно із янголами та чортами (online). Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3662891-mikola-makarenko-ne-ziti-lagidno-iz-angolami-ta-cortami.html (Дата звернення 2.05.2023).

Синяк, І. 2020. Поселення Кальміуської паланки в ґенезі сучасних населених пунктів. В: Репан, О. (ред.). *Нариси з історії освоєння Південної України XV—XVIII ст*. Київ: К.І.С., с. 227-255.

Столяр, А. Д. 1955. Мариупольский могильник как исторический источник (опыт историко-культурного анализа памятника). *Советская археология*, 23, с. 16-37.

Чорна, Л. О. 2011. Із когорти повернених імен репресованих українських науковців: Анатолій Зіновійович Носов. *Гуржіївські історичні читання*, 4, с. 115-117.

Шевельов, Ю. 2017. *Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади*. 1: В Україні. Харків: О. Савчук.

Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.

Mykhailova, N. 2020. Personal ornaments of the children in the Mariupol type cemeteries. In: Margarit, M., Boroneant, A. (eds.). *Beaty and the Eye of the Beholder. Personal ornaments across the millennia*. Targoviste: Cetatea de Scaun, p. 389-400.

Pequart, M., Pequart, S. J., Boule, M., Vallois, H. 1937. *Teviec, station-necropole du Mesolithique du Morbihan*. Archives de L'Institute de Paleontologie Humaine, XVIII. Paris.

Pequart, M., Pequart, S. J. 1954. *Hoedic, deuxieme station-necropole du Mesolithique cotier Armoricain*. Anvers.

Rust, A. 1943. *Die Alt- und mittelzreinzeitlichen Funde von Stelmoor*. Newmunster: Karl Wachholtz.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Lillie, M., Kovalukh, M. M. 2002. The chronology of the Mariupol-type cemeteries of Ukraine revisited. *Antiquity*, 76, p. 356-363.

МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MYKHAILOVA Nataliia R., Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6204-0487,
e-mail: medzie.nataliiamykhailova@gmail.com.